

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39

DE AFSCHAFFERS

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39

Maarte Janse

DE AFSCHAFFERS

Publieke opinie, organisatie en politiek

in Nederland 1840-1880

WERELDBIBLIOTHEEK • AMSTERDAM

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39

DE AFSCHAFFERS maakt deel uit van het onderzoeksprogramma
'Parlementair en partijdig. Politieke cultuur en opvatting van politiek in
Nederland en West-Europa in de 19de en 20ste eeuw'. Dit programma
wordt gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk
Onderzoek (NWO) en de Rijksuniversiteit Groningen.

Deze uitgave kwam tot stand met steun van de J.E. Jurriaanse Stichting,
het Professor Van Winter Fonds, de Stichting Dr Hendrik Muller's
Vaderlandsch Fonds en de M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting.

Omslagontwerp Volken Beck

© 2007 Maartje Janse en
Uitgeverij Wereldbibliotheek bv
Spuistraat 283 · 1012 VR Amsterdam

www.wereldbibliotheek.nl

ISBN 978 90 284 2205 6

INHOUD

1		
2		
3		
4		
5		
6		
7		
8		
9		
10	Inleiding	9
11	De afschaffers en hun verenigingen	9
12	Heruitvinding van politiek	13
13	Politiek, publieke opinie en protestvormen	17
14	Verenigingsgeschiedenis en de politieke cultuur-benadering	21
15		
16	1. Naar buitenlands voorbeeld	
17	<i>Het ontstaan van drankbestrijdings- en</i>	
18	<i>antislavernijbewegingen in Nederland rond 1840</i>	27
19		
20	INTERNATIONALE CONTEXT	27
21	Internationale vergelijking of transfer-perspectief?	31
22	EEN NEDERLANDSE DRANKBESTRIJDINGSBEWEGING	33
23	Het radicale van de afschaffers	35
24	Drachten	38
25	Utrecht	39
26	Rotterdam	41
27	Amsterdam	44
28	Een nationale vereniging	46
29	EEN NEDERLANDSE ANTISLAVERNIJBEWEGING	51
30	Britse 'zendelingen'	54
31	Strijd rond de oprichting van een landelijke vereniging	58
32	Concurrerende antislavernijbewegingen	62
33	Reactie van koning en regering	67
34	Een nieuw perspectief: vereniging	70
35		
36		
37		
38		
39		

1	2. Een voorzichtig experiment	
2	<i>De Nederlandse antislavernijbeweging 1844-1863</i>	73
3		
4	PROTEST TUSSEN DRUKPERS EN PRESSIEGROEP	73
5	‘Een krachtige kern van Nederlandsche <i>abolitionisten</i> ’	76
6	Petitioneren?	81
7	Staathuishoudkunde en slavernij	84
8	Nog geen afschaffing	88
9	ABOLITIONISME NA DE NEGERHUT	91
10	Christelijk abolitionisme	97
11	Betrokken bij het lijden van anderen	100
12	Vrouwen tegen de slavernij	103
13	Ruimte voor gevoel	114
14	EEN SLEPENDE KWESTIE	119
15	Geen volkszaak	124
16		
17		
18	3. Afschaffers tussen onthouding en wetswijziging	
19	<i>De zoektocht van de drankbestrijders 1842-1882</i>	129
20		
21	POGINGEN TOT PERSOONSHERVORMING	129
22	Overdrijving en respect	132
23	Afvallige afschaffers	136
24	POLITIEK ALS OPLOSSING?	139
25	Prohibitionisme binnen de NVASD	142
26	Geen staatstaak	145
27	Een nieuwe koers	147
28	Een nieuwe organisatievorm?	152
29	Een langzame ontknoping	157
30	DE DRANKWET	158
31	De Volksbond, Vereeniging tegen Drankmisbruik	158
32	Eindelijk een wet	162
33	Het einde van de NVASD	167
34		
35		
36		
37		
38		
39		

1	4. De lijdende Javaan en de zieke politiek	
2	<i>De kritiek van de Maatschappij tot Nut van</i>	
3	<i>den Javaan 1866-1877</i>	173
4		
5	WILLEM BOSCH, 'PERSOONLIJK IN DIT DRAMA BETROKKEN'	173
6	Overdaad schaadt	177
7	PROTEST TEGEN DE BATIG-SLOT-POLITIEK	180
8	De oprichting van de Maatschappij tot Nut van den Javaan	183
9	Onbedoeld een vereniging van modernen en liberalen	187
10	POLITIEK OPNIEUW GEDEFINIEERD	191
11	'Het moet anders worden met ons'	195
12	Protest in de praktijk	198
13	Politiek of niet?	202
14	Morele en ethische politiek	205
15		
16		
17	5. Ongeduldige jonge mannen	
18	<i>Het Anti-dagbladzegel-verbond 1867-1869</i>	211
19		
20	KRITIEK	211
21	Avontuurlijke politiek	213
22	Angstige politiek	217
23	ACTIE!	222
24	Strijdbare liberalen	228
25	Kritiek op het Anti-dagbladzegel-verbond	236
26	SUCCES	239
27	Drie carrières	242
28	Een nieuwe voorstelling van politiek	246
29		
30		
31	6. De schoolstrijd	
32	<i>Verenigingen als politieke strijdorganisaties 1860-1879</i>	251
33		
34	ONDERWIJSKWESTIE EN SCHOOLSTRIJD	251
35		
36	STELLINGNAME EN POLARISATIE 1860-1869	255
37	Actie-reactie in het verenigingsleven	255
38	27 oktober 1869: de stellingen betrokken	264
39		

1	MOBILISATIE EN POLITISERING 1870-1879	272
2	De christelijk-nationale beweging	272
3	De liberale beweging	276
4	Politieke partijvorming	283
5	Institutionalisering van verschillen	288
6		
7	Conclusie	293
8	Ontwikkeling van de single-issue organisatie	294
9	Ontwikkeling van de voorstelling van politiek	303
10		
11	Dankwoord	311
12		
13	Noten	313
14		
15	Literatuur en bronnen	365
16		
17	Register	389
18		
19		
20		
21		
22		
23		
24		
25		
26		
27		
28		
29		
30		
31		
32		
33		
34		
35		
36		
37		
38		
39		

INLEIDING

De afschaffers en hun verenigingen

In 1842 richtte Guillaume Groen van Prinsterer de Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering van de Afschaffing der Slavernij op. Datzelfde jaar riep Willem Egeling de Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Sterken Drank in het leven. In de loop der jaren deden onder meer Anna Bergendahl, Willem Bosch, David van Weel, Pieter en Dirk Harting en Jacob Voorhoeve iets soortgelijks: ze richtten samen met medestanders verenigingen op tot afschaffing van slavernij, het cultuurstelsel, de belasting op kranten, het schoolverzuim en de Schoolwet van 1857. Dit boek gaat over mensen en verenigingen die de drijvende kracht vormden achter hervormingsbewegingen die karakteristiek zijn voor de negentiende eeuw. Sommige afschaffers zijn bekende figuren, andere zijn minder bekend en het merendeel is anoniem gebleven. Hun activiteiten zijn echter van groot belang geweest. Alleen al de rol die ze speelden in de ontwikkeling van politiek, vormt reden genoeg om deze groep voor het voetlicht te halen.

De groep afschaffers bestond uit mannen en vrouwen uit heel Nederland, met diverse sociaal-economische achtergronden, verschillende religieuze en politieke overtuigingen en uiteenlopende voorstellingen van politiek. Ze deelden echter een optimistisch maatschappijbeeld en de overtuiging dat een betere wereld, maatschappelijke vooruitgang en economische voorspoed dichtbij waren, mits bepaalde misstanden uit de weg geruimd werden. Ze zagen het als hun burger- en christenplicht om zich daarvoor in te zetten. In de negentiende eeuw verwees de term 'afschaffers' voornamelijk naar de drankbestrijders die zich onthielden van sterkedrank. De term wordt hier breder gebruikt, als vertaling van het Engelse 'abolitionists', dat gewoonlijk voorstanders van de afschaffing van slavernij en van de reglementering van prostitutie aanduidt. Van belang is ook dat de term afschaffers duidelijk maakt dat het mensen betreft met een politiek doel, namelijk wetswijziging, maar zonder

1 een uitgebreid politiek programma. Wanneer de wetgeving zou zijn
 2 aangepast en de misstand opgelost, zouden zij hun strijd staken. Hun
 3 bemoeienis met de politiek had in principe een incidenteel karakter.
 4 De afschaffer kan beschouwd worden als een radicalere versie van
 5 de traditionele maatschappijhervormer die zich thuisvoelde in oudere
 6 verenigingen zoals de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (opgericht
 7 in 1784), het Nederlandsch Godsdienstig Traktaat-Genootschap (1820)
 8 en het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevan-
 9 genen (1828). Die genootschappen gaven, net als de afschaffersvereni-
 10 gingen, vorm aan de betrokkenheid van burgers bij de publieke zaak. Ze
 11 waren echter vooral gericht op volksopvoeding en -verheffing en hadden
 12 in veel mindere mate overheidsingrijpen als doel.¹ Soms pleitten ze wel
 13 voor overheidsmaatregelen, maar het is karakteristiek dat dit meestal
 14 niet publiekelijk gebeurde, maar bijvoorbeeld in correspondentie tus-
 15 sen hoofdbestuur en minister. Ze waren zeker tot 1840 afhankelijk van
 16 overheidssteun. Koning Willem I zette dergelijke verenigingen in feite
 17 in als verlengstuk van zijn politiek en alleen die verenigingen die daar-
 18 voor geen bedreiging vormden, werden gesteund of gedoogd.² Na zijn
 19 aftreden gingen verenigingen een zelfstandiger rol spelen. De politieke
 20 crisis van de late jaren 1830 en de onbestemde jaren 1840, die ook in
 21 economisch opzicht zorgelijk waren, brachten onzekerheid. Burgers
 22 eisten meer ruimte op om door particulier initiatief misstanden in de
 23 samenleving aan te pakken.³
 24 Anders dan de integrale aanpak van bijvoorbeeld het Nut pakten
 25 de afschaffers elke misstand afzonderlijk aan, in verenigingen die nu
 26 als single-issue organisaties of pressiegroepen bekendstaan. Onder een
 27 single-issue organisatie wordt hier verstaan: een vereniging die één
 28 specifieke misstand wil afschaffen en daartoe zowel de publieke opinie
 29 beïnvloedt als wetswijziging nastreeft. Wanneer er meerdere vereni-
 30 gingen worden opgericht met een soortgelijk doel, is er sprake van een
 31 single-issue beweging. Ook niet-geïnstitutionaliseerde protesten kunnen
 32 daaronder vallen.
 33 De single-issue organisaties hadden drie functies.⁴ Ten eerste maakten
 34 ze via voorlichting en debat de misstand aan een breed publiek bekend
 35 en gaven ze gelegenheid oorzaken, gevolgen en oplossingen te bespre-
 36 ken. Hiervoor waren eigen (periodieke) publicaties en goede relaties
 37 met bestaande kranten en tijdschriften van groot belang, maar ook
 38 vergaderingen en meetings. De afschaffers bespraken hun strategie en
 39 bijvoorbeeld ook concept-wetteksten die het kwaad zouden kunnen

1 uitbannen. De tweede functie van de single-issue organisatie was het
2 tot uitdrukking brengen van de publieke opinie. Allereerst door het
3 bestaan van de vereniging. De leden 'brengen door het feit van hun
4 lidmaatschap alleen, als het ware dagelijks onder de oogen der Regering
5 hun wensch, dat de dagbladen van het zegelrecht ontheven worden',
6 schreef de secretaris van het Anti-dagbladzegel-verbond.⁵ Daarnaast
7 presenteerden de afschaffers hun petitie als uitingen van de publieke
8 opinie. De derde functie was het invloed uitoefenen op de politieke
9 agenda en het politieke besluitvormingsproces. Direct (door oproepen
10 aan regering en volksvertegenwoordiging) en indirect (via de publieke
11 opinie) beïnvloedden de afschaffers de politieke agenda. Ze dienden
12 petitie in en dwongen van kandidaten verkiezingsbeloften af, waarna
13 ze stemadvies over hen uitbrachten.

14 De structuur van de single-issue organisatie was vrijwel gelijk aan die
15 van de traditionele hervormingsgezinde genootschappen. De vereniging
16 bestond uit plaatselijke afdelingen met een eigen bestuur, terwijl een
17 hoofdbestuur op landelijk niveau de leiding had. De afdelingen waren
18 in financieel opzicht zelfstandig, doordat ze een deel van de contribu-
19 ties naar eigen inzicht konden besteden voor bijvoorbeeld de aankoop
20 van geschriften of de organisatie van lezingen. Het lokale zowel als het
21 landelijke bestuur moest verantwoording afleggen over de financiën
22 en over andere beslissingen aan de algemene vergadering, die jaarlijks
23 bijeenkwam. Deze stelde ook het reglement vast, benoemde het hoofd-
24 bestuur en de commissies. De bestuurlijke transparantie en het feit dat de
25 macht bij de lokale afgevaardigden lag en niet bij het bestuur, maakten
26 deze verenigingen in principe democratisch.⁶

27 Een andere overeenkomst tussen de single-issue organisaties en de
28 oudere hervormingsgenootschappen was het idee dat het 'algemene'
29 verenigingen waren. Het verlangen van burgers om eensgezind te wer-
30 ken aan het herstel of de verbetering van de natie resulteerde in een
31 conciliante houding: als het vaderland in het geding is, tellen religieuze
32 en politieke verschillen niet, maar werkt iedereen samen. Dit ideaal van
33 de algemene vereniging werd op twee manieren benaderd. Ten eerste
34 door geschreven en ongeschreven regels die het discussiëren over religie
35 en politiek verboden, omdat dit tot onenigheid zou kunnen leiden.
36 Ten tweede door in bijvoorbeeld jaarverslagen te benadrukken dat de
37 vereniging echt algemeen was door te wijzen op de diversiteit van het
38 ledenbestand, als bewijs van een brede maatschappelijke steun.

39

1 Vanaf 1840 zagen verschillende verenigingen het licht 'ter bevordering
2 der afschaffing van' bijvoorbeeld slavernij of drankmisbruik, een formule
3 die vanaf 1867 nog explicieter en krachtiger werd in de vaste combinatie
4 'anti-...-verbond'. Toen het Anti-dagbladzegel-verbond in navolging van
5 de Britse Anti-Corn Law League die formulering voor het eerst ook in
6 Nederland gebruikte, stuitte dit op bezwaar bij de conservatieve rege-
7 ring. Vormde het zich openlijk keren tegen een bestaande wet niet een
8 bedreiging van de openbare orde?⁷ Dat de vereniging desondanks aan
9 de nieuwe naam vasthield, toont het gegroeide zelfbewustzijn van de
10 afschaffer en de bredere acceptatie van deze verenigingsvorm.

11 De eerste single-issue organisaties hadden veel voorzichtiger geope-
12 reerd en deden veel moeite om geen ergernis te wekken. Zeker tot hal-
13 verwege de jaren 1860 stuitte het idee dat burgers zich organiseerden
14 om zich met politiek te bemoeien op weerstand. Dit had veel te maken
15 met de herinnering aan de politieke woelingen van de patriotse en Ba-
16 taafse revoluties, die voeding gaf aan een vrij algemene en langdurige
17 afkeer van alles wat met politiek te maken had.⁸ Politieke organisatie, zo
18 vreesden velen, zou leiden tot onrust, onenigheid of zelfs tot revolutie.
19 De legitimiteit van burgerparticipatie in de politiek moest (opnieuw)
20 bewezen worden door de pionierende single-issue organisaties. Ze de-
21 den dat onder meer door het ontwikkelen van een niet-intimiderende,
22 respectabele stijl en het vasthouden aan vertrouwde nationale vormen
23 en retoriek. Het respectabele was er ook in gelegen dat de verenigingen
24 kleinschalig bleven. Onder meer door relatief hoge contributies te heffen
25 en vrouwen uit te sluiten probeerden bijvoorbeeld verenigingen tegen
26 slavernij in de jaren 1840 en 1850 te voorkomen dat ze volksbewegingen
27 zouden worden. Zeker in de eerste decennia was een groot ledenbestand
28 alleen gunstig als het uit de 'juiste' mensen bestond.

29 De in dit boek behandelde verenigingen telden enkele honderden
30 tot enkele duizenden leden. De Uitgeversvereniging van het antislaver-
31 tijdschrift *Bijdragen* telde op het hoogtepunt in 1847 ongeveer 150
32 leden; de Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering van de Afschaf-
33 fing der Slavernij telde er in 1857 670, terwijl de Nederlandsche Ver-
34 eeniging tot Afschaffing van Sterken Drank in 1866 maar liefst 14 000
35 leden had. De Maatschappij tot Nut van den Javaan telde in 1870, op
36 het hoogtepunt van haar populariteit, 2500 leden en datzelfde jaar telde
37 het Nederlandsch Schoolverbond er 6000. Het Antischoolwetverbond
38 had in 1874 10 000 leden en de Vereeniging Volksonderwijs in 1877
39 bijna 12 000.

1 Dat lijkt misschien niet veel, maar was voor die tijd niet onaanzienlijk.
2 Op zendingsverenigingen en het Nut na waren er weinig grote landelijke
3 verenigingen in deze jaren.⁹ Wanneer de afschaffers het ledental van hun
4 verenigingen vergeleken met dat van massaorganisaties in bijvoorbeeld
5 de Verenigde Staten en Engeland, waren ze wel eens teleurgesteld. Voor
6 het succes van een single-issue organisatie was in Nederland een omvang-
7 rijk ledenbestand echter geen voorwaarde. Omdat de kwaliteit van de
8 leden, dat wil zeggen het aanzien dat ze genoten, lange tijd belangrijker
9 gevonden werd dan de kwantiteit, was het omgekeerde eerder het geval.
10 Het Anti-dagbladzegel-verbond had niet meer dan 1000 leden, maar
11 die maakten deel uit van de maatschappelijke elite. De vereniging wist
12 mede daardoor binnen twee jaar de belasting op de periodieke pers
13 afgeschaft te krijgen.

14

15 **Heruitvinding van politiek**

16 Belang en succes van de single-issue organisatie kunnen daarnaast op
17 een andere manier begrepen worden. De hoofdvraag van dit boek luidt:
18 welke rol speelden de afschaffersverenigingen in de heruitvinding van
19 politiek in Nederland tussen 1840 en 1880? Hierbij zijn omvang en
20 direct politiek succes van de vereniging niet het enige belangrijke. Het
21 gaat eerder om twee andere zaken, die niet los van elkaar gezien kunnen
22 worden: de ontwikkeling van protestvormen en de ontwikkeling van de
23 voorstelling van politiek. Die worden hier geschetst aan de hand van de
24 activiteiten van de afschaffers. Zij geven een ingang om het complexe
25 proces van de transformatie van politiek in Nederland in de periode
26 tussen 1840 en 1880 te beschrijven en te begrijpen.

27 Zoals gezegd was 'politiek' in 1840 een beladen term, die vrij alge-
28 meen geassocieerd werd met partijzucht en conflicten, gevaarlijke zaken
29 in een tijd waarin harmonie als hoogste maatschappelijke deugd werd
30 gezien. Oppositie tegen de regering werd als onvaderlands veroordeeld
31 en critici kregen met de geheime politie van minister van Justitie C.F.
32 van Maanen te maken. Het beeld van de jaren 1815-1840 als ingedutte
33 periode is recentelijk enigszins bijgesteld: er was wel degelijk sprake
34 van debat over politieke kwesties, en tijdschriften en individuen uitten
35 wel degelijk geregeld kritiek op het regeringsbeleid.¹⁰ Dit gold echter
36 slechts voor een heel kleine kring van opiniemakers. Voor burgers was
37 afstand houden van politiek over het algemeen een blijk van vader-
38 landsliefde en fatsoen. Politieke organisaties waren iets van het verleden,
39 het buitenland of het oproerige Zuid-Nederland. Onder Willem I was

1 er in de praktijk geen vrijheid van vereniging en tussen 1815 en 1840
2 waren er in Noord-Nederland geen politieke verenigingen te vinden.
3 Dat was wel anders in 1880. Toen bestonden er tientallen verenigin-
4 gen van burgers die wetswijziging eisten inzake onderwijs, prostitutie,
5 drankbestrijding en nog veel meer. Er waren arbeidersverenigingen en
6 vakbonden opgericht, en zelfs een politieke partij: de Antirevolutionaire
7 Partij. Burgerparticipatie in de politiek was een geaccepteerd verschijn-
8 sel geworden.

9 Dit roept de vraag op wat er tussen 1840 en 1880 precies gebeurd
10 is. Hoe raakten burgers in politiek geïnteresseerd, hoe ontstond hun
11 betrokkenheid bij politiek? Hoe werd politieke organisatie acceptabel
12 voor grote groepen burgers? Het voor de hand liggende antwoord is: dat
13 had alles te maken met de grondwetswijziging van 1840 en vooral die
14 van 1848. Die boden burgers meer ruimte om mee te regeren, waarna ze
15 dat daadwerkelijk gingen doen. Thorbecke, de opsteller van de grondwet
16 van 1848, had zich gerealiseerd dat burgers alleen bij politiek betrokken
17 zouden raken wanneer ze werkelijk invloed hadden, door verkiezingen,
18 het recht van petitie en vrijheid van vereniging en vergadering, maar
19 hij wist tegelijkertijd dat grondwetswijziging niet automatisch zou lei-
20 den tot grotere burgerparticipatie in de politiek. 'Eene Staatsregeling
21 kan den politischen zin en wil, hiertoe noodig, niet scheppen; maar zij
22 kan dien onderdrukken, of wekken en bevorderen.'¹¹ De burger kreeg
23 in de grondwet van 1848 dus politieke instrumenten aangereikt, maar
24 hiermee is nog niet verklaard hoe hij ertoe kwam die daadwerkelijk te
25 gaan gebruiken.

26 Er is ook een fundamenteel bezwaar tegen deze voorstelling van
27 zaken in te brengen. Simpelweg stellen dat burgers zich na 1840 wel
28 met politiek gingen bezighouden terwijl ze dat daarvoor zo min moge-
29 lijk deden, doet geen recht aan de complexiteit van deze ontwikkeling.
30 Wat in 1840 onder politiek werd verstaan, was iets heel anders dan wat
31 er veertig jaar later onder werd verstaan, of dan wat er tegenwoordig
32 onder wordt begrepen. Het begrip politiek staat steeds ter discussie
33 en verwijst telkens naar iets anders. Juist in de periode die in dit boek
34 beschreven wordt, veranderde politiek zeer ingrijpend van vorm en in-
35 houd. Daarom kan niet eenvoudig gesteld worden dat 'men' na 1840
36 'aan politiek ging doen'.

37 De ruimte die de nieuwe grondwet bood, werd door burgers ver-
38 kend door te experimenteren met hun nieuwe publieke rol. Naar deze
39 experimenten is nog niet veel onderzoek gedaan. Het is vergeefs zoeken

1 naar een studie die laat zien hoe na 1848 het recht van vereniging en
2 vergadering en het recht van petitie door burgers in de praktijk wer-
3 den gebracht.¹² De aandacht richt zich in veel studies als vanzelf op de
4 periode na 1880, toen nieuwkomers in de politiek als arbeiders, ortho-
5 dox-protestanten en katholieken zich begonnen te organiseren en de
6 eerste politieke partijen werden opgericht. De suggestie ontstaat dan
7 dat pas vanaf toen ook buiten Den Haag (en buiten verkiezingstijd)
8 politiek bedreven werd. Tussen de jaren 1840 en 1880 ligt echter een
9 lange periode van experimenteren waarin zich een nieuwe voorstelling
10 van politiek ontwikkelde.

11 Er is wat de periode van 1840 tot 1880 betreft, onderzoek gedaan naar
12 politieke stromingen als het liberalisme, conservatisme, socialisme en de
13 antirevolutionaire richting. Ook was er aandacht voor de voorgeschiede-
14 nis van de verzuiling.¹³ In het merendeel van deze studies wordt echter
15 de partijpolitiek teruggeprojecteerd op een periode waarin deze zich
16 nog niet ontwikkeld had.¹⁴ Bernard Manin maakt in *The principles of*
17 *representative government* een bruikbaar onderscheid tussen drie vormen
18 van representatieve politiek, namelijk parlementaire politiek, partijpoli-
19 tiek en de toeschouwersdemocratie. Deze zijn wezenlijk verschillend
20 van vorm en karakter.¹⁵ In Nederland stonden tijdens de parlementaire
21 politiek van de jaren 1848-1870 de inhoud en de interpretatie van de
22 grondwet ter discussie, maar ook de procedures en stijl van politiek
23 bedrijven: wat was 'parlementair' gedrag, zowel binnen als buiten het
24 parlement?¹⁶ Na deze jaren van wat ook wel constitutionele politiek
25 genoemd wordt, veranderde politiek weer sterk van vorm en stijl. De
26 periode van partijpolitiek was aangebroken, die ongeveer een eeuw zou
27 duren.¹⁷ Het zoeken naar protopartijen in de periode van parlementaire
28 politiek doet geen recht aan het eigene van de jaren waarin parlement
29 en grondwet centraal stonden.¹⁸ Studies die vanuit het perspectief van
30 de grondwetswijziging zijn geschreven, besteden echter weer zoveel
31 aandacht aan parlement en grondwet dat het beeld ontstaat alsof poli-
32 tiek buiten het parlement niet bestond.¹⁹

33 Dit boek laat zien dat er wel degelijk iets als burgerparticipatie in
34 het politieke proces bestond in de periode van parlementaire politiek,
35 maar dat deze een eigen vorm en stijl had. Daarom is hier dan ook niet
36 gekozen voor het perspectief van grondwet, parlement of een bepaalde
37 politieke stroming, maar voor dat van de afschaffers. Op die manier
38 wordt duidelijk dat zich tussen 1840 en 1880 een nieuwe verhouding
39 tussen burgers en de publieke zaak ontwikkelde. Individuele burgers

1 voelden zich geroepen op een andere, nieuwe manier vorm te geven
2 aan hun betrokkenheid bij die publieke zaak, bij maatschappelijke en
3 politieke kwesties. Ze experimenteerden met nieuwe vormen om deze
4 betrokkenheid concreet, zichtbaar en openbaar te maken. Veel meer dan
5 in de eerste helft van de negentiende eeuw vormden en formuleerden
6 mensen een mening over die kwesties, publiceerden die of maakten die
7 op een andere manier kenbaar en probeerden het hunne bij te dragen
8 aan een oplossing van maatschappelijke problemen.

9 Hun activiteiten aanduiden als buitenparlementaire politiek is pro-
10 blematisch omdat de tijdgenoten landelijke politiek eigenlijk alleen in
11 het parlement en in de werkkamer van de minister lokaliseerden en
12 niet daarbuiten. Ook de experimenterende burgers beschouwden de
13 nieuwe vormen van betrokkenheid bij de publieke zaak lange tijd niet
14 als politiek. Het is eerder zo dat door en in deze activiteiten zich een
15 nieuwe attitude en een nieuw repertoire ontwikkelden, die pas na 1870
16 voorzichtig 'politiek' genoemd zouden worden. Dit boek gaat over de
17 experimentele fase waarin deze opvatting van politiek tot stand kwam.
18 Het perspectief wisselt tussen dat van de afschaffers die het experiment
19 aangingen en een modern perspectief dat analyseert hoe hier een nieuwe
20 voorstelling van politiek en politieke praktijk ontstaat.

21 Door deze combinatie van perspectieven wordt enerzijds erkend dat
22 een zeker finalisme onvermijdelijk en zelfs wenselijk is (de afschaffers
23 zijn interessant omdat ze een perspectief bieden op onze vraag hoe poli-
24 tiek ontstaat en verandert), maar wordt anderzijds geprobeerd het gevaar
25 van een eenzijdige finalistische beschouwing (het reconstrueren van
26 de 'ontdekking' van politiek) te vermijden. Door kennis te maken met
27 de verschillende mogelijkheden van de historische actoren en met hun
28 argumenten om uiteindelijk voor één bepaalde optie te kiezen, wordt
29 duidelijk dat de uitkomst van het experiment niet van tevoren vast lag.
30 Vanuit ons perspectief kunnen de activiteiten die de tijdgenoot als niet-
31 politiek beschouwde, maar die uiteindelijk in een nieuwe definitie het
32 etiket politiek kregen, opgevat worden als onderdeel van het proces van
33 de heruitvinding van politiek en als politiek worden aangeduid.

34 Al ontkenden ze dat vaak, de afschaffers hadden met politiek te ma-
35 ken: het gaat hier om verenigingen die werden opgericht naar aanleiding
36 van kwesties die de gemoederen bezighielden en die vroeger of later bij
37 politieke machthebbers voor een wetswijziging pleitten.²⁰ Door wetswij-
38 ziging te eisen gingen de afschaffers een relatie aan met de wetgevende
39 macht en kwamen ze in aanraking met politiek. Dit onderzoek toont

1 hoe tijdgenoten langzaam hun aan de politiek gerichte protest als poli-
2 tiek protest gingen begrijpen, en hun verenigingen gingen zien als een
3 onderdeel van het politieke proces in plaats van als apolitieke kritiek
4 op het politieke proces.

5 Sommige afschaffersverenigingen waren van meet af aan op het poli-
6 tiek proces gericht en probeerden dat zo efficiënt mogelijk te beïnvloe-
7 den. Andere kozen veel meer afstand tot de Haagse politiek en zagen
8 het als hun taak verontwaardiging over de misstand publiekelijk te ma-
9 nifesteren. De afschaffers konden zo tonen dat ze verantwoordelijkheid
10 namen als burger, christen, vrouw, Nederlander, Rotterdammer, arts,
11 hoogleraar etcetera. Het is verleidelijk de protesten van de afschaffers
12 te categoriseren onder noemers als instrumentele en expressieve poli-
13 tiek, als Verantwoordingsethiek en Gesinnungsethiek, als praktische en
14 principiële politiek of als pragmatische en getuigenispolitiek, maar deze
15 termen werken uiteindelijk niet verhelderend.²¹ Dergelijke tegenstel-
16 lingen dienen om aan te geven dat in sommige protesten het bereiken
17 van het politieke doel vooropstaat en in andere gevallen het protest een
18 doel op zich is, waarin waarden en identiteiten worden vormgegeven.

19 Zulke verschillen zijn binnen het scala van protestvormen in dit
20 boek weliswaar aan te wijzen, maar het gebruik van zo'n begrippen-
21 paar is ideologisch geladen. De suggestie die ervan uitgaat, is dat uit te
22 maken valt wie zich verantwoordelijk genoeg gedraagt om politiek te
23 mogen bedrijven en voor wie politiek geen serieuze zaak is, waarmee
24 diskwalificatie op de loer ligt. Daarmee zou toch een bepaalde definitie
25 van politiek, namelijk als een ernstige en ingewikkelde aangelegenheid
26 waarvoor slechts bepaalde middelen en personen geschikt zijn, op de
27 experimentele fase geprojecteerd worden en bepaalde experimenten
28 door een stigmatiserend etiket niet volledig tot hun recht komen.

29

30 **Politiek, publieke opinie en protestvormen**

31 Single-issue organisaties speelden een belangrijke rol in de ontwikkeling
32 en vernieuwing van het repertoire van protestvormen. Onder zo'n reper-
33 toire wordt verstaan: alle protestvormen die voor de tijdgenoot denkbaar
34 en uitvoerbaar zijn. Een repertoire werkt omdat het bekende symbolen
35 hanteert, maar is tegelijkertijd altijd in ontwikkeling. Protestvormen
36 hebben een bepaald stramien, waarop kan worden geïmproviseerd. Het
37 repertoire van een groep is aangeleerd en kan door nieuwe voorbeelden
38 worden uitgebreid.²² Zo begrepen kunnen de protestvormen die de
39 afschaffers kozen, waaronder de single-issue organisatie, beschouwd

1 worden als een vernieuwing en verrijking van het actierepertoire van
2 de Nederlandse burger.

3 De uitbreiding van het actierepertoire was door buitenlandse voor-
4 beelden en de nieuwe grondwet geïnspireerd en bevorderde de versprei-
5 ding van nieuwe ideeën over wat politiek was, hoe politiek werkte en wie
6 er mee mochten doen. In dit boek worden vormen en voorstellingen van
7 politiek in onderling verband bestudeerd. De concrete praktijk van 'het
8 afschaffen' in verenigingsverband geeft gelegenheid om de voorstelling
9 van politiek en de ontwikkeling die deze doormaakte te reconstrueren.²³
10 Wat betekent politiek voor een individu, welke plaats neemt die in zijn
11 wereldbeeld in? Is het een positief beeld, waarin politiek problemen kan
12 oplossen, of een negatief beeld, dat onthouding van politiek in de hand
13 werkt? Hoe verhoudt politiek protest zich tot burgerschap, moraal,
14 geloof, gevoel en sekse en hoe en wanneer konden die tot een politieke
15 stellingname aanzetten? Waar liggen de grenzen van politiek? De meeste
16 afschaffers waren burgers die zich normaliter niet expliciet over poli-
17 tiek uitspraken, maar hun daden onthullen indirect hun opvattingen
18 over politiek.

19 Om helder te krijgen wat in eerste instantie precies nieuw en omstre-
20 den was aan de afschaffers, is het van belang te weten wat de dominante
21 voorstelling van politiek vanaf 1840 was. Ook de afschaffers deelden
22 die voorstelling grotendeels met hun tijdgenoten; deze vormde als het
23 ware de basis waarop zij varieerden. Pas in de loop der jaren ontstond
24 er een nieuwe voorstelling van politiek, die ging concurreren met de
25 oude. Vanaf 1840 was de dominante voorstelling van politiek ingebed in
26 wat kan worden aangeduid als de ideologie van de publieke sfeer.²⁴ De
27 doctrinair-liberalen, die niet zozeer bezig waren met politieke theorie
28 of de politieke praktijk, maar vooral met het ontwikkelen van politieke
29 vormen die een constitutionele rechtstaat waarborgen, meenden dat po-
30 litiek in de publieke sfeer bedreven moest worden. Politiek diende niet
31 geheimzinnig te zijn, maar openbaar, er moest controle mogelijk zijn
32 door het parlement en de publieke opinie. Ze stelden 'openbaarheid' en
33 de mogelijkheid van kritiek als voorwaarden voor het goed functioneren
34 van het vertegenwoordigende stelsel. Tegelijkertijd was het politieke
35 domein klein en strikt afgebakend. Haagse besluitvormingsprocessen
36 (en in mindere mate die op provinciaal en gemeentelijk niveau) vielen
37 eronder, evenals de activiteiten van de kleine groep politici. Hun taakop-
38 vating was beperkt en bestond vooral uit het bewaken van het politieke
39 proces, de openbare orde en de schatkist.²⁵

1 De liberalen hadden rond 1840 de ideologie van de publieke sfeer en
2 de publieke opinie omarmd als het juiste midden tussen absolutisme en
3 radicalisme. Het begrip publieke opinie was in West-Europa vanaf de
4 tweede helft van de achttiende eeuw steeds meer opgevat als een bron
5 van politieke autoriteit, die universeel, objectief en rationeel was.²⁶ Keith
6 Baker noemt de publieke opinie een politieke uitvinding, een retorische
7 constructie die als doel had de autoriteit van de absolutistische monar-
8 chie te kunnen aanvechten. De publieke opinie werd voorgesteld als een
9 imaginair gerechtshof waarvoor zowel de machthebbers als hun critici
10 hun zaak moesten bepleiten. Het concept van de publieke opinie werd
11 dus als oplossing gepresenteerd voor de politiek van geheimhouding en
12 willekeur van het ancien régime.

13 Het werd evenwel ook als alternatief gepresenteerd voor de Engelse
14 politieke praktijk van 'the politics of contestation', waar politieke par-
15 tijen en steeds wisselende facties heftige strijd leverden om de gunst
16 van het publiek. Er was in andere landen wel bewondering voor dit
17 experiment met politieke vrijheid, maar de onrust en instabiliteit die
18 de gepassioneerde politiek volgens buitenlandse waarnemers met zich
19 meebracht, werden als uiterst riskant beschouwd. Dit was de reden dat
20 de publieke opinie werd voorgesteld als het 'juste milieu' tussen absolu-
21 tistische willekeur en extreme vrijheid. De publieke opinie stond voor
22 een toegankelijke en openbare politiek, maar impliceerde tegelijkertijd
23 een politiek zonder hartstochten, zonder partijen, zonder conflicten en
24 zonder angst. Eigenlijk hield het begrip publieke opinie een politiek
25 zonder politiek in.²⁷ Hierin lag de aantrekkingskracht voor de libera-
26 len: het publiek werd bij de publieke zaak betrokken, maar de publieke
27 opinie werd niet als politiek beschouwd. Ze konden dus hun beperkte
28 opvatting van politiek handhaven, terwijl de suggestie was dat iedereen
29 mee mocht praten. De eerste single-issue organisaties legitimeerden
30 zichzelf op een soortgelijke manier: ze vertolkten de publieke opinie en
31 claimden daarom algemeen te zijn en geen politiek te bedrijven.

32 In de ideologie van de publieke sfeer werd het publiek voorgesteld
33 als 'de' natie of als 'het' volk, zonder rekening te houden met sociale,
34 religieuze en politieke verschillen die in de werkelijkheid bestonden. In
35 theorie kon iedereen deelnemen aan het debat dat in de publieke sfeer
36 gevoerd werd. Iedereen kon deel uitmaken van het publiek en bijdragen
37 aan het vaststellen van de publieke opinie en het algemeen belang. Die
38 participatie was wel aan strikte voorwaarden verbonden. Wie de publie-
39 ke sfeer binnenging, moest zijn sociale identiteit in feite afleggen en een

1 'abstract individu' worden, dat slechts rationele argumenten gebruikte.²⁸
2 Sociaal-economische achtergrond en religieuze en politieke overtuiging
3 van de participanten mochten eigenlijk geen rol spelen in het debat. De
4 toon van het debat moest niet heftig, emotioneel en beschuldigend zijn,
5 maar beschaafd. Doel van dit onpersoonlijke, rationele debat was het
6 vaststellen van 'de' publieke opinie en 'het' algemeen belang. Verwant
7 aan dit streven was de verheerlijking van de wet, omdat die onpartijdig
8 en zonder aanzien des persoons was. In de jaren 1840-1880 vierde het
9 vertrouwen in de wetgevende macht hoogtij.²⁹

10 In de afgelopen decennia hebben critici van het begrip openbaarheid
11 erop gewezen dat er nooit een echt universele publieke sfeer of publieke
12 opinie heeft bestaan (vrouwen en arbeiders werden grotendeels bui-
13 tengesloten) en dat een individu zijn identiteit niet kan afleggen noch
14 zuiver rationeel kan argumenteren.³⁰ Daarin hebben ze gelijk, maar daar
15 gaat het hier niet om. Het idee van 'de' publieke sfeer die 'de' publieke
16 opinie genereerde, was een fictie die zo krachtig was dat ze wezenlijke in-
17 vloed heeft uitgeoefend.³¹ Het voedde een voorstelling van politiek die
18 elitair was. Lang niet iedereen was geschikt om mee te regeren. Nieuw
19 was echter dat er geen aristocratische, maar meritocratische eisen ten
20 grondslag lagen aan politieke participatie: geschiktheid werd niet langer
21 bepaald door afkomst, maar door onafhankelijkheid – het vermogen als
22 'abstract individu' te redeneren – en talent.

23 Wat was de rol van de publieke opinie volgens de liberalen? De pu-
24 blieke opinie was essentieel voor het parlementaire vertegenwoordi-
25 gende stelsel, maar niet in de betekenis dat ze tijdens de verkiezingen
26 geraadpleegd werd. Aangezien de onafhankelijkheid van het Kamerlid
27 in de parlementaire politiek voorop stond, werden bij verkiezingen
28 personen van kwesties gescheiden. Tot zeker 1870 draaiden verkiezin-
29 gen in Nederland niet om politieke kwesties, maar stond de persoon
30 van de kandidaat centraal. De kiezer stemde op een kandidaat in wie
31 hij vertrouwen had en/of aan wie hij loyaliteit verschuldigd was. Deze
32 verkiezingen waren exponenten van standspolitiek.³² Aangezien bij
33 verkiezingen volksvertegenwoordigers geselecteerd werden op basis van
34 het persoonlijk vertrouwen dat zij de kiezers inboezemden, moesten de
35 opinies van de burgers over politieke en bestuurlijke kwesties op een
36 ander moment en op een andere wijze uitgedrukt worden. Het publieke
37 debat over politieke kwesties werd buiten verkiezingstijd gevoerd en
38 single-issue organisaties vervulden een belangrijke voortrekkersrol in
39 dit debat.³³

1 Als gevolg van het feit dat verkiezingen niet om kwesties maar om
2 personen draaiden en doordat de groep die in het publieke debat parti-
3 cipeerde groter was dan het electoraat, kon er gemakkelijk een verschil
4 ontstaan tussen de publieke opinie en de opinie van het parlement.
5 Tussen 1840 en 1880 confronteerde de publieke opinie 'de politiek' met
6 haar zienswijze in krantenartikelen, tijdschriften, pamfletten, brochures
7 en petities, het oprichten van single-issue organisaties en het houden
8 van bijeenkomsten. Zoals gezegd plaatste men deze uitingen van protest
9 buiten het politieke domein. Juist de zelfstandigheid van de publieke
10 opinie tegenover het parlement geldt als een belangrijk kenmerk van het
11 parlementarisme. Dat de publieke opinie op elk moment van buitenaf
12 kritiek kon leveren op de vertegenwoordigers, gaf dit stelsel een enig-
13 zins democratisch karakter.³⁴ Vanaf de late jaren 1860 gingen kwesties
14 echter wel een rol spelen in verkiezingstijd. Deze verandering kondigt de
15 overgang van parlementaire politiek naar partijpolitiek aan, die gepaard
16 ging met een verandering in protestvormen. Pas toen werd het 'nieuwe
17 repertoire' volledig ingezet: protestmarsen, massale bijeenkomsten in
18 het openbaar en andere theateraal vormgegeven manifestaties werden
19 voor die tijd in Nederland niet georganiseerd. In de periode die in dit
20 boek centraal staat, werd het nieuwe repertoire van collectieve acties
21 slechts gedeeltelijk gebruikt.³⁵

22 De voorstelling van openbaarheid en politiek betreft een construc-
23 tie die vanaf toen openlijk en succesvol zou worden aangevochten. De
24 ongeschreven regels die vanuit de ideologie van de publieke sfeer lange
25 tijd de voorwaarde vormden voor participatie in het publieke debat en
26 in het politieke proces, werden echter al eerder voorzichtig ter discussie
27 gesteld door sommige afschaffers, die zich juist wél vanuit hun speci-
28 fieke sociaal-culturele identiteit in het publieke debat mengden. Later
29 zouden arbeiders, orthodox-protestanten, katholieken en vrouwen dat
30 veel nadrukkelijker gaan doen, waarmee politiek een identiteitskwestie
31 werd en dus permanente organisatie op basis van de eigen identiteit een
32 mogelijkheid.

33

34 **Verenigingsgeschiedenis en de politieke cultuur-benadering**

35 Verenigingsgeschiedenis is geen nieuw onderzoeksveld. Het was lang
36 het terrein van sociaal-historici. In de jaren na 1970 was er in som-
37 mige kringen veel aandacht voor organisatiegeschiedenis. Geïnspireerd
38 door sociologische begrippen en het idee dat juist in verenigingen van
39 onderdrukten het verzet tegen de hegemonie van het grootkapitaal

1 gelokaliseerd was, onderzochten marxistisch georiënteerde historici
2 arbeiders- en vrouwenverenigingen van vooral de late negentiende en de
3 vroege twintigste eeuw. In de jaren 1980 werd organisatiegeschiedenis
4 ingeruild voor geschiedenis van sociale bewegingen, een term die tot
5 op heden in zwang is en beter recht doet aan de vele niet-geïnstitutio-
6 naliseerde onderdelen van de emancipatiestrijd.³⁶ Ook kwam er binnen
7 sociale geschiedenis meer aandacht voor verenigingen van elites, zoals
8 herensociëteiten. De rol van verenigingen voor de sociale structuur van
9 de samenleving werd vaak op lokaal niveau bestudeerd, in de context
10 van stadsgeschiedenis.³⁷

11 Tegelijkertijd ontstond ook vanuit een andere hoek interesse voor
12 verenigingen. Cultuurhistorici gingen zich met sociabiliteit of genoot-
13 schappelijkheid bezighouden. Vooral het werk van Wijnand Mijnhardt
14 over verlichte genootschappen zette het thema in Nederland op de
15 kaart.³⁸ In de Republiek participeerde de gegoede burgerij vanaf de
16 tweede helft van de achttiende eeuw op relatief grote schaal in weten-
17 schappelijke en kunstlievende genootschappen, sociëteiten en kringen.
18 Ook bestonden er, vanuit bezorgdheid over het verval van de Republiek,
19 grote hervormingsgezinde genootschappen als de Oeconomische Tak
20 van de Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschap-
21 pen, de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en de Maatschappij van
22 Weldadigheid.³⁹ Mede omdat sociabiliteit als verlichtingsideaal en de
23 verspreiding van verlichtingsideeën door genootschappen belangrijke
24 uitgangspunten waren, bleef genootschappelijkheid een invalshoek die
25 voor de periode 1750-1840 goed werkte en veel heeft opgeleverd, maar
26 weinig zicht bood op de periode daarna. Er is zelfs gesteld dat culturele
27 genootschappen na 1840 wegwijnden. Deze bewering is door verschil-
28 lende onderzoeken ontkracht: het culturele verenigingsleven – rede-
29 rijkersverenigingen, zangverenigingen, kunstlievende genootschappen
30 – bloeide toen als nooit tevoren. Het leek alsof deze genootschappen
31 kwijnden, doordat ze van vorm veranderden: ze werden toegankelijk-
32 ker voor grotere groepen burgers en gingen meer in de openbaarheid
33 opereren.⁴⁰

34 Het is opmerkelijk dat het fenomeen van de single-issue organisatie
35 in Nederland niet eerder de aandacht van historici getrokken heeft.
36 Afzonderlijke afschaffersverenigingen zijn wel bestudeerd in het kader
37 van historisch onderzoek naar georganiseerde strijd tegen de regle-
38 mentering van prostitutie en historisch-sociologisch onderzoek naar
39 drankbestrijding en de invoering van de leerplicht.⁴¹ Tevens bestaan

1 er enkele oudere maar grondige studies over burgerprotesten tegen de
2 slavernij en het dagbladzegel en een recent onderzoek naar het Anti-
3 schoolwetverbond, waarvan in dit boek dankbaar gebruik is gemaakt.⁴²
4 Door de perspectieven waarmee tot nu toe naar verenigingen is gekeken,
5 kwamen de single-issue organisaties als zodanig echter niet in het vizier.
6 Men zou kunnen zeggen dat de afschaffersverenigingen niet politiek
7 genoeg waren voor de politiek-historici, te politiek voor de cultuurhis-
8 torici en voor de sociaal-historici óf niet emancipatoir genoeg óf van te
9 weinig belang voor de lokale verhoudingen.⁴³ Dat ze nu een relevant
10 onderzoeksobject geworden zijn, heeft alles te maken met een nieuw
11 perspectief op de negentiende-eeuwse samenleving dat sinds de jaren
12 1990 in ontwikkeling is.

13 Toen ontstond er, naar aanleiding van de ineenstorting van verschil-
14 lende totalitaire regimes, wereldwijd hernieuwde interesse in het thema
15 'civil society', dat deel van de samenleving dat in de openbaarheid, maar
16 onafhankelijk van staat en markt functioneert.⁴⁴ Men hoopte door een
17 beter begrip van de civil society de ontwikkeling van prille democra-
18 tieën te kunnen stimuleren. In Nederland wordt de term civil society
19 in historisch onderzoek weinig gebruikt, maar het onderzoek naar het
20 begrip burgerschap is te beschouwen als een uitvloeisel van de interna-
21 tionale belangstelling voor het thema. Om het begrip burger te kunnen
22 duiden moest interdisciplinair te werk worden gegaan, aangezien het
23 zowel juridische, politieke en sociale als culturele connotaties heeft. Kort
24 gezegd heeft het onderzoek naar de burger duidelijk gemaakt dat het
25 burgerbegrip in verschillende tijden voor verschillende mensen anders
26 werd ingevuld.⁴⁵ De ontdekking dat burgerschap een constructie was,
27 resulteerde in een herwaardering van het verenigingsleven, als plaats
28 waar het burgerschap vorm en inhoud kreeg.⁴⁶

29 Tegelijkertijd ontwikkelde zich de 'politieke cultuur-benadering'.⁴⁷
30 Deze vindt haar uitgangspunt primair in het wereldbeeld van de tijd-
31 genoot en maakt niet op voorhand een onderscheid tussen cultuur en
32 politiek, maar onderzoekt juist hoe politiek ingebed was in cultuur en
33 maatschappij en hoe sociale, culturele en politieke processen in elkaar
34 grepen en elkaar versterkten of juist tegenwerkten. Hoewel deze bena-
35 dering – meer of minder expliciet – verschillende recente studies over
36 Nederland in de negentiende eeuw kenmerkt, heeft ze nog niet veel
37 onderzoek opgeleverd naar de relatie tussen politiek en verenigingsle-
38 ven.⁴⁸ Dit is des te opmerkelijker omdat juist in het onderzoek naar de
39 relatie tussen civil society en democratie steeds op verenigingen gewezen

1 is als vermeende 'leerschool van de democratie'.⁴⁹ Dat in Nederland nog
2 nauwelijks een verband is gelegd tussen verenigingen en de ontwikkeling
3 van het politieke leven houdt verband met het feit dat verenigingsge-
4 schiedenis lange tijd in verschillende disciplines opgesloten is geweest
5 en pas sinds kort wordt gezien als onderwerp op zichzelf, dat sociale,
6 culturele en ook politieke aspecten heeft.

7 Die verschillende aspecten van de afschaffersverenigingen worden
8 in dit onderzoek zoveel mogelijk in verband gebracht met elkaar. Zo
9 worden als vanzelf verschillende tradities binnen het verenigingsonder-
10 zoek met elkaar verbonden. De afschaffersverenigingen zijn enerzijds
11 verwant aan de traditionele genootschappen tot maatschappijhervor-
12 ming en volksopvoeding en anderzijds aan de sociale bewegingen en
13 de politieke partijen. Deze studie is een aanzet tot een meer integrale
14 benadering van het verschijnsel vereniging en voor een overbrugging
15 van de kloof die nu nog tussen de verschillende tradities van vereni-
16 gingsonderzoek gaapt.

17

18 Er zijn twee typen bronnen voor het doen van verenigingsonderzoek.
19 Het eerste is het eigen archief van de vereniging, met ledenadministratie,
20 notulenboeken en correspondentie. Van dit type is niet veel materiaal
21 voorhanden: van slechts enkele verenigingen is het archief vrijwel com-
22 plete bewaard gebleven (verschillende drankbestrijdingsverenigingen
23 en de Uitgeversvereniging van het antislavernij-tijdschrift *Bijdragen*);
24 van andere resten slechts enkele stukken. Vooral het ontbreken van
25 ledenlijsten maakt het lastig betrouwbare uitspraken te doen over bij-
26 voorbeeld de participatie van katholieken, vrouwen en arbeiders in deze
27 verenigingen.

28 Van het tweede type bron is veel materiaal bewaard gebleven. Het
29 betreft de eigen publicaties van de verenigingen, zoals jaarverslagen,
30 verslagen van de algemene ledenvergaderingen, pamfletten, traktaatjes
31 en de eigen tijdschriften. Die geven een idee van het zelfbeeld van de
32 verenigingen en de manier waarop ze zich in de publieke sfeer manifes-
33 teerden. Voor dit boek zijn dergelijke bronnen zeker zo onthullend als
34 bronnen die laten zien wat er achter de schermen speelde. Op basis van
35 uitgebreid bronnenonderzoek is getracht de verenigingsgeschiedenissen
36 te reconstrueren, de belangrijkste debatten over de te voeren strategie te
37 analyseren en een beeld te vormen van de afschaffers en hun voorstel-
38 ling van politiek. Tegen de achtergrond van politieke, maatschappelijke
39 en culturele ontwikkelingen fungeren de afzonderlijke verenigingsge-

1 schiedenissen als case-studies die samen een verhaal vertellen over de
2 heruitvinding en ontwikkeling van politiek tussen 1840 en 1880.
3 Het verhaal begint rond 1840, toen buitenlandse voorbeelden door
4 Nederlandse afschaffers werden nagevolgd en drankbestrijdings- en anti-
5 slavernijverenigingen het levenslicht zagen (hoofdstuk 1). De antislaver-
6 nijbeweging was geen eenheid, maar bestond uit een breed spectrum van
7 ongelijksoortige protesten (hoofdstuk 2). De drankbestrijders zochten
8 tussen 1840 en 1880 naar een strategie om sterkedrank af te schaffen
9 en het nastreven van een wetswijziging ging daarin een steeds grotere
10 rol spelen (hoofdstuk 3). Eind jaren 1860 ging er steeds luidere kritiek
11 klinken op de gevestigde politiek. De kritiek op het cultuurstelsel was
12 ook een kritiek op de Haagse politiek: die zou morele argumenten als
13 rechtvaardigheid zwaarder moeten laten wegen en niet pragmatisme en
14 eigenbelang voorop moeten stellen (hoofdstuk 4). Het Anti-dagblad-
15 zegel-verbond meende dat de hervormingen die de grondwet van 1848
16 beloofd had, door de politici veel te traag werden uitgevoerd. Single-
17 issue organisaties en een beter functionerende pers leken geschikte in-
18 strumenten om de Haagse politiek – die juist door de kabinetscrisis van
19 1866 onder vuur kwam te liggen – strenger te controleren (hoofdstuk
20 5). De politieke rol van single-issue organisatie werd verder uitgebouwd
21 in de schoolstrijd. Doordat verschillende verenigingen tegenover elkaar
22 kwamen te staan, raakten enkele single-issue organisaties verbonden
23 met partijpolitiek (hoofdstuk 6). Tot slot wordt een poging gedaan de
24 voorstelling van politiek van de burger, zoals die uit de geschiedenis van
25 de single-issue organisatie naar voren komt, te reconstrueren en vast te
26 stellen welke rol de afschaffers speelden in de ontwikkeling daarvan.

27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39

HOOFDSTUK 1

NAAR BUITENLANDS VOORBEELD

*Het ontstaan van drankbestrijdings-
en antislavernijbewegingen in Nederland rond 1840*

INTERNATIONALE CONTEXT

De geschiedenis van de Nederlandse single-issue organisatie begint met de twee kwesties die ook in de Angelsaksische wereld van groot belang zijn geweest voor politieke vernieuwing: de antislavernij- en de drankbestrijdingsbeweging. Beide zijn te beschouwen als uitdrukking van het vooruitgangsgeloof dat de lange negentiende eeuw kenmerkte. Slavernij en drankmisbruik pasten volgens de afschaffers niet in de moderne tijd. Dat deze misstanden toch bleven voortbestaan, wekte hun morele verontwaardiging, die regelmatig aanleiding gaf tot organisatievorming en politiek protest.

De bewegingen tegen slavernij en drankmisbruik maken deel uit van de 'humanitarian reform movements', waaronder bijvoorbeeld ook de hervorming van gevangeniswezen, onderwijs en krankzinnigenverpleging en het ontstaan van doven- en blindenonderwijs gerekend worden. Deze hervormingen ontwikkelden zich vanaf de laatste decennia van de achttiende eeuw in verschillende landen tegelijkertijd, maar het sterkst in de Angelsaksische wereld, met de jaren 1830 als hoogtepunt.¹ Ze kwamen voort uit de gegroeide gevoeligheid voor maatschappelijke misstanden, vooral waar het concreet menselijk lijden betrof. De manier waarop een maatschappij omging met haar armen, blinden, criminel, kinderen, krankzinnigen en met de slaven en inheemse volken in de koloniën, was een graadmeter voor het niveau van haar beschaving. Een wrede en onbeschaafde behandeling werd langzamerhand niet alleen als pijnlijk beschouwd voor de slachtoffers zelf, maar ook voor de maatschappij in haar geheel.² En dus dienden protesten tegen deze misstanden een dubbel doel: het lijden van de slachtoffers verzachten en het aanzien van de verantwoordelijken herstellen. De bewegingen waren in eerste instantie apolitiek, maar omdat de kritiek zich ook richtte op de houding van de staat tegenover de genoemde groepen, was de kiem van

1 politiek protest altijd aanwezig. Of een breed maatschappelijk protest
 2 werkelijk opklaarde, was mede afhankelijk van andere factoren.

3 De antislavernij- en (in mindere mate) drankbestrijdingsbeweging
 4 werden in de Angelsaksische wereld versterkt en gevoed door een 'Evan-
 5 gelical Revival', in Amerika 'Great Awakening' genoemd. Deze zorgde
 6 voor een intensivering van de geloofsbeleving van het merendeel van
 7 de protestantse gelovigen. De overtuiging dat de gelovige altijd moest
 8 handelen vanuit het geloof, leidde tot het idee dat geloofswaarheden
 9 ook in de politiek golden en dat politiek niet van geloof gescheiden kon
 10 worden maar ermee in overeenstemming diende te zijn. Dit leverde een
 11 bijdrage aan de transformatie van de voorstelling van politiek van massa's
 12 mensen, en vervolgens ook de politieke praktijk van Groot-Brittannië en
 13 de Verenigde Staten. Niet alleen de introductie van morele en religieuze
 14 argumenten in politieke kwesties was nieuw, maar ook de consequentie
 15 daarvan. Iedere gelovige kon nu stelling nemen in politieke kwesties en
 16 was daartoe zelfs moreel verplicht.³ De Evangelical Revival bereikte een
 17 massapubliek en wanneer dat inderdaad stelling nam in een politieke
 18 kwestie, ontstond er een vorm van massapolitiek die sterk religieuze trek-
 19 ken vertoonde. De massale meetings die gebruikt waren door religieuze
 20 leiders om de bevolking te bekeren tot het levende geloof, werden nu
 21 gebruikt om dezelfde mensen te mobiliseren voor politieke strijd.⁴

22 De afschaffers verklaarden hun inzet in de strijd tegen slavernij en
 23 drank zelf door te wijzen op burgerplicht en menslievende en religieuze
 24 beweegredenen. De marxistische visie dat dergelijk burgerlijk altruïsme
 25 eigenlijk sociaal-economisch eigenbelang betrof, is een van de eerste
 26 kritieken daarop geweest. Hoewel onderzoek heeft aangetoond dat de
 27 afschaffing van de slavernij niet gunstig was voor de Britse economie,
 28 hielden veel hervormingsbewegingen in de historiografie toch een be-
 29 houdend imago. Drankbestrijding is bijvoorbeeld geïnterpreteerd als
 30 een reactionaire beweging om oude waarden te behouden in een snel
 31 veranderende samenleving en een beheersingsstrategie van hogere over
 32 lagere sociale groepen.⁵ Linda Colley maakt in haar *Britons. Forging the*
 33 *nation* een zinvol onderscheid tussen het karakter van de antislavernijbe-
 34 weging, dat ze als verre van conservatief omschrijft, en de conservatieve
 35 effecten ervan: het succes van de antislavernijbeweging leverde gevoelens
 36 van morele superioriteit op die zowel het imperialisme rechtvaardigden
 37 als de aandacht van binnenlandse misstanden afleidde.⁶

38 Het progressieve van de bewegingen zat er ook in dat ze honderd-
 39 duizenden mensen gelegenheid gaven hun mening over maatschappe-

1 lijke kwesties te uiten. Tijdens de 'kruistochten' tegen de misstanden
2 ontwikkelden de afschaffers nieuwe manieren van massaal protest. Deels
3 puttend uit bestaande tradities van protest, deels zoekend naar nieuwe
4 vormen, vernieuwden de afschaffers het repertoire van protestvormen
5 en legden daarmee een stevige basis voor de moderne democratische
6 massapolitiek. Socioloog en historicus Charles Tilly heeft beschreven
7 hoe die ontwikkeling van het protest in grote lijnen verliep. De nieuwe
8 politieke organisaties waren volgens hem indrukwekkend omdat ze niet
9 alleen de massaliteit van de organisatie en de betrokkenheid van de leden
10 wisten uit te drukken, maar juist ook omdat ze de eenheid binnen de
11 organisatie en de respectabiliteit ervan benadrukten.⁷

12 Deze hervormingsbewegingen waren aantrekkelijk voor groepen
13 met relatief weinig macht. Burgers uit de middenklassen en lagere
14 volksklassen, religieuze dissenters en vrouwen kregen een kans om te
15 tonen dat ze zich wilden inzetten voor anderen, de ware belangen van
16 de natie inzagen en dus verantwoordelijke burgers waren. Een deel van
17 de kracht van de hervormingsbewegingen kwam voort uit het verlangen
18 van buitengesloten groepen en individuen erkenning te krijgen voor
19 hun morele standaard en hun sociale behoeften.⁸ Vrouwen ontdekten
20 binnen deze hervormingsbewegingen een nieuwe maatschappelijke rol.
21 Ze eisten vanuit hun moreel-religieuze verontwaardiging en medelijden
22 het recht op om in de openbaarheid protest tegen de slavernij aan te
23 tekenen. Tegenwerking omdat zij niet geacht werden zich uit te spreken
24 over politieke kwesties, maakte vrouwen daarbij scherper bewust van
25 hun ondergeschikte maatschappelijke positie. De wortels van de Ame-
26 rikaanse (en in mindere mate de Britse) vrouwenbeweging liggen dan
27 ook in de antislavernij- en drankbestrijdingsbeweging.⁹

28 De protesten van de afschaffers werden geïnitieerd en gecoördineerd
29 door tientallen bovenlokale antislavernij- en drankbestrijdingsvereni-
30 gingen. Zij zetten de koers uit en zorgden ervoor dat op werkelijk on-
31 gekende schaal drukwerk gedistribueerd, lezingen, meetings en demon-
32 straties gehouden en petitieën ondertekend werden. In Groot-Britannië
33 en Noord-Amerika hebben duizenden afdelingen bestaan van verschil-
34 lende regionale of landelijke verenigingen tot maatschappijhervorming.
35 De Britse antislavernijbeweging die eind achttiende eeuw een cruciale
36 rol speelde in de afschaffing van de slavenhandel, diende wereldwijd
37 als voorbeeld en inspiratie voor hervormers. Volgens een voorzichtige
38 schatting bestond de beweging uit maximaal 80 hulpverenigingen, met
39 in totaal zo'n 5000 leden.¹⁰

1 Tot 1830 was ook de Amerikaanse antislavernijbeweging klein. Dat
2 veranderde echter: in 1838 bestonden er al 1346 lokale antislavernij-
3 verenigingen met naar schatting in totaal 100000 leden.¹¹ De Ame-
4 rican Temperance Society had in 1833 zelfs 6000 afdelingen terwijl
5 een miljoen mensen de onthoudingsbelofte ('pledge') hadden onderte-
6 kend.¹² Zoals de succesvolle Britse antislavernijbeweging een voorbeeld
7 was voor Amerikaanse abolitionisten, diende de massale Amerikaanse
8 drankbestrijdingsbeweging weer als voorbeeld voor de Britse hervor-
9 mers. De British and Foreign Temperance Society had in 1834 zo'n
10 85000 leden.¹³ De grootschaligheid van deze verenigingen betekende
11 meestal ook dat ruime financiële middelen konden worden aangewend
12 om bestuurders te salarieren, reizende agenten aan te stellen en propa-
13 ganda te verspreiden. De drankbestrijdingsbeweging was armer, omdat
14 het lidmaatschap vaak gratis was.

15 Het drukwerk van dergelijke verenigingen bestond vooral uit trak-
16 taatjes, brochures en eigen periodieke organen. Daarnaast gaven ze pren-
17 ten, liedteksten en wetenschappelijke studies uit, al naar gelang de gelet-
18 terdheid van de beoogde doelgroep. Distributeurs op afdelingsniveau
19 zorgden ervoor dat dit drukwerk daadwerkelijk bij de doelgroep terecht
20 kwam. Naast verspreiding onder de leden gebeurde dit onder meer door
21 huis-aan-huisbezorging, colportage, aanplakbiljetten, strooibiljetten en
22 het deponeren van propaganda in treinen en openbare drinkgelegen-
23 heden. Het was niet gemakkelijk de boodschap te negeren, omdat de
24 afschaffers hun strijd ook in de publieke ruimte voerden. Ze waren te
25 zien en te horen, het geschreeuw van de colporteurs en het gezang en
26 rumoer dat opsteeg uit een protestmars, eisten ieders aandacht op.

27 De openbare bijeenkomsten en protestmarsen hadden een theatraal
28 karakter en waren sterk geritualiseerd. De massaliteit, betrokkenheid,
29 eenheid en het fatsoen van de beweging werden aan de wereld getoond.
30 Voor toeschouwers, maar ook voor politici, bewees een massaal, maar
31 beheerst protest de ingehouden kracht van de beweging.¹⁴ Massapetities
32 waren een andere uitingsvorm van hervormingsbewegingen. Vooral in
33 de eerste helft van de negentiende eeuw leverden die een onvoorstelbaar
34 machtsvertoon op. In 1833, het jaar waarin de Britse slavernij werd
35 afgeschaft, presenteerden abolitionisten 5020 petities aan het Britse
36 parlement met in totaal 1309913 handtekeningen.¹⁵ Drankbestrijders
37 in Amerika kopieerden het middel van de massapetitie van de antsla-
38 vernijbeweging en organiseerden in 1852 en 1853 petities die honderd-
39 duizenden mannen en vrouwen ondertekenden.¹⁶

1 Internationale vergelijking of transfer-perspectief?

2 Daarmee vergeleken zijn de Nederlandse antislavernijbeweging en
3 drankbestrijdingsbeweging op het eerste gezicht onbetekenende en
4 kleurloze bewegingen, die het heilige vuur misten. In de periode die
5 hier centraal staat, werden in Nederland geen protestmarsen of pro-
6 testbijeenkomsten in de open lucht gehouden tegen drank en slavernij,
7 en bestond er geen uitgebreide beeld- en liedcultuur. Historici hebben
8 geconstateerd dat de Nederlanders onverstoorbaar en onverschillig
9 reageerden op het wereldwijde abolitionisme; dat de Nederlandse an-
10 tislavernijbeweging van marginaal belang was of zelfs een 'non-event';
11 dat ze 'minder controversieel' was dan de Britse, wat de algemene
12 'flauwheid' van deze periode zou weerspiegelen. Zij vragen zich haast
13 beschuldigend af 'hoe gepassioneerd de abolitionisten zelf waren voor
14 hun onderwerp'.¹⁷ Een bevredigende verklaring voor de 'flauwheid' is
15 niet voorhanden, vandaar dat de beschouwingen vaak blijven steken
16 in de vaststelling dat het abolitionisme in Nederland nu eenmaal geen
17 'volkszaak' was. Slavernij was relatief onzichtbaar in Nederland, waar-
18 door het onderwerp hier niet leefde. Ook zijn motieven als financieel
19 gewin en racisme opgevoerd als verklaring voor de gehechtheid aan de
20 slavernij. Uiteindelijk zou vooral de angst voor revolutie de Nederlandse
21 burgers en regering tot het besluit van de afschaffing van de slavernij
22 hebben gebracht.¹⁸

23 De conclusie lijkt onontkoombaar: in tegenstelling tot de Angel-
24 saksische landen heeft Nederland het laten afweten in de strijd tegen
25 de mensonterende slavernij. Door de antislavernijbeweging in haar
26 historische context te beschouwen en door een ander perspectief te
27 kiezen dan dat van internationale vergelijking komt echter een genu-
28 anceerder beeld van de Nederlandse antislavernijbeweging tot stand.
29 Allereerst namen de Britse abolitionisten in hun tijd en in hun wereld
30 een uitzonderlijke positie in. Niet vrijheid, maar slavernij was voor het
31 grootste deel van de wereldbevolking de realiteit.¹⁹ Dat we tegenwoor-
32 dig algemeen het morele gelijk van de abolitionisten erkennen, mag
33 niet het zicht ontnemen op het feit dat de Britse antislavernijbeweging
34 historisch beschouwd uitzonderlijk was.²⁰ Vanuit historisch oogpunt
35 is de Nederlandse antislavernijbeweging daardoor in zekere zin minder
36 bijzonder dan de Britse.

37 In de geschiedschrijving is het vertekende beeld van de Nederlandse
38 antislavernijbeweging keer op keer bevestigd en bekrachtigd door de me-
39 thode van internationale vergelijking met de situatie in Groot-Brittannië

1 als uitgangspunt. Die benaderingswijze is niet altijd vruchtbaar geble-
2 ken. Veel theorieën lopen stuk op de ‘Dutch case’.²¹ Een vraag die veel
3 meer oplevert is: hoe werden buitenlandse voorbeelden van slavernij- en
4 drankbestrijding in Nederland gepercipieerd en onder welke voorwaar-
5 den en met welke aanpassingen namen de Nederlandse afschaffers die
6 soms over? Het perspectief van nationale geschiedenis in de context van
7 internationale vergelijking wordt dan ingeruild voor, of, bescheidener,
8 aangevuld met dat van de transfer van culturele en politieke vormen en
9 ideeën. Hiermee wordt recht gedaan aan het wezenlijk internationale
10 karakter van de negentiende-eeuwse hervormingsbewegingen.²²

11 Het transfer-perspectief is dynamischer dan dat van internationale
12 vergelijking omdat het toont hoe nationale bewegingen op de buiten-
13 landse bewegingen reageerden. De gematigde stijl van de kalme Neder-
14 landse afschaffers kan dan deels verklaard worden als bewuste reactie op
15 de heftige en theatrale stijl van de Britten en Amerikanen. Bezien vanuit
16 het proces van heruitvinding van de Nederlandse politiek na 1840 zijn
17 de afschaffers niet achterlijk, maar pioniers. Hun gematigdheid kwam
18 voort uit een keuze voor een strategie die in de Nederlandse politieke
19 context het best leek te werken.

20 De historiografie van de Nederlandse drankbestrijding kiest minder
21 vaak het perspectief van de internationale vergelijking. In de weinige
22 studies die er zijn, klinkt nog de kritiek door van de socialistische drank-
23 bestrijders die begin twintigste eeuw de voorgeschiedenis van ‘hun’ be-
24 weging optekenden. Hen trof in de negentiende-eeuwse drankbestrij-
25 dingsbeweging ‘die welwillende, beschermende, half dwepende, half
26 neerziende toon [waarmee] over de brave arbeidende stand gesproken
27 [werd], die thans een bewust vakarbeider kopschuw zou maken’. Hun
28 afkeurende constatering dat de drankbestrijdingsbeweging ‘een zaakje
29 van de heeren voor het volk’ was, ontnam lange tijd het zicht op haar
30 radicaal egalitaire karakter.²³ De karikatuur van de drankbestrijdings-
31 beweging als bevoogdende bourgeoispraktijk doet geen recht aan het
32 vernieuwende karakter en het belang van deze beweging.

33 De pionierende afschaffers liepen een groot risico om door hun tijdge-
34 noten afgewezen en uitgelachen te worden. Dit verklaart mede waarom
35 de opkomst en ontwikkeling van de Nederlandse hervormingsbewegin-
36 gen een lange zoektocht was naar een balans tussen vertrouwde vormen
37 en vernieuwing, tussen traditie en implementatie van buitenlandse voor-
38 beelden, tussen voorzichtige en radicale claims, tussen politieke onthou-
39 ding en politieke participatie. Hierin werden ook de grenzen van het

1 politieke speelveld voor burgers opgezocht, afgebakend en bevochten.
2 De vroege single-issue bewegingen (1840-1866) kenmerken zich dan
3 ook niet alleen door een grote onderlinge diversiteit, maar tevens door
4 eindeloze interne discussies over doel, strategie en middelen.

5
6

7 EEN NEDERLANDSE DRANKBESTRIJDINGSBEWEGING

8

9 In de negentiende eeuw beschouwden verontruste burgers drankmis-
10 bruik voor het eerst als een groot maatschappelijk probleem. Voor die
11 tijd vond men matigheid weliswaar een belangrijke christelijke deugd,
12 maar het geritualiseerde excessieve drankgebruik bij geboortes, bruilof-
13 ten, begrafenissen en feestdagen kon hier zonder al te grote problemen
14 mee worden gecombineerd. De omslag in waardering van dronkenschap
15 hield verband met een nieuw mensbeeld dat zich vanaf de tweede helft
16 van de achttiende eeuw vanuit het verlichtingsdenken ontwikkelde.
17 Zelfbeheersing was de centrale deugd voor de mens. Wanneer hij zijn
18 driften in toom wist te houden, waren vooruitgang, beschaving en volks-
19 geluk mogelijk. De burgerlijke initiatieven om de ideale samenleving
20 dichterbij te brengen, waren dan ook vormen van de opvoeding tot zelf-
21 beheersing, die vooral de onbeschaafde lagere burgerij en volksklassen
22 nodig leken te hebben.²⁴ Het relatief nieuwe idee dat de maatschappij
23 een samenhangend geheel was waarop het menselijk handelen invloed
24 kon uitoefenen, maakte dergelijke grootschalige hervormingsacties voor
25 het eerst tot reële opties.

26 De staat van dronkenschap stond lijnrecht tegenover het ideaal van
27 zelfbeheersing. Bezorgde commentatoren spraken over de dronken
28 mens als van zijn rede beroofd, teruggeworpen in een dierlijke staat en
29 ten prooi aan onzedelijke ingevingen. De toegenomen gevoeligheid
30 voor het lijden van de medemens, die bijvoorbeeld ook aanzette tot
31 pleidooien voor de afschaffing van openbare terechtstellingen, slaver-
32 nij en kinderarbeid,²⁵ maakte het schouwspel van een dronken man
33 of – nog erger – dronken vrouw rond 1840 afschuwelijk, walgelijk en
34 onacceptabel. Het gaat hier dus om de publieke en maatschappelijke
35 betekenis van dronkenschap. De dronkaard verpestte het straatbeeld
36 en vormde een bedreiging voor het beeld van Nederland als beschaafde
37 christennatie. De aanwijzingen dat er een oorzakelijk verband bestond
38 tussen drankmisbruik en andere morele en maatschappelijke problemen
39 als criminaliteit, krankzinnigheid en onzedelijkheid versterkten het ge-

1 vaarlijke imago van alcohol. De ervaring dat filantropie, volksopvoeding
 2 en evangelisatie de dronkaards niet konden bereiken, vormde een andere
 3 krachtige motivatie voor drankbestrijding. Drank was een obstakel op
 4 de route die de volksopvoeders hadden uitgestippeld.²⁶
 5 De afwijzing van excessief drinken kreeg in de jaren 1840 een sterke
 6 impuls. De economische conjunctuur, die in de 'zwarte jaren' 1845-
 7 1849 door misoogsten en epidemische ziekten een dieptepunt bereikte,
 8 zwengelde de oude debatten over het verval van de Republiek en de oor-
 9 zaak van armoede weer aan. Eigenlijk wist men niet goed raad met het
 10 thema, waardoor de neiging bestond de schuld van de armoede geheel
 11 bij de arme zelf te leggen. De zich ontwikkelende economische weten-
 12 schap of staathuishoudkunde, zoals die toen genoemd werd, meende
 13 dat de armen te veel consumeerden en te weinig produceerden. De ar-
 14 men moesten minder geld verspillen en in hun eigen levensonderhoud
 15 gaan voorzien. De productieve burgers konden hen hiertoe stimuleren
 16 door werkverschaffing. Dan zou ook het systeem van armenzorg minder
 17 belast worden.²⁷ Het thema armoede was prominent aanwezig in het
 18 publieke debat. In de jaren 1840 spitste het armoededeбат zich toe op
 19 de vraag of armenzorg of zelfs een armenwet nodig, nuttig of schadelijk
 20 was. Daarnaast riep men de armen op te sparen en het weinige geld zeker
 21 niet aan de onproductief makende jenever uit te geven. Het was voor
 22 veel burgers onverdraaglijk dat de armen de 'liefdegaven' die ze van de
 23 bedeling ontvingen, naar de kroeg brachten.
 24 In het spoor van de economische recessie waarde het spook van de
 25 revolutie door Europa. De toekomst van Nederland was onzeker.²⁸
 26 Drankmisbruik maakte de behoeftige medemens onbetrouwbaar. Bij
 27 de dronkaard 'vindt de prediker van het communisme een open oor,
 28 en het eigendom is niet meer beveiligd tegen plunderzucht', stelde de
 29 gefortuneerde predikant en drankbestrijder T.R.C. Huydecoper in
 30 1849.²⁹ Hieruit zou men eenvoudigweg kunnen concluderen dat ang-
 31 stige drankbestrijders maatschappelijke verandering wilden tegengaan
 32 en dat drankbestrijding een beheersingsstrategie ten opzichte van de la-
 33 gere klassen was. Voor sommige drankbestrijders speelde dat een rol. Dit
 34 verklaart echter niet waarom in de vroege drankbestrijdingsbeweging
 35 deftige dames en heren bereid waren het mikpunt van spot te worden
 36 door zich met stad- en landgenoten uit de lagere klassen te verenigen.
 37 De beweging had daardoor een vernieuwend, progressief en nonconfor-
 38 mistisch karakter. Het grensoverschrijdende gedrag van de afschaffers
 39 kwam grotendeels voort uit oprechte betrokkenheid.³⁰

1 Drank vormde volgens de afschaffers een bedreiging voor huise-
2 lijk geluk (door mishandeling en armoede), zedelijkheid en gods-
3 dienstzin, openbare orde, productiviteit en economisch herstel. 'De
4 flesch' werd het symbool voor alles wat de maatschappij bedreigde.
5 De drankbestrijders brachten goed nieuws: onzedelijkheid, economi-
6 sche stagnatie, armoede, criminaliteit, krankzinnigheid en revolutie
7 werden door jenever veroorzaakt en waren dus te bestrijden door het
8 jenevergebruik tegen te gaan. Drankbestrijding gaf onzekere burgers
9 hoop en houvast.

10

11 **Het radicale van de afschaffers**

12 Ondanks het streven van de drankbestrijders naar een stabiele, gelukkige
13 en productieve maatschappij, waren hun tijdgenoten niet erg van hen
14 onder de indruk. In vergelijking met andere hervormingsbewegingen
15 ontmoetten de drankbestrijders opmerkelijk grote weerstand en bespot-
16 ting. In hun pogingen anderen voor de goede zaak te winnen werden
17 zij gewoonlijk 'onbeschoft behandeld en beledigd'.³¹

18 De weerstand en de spot hadden niet direct te maken met het idee
19 van drankbestrijding op zichzelf, maar met het concept dat aan de ge-
20 organiseerde drankbestrijding ten grondslag lag. Het merendeel van de
21 drankbestrijdingsverenigingen was gebaseerd op de persoonlijke ver-
22 klaring van de leden om geen sterke (d.w.z. gedestilleerde) drank meer
23 te drinken, noch aan anderen te schenken, en bier en wijn slechts met
24 mate. Deze radicale breuk met de drinkgewoonten gaf het hervormings-
25 streven een tot dan toe ongekende dimensie. Het persoonlijke gedrag in
26 de privé-sfeer en in het 'gezellige verkeer' werd tot een openlijke kritiek
27 op een maatschappelijke misstand gemaakt. De drankbestrijders wilden
28 de wereld verbeteren, maar begonnen bij zichzelf en introduceerden
29 daarmee in Nederland een nieuwe manier van protesteren.³²

30 Om lid te kunnen worden van de in 1842 opgerichte Nederlandsche
31 Vereeniging tot Afschaffing van Sterken Drank (NVASD) was de onder-
32 tekening van een verklaring de enige voorwaarde. Er hoefde bijvoorbeeld
33 geen contributie betaald te worden (al bestond er wel een groep contri-
34 buerende leden). De 'ondertekeningsformule' luidde:

35

36 In gemoede verklaar ik bij dezen, een tegenstander te zijn van het
37 gebruik des sterken dranks, en gevoel mij gedrongen om dat gebruik
38 met alle mij ten dienste staande betamelijke middelen te helpen we-
39 ren. Ten einde door eigen voorbeeld hiertoe mede te werken, verklaar

1 ik geen en sterken drank te zullen gebruiken (behalve op voorschrift
 2 van eenen geneesheer) noch aan anderen te zullen schenken.³³
 3
 4 Wie wilde stoppen, zou baat hebben bij het tekenen van de belofte,
 5 omdat wie zijn woord eenmaal gegeven had, gemakkelijker weerstand
 6 zou kunnen bieden aan de verleiding. In *Een woord van ernst en liefde*
 7 uit 1844, een invloedrijk boek dat later de ‘bijbel der afschaffers’ werd
 8 genoemd,³⁴ richtte de eerder genoemde predikant Huydecoper zich
 9 bijvoorbeeld tot vrouwen die in gevaar verkeerden verslaafd te raken
 10 aan drank. ‘U zouden wij in uw eigen belang dringend raden, door
 11 onderteekening der belofte, u zelve in veiligheid te stellen tegen deze ver-
 12 leiding, waaronder velen bezweken zijn.’³⁵ De handtekening markeerde
 13 het moment dat de sterkedrank werd afgeschaft in het leven van een
 14 individu, vergelijkbaar met een bekering. Wie later drank aangeboden
 15 kreeg, hoefde slechts naar dit moment te verwijzen om het aanbod
 16 af te slaan. Maar vrouwen (en mannen) die niet aan de drank waren,
 17 moesten eveneens tekenen. Hun voorbeeld zou invloed uitoefenen op
 18 de mensen in hun omgeving.
 19
 20 Wij vragen het van u, dat gij met ons of onder elkander u vereenigt
 21 en mede aan de maatschappij het opentlijk bewijs geeft, dat gij den
 22 sterken drank afkeurt [...] – dat gij u niet schaamt, uwe namen naast
 23 de onzen te plaatsen, om een verbond te sluiten tegen den zoo ge-
 24 vaarlijken vijand van ons maatschappelijk en zedelijk welzijn, dien
 25 rustverstoorder in de huisgezinnen.³⁶
 26
 27 Wie geen alcoholist³⁷ was, maar toch de sterkedrank in zijn persoonlijk
 28 leven afschafte – want zo moet de term ‘afschaffer’ in de context van de
 29 drankbestrijding tot in de jaren 1850 begrepen worden – was een voor-
 30 beeld voor zijn huisgenoten, personeel, vrienden, stad- en landgenoten
 31 én protesteerde tegen het maatschappelijke probleem van het drank-
 32 misbruik. Het idee ‘goed voorbeeld doet goed volgen’ was niet nieuw
 33 en had sinds de late achttiende eeuw geresulteerd in de bevoogdende
 34 praktijk van volksopvoeding, die meestal met de term beschavingsoffen-
 35 sief wordt aangeduid. Het vernieuwende van de vroege drankbestrijding
 36 was dat de onthoudingsverklaring nu tevens het lidmaatschapsbewijs
 37 vormde voor een vereniging van afschaffers.
 38 Er bestaat een opmerkelijke overeenkomst met lokale katholieke
 39 verenigingen die in dezelfde tijd werden opgericht. Vanaf 1836 wer-

1 den tijdens katholieke volksmissies (een soort zendingstochten om het
2 geloof van de parochianen te intensiveren) in Nederland verenigingen
3 opgericht met namen als het Geestelijke Verbond ter Uitroeijing der
4 Godslasteringen en Verwenschingen en Onkuische Gesprekken. Ze
5 waren bedoeld om de effecten van de anti-vloekmissies langer te laten
6 beklijven. Vaak betrof het een 'papieren' broederschap waarin de pastoor
7 automatisch alle gelovigen inschreef. Zij waren door hun lidmaatschap
8 gebonden niet meer te vloeken en dit ook bij anderen publiekelijk af
9 te keuren. Soms wilde een dergelijke vereniging niet alleen het vloeken
10 maar ook het jenevergebruik tegengaan.³⁸ Er lijkt geen direct verband
11 te bestaan tussen de katholieke verbonden en de organisatievorm van
12 de afschaffers, maar het is goed denkbaar dat de Amerikaanse 'pledge',
13 die de Nederlandse afschaffers navolgden, wel op katholieke volksmis-
14 sies is geïnspireerd.

15 Voor de afschaffers was het openbare karakter van de verbintenis
16 belangrijk. Degene die besloot 'openlijk te breken' met sterkedrank, gaf
17 een sterk protestsignaal af.³⁹ 'Dat is eene ernstige manifestatie van een
18 beginsel. Dat is een openlijk protest tegen het maatschappelijk kwaad,
19 dat [...] met onvergeeflijke laauwheid wordt geduld.'⁴⁰ De onderteke-
20 ning van de belofte was daarmee een bekering, een voorbeeld stellen
21 en een maatschappelijk protest in één. De verklaring werd dan ook als
22 het 'hoofdmiddel' van de vereniging aangeduid.⁴¹ Deze 'openlijke daad'
23 was 'het herkenningsteken van de leden onderling'.⁴² Wie lid wilde wor-
24 den, ondertekende de tekst van de verbintenis in het 'stamboek' van de
25 plaatselijke afdeling.⁴³

26 Door de verschillende functies van de verbintenis had de NVASD
27 automatisch een zeer gemêleerd ledenbestand. Voormalige dronkaards
28 uit de achterbuurten van de grote steden, deftige dames uit de hogere
29 middenklassen, predikanten, fabrieksarbeiders en artsen maakten geza-
30 menlijk deel uit van de nieuwe beweging. Het egalitaire karakter van de
31 vereniging, gecombineerd met het radicale breken met de sterkedrank
32 riep bij veel tijdgenoten verbazing, weerstand en spotlust op. De af-
33 schaffers waren zich hiervan bewust. Huydecoper verwachtte dat de
34 liefhebbers en producenten van sterkedrank 'medelijgend de schouders
35 zullen ophalen, of met spot en schimp mij zullen beantwoorden'. De
36 redacteur van verenigingsblad *De Volksvriend* voorspelde in het eerste
37 nummer: 'medeliden en spottende glimlachjes zullen haar deel zijn'.⁴⁴
38 Blijkbaar was dit voor de afschaffers geen reden van actie af te zien. De
39 nadrukkelijke en haast trotse toon waarop ze de afkeuring van hun tijd-

1 genoten keer op keer meldden, doet vermoeden dat ze die als een teken
2 opvatten dat ze de vinger op de zere plek hadden gelegd. De weerstand
3 bewees hun gelijk en hun morele superioriteit. Het was de verwensing
4 van de patiënt nu de dokter hem, voor zijn eigen bestwil, een pijnlijke
5 behandeling liet ondergaan.⁴⁵

6 De vroegste drankbestrijdingsverenigingen in Nederland hadden
7 diverse buitenlandse inspiratiebronnen die op verschillende wijzen
8 geïnterpreteerd en vormgegeven werden. De internationale inspiratie
9 kreeg in eerste instantie slechts op lokaal niveau vorm. Toen in 1842
10 het initiatief werd genomen voor een nationale vereniging, waaraan de
11 bestaande lokale verenigingen zich konden aansluiten, bleek dat idee
12 niet zonder slag of stoot te verwezenlijken.

13

14 **Drachten**

15 De eerste drankbestrijdingsverenigingen van de jaren 1830 waren zeer
16 nauw gelieerd aan de departementen en de ideologie van de Maatschap-
17 pij tot Nut van 't Algemeen. De eerste ontstond in Drachten. Op 16 de-
18 cember 1832 richtten vijf mannen hier de Maatschappij van Matigheid
19 op, naar aanleiding van een redevoering van notaris en letterkundige Jan
20 Gelinde van Blom in het Drachter Nutsdepartement een maand eerder.
21 Gezien de naamkeuze en het moment van oprichting is het waarschijn-
22 lijk dat deze gelezen had over de oprichting van de British and Foreign
23 Temperance Society in 1831 en daaraan een voorbeeld nam. Uit de
24 bewaard gebleven notulen van de Maatschappij van Matigheid blijkt dat
25 hij in die Nutsbijeenkomst betoogde 'dat pligt en belang den mensch
26 gebieden om zich voor het gebruik van sterke dranken te wachten'.⁴⁶
27 Zijn redevoering maakte zoveel indruk dat enkele notabele leden van het
28 departement⁴⁷ zich geroepen voelden 'in het belang der menschheid' een
29 vereniging op te richten met als doel 'het vrijwillig gebruik van sterken
30 drank zooveel mogelijk te weren'. Leden die volgens geruchten toch niet
31 van de drank konden afblijven, kregen vermanende brieven en als dat
32 niet hielp, werd hun naam eenvoudigweg van de ledenlijst geschrapt.⁴⁸
33 Naast een vorm van sociale controle had deze vereniging iets van een
34 zelfhulpgroep om alcoholverslaving te overwinnen. Overtredende leden
35 die berouw toonden, kregen een bemoedigende brief de strijd tegen de
36 sterkedrank toch vooral vol te houden.⁴⁹

37 De vereniging was niet onomstreden. In hun eigen Nutsdepartement
38 hadden de heren 'veel onaangenaamheden [...] moeten verduren, ter
39 oorzaak van een mensch, die der Maatschappij van Matigheid zeer vij-

1 andig was'.⁵⁰ Ze doelden op J. van der Veen, die op 21 november 1836 in
2 het Nutsdepartement een lezing hield met de titel 'Over de ondoelma-
3 tigheid der Matigheidsgenootschappen'.⁵¹ Deze vorm van oppositie was
4 binnen de doorgaans harmonieuze Nutsdepartementen ongewoon en de
5 spreker werd beschuldigd van 'persoonlijke beledigingen en scherpheden
6 tegen de oprichters en leden van het hier bestaande matigheids-genoot-
7 schap'. Volgens Van der Veen was hun initiatief niet alleen ondoelmatig,
8 maar ook schadelijk, omdat zij hiermee niet de verinnerlijking van de
9 christelijke deugd van matigheid bevorderden, maar slechts 'uiterlijke
10 wellevendheid' en 'burgerlijke braafheid' teweegebrachten. Dit zou ver-
11 volgens 'ware godsvrucht in den weg staan, en de plaats der Christelijke
12 deugd trachten in te nemen!'⁵² Het kwaad lag in de nieuwe verenigings-
13 vorm, die Van der Veen met enige verbazing bezag.

14

15 Die inrigting dan bestaat hierin, de eenige genootschappelijke band is
16 deze, dat de leden, hetzij bij geschrifte, hetzij bij meer of minder pleg-
17 tige mondelinge belofte, zich verbinden, om nimmer sterke of gedis-
18 teleerde dranken te zullen gebruiken. Deze verbintenis is, zoverre wij
19 weten, [...] de eenige en geheele genootschappelijke betrekking.⁵³

20

21 Hij concludeerde hieruit dat de enige reden voor de leden van de 'ont-
22 beringsgenootschappen' om de drank laten staan, lag in '*de eer om het*
23 *gegeven woord te houden, de vrees voor beschamende bespotting*'.⁵⁴

24 Die vrees bestond inderdaad, reden waarom de Maatschappij van
25 Matigheid de eerste jaren nauwelijks van zich durfde te laten horen.
26 'Langzaam en als in stilte om alle gerucht te vermijden en tegenstand
27 zoo min mogelijk uit te lokken, werd er gearbeid', totdat de vereniging
28 twintig leden telde. Het was niet voor 1840 dat er officiële reglementen
29 werden opgesteld en een bestuur werd gekozen. Pas acht jaar na oprich-
30 ting durfde de ongewone vereniging zich door een brochure aan de rest
31 van het land bekend te maken.⁵⁵ Dat er inmiddels andere drankbestrij-
32 dingsverenigingen waren opgericht, maakte die stap gemakkelijker. De
33 Maatschappij van Matigheid benadrukte nu trots de eerste afschaffers-
34 vereniging in Nederland te zijn.

35

36 Utrecht

37 Het in 1835 opgerichte Utrechtsch Matigheids-Genootschap was even-
38 eens door buitenlandse voorbeelden geïnspireerd. Bij het Utrechtse feest
39 ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van het Nut, in november

1 1834, bereed predikant, hoogleraar en Nutsveteraan Jodocus Heringa
2 niet zijn gebruikelijke stokpaard ‘verbetering van het schoolwezen’, maar
3 pleitte hij voor navolging van de buitenlandse matigheidsgenootschap-
4 pen. Zijn biografie schrijft:

5
6 Hij [...] konde het denkbeeld niet verdragen, dat in *Nederland*, na
7 duizendjarige verkondiging van het *Christendom*, nog niets, *met ver-*
8 *eenigde krachten*, beproefd werd, om zoo vele honderden van huis-
9 gezinnen, die, door misbruik van bedwelmenden drank, ongelukkig
10 worden, te redden van het verderf! En zulks, schoon de *nieuwe wereld*
11 reeds, schoon *Schotland*, schoon ook het minder beschaafde *Ierland*
12 ons gelukkig voorging in dat worstelperk der zedelijke verbetering,
13 waar *het pogen zelf grootsch is!*⁵⁶

14
15 Als ‘vurig Nederlander’ was hij echter voorzichtig in het navolgen van
16 deze voorbeelden. ‘Zonder kleingeestige en bekrompene verachting van
17 het goede, dat buiten ’s lands gevonden wordt, zocht hij zichzelf, zoo
18 wel als zijne landgenooten van vreemde smetten vrij en rein te houden.’⁵⁷
19 Daarom mengde hij de religieus getinte drankbestrijdingsinitiatieven
20 uit het buitenland met het bevoogdende volksopvoedingsstreven van
21 het Nut. Heringa koos, in overeenstemming met de Nutsideologie, niet
22 voor onthouding van sterkedrank, maar voor zeer matig gebruik ervan.
23 Zelfbeheersing en niet een verbintenis was het uitgangspunt van de ver-
24 eniging, reden waarom criticus Van der Veen de Utrechtse vereniging ten
25 voorbeeld stelde aan de radicalere Drachtster drankbestrijders.⁵⁸

26 Heringa was al een oud man toen hij de strijd aanging met het mis-
27 bruik van sterkedrank. Korte tijd na zijn toespraak zagen zijn stadge-
28 noten ‘(O aandoenlijk gezigt!) den Grijsaard, wien, na eene langdurige
29 ongesteldheid, zijne beenen nog naauwelijks dragen konden, met moeite
30 rondrijden, om voor zulk eene Vereeniging begunstigers en deelgenoo-
31 ten te verwerven.’⁵⁹ Hij kreeg door het afleggen van deze bezoeken veer-
32 tien ‘menschenvrienden’, voornamelijk collega’s van de Hervormde Kerk
33 en de universiteit, zover hun naam te verbinden aan een schriftelijke
34 oproep aan alle ‘christelijk gezinden te Utrecht, bijzonder in hoogere en
35 middelbare standen’. In juni 1835 waren er driehonderd mensen bereid
36 gevonden de verklaring af te leggen ‘ieder voor zich zelve en in zijne
37 maatschappelijke betrekkingen, naar vermogen mede te werken tegen
38 het gezegde misbruik’.⁶⁰

39 Omdat ze geen onthoudingsbelofte ondertekenden, leek de vereni-

1 ging meer op een gespecialiseerd Nut dan op de nieuwe drankbestrij-
2 dingsbeweging. De verwantschap met het Nut blijkt ook uit het feit
3 dat de propaganda van het Utrechtsch Matigheids-Genootschap de
4 standensamenleving bevestigde vanuit de overtuiging dat 'allen, die, in
5 openbare en huisselijke betrekkingen, door Gods vaderlijke Voorzienig-
6 heid over anderen gesteld zijn, met gezag, zóó wel als door voorbeeld
7 en raadgeving, het misbruik van sterke dranken kunnen tegenwerken.'⁶¹
8 Huisvaders moesten een voorbeeld zijn voor hun zonen en op hen toe-
9 zien; vrouwen hadden diezelfde taak ten opzichte van hun dochters en
10 hun dienstboden. Werknemers moesten hun (geheime) drankmisbruik
11 afleren door de oplettendheid en de ernstige vermaningen van hun werk-
12 gever. Meesters en bazen konden zo hun handwerkslieden bijsturen,
13 wijkmeesters en schouten de armen in hun wijken en bevelhebbers hun
14 ondergeschikten in het leger en de schutterij.⁶²

15 Ondanks deze vertrouwde boodschap en de 'voorzichtige behoed-
16 zaamheid' van de drankbestrijders riep de frontale aanval op de drink-
17 gewoonten veel weerstand op.⁶³ Heringa kreeg door zijn initiatief vijan-
18 den, over hem verschenen 'schimpschriften en karikatuurplaten' en een
19 wijdverbreid schotschrift met als eerste regels 'Professor Jodocus, wat
20 gaat gij beginnen/ Waagt ge een bombardement op Schiedam.'⁶⁴ De in
21 Schiedam geconcentreerde jeneverindustrie verweet het Matigheids-
22 Genootschap dat het studenten in ruil voor het lidmaatschap flesjes
23 madera aanbood, terwijl zij gewend waren 's morgens 'bittere bommen'
24 (jenever met angostura) te drinken. Op slinkse wijze probeerde het een
25 eerlijk vaderlands product de bodem in te slaan! Daarom probeerden de
26 gezamenlijke jeneverstokers Heringa en 'onze verdere Heeren vijanden'
27 te verleiden hun acties te stoppen door ze een jaar lang gratis consumptie
28 van jenever aan te bieden.⁶⁵

29 Dit alles raakte Heringa diep. Zijn grootste teleurstelling was ech-
30 ter dat koning Willem I weigerde zijn goedkeuring te verlenen aan de
31 oprichting van het genootschap, omdat hij vreesde dat dit de jonge en
32 moderne jeneverindustrie zou schaden en de opbrengsten van de accijns
33 op de verkoop van sterkedrank in gevaar zou brengen.⁶⁶ Op zijn oude
34 dag stond Heringa aan het hoofd van een vereniging die volgens zijn
35 geliefde vorst niet in het belang van zijn geliefde vaderland was.

36

37 **Rotterdam**

38 Lag het initiatief voor de eerste drankbestrijdingsverenigingen bij plaat-
39 selijke notabelen uit de Nutsgelederen die zoveel mogelijk strijd en er-

1 gernis wilden voorkomen, voor het Rotterdamsch Afschaffings-Genoot-
2 schap gold dat niet. Deze vereniging, in 1838 opgericht, koos als eerste
3 Nederlandse vereniging voor het ondubbelzinnige adagium 'niet drin-
4 ken, niet schenken'. Ze voer in haar eerste jaren een opmerkelijk radicale
5 koers onder leiding van Goose Wijnand van der Voo, huisonderwijzer,
6 vrijdenker en saint-simonist.⁶⁷ Hij had eerder al, onder de indruk van
7 het Utrechtsch Matigheids-Genootschap, met enkele vrienden de inten-
8 tie uitgesproken geen sterkedrank meer te drinken, zonder hiervoor een
9 vereniging op te richten. Ze waren echter snel weer in hun oude gedrag
10 vervallen. Pas na lezing van het Duitse origineel van *De Brandewijnpest*.
11 *Een treurig verhaal tot waarschuwing en leering* werden Van der Voo en
12 zijn vrienden vurige afschaffers en georganiseerde drankbestrijders. Met-
13 een nadat hij het boek uitgelezen had, verklaarde Van der Voo plechtig:
14 "Mijn geheele leven zal ik geen druppel brandewijn, jenever, of eenige
15 andere sterke dranken meer drinken." Ziedaar dit mijn besluit. In het
16 *doen of niet doen* ligt toch alle waarheid, alle wijsheid, ja ligt alles voor
17 ons mensen.' Hij was op dat moment op reis in de Duitse gebieden
18 en begon meteen zijn nieuw verworven inzicht met anderen te delen.
19 'Veel eer dan over bijzaken en tegenredeneringen uit te weiden, heb ik
20 terstond een begin met het Brandewijn-Apostelschap gemaakt, en hier
21 ter stede een huisgezin bewogen om met mij dezen brief te teekenen (Ik
22 had de moeite genomen, om dit werkje voor te lezen).⁶⁸

23 Hij liet zijn vrouw Philippine Josephe van der Voo-Ermel ook *De*
24 *Brandewijnpest* lezen. Haar opmerking 'man! zoo iets moest hier te
25 lande ook bestaan!' lag volgens Van der Voo aan de basis van het Rot-
26 terdamsch Afschaffings-Genootschap.⁶⁹ Hij richtte de vereniging op
27 met drie vrienden, alle drie apothekers. In tegenstelling tot de meeste
28 afschaffers uit de hogere burgerij van Drachten en Utrecht moesten
29 zij overdag hard werken voor de kost en daarom vergaderde het Rot-
30 terdamsch Afschaffings-Genootschap 's ochtends om zes uur, voordat
31 de werkdag begon.⁷⁰ Op de wekelijkse vergaderingen ging een hoed
32 rond waarin de aanwezigen de kosten van een borrel deponeerden ten
33 behoeve van de verenigingskas.⁷¹ Het uitgespaarde drinkgeld vormde,
34 met enkele giften, de verenigingsinkomsten, zodat er geen contributie
35 hoefde te worden geheven. In de apotheek en drogisterij van bestuurslid
36 G.H. Eshuijs konden nieuwe afschaffers hun handtekening in het boek
37 zetten en een 'diploma' krijgen.⁷² Dit diende als bewijs van een matige
38 levensstijl en kon als een soort getuigschrift aan potentiële werkgevers
39 getoond worden.

1 Veel Rotterdamse filantropen uit de stedelijke elite schrokken terug
2 voor het lidmaatschap van een vereniging die door mannen met een
3 relatief lage sociaal-economische status werd geleid. De bestuurders
4 maken in de verslagen keer op keer melding van teleurstellingen bij
5 pogingen om 'Gezagvoerders, Rijken en Geleerden van alle rangen en
6 standen' zover te krijgen 'hun matig borreltje op het altaar der men-
7 schlievendheid te offeren, en leden te worden van ons Genootschap'.⁷³
8 Moedeloos schreven ze aan Heringa: 'Wij zijn ongeletterde mensen,
9 en er blijft ons van onze dagelijksche bezigheden weinig tijd over, om
10 ons met de noodige geestkracht aan eene dergelijke onderneming bij
11 voortduring zoodanig toe te wijden, als zulks wel wenschelijk ware'. Ze
12 verzochten hem daarom nederig of hij zijn contacten in Rotterdam kon
13 overhalen het bestuur over te nemen opdat de vereniging een aanzien-
14 lijker ledenbestand zou krijgen. Heringa had daar, een paar maanden
15 voor zijn dood, waarschijnlijk de energie niet meer voor. De vereniging
16 moest verder met het 'ongeletterde' bestuur van drie apothekers en een
17 huisonderwijzer.⁷⁴

18 Daarbij riep de rol die vrouwen in de Rotterdamse vereniging moch-
19 ten spelen het 'meesmuilen van het publiek' op. Van der Voo had met
20 enige moeite de gelijkwaardigheid van mannen en vrouwen binnen het
21 Afschaffings-Genootschap afgedwongen.⁷⁵ Als saint-simonist geloofde
22 hij heilig dat ook vrouwen een rol in het openbare leven te vervullen
23 hadden. Rond 1830 werden alle saint-simonistische verenigingen in
24 Frankrijk door een man en een vrouw geleid.⁷⁶ Vanwege protesten tegen
25 het samen vergaderen besloot 'het eerste vrouwelijk lid', vrijwel zeker Van
26 der Voo-Ermel, een aparte vrouwenvereniging op te richten waarvan zij
27 voorzitter werd.⁷⁷

28 De ambitieuze en internationaal georiënteerde maatschappijhervor-
29 mer Van der Voo importeerde dus niet alleen het idee van een drank-
30 bestrijdingsvereniging uit de Duitse gebieden, waar het Amerikaanse
31 voorbeeld al langer werd gevolgd, maar koos ook voor een organisa-
32 tievorm uit de Franse radicale verenigingspraktijk waarin mannen en
33 vrouwen samen en gelijkwaardig opereerden. Dit experiment trok in
34 eerste instantie vooral leden uit de lagere burgerij, de arbeidende klasse
35 en werklozen aan, vanwege de praktische hulp die de vereniging bood.
36 De vrouwenafdeling bezocht behoeftige leden om hen zowel drank-
37 bestrijdingstraktaatjes als geldelijke ondersteuning van het Afschaf-
38 fings-Genootschap toe te stoppen.⁷⁸ Deze praktijk toont de sterke
39 verwantschap met het armenpatronaat, hoewel daar de standsverschil-

1 len tussen arme en patroon groter waren. In de praktische hulp lag de
2 aantrekkingskracht van het lidmaatschap voor de Rotterdammers aan
3 de zelfkant van de samenleving. In 1849 had de vereniging niet minder
4 dan 1200 leden.⁷⁹

5 De uitgebreide ledenlijst van 1851 geeft een opsomming van de be-
6 roepen van niet-contribuerende – dus potentieel te begunstigen – le-
7 den: kleermaker, naaister, ijzergieter, dienstbode, groenteverkoopster,
8 particulier arbeider, stoker, timmermans-, pakhuis- en barbiersknecht
9 en ook leden ‘zonder beroep’. Contribuerende leden waren bijvoorbeeld
10 pakhuisbaas, boekhandelaar, koopman, chirurgijn, winkelier, onderwij-
11 zer en apotheker.⁸⁰ De ‘deftige burgerij’ ontbreekt vrijwel geheel. Op-
12 merkelijk is vooral de afwezigheid van predikanten in het ledenbestand,
13 omdat die in de andere steden een leidende rol speelden in verenigingen
14 tot maatschappijhervorming. Vooral Van der Voo’s saint-simonisme,
15 dat zich als ‘le nouveau christianisme’ presenteerde, zal daaraan debet
16 zijn geweest.

17 Het egalitaire en emancipatoire karakter van de vereniging, gecombi-
18 neerd met de relatief lage sociaal-economische status en radicale uitstra-
19 ling van oprichters en leden, stonden acceptatie door de stedelijke elite
20 en integratie in het lokale verenigingsleven in de weg. Gegoede Rotter-
21 dammers die veel aan filantropie deden, ondersteunden de vereniging
22 weliswaar financieel, maar werden vanwege de lage maatschappelijke
23 status van de overige leden zelf geen lid.¹³⁰ Het Afschaffings-Genoot-
24 schap vormde een uitdrukking van het verlangen naar een beter leven
25 en van de maatschappelijke ambities van de lagere middenklassen en
26 arbeiders. Een sober leven leek de beste garantie om de economische
27 crisis door te komen. Motto en embleem van de vereniging getuigen van
28 die verwachting. Een vrouw gooit de fles weg en houdt een esculaap,
29 symbool van gezondheid, omhoog. Een haan verwijst naar de glorieuze
30 toekomst die zonder drank bereikbaar was: ‘Abstine Valebis’, onthoudt u
31 [van drank] en het zal u goed gaan. Voor wie het zich kon permitteren
32 verder te kijken dan de strijd om het bestaan, schonk het lidmaatschap
33 van het Afschaffings-Genootschap daarbij het aanlokkelijke perspectief
34 door het geven van het goede voorbeeld een leidende rol in de samen-
35 leving te kunnen spelen.⁸²

36

37 **Amsterdam**

38 De eerste Amsterdamse drankbestrijdingsvereniging werd niet op bur-
39 gerlijk initiatief, maar door arbeiders in het leven geroepen. De burgers

1 van de hoofdstad richtten na de oprichting van de Nederlandsche Ver-
2 eeniging tot Afschaffing van Sterken Drank in 1842 geen eigen afde-
3 ling van de vereniging op. Het Amsterdamse Nut bleef hameren op een
4 integrale bestrijding van alle volksondeugden door zelfbeheersing.⁸³ Een
5 jaar later richtten Amsterdammers zelfs een matigheidsgenootschap op
6 dat zich niet bij de landelijke vereniging aansloot. Zonder misschien ooit
7 van de Nederlandse afschaffersvereniging gehoord te hebben, kwamen
8 twee Duitse arbeiders, die in de suikerfabriek van De Bruin werkten, via
9 hun familie met Duitse 'Matigheids-Couranten' in aanraking. Zij riepen
10 de hulp in van de evangelisch-lutherse predikant L.C. Lentz (eveneens
11 van oorsprong een Duitser) om ook in Amsterdam een vereniging naar
12 Duits voorbeeld op te richten.⁸⁴

13 Niet te vergeefs. Lentz nodigde 7 april 1843 een aantal 'vrienden'
14 uit, onder wie enkele artsen en remonstrants predikant A.A. Stuart en
15 Jan Heemskerk Azn., die tot de oprichters van de landelijke vereni-
16 ging hadden behoord. Ze stelden statuten op, zowel een Duitse als een
17 Nederlandse versie, en ondertekenden die. Dit was het begin van het
18 stamboek van het Amsterdamsch Matigheids-Genootschap, waarin
19 veel Amsterdammers in de loop van de komende jaren hun naam of
20 een kruisje kwamen zetten. Omdat de statuten het schenken van drank
21 aan derden niet verboden, konden hier drankbestrijders terecht die dat
22 te ver vonden gaan.⁸⁵

23 Toch was ook in Amsterdam het werven van leden moeilijk. Uitno-
24 digingen hiertoe werden

25
26 in grooten getale bij de notabelen rondgezonden [...] op hoop van
27 spoedige ondersteuning der zaak bij den aanzienlijken stand. Die
28 verwachting der oprichters was echter te hoog gespannen, slechts zeer
29 weinigen voldeden aan de oproeping. [De oprichters] begrepen dan
30 ook, [...] dat zij dus eenen langdurigen volhardenden strijd moesten
31 aanvangen, met geen ander wapen dan opregte overtuiging, om de
32 publieke denkwijze gunstig vóór de onthouding van sterken drank
33 te stemmen.⁸⁶

34
35 Door de desinteresse van de deftige burgerij leek het Amsterdamsch Ma-
36 tigheids-Genootschap uiteindelijk meer op een gespecialiseerde variant
37 van het armenpatronaat. Lentz, die ervaring had als bestuurslid van de
38 op de patronaatsgedachte gestoelde Vereeniging Hulpbetoon aan Eer-
39 lijke en Vlijtige Armoede, gaf het praktische werk van het genootschap

1 een soortgelijke vorm. Begin 1846 stelde hij een aantal leden aan tot
2 'gecommitteerden ten bezoek'. De taakomschrijving van de commissie
3 was 'berichten inwinnen' om zo te controleren of de leden zich hielden
4 aan hun belofte de sterkedrank te laten staan. Er circuleerden lijsten van
5 te controleren leden. Lentz, die de vergaderingen voorzat, stelde voor
6 hen te classificeren als 'zeer goeden, goeden, onverschilligen, verdachten
7 en blijkbaar overtredenden'. Het bezoekwerk was intensief: een paar
8 maanden later waren al 400 mensen bezocht.⁸⁷

9 Uit de bezoeken bleek dat een klein deel van het stamboek bestond
10 uit mensen die zich 'uit spotternij' hadden aangemeld of die als practical
11 joke door anderen waren opgegeven. De resultaten waren verder gun-
12 stig. Slechts één lid weigerde een bezoeker de toegang met de woorden:
13 'ik houd mij met die malligheid niet langer op, ik bedank, en zal mijn
14 diploma terugzenden'. Het ledenbestand kon na deze bezoeken worden
15 opgeschoond. De bezoekers gaven de namen van ontrouwe leden door
16 aan bestuursleden, die de leden zouden toespreken en bestraffen, een
17 taakverdeling die was ingevoerd omdat anders de bezoekers te impo-
18 pulair konden worden.

19 In 1848 bleek dat het bezoekwerk haast niet vol te houden was door
20 een tekort aan bezoekers. Dit was onder meer te wijten aan het feit dat
21 de aanwas van leden uit 'die klasse, waaruit onze gecommitteerde leden
22 gewoonlijk gekozen worden' klein was. Desondanks werden er in dat
23 jaar 750 bezoeken afgelegd, waarbij 600 leden werden beoordeeld en be-
24 moedigd, en 78 mensen tijdens een bezoek de belofte tekenden.⁸⁸ Voor
25 veel van hen was het lidmaatschap van het Matigheids-Genootschap
26 een overlevingsstrategie, omdat het de kans op werk zou vergroten.⁸⁹
27 Net als in Rotterdam vormde de crisis van de jaren 1840 de achtergrond
28 voor het lidmaatschap van veel mannen en vrouwen uit de arbeiders- en
29 lagere middenklassen. Klaas Ris, die later luidruchtig boegbeeld van de
30 arbeidersbeweging zou worden, tekende bijvoorbeeld in het crisisjaar
31 1847 de belofte sterkedrank voortaan te laten staan.⁹⁰

32

33 **Een nationale vereniging**

34 Pas na tien jaren van publiek debat over drankmisbruik en verschillende
35 lokale initiatieven ontstond de eerste nationale drankbestrijdingsver-
36 eniging.⁹¹ Op 12 september 1842 richtten acht heren in sociëteit Lion
37 d'Or te Leiden de Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Ster-
38 ken Drank op.⁹² Initiatiefnemer van de bijeenkomst was de Haarlemse
39 arts Willem Egeling. Volgens zijn biograaf 'streefde hij er volhardend

1 naar om steeds meer te beantwoorden aan het verheven ideaal van een
2 geneesheer, gelijk dat hem in de spiegel van zijn godsdienstig gemoed
3 voor oogen stond'. De sociaal bewogen arts had eerder grondig studie
4 gemaakt van het armwezen en de oorzaken van het pauperisme en in
5 Haarlem een vereniging opgericht voor de armen (waarschijnlijk de
6 Vereeniging ter Behartiging van de Zedelijke en Stoffelijke belangen
7 der Armen). Zijn drankbestrijdingswerk stond kortom 'in regtstreeks
8 verband met zijne liefde tot de armen'.⁹³

9 De eerste vraag die er tijdens de vijf uur durende oprichtingsvergade-
10 ring op tafel kwam was: 'Zal er eene Vereeniging, zonder medewerking
11 der Regering, daargesteld worden?' Deze vraag lijkt ingegeven door de
12 eerdere weigering van de koning het Utrechtsch Matigheids-Genoot-
13 schap te erkennen. Er ontstond zich een discussie of een vereniging tot
14 maatschappijhervorming zonder expliciete overheidssteun kon.

15

16 Sommige leden der bijeenkomst [meenden], dat de pogingen van
17 particulieren, zonder openbare goedkeuring en medewerking van
18 het Gouvernement, weinig kans zouden hebben op goeden uitslag.
19 Anderen toonden uit het voorbeeld van Noord-Amerika en Engeland
20 aan, dat in dezen veel goeds van de vereeniging van enkele ingeze-
21 tenen, ook buiten eenige erkenning of medewerking van de zijde
22 der Regering, te verwachten was en beweerden dat zoodanig eene
23 particuliere vereeniging zelfs de wensch was van onze Regering.⁹⁴

24

25 Minister van Binnenlandse Zaken H.M. de Kock had namelijk in reactie
26 op eerder gedane aanbevelingen van het Nut verklaard dat 'zoodanige
27 genootschappen, indien ze moesten worden opgericht, niet van het Gou-
28 vernement, maar van de ingezetenen, zouden moeten uitgaan'.⁹⁵

29 De meerderheid van de aanwezigen stemde met deze stelling in, ter-
30 wijl drie van de acht bedankten voor het bestuur. Zij waren wellicht
31 bang hun maatschappelijke positie op het spel te zetten door zich in
32 het riskante avontuur van een 'particuliere vereeniging' te begeven. In
33 de eerste publicatie van de NVASD klonk kritiek op deze afwachtende
34 houding.

35

36 Lauwheid ware het geweest, indien wij, terwijl het vreesselijke kwaad
37 steeds dieper wortelen schoot, in lijdelijke afwachting van krachtige
38 maatregelen, die het Gouvernement zou kunnen nemen, de hand
39 hadden onttrokken aan het werk dat *ons* te doen stond. Het werk

1 der Regering is hier geheel verschillend van dat der ingezetene: bei-
2 den kunnen hetzelfde doel beoogen, maar met verschillende en van
3 elkander onafhankelijke middelen.⁹⁶

4
5 De regering kon drankmisbruik tegengaan door het uitvaardigen van
6 wetten, maar de NVASD wilde mensen ertoe overhalen vrijwillig afstand
7 te doen van drank en de sterkedrank zo veel mogelijk uit hun leven te
8 bannen.⁹⁷ Het woord afschaffen verwees hier naar persoonsvorming
9 en zou pas tien jaar later nadrukkelijker gaan verwijzen naar de invoering
10 van een verbodswet op de verkoop van sterkedrank. Overigens verkreeg
11 de NVASD, in tegenstelling tot het Utrechtse matigheidsgenootschap
12 en waarschijnlijk tegen de verwachting in, kort na haar oprichting ko-
13 ninklijke goedkeuring.

14 De oprichters namen de uitgangspunten van de verenigingen uit
15 Drachten en Rotterdam over. De leden van de NVASD verbonden zich
16 tot totale onthouding van sterkedrank en tot slechts matig gebruik van
17 bier en wijn. Sterkedrank mocht ook niet aan anderen geschonken wor-
18 den: 'indien ware liefde tot Gods eer en 's naasten heil bij ons zwaarder
19 weegt, dan eigenbelang en menschevrees, dan mogen wij dien drank
20 nooit aanbieden en moeten hem zelfs weigeren wanneer hij van ons
21 verlangd wordt.'⁹⁸

22 Geïnspireerd door de Noord-Amerikaanse, Britse en Duitse drank-
23 bestrijding stelden de Nederlanders de religieuze motivatie om drank te
24 bestrijden centraal, terwijl de vereniging tegelijkertijd neutraal bleef op
25 kerkelijk en politiek gebied. Het eerste jaarverslag wees 'godsdienstige
26 beweegredenen en christelijke liefde' aan als

27
28 de magtigste hefbomen om den menschelijken wil, met opoffering
29 van zinnelijk genot en van eigenliefde tot iets goeds en groots te be-
30 wegen, doch aan de andere zijde staat de zaak der matigheid volstrekt
31 in geene betrekking met eenig verschil van geloofsbelijdenis in de
32 onderscheidene kerkgenootschappen. Elke godsdienst toch predikt
33 matigheid en godzaligheid.⁹⁹

34
35 Het was de verwachting van de bestuursleden dat in Nederland, net als
36 in het buitenland, een algemene, neutrale, maar religieus geïnspireerde
37 massabeweging tegen het drankmisbruik zou ontstaan.

38 De oprichters waren protestants. Als bewijs voor het godsdienstig
39 neutrale karakter was de aanwezigheid van katholieken zeer gewenst.

1 Vol trots werd vlak na de oprichting van de vereniging het lidmaatschap
 2 gemeld van D. van Dijk, pastoor te Monster, naast enkele katholieke
 3 correspondenten de enige geestelijke. Helaas bedankte Van Dijk enkele
 4 maanden later al, omdat de vereniging 'door zijn geestelijke Overheid
 5 nog niet was gesanctioneerd'.¹⁰⁰ Blijkbaar had hij negatieve reacties ge-
 6 kregen op zijn lidmaatschap. Bij de keuze voor geschikte 'afschaffings-
 7 lectuur' werd rekening gehouden met katholieken. Een beroemd Duits
 8 geschrift moest aangepast worden, omdat het 'te zeer eene duitsche en
 9 protestantsche kleur had'.¹⁰¹

10 Ondanks dergelijke maatregelen bleven katholieken weg bij de ver-
 11 eniging. In Limburg en Brabant woonden slechts enkele leden, en dan
 12 nog vooral protestanten. Katholieken voelden zich niet thuis in de
 13 NVASD. Vanuit de katholieke Kerk werden er pas in 1898 landelijke
 14 drankbestrijdingsverenigingen opgezet, waaronder Sobriëtas. Wel waren
 15 er eerder lokale katholieke afschaffersverenigingen, zoals de al genoemde
 16 geestelijke verbonden. In het jaarverslag van de NVASD over 1852 wordt
 17 melding gemaakt van een dergelijke vereniging in Twente. Katholieken
 18 konden bij de aartspriester van Twente en de pastoors van Tubbergen,
 19 Borne en Hengelo een onthoudingsbelofte tekenen. En in 1866 kwam
 20 op een hoofdbestuursvergadering ter sprake dat er regelmatig in een
 21 Amsterdamse katholieke kerk 'eene zoogenaamde *stond* van de Broeder-
 22 schap van den H. Jozef wordt gehouden, waar de afschaffing openlijk
 23 gepredikt wordt'.¹⁰² Er waren dus wel katholieke afschaffers, maar zij
 24 sloten zich niet aan bij de NVASD en manifesteerden zich niet in de
 25 publieke sfeer, maar binnen de Kerk.

26 De NVASD had een overwegend protestantse aanhang en dat bepaalde
 27 haar toon en stijl. Ondanks pogingen een neutrale uitstraling te krijgen,
 28 constateerde het hoofdbestuur in 1866: 'Het is een niet te loochenen
 29 verschijnsel dat het publiek hetwelk de afd. vergaderingen het getrouwst
 30 bijwoont, eene bijzondere neiging openbaart voor den vorm en toon
 31 van preeken'.¹⁰³ Predikanten van de protestantse kerken speelden zeker
 32 tot 1880 een grote rol in de vereniging. Tussen 1842 en 1875 nam deze
 33 beroepsgroep maar liefst een derde van de plaatselijke en landelijke be-
 34 stuursfuncties op zich'.¹⁰⁴ Bij de oprichtingsvergadering was A.A. Stuart
 35 de enige predikant, maar hij, zijn broer J. Stuart en Willem Egeling
 36 waren alle drie in een predikantengezin opgegroeid en kenden zij de
 37 religieuze retoriek die zij in hun vroege drankbestrijdingsgeschriften
 38 inzetten dus van huis uit.

39 Onder de 27 oprichters en correspondenten die tussen november

1 1842 en september 1843 hun naam openlijk aan de vereniging verbonden, waren acht predikanten, een pastoor en twee artsen, alsmede acht
2 leden van de bestuurlijke en juridische elite: burgemeesters, hoge ambtenaren, leden van de rechtbank, advocaten en een notaris. Minstens
3 zo opmerkelijk is de aanwezigheid van zeven mannen uit de wereld van
4 de landbouw en de nijverheid: grondeigenaren die landbouwondernemen of houtvesterijen bezaten, fabrikanten, een koopman en een
5 winkelier. Mogelijk zagen sommigen in de drankbestrijdingsbeweging
6 niet alleen een moreel, medisch en religieus beschavingsoffensief, maar
7 tevens een middel tot herstel van de nationale economie en handhaving
8 van de openbare orde.¹⁰⁵

9 Om dé nationale drankbestrijdingsvereniging te worden, moest de
10 NVASD de bestaande lokale drankbestrijdingsverenigingen aan zich zien
11 te binden. Dat bleek een moeizame onderneming. De lokale verenigingen gaven niet gemakkelijk hun autonomie op, wat resulteerde in
12 langdurige onderhandelingen over de voorwaarden waaronder ze zich
13 zouden aansluiten. Aan de andere kant mocht het aanzien van de nieuwe
14 nationale vereniging niet geschaad worden. Het bestuur was om die
15 reden huiverig zich te verbinden aan het Rotterdamsch Afschaffings-
16 Genootschap, dat een subversieve uitstraling had. De omstreken Van
17 der Voo had weliswaar al na een jaar zijn voorzitterschap neergelegd ('ter
18 bevordering van de belangen van het Genootschap', hij was namelijk
19 bang met zijn radicale imago de vereniging meer kwaad dan goed te
20 doen),¹⁰⁶ maar hij bleef een belangrijke adviseur en het gezicht van de
21 vereniging. Toen de Rotterdammers zich in 1843 wilden aansluiten bij
22 de nationale vereniging, ontstond er bij het landelijk bestuur dan ook
23 een lichte paniekstemming. Van der Voo werd bewust buiten de onder-
24 handelingen gehouden en het hoofdbestuur stelde als voorwaarde voor
25 Rotterdamse toetreding dat hij niet meer namens de vereniging mocht
26 spreken of schrijven. De overige bestuursleden reageerden begripvol en
27 boden zelfs aan collectief af te treden als het hoofdbestuur dit wenselijk
28 achtte.¹⁰⁷ Dat was niet nodig, het ging blijkbaar alleen om Van der
29 Voo. Verbitterd over 'den blaam, de minachting, de miskennis mijner
30 overtuiging en mijner beginselen' beschreef Van der Voo het 'kuipwerk'
31 waarmee de aansluiting gepaard ging. Hij voelde zich verraden door zijn
32 'makers, die met deze eenvoudigen boer [= J. Stuart] gemeene zaak
33 maakten in het geheim'.¹⁰⁸

34 De jaren daarop sloten bijna alle lokale verenigingen zich aan bij
35 de NVASD. Alleen het Amsterdamsch Matigheids-Genootschap bleef

1 hardnekkig vasthouden aan de vrijheid sterkedrank wel te mogen
2 schenken aan derden, belangrijk in een handelsstad, omdat drank een
3 belangrijke rol speelde in het zakenleven. De uitnodigingen van de
4 NVASD om zich aan te sluiten kregen een steeds dreigender toon. Als
5 de matige Amsterdammers niet mee wensten te doen met de landelijke
6 vereniging, zou er een aparte afdeling van de NVASD worden opgericht
7 die in de hoofdstad zou gaan concurreren met het Matigheids-Ge-
8 nootschap.¹⁰⁹ Uiteindelijk kwam het in 1851 tot een compromis. De
9 vereniging zou zich aansluiten bij de NVASD, maar de leden mochten
10 kiezen of ze de oude Amsterdamse belofte ondertekenden of de strik-
11 tere nationale belofte.¹¹⁰

12 Het ontstaan van georganiseerde drankbestrijdingsbeweging in
13 Nederland was te danken aan pioniers met een diverse sociaal-econo-
14 mische achtergrond. In de landelijke vereniging domineerden na de
15 'gelijkschakeling' echter weer de professionals uit de burgerklasse, zoals
16 predikanten, artsen en ambtenaren. Verder valt de rol van buitenlandse
17 voorbeelden op, vooral het Duitse en Britse.¹¹¹ In de loop van de jaren
18 1830 en 1840 raakte de internationale drankbestrijdingsbeweging be-
19 kend onder brede lagen van de bevolking: burgerlijke filantropen lazen
20 in kranten en tijdschriften over drankbestrijding in Engeland, Ierland,
21 Schotland, Zweden en Noord-Amerika, radicale wereldverbeteraars la-
22 zen vertaalde Duitse matigheidspropaganda en Duitse arbeidsmigranten
23 wisten ervan via hun familie. De kennismaking met deze voorbeelden
24 maakte drankbestrijding 'denkbaar' en deed Willem Egeling net als Phi-
25 lippine van der Voo-Ermel verzuchten: 'mogten ook in mijn vaderland
26 zulke genootschappen ontstaan! o wie dat kon bewerken!'¹¹²

27

28

29 EEN NEDERLANDSE ANTISLAVERNIJBEWEGING

30

31 De antislavernijbeweging van begin jaren 1840 vertoont opmerkelijke
32 overeenkomsten met de vroege drankbestrijdingsbeweging. In navolging
33 van het buitenlandse, vooral Britse, voorbeeld zagen lokale kringen of
34 verenigingen voor de afschaffing van de slavernij het licht. De afschaf-
35 fers van de slavernij ontmoetten, net als de afschaffers van sterkedrank,
36 spot en weerstand bij hun tijdgenoten. Slavernij was daarbij een politiek
37 gevoelige kwestie, omdat koloniale politiek tot na 1848 een koninklijk
38 prerogatief was waarover de volksvertegenwoordiging niets te zeggen
39 had. Publieke pressie tot afschaffing van slavernij werd als riskant gezien

1 omdat die tot ongeregelheden en zelfs revolutie in de koloniën kon
2 leiden. Net als de drankbestrijders waren de abolitionisten pioniers op
3 het gebied van maatschappijhervormingsbewegingen. Omdat slavernij,
4 meer dan drankmisbruik, van meet af aan een politieke kwestie was,
5 waren de Nederlandse abolitionisten ook pioniers op het gebied van
6 de negentiende-eeuwse buitenparlementaire pressie. Het bleek in eer-
7 ste instantie niet mogelijk tot een nationale antislavernijvereniging te
8 komen: de verschillen tussen de lokale antislavernijbewegingen waren
9 daarvoor te groot. Door verschillende, concurrerende, landelijke peti-
10 tiebewegingen kregen de verschillen tussen de lokale antislavernijbewe-
11 gingen zelfs enige betekenis voor de landelijke politiek-maatschappelijke
12 groepsvorming.

13 De Nederlandse antislavernijbeweging is een relatief beladen histo-
14 risch thema, vanwege de late afschaffing van slavernij.¹¹³ Zoals eerder
15 al is aangestipt, wordt het feit dat het antislavernijsentiment niet hoog
16 oplaaide, dikwijls gekoppeld aan het idee dat slavernij hier lange tijd
17 niet principieel veroordeeld werd. Centraal argument in deze these is
18 de ambivalente houding ten opzichte van het thema in Réveil-kringen.
19 In 1823 schaarde Isaäc da Costa het abolitionisme nog onder de gevaren
20 van zijn tijd, in een van de invloedrijkste publicaties voor het vroege
21 Réveil, zijn *Bezwaren tegen de geest der eeuw*.¹¹⁴ Het punt was dat de bij-
22 bel slavernij niet expliciet veroordeelde. In 1840 hadden Réveil-mannen
23 als J.W. Gefken, H.J. Koenen en Groen van Prinsterer nog steeds moeite
24 slavernij principieel af te wijzen, maar toen was binnen het Réveil de
25 zienswijze al algemeen dat slavernij in de praktijk tot zoveel wreedheid
26 en misstanden leidde dat deze niet te tolereren was. Bovendien bleek
27 evangelisatie aan vrijen effectiever dan aan slaven. Het ging de ortho-
28 dox-protestanten uiteindelijk om 'de vrijmaking ten eeuwig en leve', de
29 bekering van de voormalige slaven tot het protestantse christendom.
30 Een secundair, maar niet onbelangrijk neveneffect van de kerstening
31 was volgens hen dat na de emancipatie rust en orde op de plantages zou-
32 den heersen en de christelijke vrije arbeiders productieve werknemers
33 zouden zijn van hun voormalige meesters. Ook staathuishoudkundige
34 ideeën speelden een rol in de acceptatie van afschaffing. Uiteindelijk
35 verklaarden ze dat de slavernij 'onvereenigbaar is met de voorschriften
36 en de strekking van het Evangelie'.¹¹⁵

37 Liberale ideeën over de afschaffing van slavernij kwamen voort uit het
38 verlichtingsidee dat vrijheid een natuurlijk grondrecht van elk mens is.
39 De liberale abolitionisten van de zogeheten tweede abolitionistische golf

1 waren de erfgenamen van de eerste golf, die tegen het eind van de acht-
2 tiende eeuw uit verlichte en patriotse kringen voortkwam.¹¹⁶ Slavernij
3 ging in tegen het verlichte mensbeeld, dat rond 1840 nog steeds innig
4 verstrengeld was met religieuze ideeën. 'Den eenen mensch aan de wille-
5 keur van den anderen over te leveren, hem als een lastdier te behandelen,
6 als een eigendom te verkoopen', was strijdig met de 'zedelijke en gods-
7 dienstige beginselen' van alle religieuze stromingen in Nederland.¹¹⁷
8 Slavernij werd niet direct als schending van mensenrechten veroordeeld,
9 maar eerder als moreel probleem beschouwd.¹¹⁸ De staathuishoudkun-
10 dige ideeën die juist rond 1840 opgang maakten, voegden daarbij nog
11 het argument dat vrije arbeid in elk opzicht beter was dan gedwongen
12 arbeid. De staathuishoudkunde koppelde de morele afkeuring van sla-
13 vernij zelfs aan een economische en politieke noodzaak tot afschaffing.
14 'Hetgeen ons het geweten en de voorschriften van den godsdienst ten
15 heiligen plicht maken, wordt evenzeer bevolen door de staatkunde, de
16 voorzichtigheid, de vrees van schoone gewigtige koloniën, bijzonder
17 Suriname, te verliezen.'¹¹⁹

18 In tegenstelling tot de antirevolutionaire abolitionisten zijn er maar
19 weinig analyses gemaakt van de liberale. De vondst van het complete
20 archief van de Vereeniging tot uitgaaf van het tijdschrift *Bijdragen tot de*
21 *kennis der Nederlandsche en vreemde koloniën, bijzonder betrekkelijk de*
22 *vrijlating der slaven* (1843-1848) in het archief van antislavernijactivist
23 Jan Ackersdijck en van enkele belangrijke antislavernijbronnen in het
24 archief van de familie Mees maakt het mogelijk het abolitionisme van de
25 jaren 1840 en in het bijzonder de Rotterdamse en Utrechtse initiatieven
26 zorgvuldiger te reconstrueren. De liberale antislavernijbeweging maakt,
27 net als later de liberale strijd voor afschaffing van het cultuurstelsel, on-
28 derdeel uit van het streven naar vrije arbeid, waarin morele argumenten,
29 anders dan wel eens wordt aangenomen, een grote rol speelden.

30 Net als bij de motivatie om de drank te gaan bestrijden sprak ook hier
31 de toegenomen gevoeligheid voor de lijdende medemens, maatschap-
32 pelijke misstanden en nationale schande. Vooral de roman *Uncle Tom's*
33 *Cabin* van Harriet Beecher Stowe (1852) raakte een gevoelige snaar en
34 vestigde de aandacht van het publiek op het thema slavernij. Het boek is
35 de belangrijkste verklaring voor de sindsdien verhoogde antislavernijsen-
36 timenten. De afschaffing van slavernij werd echter al een maatschappelijk
37 thema in 1840, door toedoen van de British and Foreign Anti-Slavery
38 Society. Deze vereniging was opgericht in 1839, toen na de zes overgangs-
39 jaren van het 'apprentice-system' de Britse afschaffing van de slavernij van

1 1833 een feit was, en zou zich actief bemoeien met het ontstaan van een
2 Nederlandse antislavernijbeweging.¹²⁰ In Nederland grepen kritische
3 burgers de kwestie van de slavernij aan om hun houding ten opzichte van
4 de regering opnieuw te bepalen, nu er een nieuwe periode leek aange-
5 broken na de grondwetsherziening van 1840 en de troonsbestijging van
6 Willem II in datzelfde jaar. Op een vergelijkbare manier als de drankbe-
7 strijdingsbeweging was de beweging tegen de slavernij tegelijkertijd een
8 uiting van morele verontwaardiging en bezorgdheid over de slavernij in
9 de Nederlandse koloniën en een experiment om de grenzen van de nieuw
10 ontstane politieke ruimte te verkennen.

11

12 Britse 'zendelingen'

13 De antislavernijbeweging is ontstaan 'op andermans initiatief': de
14 Britse afschaffing van de slavernij in 1833 dwong andere landen tot
15 positiebepaling.¹²¹ Nu in hun eigen land het pleit was beslecht, wilden
16 de Engelse abolitionisten hun succesvolle strijd naar andere landen
17 exporteren. De British and Foreign Anti-Slavery Society wilde druk
18 uitoefenen op de regering en de bevolking van landen waar de slavernij
19 nog niet verboden was. Middels de *Anti-Slavery Reporter*, die de Britse
20 abolitionisten ook in Nederland verspreidden, en door officiële adres-
21 sen aan de koning probeerden ze het einde van de slavernij ook voor
22 de Nederlandse koloniën dichterbij te brengen. Daarnaast legden ze
23 persoonlijke contacten met vooraanstaande Nederlanders. Tussen 1840
24 en 1858 brachten bestuurders van de vereniging niet minder dan acht
25 bezoeken aan Nederland.¹²²

26 Het eerste bezoek legden George William Alexander en John
27 Scoble af in februari 1840. Alexander, een rijke bankier, quaker en een
28 leidende figuur in de Britse drankbestrijdingsbeweging, sprak in Den
29 Haag met de Réveil-mannen Groen van Prinsterer en Abraham Ca-
30 padose.¹²³ Hij hield Groen voor dat in Engeland de conservatief Wil-
31 liam Wilberforce de spil was geweest van een nationaal protest tegen de
32 slavernij en sprak de hoop uit dat Groen in Nederland die rol op zich
33 zou willen nemen. In Rotterdam organiseerde hij een Engelstalige mee-
34 ting, waarschijnlijk vooral gericht op de Engelse gemeenschap daar.¹²⁴
35 Alexander zette het onderwerp slavernij in Nederland op de agenda door
36 potentiële leiders en achterban voor een Nederlandse abolitionistische
37 beweging warm te maken.

38 Vooral het bezoek dat een groep quakers een maand later aan Ne-
39 derland brachten, maakte grote indruk. Zij waren op een filantropische

1 tournee door Europa met als doel verbetering van gevangenen, chris-
2 telijk onderwijs en afschaffing van slavernij en doodstraf.¹²⁵ Geen deur
3 bleef gesloten voor Elizabeth Fry, haar broers Samuel en Joseph John
4 Gurney en hun hofhouding. Fry was een indrukwekkende vrouw. Haar
5 rijzige gestalte, haar speciale quaker-kleding en muts en vooral de zelfbe-
6 wuste en vermanende toon waarop ze haar publiek aansprak, maakten
7 haar tot een opmerkelijke verschijning. Zij was gewend om te preken,
8 bij de quakers (officieel: Society of Friends) was het vrouwen namelijk
9 toegestaan voorganger te zijn.¹²⁶ Haar appèl niet voor wereldse zaken
10 maar voor het geloof alleen te leven, roerde haar publiek vaak tot tranen
11 toe. De bevindelijke Réveil-mannen en -vrouwen waren diep onder de
12 indruk. Isaïc da Costa schreef: 'Elizabeth Fry – Wij zagen en hoorden
13 haar. Zulke kennismakingen zijn époques in het leven.'¹²⁷

14 Er was niet alleen bewondering voor Fry en de haren. Haar toon
15 wekte ook irritatie, zoals bijvoorbeeld blijkt uit dagboek aantekenin-
16 gen van Willem de Clercq over zo'n bijeenkomst waar onder meer Fry
17 het woord voerde. 'Ik vond het nu zonderling dat al de Hollanders die
18 daar waren als Christian friends werden aangesproken en daar nu zaten
19 als om hun vertoning bij te wonen, en als Nieuw-Zeelanders, die voor
20 het eerst van hun leven zoo iets hoorden.'¹²⁸ Binnen het Réveil had
21 men daarnaast een inhoudelijk probleem met de politieke ideeën van
22 de quakers. Deze sekte was in de Britse politieke praktijk radicaal-libe-
23 raal. Hun revolutionaire hervormingsstreven ging de antirevolutionair
24 georiënteerde Réveil-mannen te ver. H.J. Koenen, een van de weinige
25 antirevolutionaire staathuishoudkundigen en een vooraanstaand figuur
26 binnen het Réveil, vond het gevaarlijk dat Groen van Prinsterer zo diep
27 onder de indruk van Elizabeth Fry gekomen was. Hun 'dweepachtig
28 vrijheidsdrijven' maakte hen tot 'christelijk geverfde revolutionairen',
29 waarschuwde hij.¹²⁹

30 De quakers verbleven zowel in 1840 als in 1841 zo'n drie weken in
31 Nederland. Ze legden werkbezoeken af aan gevangenen, krankzin-
32 nigengestichten en scholen. Verder bepleitten ze evenals Alexander en
33 Scoble hervorming bij lokale en landelijke bestuurders, tot ministers
34 en de koning toe. Ze gingen in op uitnodigingen voor diners en soirees
35 van de high society, een goede manier om een netwerk van aanzienlijke
36 Nederlanders op te bouwen. Ook organiseerden ze antislavernij-mee-
37 tings, voor veel aanwezigen een eye-opener, zoals duidelijk wordt uit een
38 verslag van een nicht van Fry over een bijeenkomst in Amsterdam.

39

1 We had a useful evening on third day. About fifty [people]. Some
2 very influential men. Slavery was to be the subject. Papa [= Samuel
3 Gurney] made them a capital speech. I never heard a better. He wisely
4 entered in to it not as to the *cruelty* but as the *Benefit to themselves*
5 of Emancipation. The Gentlemen were astounded at the facts and
6 figures, and expressed their determination of spreading the informa-
7 tion they had heard.¹³⁰

8
9 Een jaar later volgden ze dezelfde strategie, 'remembering the love of
10 Dutchmen for the *Money* part of the Story'. In Nederland was er geen
11 massale evangelische opwekkingsbeweging voorafgegaan aan de anti-
12 slavernijbeweging. De nuchtere toehoorders wisten over het algemeen
13 niet goed wat ze aanmoesten met de geëmotioneerde evangelische plei-
14 dooien van Fry, maar waren wel door haar geboeid en zeer geïnteresseerd
15 in de stellige beweringen van haar broers dat de afschaffing van slavernij
16 niet alleen religieuze en morele plicht was, maar zelfs economisch in
17 het voordeel van Nederland zou zijn.¹³¹

18 De boodschap van de Britse zendelingen vond in Rotterdam meer
19 weerklink dan in andere steden. In de havenstad woonden veel Britten,
20 die zich daar zelfstandig gevestigd hadden of die bijvoorbeeld met een
21 Rotterdammer of Rotterdamse getrouwd waren. Rond onder meer de
22 Engelse en Schotse kerk bestond een Britse gemeenschap. In de pe-
23 riode dat deze mensen nog in Groot-Brittannië woonden, waren ze
24 ongetwijfeld in aanraking gekomen met de daar alomtegenwoordige
25 antislavernijpropaganda. Waarschijnlijk waren ze trots op de morele
26 superioriteit van hun vaderland, dat als eerste land de slavernij verbood,
27 en wilden ze die boodschap ook in Nederland verspreiden.¹³² Meteen
28 na de eerste bezoeken van Alexander en Scoble aan Nederland in 1840
29 werd in Rotterdam een vereniging op brede basis opgericht, precies
30 zoals zij hadden aanbevolen.¹³³

31 De kern van dit comité werd gevormd door leden van de Britse ge-
32 meenschap. De leidende rol van de predikanten Ebenezer Miller van de
33 Engelse kerk, William Mark van de anglicaans episcopale kerk en John
34 Brown van de Schotse kerk, gecombineerd met het feit dat een aantal
35 van de Rotterdams-Britse antislavernijactivisten binnen deze kerkge-
36 meenschappen officiële functies vervulden, doet vermoeden dat deze
37 lokale antislavernijbeweging nauw verweven was met de Rotterdams-
38 Britse kerkgemeenschappen.¹³⁴ Door contacten met andere Rotterdam-
39 mers kreeg het mannencomité echter een bredere basis. Vooraanstaande

1 Réveil-figuren als W.G. Herklots en P. van Oordt en drie bevriende
2 jonge liberale advocaten, W.C. Mees, A. Bogaers en W.J. van Reesema,
3 sloten zich erbij aan.¹³⁵ Erg actief was het comité voor zover bekend
4 niet. Waarschijnlijk vaardigden zij in 1843 Daniel Twiss af naar een
5 internationaal antislavernijcongres in Londen, georganiseerd door de
6 British and Foreign Anti-Slavery Society.

7 Naast dit mannencomité bestond er ook een vrouwencomité. Uit
8 de naam van het Rotterdam Ladies Anti-Slavery Committee blijkt de
9 Engelse oriëntatie. Voorzitter was Isabella Jay-Layel, secretaris Elisa-
10 beth Harriet Enslie-Ashwell en Carolina Twiss was penningmeester.
11 De families Jay, Enslie, Ashwell, Herklots en Van Oordt waren door
12 huwelijken aan elkaar verbonden. Een zwager van voorzitter Jay-Layel
13 was bijvoorbeeld getrouwd met de schoonzus van secretaris Enslie-Ash-
14 well.¹³⁶ Deze families waren niet alleen de spil van de vroege Rotterdam-
15 se antislavernijbeweging, maar vormden door hun Engels-Nederlandse
16 huwelijken ook de *trait-d'union* tussen de Engelse gemeenschap en de
17 Rotterdamse burgerij. De vrouwen traden opmerkelijk genoeg meer
18 in de openbaarheid dan de mannen. Ze gaven geschriften uit in het
19 Nederlands, die geschreven waren vanuit een vrouwelijk standpunt en
20 met 'De vrienden der negers' werden ondertekend.¹³⁷ Deze brochures
21 verspreidden ze ook in andere steden, in Utrecht werden ze bijvoorbeeld
22 op de studentensociëteit en in de sociëteit *Sic Semper* neergelegd en ook
23 onder Utrechtse dames verspreid.¹³⁸

24 Mannelijke abolitionisten kwamen in besloten lokale 'kringen' bij-
25 een in Amsterdam, Leiden, Den Haag, Rotterdam, Groningen, Zwolle
26 en Utrecht. De harde kern van de Nederlandse antislavernijbeweging
27 bestond uit degenen die persoonlijk in contact waren geweest met de
28 Britse zendelingen.¹³⁹ De kringen hadden een verschillend karakter,
29 omdat de aanwezigen bekenden waren van elkaar. In Utrecht kwamen
30 op initiatief van de liberale hoogleraar Jan Ackersdijck de plaatselijke
31 'slavenvrienden' (die elkaar deels kenden uit andere genootschappelijke
32 activiteiten als het Utrechtsch Spreekgezelschap) de volgende jaren elke
33 maandagavond bijeen. Ook in Zwolle, Leiden en Groningen waren de
34 groepen overwegend liberaal gekleurd. In Amsterdam en Den Haag be-
35 stonden de groepen daarentegen uit mannen van het Réveil.¹⁴⁰ Door het
36 niet-geïstitutionaliseerde en besloten karakter van deze bijeenkomsten
37 is er vrijwel niets over bekend.¹⁴¹

38

39

1 Strijd rond de oprichting van een landelijke vereniging

2 Nadat de Britse zendelingen in 1840 en 1841 de slavernij in Neder-
3 land op de agenda hadden gezet en lokale antislavernijcomités waren
4 gevormd, nam het Rotterdamse comité het initiatief om de krachten
5 van de Nederlandse abolitionisten te bundelen. Het lijkt erop dat de
6 bestuursleden van de British and Foreign Anti-Slavery Society hierop
7 wel enige invloed uitoefenden: Scoble gaf bijvoorbeeld de leden van
8 het Rotterdamse comité advies over de te volgen strategie.¹⁴² De Rot-
9 terdammers schreven eind 1841 allemaal hun eigen netwerk aan. De
10 jonge advocaat Willem Cornelis Mees schreef aan zijn oom Jan Ac-
11 kersdijck in Utrecht; Herklots schreef aan Gefken in Den Haag, die op
12 zijn beurt 'met een *zeg het voort*' Koenen en de overige Amsterdamse
13 Réveil-mannen uitnodigde. Gefken beschouwde de bijeenkomst niet
14 als een oprichtingsvergadering van een nieuwe vereniging, maar als een
15 poging 'iets bij te dragen om de quaestie tot meerdere rijping te brengen',
16 schreef hij Koenen.¹⁴³

17 Op 29 oktober 1841 vond de eerste nationale antislavernijvergadering
18 plaats. Gesteund door de Rotterdammers namen de liberalen het initia-
19 tief door indiening van een voorstel tot oprichting van een maatschap-
20 pij 'tot inwinning van berigten omtrent den toestand der Slaven in de
21 West-Indische Koloniën en tot beraming van middelen tot Afschaffing
22 der Slavernij'.¹⁴⁴ Hun doel was het 'opwekken van den publieken geest in
23 Nederland op het punt der emancipatie', om draagvlak te creëren voor de
24 wettelijke afschaffing van de slavernij.¹⁴⁵ Het oprichten van een pressie-
25 groep bleef een gewaagde stap. Ackersdijck, die getuige zijn omvangrijke
26 archief nooit een snippet papier weggooide, krabbelde ter voorbereiding
27 van deze vergadering enkele vragen neer waaruit dat blijkt. 'Mogen wij
28 eene maatschappij oprichten' was de belangrijkste vraag, waarop hij voor
29 zichzelf als antwoord formuleerde: 'Zijn wij het eens dat het wenschelijk
30 is dat de slavernij worde vernietigd – Zoo kunnen wij ons vereenigen
31 om met vereende pogingen dat oogmerk te bereiken'.¹⁴⁶ Op een ander
32 kladje schreef hij puntsgewijs enkele praktische kwesties die aan het
33 oprichten van een single-issue organisatie verbonden waren.

- 34
- 35 Ons doel bepalen. Slaven in alle Nederlandsche koloniën.
 - 36 Slavernij in het algemeen?
 - 37 Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van de vernietiging der
 - 38 slavernij. Opzamelen van naauwkeurige berigten
 - 39 Overleggen omtrent de middelen die wij kunnen aanwenden [...]

1 Wij kunnen den waren toestand bekend maken; de algemeene be-
 2 langstelling opwekken, – bij de regering aandringen op goede maat-
 3 regelen.
 4 Reglement
 5 Waar het hoofdbestuur
 6 Hoe daar te stellen
 7 Verlof aan de regering vragen om te vergaderen?¹⁴⁷
 8
 9 Ackersdijcks checklist was voor andere aanwezigen voorbarig. Het be-
 10 viel de aanwezige Réveil-mannen niet dat liberale figuren het initiatief
 11 naar zich toe trokken. Daarbij kwam dat de vergadering geopend was
 12 zonder gebed, voor hen schokkend en onacceptabel.¹⁴⁸ Gefken schreef
 13 enkele weken later aan Koenen, die bij de eerste vergadering verhinderd
 14 was geweest:
 15
 16 Wij zijn [...] eenigszins overvallen door het voorstel van ook hier
 17 te lande eene Maatschappij op te rigten tot bevordering van de Af-
 18 schaffing der Slavernij. Misschien zult ge ook hebben vernomen, dat
 19 sedert onze Haagsche broederenkring zich zeer met dit onderwerp
 20 heeft bezig gehouden en dat wij zoo goed als besloten hebben dan
 21 te trachten in de opgerigte of liever op te richten Maatschappij het
 22 Christelijk beginsel onder 's Heeren zegen den boventoon te doen
 23 houden en alsdan met ijver aan deze zaak deel te nemen.¹⁴⁹
 24
 25 Het lijkt erop dat het idee van een abolitionistische vereniging op libe-
 26 rale, niet-christelijke grondslag de Réveil-mannen zoveel schrik aanjoeg
 27 dat ze plotseling haast kregen met het oprichten van een eigen vereni-
 28 ging. Het competitie-element gaf de antislavernijbeweging een sterke
 29 impuls en bleek mobiliserend te werken. Groens echtgenote, Betsy
 30 Groen van Prinsterer-van der Hoop, schreef haar vriendin Caroline de
 31 Clercq-Boissevain eind 1841: 'Opmerkelijk is in die slavenzaak de be-
 32 langstelling van velen, die er vroeger nauwelijks aan dachten; vanavond
 33 komen hier aan huis de Hr.: Capadose, Gefken, Hogendorp, Mackay,
 34 Stratenus, Elout, Delprat, enz. allen om daarover te confereren.'¹⁵⁰
 35 De vergadering van 29 oktober had een commissie van Groen van
 36 Prinsterer, de Rotterdamse Réveil-man Herklots en de vierentwintigjari-
 37 ge jurist J. de Neufville opgedragen een adres aan de koning op te stellen.
 38 Deze kans grepen ze aan om de prille nationale antislavernijbeweging
 39 een antirevolutionair karakter te geven. In november 1841, bij Groen

1 van Prinsterer thuis, stelden ze een adres aan Willem II op, maar ook
2 voorlopige statuten voor een antislavernijvereniging op positief-chris-
3 telijke grondslag en niet te vergeten een gebed, dat aan het begin van
4 elke vergadering moest klinken.¹⁵¹ De Réveil-mannen in Amsterdam
5 en Rotterdam die niet zelf bij deze bijeenkomsten waren, becommenta-
6 rieerden deze stukken schriftelijk, zodat er na verschillende wijzigingen
7 een adres en statuten lagen waarvoor in de landelijke Réveil-kring een
8 breed draagvlak bestond.

9 De tweede nationale abolitionistische vergadering, die op 27 no-
10 vember 1841 plaatshad in Den Haag, was van groot strategisch belang.
11 Het was nu duidelijk dat de uitgangspunten van de ‘slavenvrienden’ zeer
12 verschillend waren. De liberalen zagen ‘het opwekken van den publieken
13 geest in Nederland’ als doel, om alvast maatschappelijk draagvlak te
14 creëren voor het onvermijdelijke regeringsbesluit om de slavernij af te
15 schaffen. ‘Zoo had men ook in Engeland met het beste gevolg gedaan.’
16 De liberalen verwezen eveneens naar dit Britse voorbeeld waar het ging
17 om de samenstelling van de vereniging: daar zat ‘in de antislavernij so-
18 ciety de Episcopaal naast den R. Catholijk en den dissenter. Waarom
19 zouden wij niet eveneens handelen?’¹⁵²

20 Groen van Prinsterer en zijn geestverwanten verklaarden volgens
21 Mees echter ‘exclusief’ te willen zijn. ‘Zij wilden alleen op hun eigen
22 beginselen werken en die beginselen uitdrukken.’ Mees’ laatste toevoe-
23 ging is hier van belang: een vereniging moest voor de Réveil-mannen
24 een expressie vormen van hun politieke en religieuze identiteit, omdat
25 die juist het hart en de ziel van hun politiek-maatschappelijk activisme
26 vormde. Een algemene vereniging beschouwden zij als verloochening
27 van hun identiteit. De liberalen begrepen dit niet. ‘Bij een zendeling-
28 genootschap kan men een bepaald geloof verlangen; dat verstaat zich;
29 maar berigten op te zamelen en te verspreiden, den publieken geest op
30 te wekken, wat heeft godsdienstig geloof of politieke denkwijze daar-
31 mede te doen?’¹⁵³

32 Groen speelde een tactisch spel om zijn voorstel voor een vereniging
33 onder positief-christelijke statuten door de vergadering te laten goed-
34 keuren. Deze tactiek werd in het verenigingsleven regelmatig ingezet
35 wanneer een (oprichtings)vergadering het one-man-one-vote-principe
36 hanteerde. Groen had het Rotterdamse antislavernijcomité laten weten
37 dat er maar weinig mensen bij de vergadering aanwezig moesten zijn,
38 om nutteloze discussies te voorkomen. Mees schreef verontwaardigd:
39 ‘Wij gingen dan ook werkelijk met weinigen daarheen. Tot onze groote

1 verwondering had echter Groen een geheele reeks zijner geloofsvrienden
2 medegebragt.¹⁵⁴ De getalsverhoudingen waren door deze overvalstac-
3 tiek nu zodanig dat een meerderheid van de vereniging instemde met
4 het adres van Groen. De amendementen op het stuk, door het Rotter-
5 damse comité opgesteld toen het vooraf van Herklots inzage in Groens
6 stuk had gekregen,¹⁵⁵ werden door de voorzitter niet in behandeling
7 gebracht. Deze gaf weliswaar toe aan de eis dat de statuten pas op een
8 volgende vergadering besproken werden, maar stelde als regel dat daar
9 geen nieuwe aanwezigen zouden worden toegelaten, zodat de stemver-
10 houdingen gelijk bleven.¹⁵⁶

11 Een anonieme informant rapporteerde aan minister van Justitie Van
12 Maanen, die graag op de hoogte bleef van de handel en wandel van
13 kritische burgers, dat de vergadering in 'grootte verwarring' eindigde.¹⁵⁷
14 De (toen nog) liberaal G.W. Vreede verklaarde uit onvrede over de gang
15 van zaken uit de vereniging te stappen, pakte zijn hoed en verliet demon-
16 stratief de vergadering. Ook Ackersdijck, Willem Mees, B.W.A.E. Sloet
17 tot Olthuis en anderen uit het liberale kamp onttrokken zich aan de
18 antislavernijvereniging onder deze statuten en waren zeer teleurgesteld
19 over de manier waarop vergaderd was. Vreede sprak van een 'valstrik'
20 en Mees verklaarde: 'Ik ben geenszins vijandig aan de partij van Groen;
21 ik geloof dat die mensen het goede voorhebben; en heb eerbied voor
22 elke levendige en krachtige overtuiging; maar echter, het is niet te ont-
23 kennen, zij hebben jegens ons meer de slimheid van den slang dan de
24 opregtheid van de duif getoond.'¹⁵⁸

25 Groen koos er bewust voor een exclusieve vereniging te creëren, waar-
26 schijnlijk ook omdat hij er een instrument in zag voor groepsvorming
27 rond de antirevolutionaire beginselen. Zijn opstelling ontmoette niet
28 alleen kritiek van de liberalen. Ebenezer Miller, de predikant van de
29 Engelse kerk, begreep als geestverwant wel wat Groen beoogde, maar
30 keurde het niet goed. Hij wees erop dat de kracht van de Britse antisla-
31 vernijbeweging had gelegen in haar brede samenstelling en het feit dat
32 de betrokkenen hun religieuze verschillen tijdelijk opzij hadden gezet.
33 Hij schreef over de liberalen:

34
35 They go a certain length with us but not as far as we would wish
36 them. Still why reject their aid altogether? [...] Why make *the Anti-*
37 *Slavery Society* a *sectarian society*? On your principle you must con-
38 vert all Holland to *Evangelical Christianity*, before you can effect the
39 Emancipation of the slaves [...]. Your local Society at the Hague may

1 be conducted on your principles; but the *Netherlands Anti-Slavery*
2 *Society* never can.¹⁵⁹

3
4 In Den Haag leidde Millers brief tot een hernieuwde discussie over de
5 kwestie. De Haagse rechter P.J. Elout van Soeterwoude reikte Groen
6 een argument aan tegen samenwerking op brede basis. Het was volgens
7 hem niet zomaar mogelijk de Engelse situatie op Nederland toe te passen
8 omdat Nederland veel minder christelijk was. 'Engeland was Christelijk
9 ingevolge Constitutie en volksgeest. [...] Anders is het bij ons. Het libe-
10 ralisme der vorige eeuw heeft staatsrechtelijk niet alleen het onderscheid
11 weggenomen tusschen de verschillende vormen der Christelijke Kerk,
12 maar ook tusschen die Kerk en het ongeloof.'¹⁶⁰ In Engeland betekende
13 'algemeen' christelijk, in Nederland niet, en dus konden de orthodox-
14 protestanten niet meewerken aan een algemene vereniging.

15 Zelfs een bemiddelingspoging van Alexander vanuit Londen was
16 tevergeefs. Deze had 'om des vredes wille' nog nieuwe concept-statuten
17 opgesteld waarin hij zoveel mogelijk aan de antirevolutionairen had
18 toegegeven.¹⁶¹ De Engelsen in binnen- en buitenland moesten berusten
19 in de breuk in de prille Nederlandse antislavernijbeweging. Het brede
20 Rotterdamse comité overleefde het meningsverschil niet. De Réveil-
21 mannen sloten zich aan bij Groens antislavernijvereniging.

22

23 **Concurrerende antislavernijbewegingen**

24 Na de mislukte oprichtingsvergadering leek het er even op dat er drie
25 verschillende antislavernijverenigingen zouden worden opgericht: een
26 antirevolutionaire, een liberale en een Rotterdamse, die geheel op Britse
27 leest geschoeid zou zijn.¹⁶² In hun adres aan koning Willem II distanti-
28 eerden de antirevolutionairen zich uitdrukkelijk van zowel de liberale
29 als de Britse abolitionisten. Zij wilden een echt nationale vereniging,
30 om bescherming te bieden 'tegen die soort van buitenlandschen in-
31 vloed, waardoor men zo ligt bij voorbijzage van hetgeen Vaderlandsch
32 is, tot voorbarigheid en overhaasting zou kunnen worden verleid'.¹⁶³ In
33 verschillende grote steden verzamelden ze handtekeningen voor een
34 petitie die naar de eerste ondertekenaar het Adres-Gevaerts ging heten,
35 maar die Groen zelf in zijn correspondentie aanduidde als het 'Anti-
36 Slavery-request'.¹⁶⁴

37 En weer spoorde de competitie met de liberalen hen aan tot haast.
38 De Amsterdamse koopman en wethouder C. van der Oudermeulen
39 schreef 12 februari 1842 aan zijn geestverwant Groen:

1 Ik ben onder de hand geïnformeerd dat de Rotterdamsche Heeren
2 alhier een vrij sterk en ongepast stuk ter teekening voordragen; in-
3 dien Z.M. daarvan kennis bekomt alvorens het onze hem ter hand
4 komt, wordt een scherp Besluit daartegen genomen en ons Rekest
5 later over dezelfde kam geschooren; daarom zendt mij toch spoedig
6 het Rekest en leverdt het in zoodra UHWGeb. het van mij terug
7 zal hebben.¹⁶⁵

8
9 De concurrentie bestond enerzijds uit het verzamelen van zoveel mo-
10 gelijk handtekeningen van vooraanstaande mannen, anderzijds uit de
11 wedstrijd de eerste te zijn om het adres aan de koning aan te bieden.

12 De praktische organisatie van een landelijk adres was zo eenvoudig
13 nog niet. De praktijk van het petitioneren was tot diep in de negentiende
14 eeuw voornamelijk een lokale aangelegenheid. Dat had veel te maken
15 met de omvangrijke logistieke operatie die een landelijk adres met zich
16 meebracht. Na het opstellen van een concept-adres moesten er kopieën
17 ter correctie aan de overige initiatiefnemers worden rondgestuurd, die
18 na aanpassing weer ter controle rondgestuurd moesten worden. Voordat
19 er een definitieve tekst lag, was het stuk dus al meerdere malen rondge-
20 gaan. Om ondertekenaren te vinden moesten er weer kopieën van de
21 tekst, vergezeld van aanbevelingsbrieven, worden verzonden. Degenen
22 die wilden tekenen, zetten vaak hun handtekening al onder de kopie.
23 Als het echte adres aan zijn tocht door het land begon, was meestal al
24 ruwweg bekend wie het wilden tekenen.¹⁶⁶

25 Een coördinator op lokaal niveau zorgde ervoor dat het adres bij dege-
26 nen terecht kwam die het wilden tekenen. Uit een aantal bronnen blijkt
27 dat een bode het adres aan huis bracht en daar liet tekenen.¹⁶⁷ Vanwege
28 deze omslachtige methode deed een adres vaak slechts een paar grotere
29 steden aan waar met relatief weinig moeite relatief veel 'naamtekeningen'
30 te halen waren. Zo bleef het politieke middel van de petitie lange tijd
31 niet alleen een lokale, maar ook een grootstedelijke aangelegenheid. De
32 persoonlijke relatie tussen de initiatiefnemer en de stadgenoten die hij
33 verzocht hun handtekening te zetten speelde hierin een belangrijke rol,
34 waaruit ook een element van standspolitiek blijkt.¹⁶⁸ Omdat naast de
35 antirevolutionairen ook de liberalen een adres door Nederland lieten
36 gaan, kreeg deze specifieke antislavernij-adresbeweging een aspect van
37 politieke competitie. Er zijn bijvoorbeeld vier namen bekend van heren
38 die zowel het verzoek kregen het liberale als het antirevolutionaire adres
39 te tekenen.¹⁶⁹ Alle vier tekenden ze het liberale adres.

1 In het liberale Adres-Bogaers stond, naast een pleidooi om de sla-
2 vernij af te schaffen, de mededeling dat een vereniging opgericht zou
3 worden met de naam 'Maatschappij ter bevordering van de afschaffing
4 der Slavernij, bijzonder in de Nederlandsche Koloniën'. De liberalen
5 verklaarden: 'Het voorbeeld door edelmoedige menschevrienden in
6 Engeland gegeven, heeft ons tot deze vereeniging opgewekt.' De toon
7 van hun petitie was voorzichtiger dan die van het Adres-Gevaerts, mis-
8 schien omdat de buitenlandse inspiratie achterdocht kon wekken. De
9 opstellers benadrukten dat ze hetzelfde wilden als 'Uwer Majesteits re-
10 gering', namelijk de belangen van het vaderland en de koloniën bevor-
11 deren. De zedelijk-religieuze argumenten waren de belangrijkste, maar
12 die werden gevolgd door het sterke argument dat afschaffing en vrije
13 arbeid de economie van Suriname zouden stimuleren.¹⁷⁰

14 De adressanten legden in een bijgesloten manifest aan het Nederland-
15 se volk uit waarom de slavernij niet meer te verdedigen was. Ze riepen
16 hun landgenoten op zich te zuiveren van 'den smet die nog, reeds veel
17 te lang op ons kleeft: blijven wij niet achter bij het schoone voorbeeld
18 ons door goedmoedige naburen gegeven'. De zaak werd nadrukkelijk als
19 een algemene zaak geafficheerd: 'zoude omtrent zulk een doel verschil
20 van beginselen kunnen bestaan, hebben niet alle christengezindheden,
21 op grond van het evangelie, het vrijlaten van slaven onder de godsdien-
22 stige pligten gerangschikt?' Expliciet werden ook katholieken en joden
23 aangesproken. Om de katholieken te overtuigen dat ook zij lid moesten
24 worden, werd verwezen naar bepaalde apostolische brieven en bevelen
25 van verschillende pausen. Voor de 'Israëlitische landgenooten' werd
26 het lidmaatschap voorgesteld als een blijk van dankbaarheid voor de
27 hun betoonde gastvrijheid. Hadden zij niet in Nederland burgerlijke
28 en politieke vrijheden gevonden toen hun voorvaderen erger dan slaven
29 behandeld werden? Voor geen enkele (mannelijke) Nederlander was
30 passief blijven inzake de slavernijkwestie nog te verdedigen.¹⁷¹

31 Al doet deze oproep anders vermoeden, ook in liberale kringen was
32 bij het uitoefenen van politieke druk de vraag wie protesteerden van
33 het grootste belang. Mees achtte het Rotterdamse comité niet in staat
34 tot fatsoenlijke en invloedrijke participatie in het antislavernijdebat.
35 Dit was al gebleken bij de mislukte oprichtingsvergadering, waar de
36 liberale coryfeeën ook hadden moeten spreken namens de 'Engelschen
37 en anderen kooplieden niet gewoon om het woord te voeren'.¹⁷² Enkele
38 maanden later maakte hij de balans op en oordeelde hij dat Rotterdam
39 geen voortrekkersrol kon spelen in de oprichting van een algemene anti-

1 slavernijvereniging. De ondertekenaars van het Adres-Bogaers waren
2 veelal Engelsen – wat hen blijkbaar daarom alleen al diskwalificeerde –,
3 terwijl de aanzienlijke Rotterdammers op de lijst ‘hoofdzakelijk naam-
4 leeners [waren] die nimmer plan gehad hebben iets werkelijk te *doen*.’
5 Bogaers wilde zich niet meer aan het hoofd van de beweging stellen
6 omdat hij ‘geschokt was in zijn geloof’.¹⁷³

7 Ook Mees zelf zag niet goed wat er nu precies moest gebeuren. ‘Niet
8 dat ik er aan twijfel of de emancipatie is absolute pligt en ook materieel
9 het eenige redmiddel onzer koloniën, maar hoe dezelve te bewerkstel-
10 ligen? Hoe de middelen tot schadeloosstelling en tot het doorstaan van
11 den schok van overgang gevonden?’ Toch was dit niet de enige reden
12 dat hij de leiding van een liberaal initiatief niet op zich wilde nemen.
13 Hij schatte in dat hij nog niet voldoende aanzien verworven had om het
14 gezicht van de beweging te kunnen zijn, of zoals hij het zelf formuleerde:
15 ‘daartoe heb ik nog geenen persoon genoeg in de maatschappij’. Hij pro-
16 beerde Ackersdijck ervan te overtuigen dat die veel beter in Utrecht een
17 antislavernijcomité zou kunnen oprichten, dat de Rotterdammers dan
18 zouden kunnen ondersteunen.¹⁷⁴ Aan deze suggestie zou Ackersdijck
19 in 1843 gehoor geven.

20 Tegelijk met de concurrerende mannelijke abolitionisten richtten 128
21 Rotterdamse vrouwen zich in een antislavernijpetitie tot de koning.¹⁷⁵
22 Ze hadden meer handtekeningen verzameld dan de antirevolutionai-
23 ren (56 handtekeningen) en ongeveer evenveel als de liberale petitie
24 (125 ondertekenaars). In Engeland vormden massale vrouwenpetities
25 vanaf 1830 een nieuw en krachtig protest tegen de slavernij, met in
26 1833 zo’n 400 000 vrouwelijke handtekeningen voor afschaffing van
27 slavernij en in 1838 nog eens 700 000 voor beëindiging van het ap-
28 prentice-system.¹⁷⁶ In Nederland was een vrouwenpetitie een noviteit.
29 Deze petitie, naar de secretaris van het Rotterdam Ladies Anti-Slavery
30 Committee het Adres-Enslie-Ashwell genoemd, viel dan ook op. Men
31 besprak het ‘geheel ongewone dezer procedure hier te lande’,¹⁷⁷ namelijk
32 dat de vrouwen niet een gunst voor zichzelf vroegen, maar zich in een
33 politieke kwestie mengden, terwijl vrouwen in deze jaren nauwelijks
34 aan het publieke debat deelnamen.

35 De vrouwen claimden dat hun protest zijn oorsprong vond in hun
36 vrouw- en christen-zijn. Ze deden hun verzoek als ‘vrouwelijke ingeze-
37 tenen der Nederlanden’ en vroegen ‘nederig’ de aandacht van de koning
38 voor de kwestie van de slavernij, ‘een onderwerp, hetwelk sedert eenigen
39 tijd onze gedachten bezig gehouden en ons gemoed met droefheid ver-

1 vuld heeft. [...] Er gaat uit Suriname eene kreet op die ons luide toeroept
2 al onze beste pogingen te werk te stellen om Uwe Majesteit te bewegen
3 aan de Afschaffing der Slavernij te willen bevorderlijk zijn.' In deze pe-
4 titie geen politieke beginselverklaring, maar een oproep de slavernij af
5 te schaffen 'op die gronden, welke de Christelijke leer voorschrijft, de
6 regtvaardigheid goedkeurt, en welke in elk gevoelig hart eenen gereeden
7 weerklink moeten vinden.' Als vrouwen pleitten ze in het bijzonder voor
8 de slavinnen, die dubbel zo zwaar als mannen leden onder de slavernij.¹⁷⁸
9 Dit door geloof, geweten en gevoel gemotiveerde pleidooi voor de eigen
10 seksegenoten zou in de jaren 1850 en 1860 door andere Nederlandse
11 abolitionistes in soortgelijke bewoordingen herhaald worden.

12 Dit adres is vrijwel zeker door het Rotterdam Ladies Anti-Slavery
13 Committee georganiseerd. Onder de eerste ondertekenaars zijn de drie
14 bestuursleden van dit comité en Mary Miller-Wilson, vrouw van Ebene-
15 zer Miller die als predikant van de Engelse kerk in het mannencomité
16 een leidende rol speelde. Ook Jane Herklots-Enslie, de schoonzus van
17 secretaris Enslie-Ashwell, was een van de eerste ondertekenaars. Zij was
18 lid van de Schotse kerk en de schoonzus van Willem Gregorius Herklots,
19 die de secretaris van het mannencomité was, voordat dit uiteenviel. Dit
20 geeft nog eens in kort bestek de relaties weer die bestonden tussen de
21 ondertekenaars: ze waren aan elkaar verbonden door hun lidmaatschap
22 van het antislavernijcomité, van de Schotse, Engelse of episcopale kerk,
23 of waren (aangetrouwde) familie van elkaar.

24 Van de 128 namen komen er tien voor op het liberale en zes op het
25 antirevolutionaire adres. Er zijn dus opvallend veel ondertekenaars van
26 het adres Enslie-Ashwell die niet terug te voeren zijn op een mannelijke
27 abolitionist. Ruim een kwart van de vrouwelijke ondertekenaars heeft
28 een of meer Engelse achternamen. Dit vormt een indicatie dat de Britse
29 gemeenschap in Rotterdam in deze protestactie een leidende rol heeft
30 gehad, maar toont tegelijkertijd dat dit initiatief door andere Rotter-
31 damse vrouwen is overgenomen. De namen van de Rotterdamse deftige
32 burgerij ontbreken niet: Kolff, Van der Hoop, Blom, VerHuell, Mees,
33 Ledeboer en Van Oordt. De laatste twee namen verwijzen, net als de
34 naam Herklots, naar de kleine kring van het Rotterdamse Réveil.¹⁷⁹ De
35 conclusie moet toch zijn dat het merendeel van de vrouwen via hun ei-
36 gen netwerk in aanraking gekomen was met het adres van het Rotterdam
37 Ladies Anti-Slavery Committee. Of de ondertekenaars ook allemaal
38 lid waren van dit comité, is niet duidelijk. Het lijkt er echter sterk op
39 dat veel van de Nederlandse namen dezelfde deftige filantropen zijn

1 die Van der Voo's Rotterdamsch Afschaffings-Genootschap financieel
2 ondersteunden, maar er zelf geen lid van wilden worden.¹⁸⁰

3

4 **Reactie van koning en regering**

5 De liberaal E.W. van Dam van Isselt, ondertekenaar van het Adres-Bo-
6 gaers en voorzitter van de Tweede Kamer, overhandigde in mei 1842 het
7 liberale adres én dat van de Rotterdamse dames persoonlijk aan koning
8 Willem II. De koning sprak niet veel. Helaas kon Van Dam uit diens wei-
9 nige opmerkingen slechts concluderen dat hij de verzoeken niet gunstig
10 gezind was. Willem II reageerde onwennig op het 'Adres der Dames' en
11 merkte op dat het de eerste keer was dat hij iets dergelijks ontving. 'Het
12 schijnt,' schreef Bogaers aan Ackersdijck, 'dat de Minister van Koloniën
13 niet op onze hand – en in 't Algemeen tegen de emancipatie is. Van die
14 zijde is dus invloedrijke tegenwerking te wachten.'¹⁸¹

15 Voor de koning kwamen de petitie's niet onverwacht. Hij was via de
16 informanten van minister van Justitie Van Maanen al vroeg ingelicht
17 over de pogingen een landelijke antislavernijvereniging op te richten.
18 Begin januari 1842 berichtte deze aan minister J.C. Baud van Koloniën
19 over de mislukte oprichtingsvergadering, in een nota die opvalt 'door
20 een zekere opgewondenheid'.¹⁸² De 'onder de hand ingewonnen berig-
21 ten' stelden 'Engelsche en Amerikaansche zendelingen' te Rotterdam
22 verantwoordelijk voor de Nederlandse antislavernijbeweging, evenals
23 de Engelse predikant daar. In het begin waren zij niet succesvol geweest,
24 maar later was het hun gelukt enkele Nederlanders 'over te halen' zich
25 te organiseren.¹⁸³

26 De koning was geschrokken van deze eigengereide burgerlijke initia-
27 tieven, allereerst vanuit het oogpunt van de handhaving van de openbare
28 orde in de koloniën. Het openbare debat over de afschaffing van slavernij
29 moest gesmoord worden voordat er een slavenopstand uitbrak. Daar-
30 naast stoorde het hem dat het burgerprotest zich richtte op een koloniale
31 kwestie. Hij hoefde niet eens aan het parlement verantwoording af te
32 leggen over zijn beleid daar, want dat was zijn koninklijk prerogatief.
33 Hij legde Van Maanen twee vragen voor: 'a. Kan zodanige Maatschap-
34 pij wel toegelaten worden; b. Wat kan naar Uw oordeel gedaan worden
35 om verdere stappen tot oprichting derzelve tegen te gaan.'¹⁸⁴ Het is
36 duidelijk dat de op te richten vereniging ook in de ogen van de koning
37 iets nieuws was. De zaak kon niet op routine worden afgehandeld. Sinds
38 lange tijd was er geen burgerinitiatief geweest dat zover doordrong op
39 maatschappelijk en politiek terrein.

1 De juridische status van de nieuwe verenigingsvorm was eigenlijk
2 voor niemand helemaal duidelijk. Noch bij de beraadslagingen over
3 de grondwet van 1814 en 1815, noch bij die van 1840 was aandacht
4 besteed aan het recht van vereniging. Dit betekende dat de oprichting
5 van verenigingen niet door de grondwet gereguleerd werd, maar nog
6 steeds onder het strafrecht viel, in dit geval de Napoleontische Code
7 Pénal. Pas in 1848 werd het recht van vereniging en vergadering in de
8 grondwet genoemd, en het duurde daarna nog tot 1855 voor er een
9 uitgebreidere wettelijke regeling tot stand kwam.¹⁸⁵ De Code Pénal
10 bepaalde dat een vereniging koninklijke goedkeuring en toestemming
11 van de lokale overheid nodig had om op vaste dagen bijeenkomsten te
12 kunnen organiseren met meer dan twintig personen. Die goedkeuring
13 zou de koning vervolgens kunnen weigeren. Voor verenigingen die niet
14 om dergelijke goedkeuring vroegen en die niet staatsgevaarlijk waren,
15 bestond bij gebrek aan beter een gedoogbeleid.

16 Om de vragen van Willem II te kunnen beantwoorden, moest Van
17 Maanen dus meer informatie verzamelen over de bedoelingen van
18 Groens Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering van de Afschaffing
19 der Slavernij. Met veel moeite kreeg Van Maanen een kopie in handen
20 van de statuten die Groen op de vergadering in Den Haag had voor-
21 gelezen. Hieruit bleek dat deze niet van plan was goedkeuring aan te
22 vragen, hij wilde slechts om een koninklijke aanbeveling verzoeken. Er
23 konden dus geen ‘middelen van bedwang’ tegen de vereniging worden
24 ingezet. Om de schade te beperken berichtte Van Maanen dadelijk aan
25 de gouverneur-generaal in Suriname dat het de Maatschappij niet toe-
26 gestaan was in de koloniën actief te zijn, noch om zelfstandig of in de
27 kranten daar stukken te publiceren. Hij spoorde hem aan ‘de noodige
28 maatregelen tot krachtige wering dezer instelling te nemen’.¹⁸⁶

29 Omdat er geen grond was de vereniging te verbieden, ontwikkelden
30 Van Maanen en Baud een andere tactiek om de antislavernijbeweging
31 tegen te gaan. De regering wilde de beweging te ontkrachten door haar
32 leiders direct op hun verantwoordelijkheid als Nederlands burger aan
33 te spreken. Die taak kreeg J.C. Rijk toegewezen.¹⁸⁷ Net uit Suriname
34 gearriveerd om het ambt van minister van Marine te aanvaarden, no-
35 digde hij de kopstukken van de Nederlandse antislavernijbeweging uit
36 voor een gesprek. Ze kwamen bijeen op het ministerie van Marine op
37 28 juni 1842, kort na het indienen van de adressen. Baud en Rijk waren
38 namens de regering aanwezig, verder een tiental liberalen onder wie
39 Mees en Ackersdijck.¹⁸⁸ Groen was de stad uit en had daardoor tot

1 zijn grote spijt de uitnodiging gemist. Deze mannen waren blijkbaar
2 als opinieleiders en dus gesprekspartners van de regering aangemerkt.
3 Het was bijvoorbeeld ondenkbaar dat de Rotterdamse vrouwen op een
4 soortgelijke wijze benaderd zouden worden. Rijk stelde voorop dat de
5 afschaffing van slavernij inderdaad zou moeten plaatsvinden. Hij advi-
6 seerde echter met klem de eerste stappen op weg naar dat doel niet in
7 de publiciteit te brengen.¹⁸⁹

8 Naast deze directe beïnvloeding van de kopstukken van de antislaver-
9 nijbeweging was de troef van de regering het geraffineerde antwoord van
10 minister Baud op alle adressen, zowel die van de plantage-eigenaren (die,
11 gealarmeerd door de petitie van de afschaffers, hun zaak bepleitten) als
12 van de abolitionisten. Het was zodanig geformuleerd dat iedereen het
13 ermee eens kon zijn. Hij stelde afschaffing van de slavernij voor als een
14 maatschappelijke hervorming waar de regering in principe niet tegen
15 kon zijn, maar die pas op zeer lange termijn zou kunnen worden gere-
16 aliseerd. De voorbereidende maatregelen die dat zou vergen, mochten
17 slechts door de overheid genomen worden om onrust in de koloniën
18 tegen te gaan.

19
20 Tusschen de regering en de onderteekenaren van het adres bestaat dan
21 ook geen verschil van beginsel, en men mag zich gevolgelijk met het
22 verblijdend uitzigt vleyen, dat wanneer de daadzaken tot klaarheid
23 zijn gebragt, die den waren stand der kwestie bepalen, de adressanten
24 geene zwarigheid zullen maken om met de regering in te stemmen
25 ten aanzien van de geschiktste keuze van middelen ter bereiking van
26 het gemeenschappelijk doel,

27
28 namelijk de bloei van Nederland.¹⁹⁰ Het antwoord suggereerde een
29 consensus en beloofde regeringsmaatregelen op de lange termijn.

30 Het was de deftige abolitionisten niet om een confrontatie met de
31 regering te doen en ze besloten dan ook eerst de maatregelen van de
32 regering af te wachten voordat ze met hun verenigingen actief zouden
33 worden. Op advies van Van Dam van Isselt besloot Ackersdijck het *Ma-
34 nifest aan het Nederlandsche volk* voorlopig niet te publiceren. De Maat-
35 schappij ter bevordering van de afschaffing der Slavernij, bijzonder in de
36 Nederlandsche Koloniën, die in het liberale adres was aangekondigd,
37 noch de Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering van de Afschaf-
38 fing der Slavernij van Groen van Prinsterer werd actief (de laatste zou
39 in 1853 nieuw leven worden ingeblazen). Ook het Rotterdamse comité

1 verzonk in diepe rust.¹⁹¹ Eind 1842 leek het abolitionisme in Neder-
2 land schipbreuk te lijden. Na eerder stukgelopen te zijn op onderlinge
3 verdeeldheid, strandde het nu op de strategie van de regering.

4

5 **Een nieuw perspectief: vereniging**

6 De buitenlandse voorbeelden tegen slavernij en drankmisbruik brachten
7 in de jaren 1840 verschillende vernieuwingen op het gebied van buiten-
8 parlementair protest. Ondanks de verbazing, spot en het 'meesmuilen
9 van het publiek' breidden de afschaffers het arsenaal van bestaande en
10 toekomstige hervormingsbewegingen uit met nieuwe actievormen. Wat
11 ook de mening van de tijdgenoot was over noviteiten als de onthou-
12 dingsbelofte van de drankbestrijders, het lidmaatschap van Rotterdamse
13 vrouwen van een afschaffingsgenootschap en vrouwenpetities tegen
14 slavernij, deze vormen van protest behoorden vanaf dat moment tot
15 de mogelijkheden. De Nederlandsche Vereniging tot Afschaffing van
16 Sterken Drank toonde met buitenlandse voorbeelden én haar eigen
17 bestaan aan dat verenigingen zich ook zonder samenwerking met de
18 overheid konden uitspreken over kwesties in het publieke debat. Sterker,
19 het zich publiekelijk uitspreken over maatschappelijke problemen was
20 een taak en plicht van burgers. Deze opvatting stimuleerde de oprichting
21 van nieuwe single-issue organisaties.

22 Daarnaast constitueerden de bewegingen nieuwe groepsidentitei-
23 ten en versnelden slavernij- en drankbestrijdingsactiviteiten sociale en
24 politieke groepsvormingsprocessen. Opmerkelijk is het verschil tussen
25 de egalitaire drankbestrijdingsbeweging, die zeer verschillende mensen
26 (tijdelijk) aan elkaar verbond, en de exclusieve houding van de slavernijaf-
27 schaffers rond Groen. Of ze nu bewust of onbewust nagestreefd werden,
28 de effecten van de protesten tegen slavernij voor het landelijke Réveil en
29 het ontstaan van een antirevolutionaire beweging waren van groot belang
30 en zijn nog nauwelijks onderkend. Tijdens de besprekingen over een
31 eventuele landelijke abolitionistische beweging bij Groen van Prinsterer
32 thuis en door de briefwisseling over de organisatie van het Adres-Ge-
33 vaerts werden de banden tussen de Réveil-kringen in verschillende steden
34 stevig aangehaald. De intensieve samenwerking met gelijkgezinden rond
35 een politiek thema beviel goed. Gefken schreef op het hoogtepunt van
36 de concurrentiestrijd met de liberale abolitionisten aan Koenen:

37

38 Wat ook van de Zaak worde, gij zult het met mij verblijdend vinden,
39 dat hier vereeniging en verlangen om vereenigd te werken onder de

broeders ontstaat. Verleden week hadden wij eene interessante bijeenkomst over het Onderwijs ten huize van Capadose. Hedenavond komen wij bijeen bij Hogendorp om over hetzelfde onderwerp te spreken. Mogten op meer plaatsen de broederenkringen zich meer en meer aaneensluiten en daarbij tusschen die kringen onderling vereeniging ontstaan!¹⁹²

De antirevolutionaire Réveil-mannen hielden aan de mislukte poging tot oprichting van een antislavernijorganisatie het ‘verblijdend’ perspectief over van ‘vereening’. De antislavernijbeweging van 1841-1842, en niet de eerste bijeenkomst van de ‘Christelijke Vrienden’ in 1845, kan daarmee gelden als het beginpunt van het ‘maatschappelijke Réveil’.¹⁹³ De Christelijke Vrienden was een los gezelschap van gelijkgestemden, dat tot 1854 twintig meetings zou houden over zaken van kerk, armenzorg en onderwijs, waarvan verslagen in het tijdschrift *De Vereeniging: Christelijke stemmen* verschenen. Het verlangen om in landelijk verband te overleggen en actie te ondernemen kwam grotendeels voort uit de positieve ervaringen van de jaren 1841-1842. Aan de grootschaliger latere bijeenkomsten van Réveil-mannen lagen weliswaar contacten van Groen met predikant O.G. Heldring ten grondslag, die in 1845 medestanders zocht om op positief-christelijke basis zijn filantropische initiatieven – onder meer het redden van vrouwen uit de prostitutie – vorm te geven.¹⁹⁴ Maar hij was daarmee niet degene die politiek-maatschappelijke activiteiten introduceerde in het Réveil.

EEN VOORZICHTIG EXPERIMENT

De Nederlandse antislavernijbeweging 1844-1863

PROTEST TUSSEN DRUKPERS EN PRESSIEGROEP

Na een vliegende start leek de Nederlandse antislavernijbeweging eind 1842 op sterven na dood. De Nederlandse abolitionisten bleken gevoelig voor het appèl van de regering op hun verantwoordelijkheid voor de openbare orde in Nederland en de overzeese gebieden. Noch de anti-revolutionaire Réveil-mannen, noch de liberalen wilden met hun acties aanleiding geven tot een slavenopstand. Wel bleef er iets hangen van ergernis over het plotselinge uitdoven van het protest. Gefken schreef dat ze ‘met paaiing en schone beloften’ van hun protest weerhouden waren.¹

Ook de liberale groep rond Ackersdijck bleef zich met het thema bezighouden. Op 11 september 1843 kwamen A.S. Rueb, lector in de sterrenkunde, W.J. van Hoytema, lid van het Hoog Militair Gerechtshof te Utrecht, en J. Hora Siccama, griffier bij ditzelfde hof, op de griffie daar bijeen. De Utrechters lazen en bespraken nogmaals het antwoord van minister Baud op het Adres-Bogaers. Omdat ‘met een stilzwijgen van een vol jaar aan den raad des Ministers voldoende beantwoord is, in welk jaar geene enkele openbare maatregel der regeering van hare belangstelling heeft doen blijken’, gingen ze weer tot actie over. In een resolutie verklaarden ze ‘met andere voorstanders der zaak dezelve weder op nieuw op te vatten en de aandacht zoowel der regeering als van hunne beschaafde landgenoten op de noodzakelijkheid der afschaffing der slavernij gevestigd te houden.’² Rueb bleek thuis al statuten van een radicaal egalitaire vereniging voorbereid te hebben. Lidmaatschap van de ‘Maatschappij of Genootschap tot bevordering van de vrij-verklaaring der slaven [...] staat vrij aan elk ingezetenen van Nederland (inboorling of vreemdeling) zonder eenig onderscheid van godsdienstige gezindheid of sexe.’³

Rueb bleek nog steeds samenwerking te beogen met mensen van verschillende religieuze en politieke richtingen, armen en rijken, mannen en

1 vrouwen, om de eis van afschaffing van slavernij kracht bij te zetten. Dat
2 vonden de anderen te gewaagd. Ze besloten niet overhaast tot actie over
3 te gaan. De hoogleraren Ackersdijck en Vreede werden bij het comité
4 gevraagd en twee weken later was er weer een vergadering.

5
6 Nadat verschillende plannen besproken waren hoe de belangstelling
7 der Nederlanders in de afschaffing der slavernij op te wekken ware,
8 werd als doelmatigste maatregel aangenomen het uitgeven van een
9 afzonderlijk tijdschrift uitsluitend toegewijd aan de afschaffing der
10 slavernij, ten einde later te zien of aldus bij een genoegzaam aantal
11 Nederlanders de wensch ware op te wekken om zich tot een genoot-
12 schap te vereenigen.⁴

13
14 Uit de verschillende scenario's deden de Utrechtse dus een voorzichtige
15 keus. Van enige invloed hierop lijken de suggesties van Willem Mees,
16 die eind 1842 aan Ackersdijck had geschreven dat 'het onderzoeken
17 en verspreiden van de ware gesteldheid der zaken', dus het voorlichten
18 van de publieke opinie, de taakopvatting van de antislavernijbeweging
19 moest zijn. 'Maar is daartoe juist eene Maatschappij noodig? Kan elk
20 welgezinde niet de drukpers gebruiken?'⁵ In dezelfde brief gaf Mees aan
21 dat Ackersdijck vanuit Utrecht veel beter dan hijzelf het voortouw zou
22 kunnen nemen in 'de zaak'. Ackersdijck gaf gehoor aan Mees' pleidooi.
23 Dat zijn ambities verder reikten dan het uitgeven van een abolitionis-
24 tisch tijdschrift alleen en dat groepsvorming eveneens een belangrijk
25 doel was, blijkt uit de bijzondere vorm die de Utrechtse kozen voor hun
26 tijdschrift. Dat zou worden uitgegeven door een Uitgeversvereniging,
27 waarbij geïnteresseerden geen abonnees, maar uitgevers werden.⁶

28 Hiermee creëerden de Utrechtse abolitionisten een unieke meng-
29 vorm van invloed op de publieke opinie door de drukpers en door de
30 organisatie van een pressiegroep. De voordelen van een Uitgeversver-
31 eniging waren evident. Wanneer er een indrukwekkende lijst namen van
32 vooraanstaande mannen aan verbonden was, zouden het tijdschrift en
33 dus de abolitionistische boodschap aan prestige winnen. De Uitgevers-
34 vereniging zou kunnen fungeren als de voorloper van een grote nationale
35 antislavernijvereniging. De oprichting van de Uitgeversvereniging was
36 een vervolg op het plan uit 1842 voor een abolitionistische vereniging,
37 dat door 'de weinige medewerking, de hinderpalen en zelfs de tegen-
38 kantingen, welke de ontwerpers hebben ontmoet' niet verwezenlijkt
39 was.⁷

1 In het toenmalige politieke klimaat was de Uitgeversvereniging hier-
2 voor het beste alternatief, omdat die minder controversieel was en geen
3 bijeenkomsten tot doel had, maar een blad. De Uitgeversvereniging
4 had eveneens risicospreiding ten doel, in financieel opzicht maar ook
5 in moreel opzicht. De leden stonden samen sterk wanneer de regering
6 deze onderneming zou willen tegenwerken. Enkele jaren eerder had
7 Ackersdijck van regeringswege een officiële reprimande gekregen voor
8 zijn kritiek op de korenwetten, protectionistische maatregelen die vrije
9 handel in graan onmogelijk maakten.⁸ Door zich aan een groep mede-
10 standers te verbinden versterkte hij zijn positie. Door niet met meer
11 dan twintig personen bijeen te komen maar een tijdschrift uit te geven,
12 gingen de Utrechtse abolitionisten een confrontatie met de regering uit
13 de weg. Het oprichten van deze Uitgeversvereniging was een strategische
14 zet in de strijd tussen de regering en de kritische burgers over de vraag
15 waar de grenzen van het publieke debat lagen. Mocht dat ook over de
16 gevoelige koloniale kwesties gaan, zelfs wanneer er (impliciete) kritiek
17 op de regering werd geuit?

18 De oprichters hebben nooit in het openbaar opgeroepen lid te wor-
19 den. Zij overlegden in hun vergaderingen wie ze zouden uitnodigen tot
20 de vereniging toe te treden, waarna het redactielid dat de betreffende
21 persoon het best kende hem een brief schreef. De ledenadministratie is
22 niet voorhanden, maar uit de notulen is op te maken dat op die manier
23 tussen september 1843 en januari 1848 ruim 200 persoonlijke uitno-
24 digingen zijn verstuurd.⁹ Iemand kon ook lid worden op uitnodiging
25 van vijf andere leden. Het tijdschrift en de Uitgeversvereniging hadden
26 verschillende statuten, maar de redactie van het tijdschrift vormde als
27 hoofdbestuur van de vereniging de schakel tussen de twee.¹⁰ Door deze
28 constructie functioneerde de vereniging als een besloten genootschap
29 van abolitionisten en kan dus naast de twee Rotterdamse antislaver-
30 nijcomités gezien worden als de derde vroege antislavernijvereniging
31 (waarbij Groens vereniging buiten beschouwing wordt gelaten omdat
32 die pas in 1853 actief werd). Alle leden waren ‘werkende leden’: ze ver-
33 bonden zich tot het inzenden van kopij of probeerden, wanneer ze dat
34 niet konden, ‘het nut en den invloed van het Tijdschrift te bevorderen
35 door persoonlijke aanbeveling of openlijke blijken van belangstelling’.¹¹
36 Al was het een besloten genootschap, de leden moesten de zaak wel in
37 de openbaarheid bevorderen.

38 Het tijdschrift kreeg de naam *Bijdragen tot de kennis der Nederland-*
39 *sche en vreemde koloniën, bijzonder betrekkelijk de vrijlating der slaven.*

1 Kennisvergroting en het wekken van een grotere belangstelling voor
2 de koloniën zouden vanzelf resulteren in het verlangen om de slaver-
3 nij af te schaffen. Om dit proces goed te laten verlopen was het van
4 het grootste belang dat de berichtgeving betrouwbaar was. De redactie
5 beloofde nadrukkelijk alle berichten zoveel mogelijk te controleren en
6 eventuele twijfel over de betrouwbaarheid aan de lezer mee te delen.¹²
7 De *Bijdragen* voorzagen in een behoefte aan informatie over de kolo-
8 niën. Het bijzinnetje in de titel deed velen echter toch twijfelen aan
9 de onafhankelijke positie van de redacteurs: zou het tijdschrift niet
10 gewoon propaganda in een onafhankelijk jasje worden?

11

12 ‘Een krachtige kern van Nederlandsche *abolitionisten*’

13 De brieven in antwoord op de persoonlijke uitnodiging lid te worden
14 van de Uitgeversvereniging bieden gelegenheid ideeën over buitenpar-
15 lementaire pressie te onderzoeken. De respondenten vormen natuurlijk
16 geen dwarsdoorsnee van de Nederlandse bevolking. Ze werden aan-
17 geschreven omdat de redacteurs verwachtten dat zij afschaffing van
18 slavernij als idee onderschreven en dat hun naam gewicht in de schaal
19 zou kunnen leggen. Ondanks deze voorselectie reageerden velen af-
20 werend op de uitnodiging zich in het openbaar als mede-uitgever te
21 afficheren. De Haarlemse drankbestrijder en predikant Huydecoper
22 somde een aantal argumenten op voor zijn weigering lid te worden. Hij
23 kon niet ingaan op alle uitnodigingen om goede doelen te ondersteunen
24 en was nu juist druk met de Nederlandsche Vereeniging tot Afschaf-
25 fing van Sterken Drank; hij zag niet in wat hij kon bijdragen aan het
26 tijdschrift en kon zich niet voorstellen dat zijn naam een gunstig effect
27 op de zaak zou hebben. Zwaarwegend was voor hem ook het feit dat
28 de Utrechters hun protest niet vanuit een ‘hooger, zuiver Christelijk
29 beginsel’ voerden. Het zieleheil van de neger moest vooropstaan in de
30 strijd tegen de slavernij.¹³

31 Anderen leken nog nauwelijks over het onderwerp te hebben na-
32 gedacht. S. de Wind, rechter, historicus en filantroop uit Middelburg,
33 wilde geen lid worden daar hij nog ‘geene “opinion arrêtée”’ had over
34 de kwestie, maar beloofde zich erin te gaan verdiepen. ‘Ik zal met hoog-
35 gespannen belangstelling het voorgenomen Tijdschrift lezen en zoo lang
36 mijn oordeel over de zaak opschorten.’¹⁴ Er waren er meer die wezen op
37 hun gebrek aan kennis over de kwestie. ‘Verlangt gij dus mijn naam als
38 *mede-uitgever*, fiat. Tot *mede-arbeider* durf ik mij echter niet engageren;
39 daartoe gevoel ik mij niet op de vereischte hoogte.’¹⁵

1 Uiteindelijk stapte een grote groep mannen over hun bezwaren
2 heen en verklaarde mee te willen werken. Sommigen tekenden hierbij
3 de voorwaarde aan dat het tijdschrift geen oppositie zou voeren tegen
4 de regering. J.P. Cornets de Groot, secretaris-generaal van het ministerie
5 van Koloniën en neef van redacteur Hora Siccama, deed mee 'zoo lang
6 het tijdschrift de strekking niet heeft tot het doordrijven van eenig be-
7 paald beginsel of stelsel, strijdig met de inzichten der Regering'.¹⁶ Vooral
8 predikanten namen stelling tegen de slavernij. Hervormd predikant P.C.
9 Molhuysen verklaarde zich bewust te zijn dat hij door lid te worden
10 tegen de wens van de regering inging:

11

12 Ofschoon ik weet, dat de Regering zich alleen op de hoogte geplaatst
13 rekent, om punten van zoo teederen aard, als de emancipatie der sla-
14 ven, tot een onderwerp van nasporing te maken, en zij zelfs gevaar ziet
15 in het geven eener bepaalde rigting aan de openbare meening, zoo
16 wil ik toch, als hoogst ingenomen met die zaak, mijne goedkeuring
17 uitdrukken omtrent eene vereeniging, die dezelve ten minste kan
18 voorbereiden.¹⁷

19

20 Zijn lutherse collega H.C. Millies was ook enthousiast:

21

22 Diep gevoel ik, welk eene zware schuld ook op onze Natie rust, vurig
23 wensch ik, dat die gruwel spoedig uit onze koloniën verdreven moge
24 worden, maar niet minder gevoel ik de groote en talrijke bezwaren,
25 die aan de bereiking van dat onafwijsbaar doel in den weg staan.
26 De openbare behandeling van alles, wat met dat gewigtig vraagstuk
27 samenhangt, gelijk die in Uw Tijdschrift wordt beproefd, zal zeker
28 een der beste middelen zijn om de oplossing daarvan voor te berei-
29 den.¹⁸

30

31 Een tiental mannen wilde wel graag meewerken maar was er juist hui-
32 verig voor dat hun naam openbaar gemaakt zou worden. Ze deden dit
33 voorkomen als bescheidenheid. De toch bekende jurist en politicus J.M.
34 de Kempenaar noemde het 'de aanmatiging van eene eer, die mij niet
35 toekomt, of wel eene ijdele pralerij'.¹⁹ Achter dergelijke bescheidenheid
36 kon ook de vrees schuilgaan zijn goede naam te verliezen wanneer supe-
37 rieuren of clientèle deze politieke stellingname zouden afkeuren.²⁰ De
38 afwachtende, afkeurende en soms sceptische houding van tijdgenoten,
39 alsmede de wetenschap dat de regering deze onderneming met argus-

1 ogen zou volgen, dwong de redactie tot een voorzichtige koers. Bewust
2 creëerde ze een afstand tussen het als radicaal bekendstaande Britse
3 voorbeeld en haar eigen tijdschrift. Zo schreef een respondent:

4

5 De philanthropie schijnt mij toe in Engeland bij velen in eene soort
6 van fanatisme ontaard te zijn, die hun wel eens min kiesche middelen
7 doet aanwenden om tot hun doel te geraken, en anderen aanleiding
8 geeft om onder schoonschijnende voorwendselen onzuivere oog-
9 merken te bedekken. [...] Het kan niet wenschelijk zijn dergelijke
10 overdreven geestdrift, onder ons voedsel te geven.²¹

11

12 Om associatie met de Britse radicale beweging te voorkomen bediende
13 de redactie zich niet alleen van een gematigde stijl, ook de persoonlijke
14 contacten met de Britse abolitionisten werden enigszins verhuuld. De
15 Utrechters dienden zich niet alleen te distantieëren van de schadelijke
16 associatie met radicalisme, maar moesten ook de argumenten van de
17 pro-slavernijlobby ontkrachten, die handig de bemoeienissen van Britse
18 antislavernij-activisten verdacht had gemaakt als pogingen van een ja-
19 loers buurland om Nederland dwars te zitten.²² Rueb legde Alexander
20 uit waarom de Utrechtse redactie voorlopig de adviezen van de British
21 and Foreign Anti-Slavery Society om grootschalige petitie te organise-
22 ren niet kon opvolgen. Daarvoor ondervonden ze te veel last van

23

24 a widely spread suspicion, invented by the slaveholders and indolently
25 believed by the great body of narrow minded and selfish men, viz.
26 that emancipation in the British Colonies has proved a commercial
27 failure, and that England, unable to retrace her steps, seeks for conso-
28 lation in the ruin of the colonies of other nations. Consequently the
29 friends of abolition are often considered the tools of England.²³

30

31 Dit beeld leek nog bevestigd te worden door de vele Britse namen op de
32 lijst. Mees schreef over de Rotterdammers dat 'het welligt niet goed staat
33 zoo veel Engelsche namen onder de uitgevers op te nemen maar, daar
34 zij allen behoorden tot het oorspronkelijk Rotterdamsch anti-slavernij
35 committee, kon ik hen niet voorbijgaan.'²⁴

36 Een keus voor of tegen de afschaffing van slavernij werd soms ook
37 vermeden door om de hele kwestie te lachen. Het was voor velen geen
38 heet hangijzer. Net als de drankbestrijders ontmoetten de abolitionisten
39 naast weerstand ook desinteresse en spot. Mees vervolgt zijn brief:

1 Ik ben in mijne verdere pogingen om teekeningen te bekomen onge-
2 lukkig geweest. Er is weinig belangstelling in het onderwerp; en gis-
3 teren avond [bij de vergadering en daarna souper van de bestuurders
4 van de Rotterdamse afdeling van de Hollandsche Maatschappij van
5 Fraaije Kunsten en Wetenschappen] moest ik alle verdere pogingen
6 laten varen omdat men de zaak in het ridicule verkoos te werpen; en
7 tegen dat wapen is op het oogenblik niet te strijden.²⁵

8
9 Wie de belangen van de slaven verdedigde, liep kans de risee van het
10 publiek te worden.²⁶

11 In het verlengde van het schouderophalen en gelach om de afschaffing
12 van slavernij lag het afschilderen van de afschaffers als wereldvreemd,
13 naïef en daarom juist gevaarlijk. 'We must endeavour to meet the objec-
14 tions of indifferent or prejudiced minds, who may take pleasure to consi-
15 der us as a set of benevolent but unexperienced and therefore dangerous
16 dreamers,' schreef Rueb aan Alexander, maar streepte deze opmerking
17 later door. Wat bleef staan, was de kernachtige samenvatting van de
18 strategie van de Nederlandse antislavernijbeweging van de jaren 1840:
19 'The whole influence we hope to be able to exert depends entirely on our
20 discretion and on the esteem in which we are held by the enlightened
21 part of our country men.'²⁷ Nog geen jaar na de radicale statuten had
22 Rueb zijn les geleerd. De afschaffer moest geen aanstoot geven, maar
23 het respect zien te verkrijgen van zijn medeburgers. Voorzichtigheid
24 was de beste strategie. In 1844 schreef hij: 'Van den aanvang af aan heb-
25 ben wij het ons tot pligt gesteld in het behandelen der onderwerpen
26 waaraan ons tijdschrift is toegewijd met de meeste naauwgezetheid,
27 onpartijdigheid & omzichtigheid te werk te gaan; wij wenschen steeds
28 het oog te houden op alle de belangen, die aan zaken van zoo tederen
29 aard verbonden zijn.'²⁸

30 De strategie werkte in die zin dat voor zover bekend de *Bijdragen*
31 nauwelijks tegenstand ondervond.²⁹ Ondanks het feit dat de dagbladen
32 opmerkelijk terughoudend waren in het publiceren over de slavernij-
33 kwestie,³⁰ lijkt dit tijdschrift een positieve invloed te hebben gehad op
34 de publieke opinie ten opzichte van de afschaffing van slavernij. De
35 kalme, wetenschappelijke toon van de *Bijdragen* viel in goede aarde.
36 Wetenschappelijk tijdschrift *De Referent* schreef in een recensie van het
37 eerste nummer van de *Bijdragen*:

38
39 De gematigden toon, waarop dit Tijdschrift geschreven wordt, het

1 onpartijdig onderzoek, waarmede zulke hooge belangen hier behan-
2 deld worden, zullen het zekerlijk bij de Natie ingang doen vinden en
3 haar de edele poging dezer echt Vaderlandsche mannen op prijs doen
4 stellen, welke, geheel belangeloos voor zich zelven, de moeilijke taak
5 der redactie op zich genomen hebben. De regering wachte zich dit
6 Tijdschrift met de oppositie-blaadjes van den dag te verwarren.³¹

7
8 De namenlijst van de uitgevers speelde hierin een niet te onderschatten
9 rol. Het was hoogst uitzonderlijk, gewaagd en in zekere zin modern dat
10 een tijdschriftredactie zich niet in veilige anonimiteit hulde.³² Deze
11 openheid was een effectieve strategie. De goede naam van de uitgevers
12 haalde de abolitionistische zaak uit de radicale hoek.

13
14 Buiten twijfel zal het onze regering in het oog vallen, dat onder de
15 uitgeveren van deze Bijdragen de namen van vele achtingswaardige
16 en invloedrijke mannen gevonden worden, onder welken, vergissen
17 wij ons niet, eene krachtige kern van Nederlandsche *abolitionisten*
18 ontstaan zal.³³

19
20 Bij de eerste uitgave stonden 67 namen van uitgevers op een inlegvel
21 in het tijdschrift. Na gebleken gematigdheid vond de redactie nog een
22 aanzienlijk aantal genodigden bereid hun namen daaraan toe te voegen,
23 waardoor aan het eind van de eerste jaargang het aantal uitgevers (in-
24 clusief de redactie en vijftien personen die anoniem wilden blijven) op
25 130 kwam. De oplage van het tijdschrift bedroeg 500 exemplaren, waar-
26 van er in 1844 in totaal 260 afgenomen werden. Naast de exemplaren
27 voor abonnees en de presentexemplaren werden er ongeveer honderd
28 jaargangen verkocht in boekhandels door zowel particulieren als lees-
29 gezelschappen en bibliotheken.³⁴ Tien jaar later waren er van die eerste
30 jaargang 321 exemplaren verkocht, wat voor die tijd min of meer als
31 een succes te beschouwen is.³⁵ Ter vergelijking: het tijdschrift *De Gids*,
32 dat zich net als de *Bijdragen* op een select publiek van ontwikkelde,
33 vooruitstrevende en nationaal voelende burgers richtte, had in 1847
34 tot tevredenheid van de uitgever een oplage van 525 en een verkoop
35 van 400 exemplaren.³⁶ Evenals *De Gids* was de Uitgeversvereniging in
36 essentie liberaal. De *Bijdragen* en *De Gids* maakten deel uit van de li-
37 berale cultuur en het netwerk van liberalen van de jaren 1840: vijf van
38 de acht *Gids*-redacteuren waren lid van de Uitgeversvereniging.³⁷ Te-
39 vens was een vijfde deel van alle uitgevers lid van de in 1846 opgerichte

1 Amstelsociëteit, die beschouwd wordt als de eerste (verkapte) liberale
2 organisatie in Nederland.³⁸

3 In 1847 was het getal van openlijke mede-uitgevers tot 143 gestegen,
4 bewijs van de goede reputatie van het tijdschrift en van de groeiende aan-
5 dacht voor de kwestie. De lijsten vermelden naast de naam ook woon-
6 plaats en beroep. In 1847 woonde het overgrote merendeel (107) van
7 de leden in de vijf grote steden Amsterdam, Rotterdam, Utrecht, Den
8 Haag en Leiden.³⁹ Maar liefst een derde van hen was in de juridische
9 sector werkzaam, als advocaat of bij een gerechtshof. Verder telt de lijst
10 achttien hoogleraren en twee lectoren, twaalf predikanten, drie artsen
11 en twee notarissen. Verschillende leden hielden zich met politiek en
12 bestuur bezig: vijf Kamerleden,⁴⁰ evenzoveel Statenleden, een burge-
13 meester en een wethouder, en nog eens vijftien hoge (vaak koloniale)
14 ambtenaren.⁴¹ De maatschappelijke sector was vertegenwoordigd door
15 de directeur en de conservator van het Rijksmuseum, de secretaris van
16 de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en de voorzitter van het Ne-
17 derlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen.
18 Opvallend is de aanwezigheid van zeker zeven ondertekenaars van het
19 antirevolutionaire Adres-Gevaerts.⁴² De redactie was, ondanks het
20 onmiskenbare liberale element, blijkbaar succesvol geweest in het zo
21 neutraal mogelijk houden van het tijdschrift. Geïnteresseerden konden
22 met goed fatsoen lid worden van de Uitgeversvereniging.

23

24 **Petitioneren?**

25 De British and Foreign Anti-Slavery Society probeerde voortdurend
26 de Nederlandse abolitionisten zover te krijgen een wetsvoorstel voor
27 afschaffing in de Tweede Kamer in behandeling te brengen. Scoble en
28 Alexander, bestuursleden van de Britse vereniging, deden poging na
29 poging om de hun bekende Nederlandse abolitionisten te overtuigen
30 van het belang van petitie aan de Tweede Kamer.⁴³ Het organiseren
31 van massapetitie aan de volksvertegenwoordiging was de kernactiviteit
32 geweest van de Britse antislavernijbeweging. De redactie van de *Bijdra-*
33 *gen* was echter huiverig voor dergelijke politieke acties. Keer op keer
34 kregen de Britten te horen dat 'men dat thans nog ongeraden acht',⁴⁴
35 maar dezen bleven aandringen. In april 1844 deelde Alexander de redac-
36 tie enthousiast mee dat hij, na gesprekken met verschillende ministers,
37 geloofde dat afschaffing van slavernij dichtbij was indien er pressie op
38 de regeringsleden zou worden uitgeoefend 'by their influential fellow
39 citizens'. Zonder die druk verwachtte hij dat de regering de krachtige

1 slavenhouderslobby niet zou kunnen weerstaan. Zijn concrete verzoek
2 was de tekst van het adres dat hij had opgesteld in het Nederlands te
3 vertalen, te publiceren in de *Bijdragen*, en vervolgens op zijn kosten te
4 drukken en te verspreiden onder alle ministers, Kamerleden, predikan-
5 ten, hoogleraren en andere invloedrijke figuren.⁴⁵

6 Rueb deed zijn uiterste best uit te leggen waarom de redactie dacht
7 dat een dergelijke actie de afschaffingszaak zou kunnen schaden. 'We
8 fear that at the present moment public opinion in our country is not
9 yet well enough informed of the true bearing of the abolition question
10 [...] [and] the beneficial influence we hope to obtain, by and by, by
11 our periodical and by our personal endeavours, seems to require the
12 utmost prudence in our first steps.' Waarschijnlijk speelde hierbij ook
13 de herinnering aan de moeizame organisatie van de antislavernijpeti-
14 tie van 1842 en de anticlimax die erop volgde een rol. De petitie was
15 volgens Rueb op dat moment in Nederland niet het meest geschikte
16 wapen in de strijd om de gunst van de publieke opinie. 'Our aim must
17 be to work on public opinion by well studied tracts.' De redactieleden
18 van de *Bijdragen* wilden hun landgenoten inhoudelijk overtuigen van
19 de noodzaak van emancipatie door het succes ervan uit statistische do-
20 cumenten aan te tonen.⁴⁶

21 'De Nederlandse abolitionisten: geen daden maar woorden' is echter
22 een te gemakkelijke conclusie.⁴⁷ Het schrijven over de afschaffing van
23 slavernij was ook een politieke daad, zeker omdat buitenparlementaire
24 pressie in het algemeen en de abolitionistische zaak in het bijzonder
25 omstreden waren, waarvan de leden van de Uitgeversvereniging zich
26 blijkens hun brieven goed bewust waren. Door de Uitgeversvereniging
27 en het periodiek publiceren over de slavernijkwestie in de *Bijdragen* wil-
28 den de Utrechters rond Ackersdijk het maatschappelijke debat op gang
29 brengen, meer mensen overtuigen van de noodzaak tot afschaffing en de
30 publieke opinie voorbereiden op de wettelijke uitvoering daarvan. Zij
31 dachten de meeste invloed uit te oefenen op het regeringsbeleid door juist
32 niet te petitioneren, maar door met hun gematigdheid, betrouwbaarheid
33 en fatsoen aan te tonen dat abolitionisten niet altijd radicale vrijheids-
34 kraaiers hoefden te zijn.⁴⁸ Daarmee past het tijdschrift naadloos in de
35 praktijk van het vroege doctrinaire liberalisme, dat Aerts aan de hand
36 van *De Gids* beschreef: 'Het doel was onveranderlijk Nederland vooruit
37 te brengen. Het buitenland was doorgaans maatstaf en voorbeeld van
38 vooruitgang, maar de navolging moest beperkt blijven tot adaptatie van
39 bruikbare elementen aan vaderlandse omstandigheden en tradities.'⁴⁹

1 In 1848 petitioneerden de liberale abolitionisten aan de volksverte-
2 genwoordiging. Het was echter niet de nieuwe grondwet die maakte dat
3 Ackersdijck cum suis hun reserves ten opzichte van het petitioneren op-
4 zijzetten. Het besluit om te petitioneren was al eind 1847 gevallen en op
5 slimme wijze door het Rotterdamse antislavernijcomité afgedwongen.
6 Zoals eerder bleek bestond dat comité niet, zoals het Utrechtse, over-
7 wegend uit mannen van de wetenschap. De Rotterdams-Britse kooplie-
8 den en andere ‘mannen van de praktijk’ wilden het advies van de Britse
9 abolitionisten volgen en nieuwe petitieën organiseren. Een verzoek van
10 de redactie om een bijdrage van honderd gulden tot opheffing van het
11 begrotingstekort van het tijdschrift (zodat de mede-uitgevers niet op
12 kosten hoefden worden gejaagd) versterkte de onderhandelingspositie
13 van de Rotterdamse antislavernij-activisten. Met hun financiële steun
14 dwongen ze de organisatie van een adres aan de Tweede Kamer af.⁵⁰

15 Formeel had de volksvertegenwoordiging tot de grondwetswijziging
16 van 1848 niets met de koloniën van doen. Toch wilden de adressanten
17 omtrent de afschaffing ‘hunnen vurigen wensch te kennen geven, dat
18 door den veelvermogenenden invloed van uwe vergadering dat gewichtig
19 werk van nationalen pligt bevorderd worde’. Ze schilderden de afschaf-
20 fing af als ‘een onderwerp, dat met de nationale welvaart in naauwe be-
21 trekking staat; doch, naar hunne overtuiging, nog veel zwaarder weegt,
22 als zijnde een zedelijke en godsdienstige pligt op de Regering en het Volk
23 van Nederland rustende’. Daarbij was er in internationaal opzicht een
24 goede naam hoog te houden, ‘of zoude Nederland ongevoelig zijn voor
25 de schande van bij andere natieën in het vervullen van een’ zoo duren
26 pligt achter te blijven?’⁵¹ Nog meer dan bij het Adres-Bogaers werd de
27 afschaffing van de slavernij als een zedelijke kwestie en een ‘heilige pligt’
28 afgeschilderd en werden de economische argumenten naar de achter-
29 grond geschoven. Het adres kreeg 179 ondertekenaars, van wie er 81
30 in Rotterdam en 38 in Utrecht woonden. Het adres inclusief de namen
31 van de ondertekenaars werd in een oplage van 500 gedrukt.⁵²

32 Het zou de laatste publicatie vanuit de Utrechtse redactie zijn. Het
33 moreel van de redactie was sterk gedaald door het vertrek van Hora Sic-
34 cama, eind 1847. In een brief gaf hij te kennen niet meer achter de ziens-
35 wijze van de redactie te staan. Hij was gaan twijfelen aan de haalbaarheid
36 van slavenemancipatie, vooral omdat de vergoeding die slaveneigenaren
37 toekwam bij afschaffing van de slavernij duizelingwekkend hoog was en
38 niemand wist waar dat geld vandaan moest komen. Verheffing van de
39 slaven, ‘hen aan den kring der beschaving en aan de kolonie te verbinden’

1 door zending en opvoeding, leek hem beter uitvoerbaar.⁵³ Vooral voor
2 de onvermoeibare redactiesecretaris Rueb lijkt het vertrek van medeop-
3 richter Hora Siccama moeilijk te zijn geweest. Hij droeg per 1 januari
4 1848 zijn functie als secretaris over aan Ackersdijcks leerling W.R. Boer,
5 die in plaats van Hora Siccama tot de redactie toetrad.⁵⁴

6 De redactievergadering van 8 februari 1848 was de laatste en er zou
7 geen nieuwe jaargang van de *Bijdragen* verschijnen. Het redactiewerk
8 kostte de drukbezette Utrechters te veel tijd en moeite, zeker omdat
9 ze weinig kopij kregen van de leden van de Uitgeversvereniging. De
10 aandacht van het publiek was nu bij de 'verbazende gebeurtenissen' in
11 het buitenland en de revolutionaire dreiging in het binnenland. De fi-
12 nanciële toestand van het land was slecht, waardoor er geen uitzicht was
13 op afschaffing met een regeling die 'billijk en wenschelijk' was. Voort-
14 zetting van het tijdschrift leek hun daarom niet effectief.⁵⁵ Juridisch en
15 financieel was het waarschijnlijk gunstiger een jaargang in het geheel
16 niet te laten verschijnen in plaats van half. In een paar maanden kwam
17 zo een bloeiend tijdschrift aan zijn eind.

18 Het oordeel over de *Bijdragen* is niet erg gunstig geweest vanwege de
19 pragmatische houding van de redactie en de opmerkelijke aandacht in
20 het blad voor de economische bloei van Suriname. Wie het om die reden
21 veroordeelt, gaat echter voorbij aan de ideeën die de context vormden
22 van de eis van abolitionisme bij wetenschappers als Ackersdijck. Van-
23 uit de nieuwe wetenschap van staathuishoudkunde probeerde hij juist
24 aan te tonen dat ware zedelijkheid en economische voorspoed elkaar
25 veronderstelden en versterkten. Economische theorie was in de eerste
26 helft van de negentiende eeuw sterk moreel gekleurd.

27

28 **Staathuishoudkunde en slavernij**

29 'Voor staathuishoudkundigen was de economie niet enkel een weten-
30 schap, maar ook een levensbeschouwing,' stelt historicus T.J. Boschloo.⁵⁶
31 De staathuishoudkunde was niet zomaar een wetenschappelijke discipli-
32 ne, maar volgens haar aanhangers de sleutel tot economische voorspoed
33 en politieke vrijheid, terwijl ook de eisen der zedelijkheid ingewilligd
34 zouden worden. Simon Vissering betoogde in 1849 in zijn inaugurele
35 rede als hoogleraar staatswetenschappen te Leiden niet alleen dat eco-
36 nomie belangrijk was, maar verklaarde dat hij haar liefhad, 'omdat zij mij
37 is de wetenschap van het maatschappelijk leven, die leert, hoe, onder de
38 wetten door den algoeden schepper in de natuur gelegd, de bijzondere
39 vermogens van alle mensen samenwerken tot de bevordering van het

1 stoffelijk welzijn en van de zedelijke verheffing van iederen mensch en
2 van de geheele menschheid.⁵⁷ De aantrekkingskracht die de staathuis-
3 houdkunde op de negentiende-eeuwer uitoefende, lag in de dubbele
4 belofte dat zowel de welvaart als de zedelijkheid eindeloos zou blijven
5 groeien. Een wetenschappelijk betoog dat bovendien concludeerde dat
6 er geen verschil maar integendeel harmonie bestond tussen belangen
7 van de meer- en mingevoeden was meer dan welkom: de strijd bare taal
8 en het onbeschaafde optreden van de Franse socialist en hadden ook de
9 Nederlandse burgerij de nodige schrik aangejaagd.

10 De verzelfstandiging van de economische wetenschap stond niet los
11 van de politieke ontwikkelingen. Boschloo legt een verband tussen de
12 roep om meer vrijheid op economisch terrein en de politieke emanci-
13 patie van de liberale burgerij. Wanneer feiten bekend waren, konden
14 de burgers hun 'ware belangen' leren kennen, en door die na te streven,
15 zou uiteindelijk het algemeen belang worden behartigd. De *Bijdragen*
16 pleitte meerdere malen voor openbaarheid in koloniale aangelegen-
17 heden. In een gewaagd artikel uit 1844 suggereerde het blad dat het
18 zedelijk en economisch welzijn van de koloniën zou verbeteren wanneer
19 het autocratische bestuur van de koloniën zou plaatsmaken voor een
20 bestuursvorm waarin de publieke opinie, 'onder welke verstaan wordt
21 die der weldenkendste, braafste, bekwaamste en edelste in den lande', een
22 grotere rol speelde.⁵⁸ Wetenschap, kennis, publieke opinie en politiek
23 waren in de liberale optiek van die jaren nauw verweven en er bestond
24 dan ook een intieme relatie tussen liberalisme en staathuishoudkunde.
25 'De liberale beginselen werden door de staathuishoudkunde gepropa-
26 geerd en van een wetenschappelijk fundament voorzien. Zo bevorderde
27 de staathuishoudkunde de verbreiding van het liberalisme, maar het
28 omgekeerde was ook het geval', aldus Boschloo.⁵⁹

29 De liberalen wilden een onafhankelijk oordeel kunnen vellen over po-
30 litieke kwesties en daarvoor was een vrije uitwisseling van informatie en
31 opinies een voorwaarde. Ze meenden dat met een vrije pers en controle
32 van het openbaar bestuur de objectieve statistiek en staathuishoudkunde
33 de weg naar de vooruitgang zouden wijzen. De 'ontdekking' van door
34 God gegeven wetmatigheden in de natuurwetenschappelijke zin van
35 het woord, gaven de zogenaamd objectieve staathuishoudkunde echter
36 een sterk normatief karakter. Boschloo spreekt in dit verband zelfs van
37 een 'economisch determinisme': economische overwegingen moesten
38 de basis vormen voor politiek handelen van burger en regering.⁶⁰ De
39 economische overwegingen behielden echter hun religieuze en morele

1 lading: de wetmatigheden weerspiegelden Gods harmonieuze schep-
2 ping. Hiermee was de staathuishoudkunde in wezen een late variant
3 op de 'fysicotheologie'. Deze verzoening tussen natuurwetenschappen
4 en religie was op zijn hoogtepunt rond 1800, en had de harmonieuze
5 'twee-eenheid van geloof en wetenschap' als uitgangspunt.⁶¹

6 De voor de *Bijdragen* kenmerkende samensmelting van morele en
7 economische argumenten vindt men bijvoorbeeld ook in het verwante
8 liberale tijdschrift *De Gids*, dat eveneens oppositie voerde tegen het ko-
9 loniaal beleid van de Nederlandse regering, en stelde dat staatsexploitatie
10 en zuinigheid ten opzichte van de koloniën vervangen dienden te wor-
11 den door investering en ontwikkeling. Volgens Aerts overheerste hier-
12 bij de ethische of humanitaire toon, maar bestond er uiteindelijk geen
13 tegenstelling tussen de humanitaire en economische argumenten.⁶²

14 Vanuit dit harmonieuze uitgangspunt geloofden de redacteurs
15 van de *Bijdragen* dat wie de economische bloei van eigen industrietak,
16 stad of land nastreefde, noch andermans belangen, noch de eisen der
17 zedelijkheid miskende. En omgekeerd gold dat wie zedelijke verbete-
18 ring nastreefde, geen vijand was van het algemeen belang. In 1855 rea-
19 geerde Ackersdijck desgevraagd op een controversiële vraag binnen de
20 drankbestrijdingsbeweging: mocht van de regering wel afschaffing van
21 sterkedrank gevraagd worden, wanneer de zedelijkheid van de bevol-
22 king daarmee boven de economische belangen van de nationale jenever-
23 rinindustrie verheven werden? Ackersdijck erkende geen conflict tussen
24 zedelijkheid en economische voorspoed.

25
26 Zulk een strijd bestaat er in de werkelijkheid niet, en het is juist een
27 der groote verdiensten van de staathuishoudkunde, dat zij onwe-
28 derlegbaar bewijst, dat het belang van de welvaart der volken met de
29 beginselen van de zedelijkheid volkomen overeenstemt. [...] Eene
30 regering, die zich niet liet misleiden, zoude, indien het van haar af-
31 hing, de afschaffing van den sterken drank bevorderen, in het belang
32 der nijverheid en der finantien, zelfs dan als zij voor de zedelijkheid
33 en de gezondheid van het volk geheel onverschillig konde zijn.⁶³

34
35 Eenzelfde redenering hanteerde de redactie van de *Bijdragen* tien jaar
36 eerder tegen de slavernij: die was 'ongeoorloofd uit het oogpunt der
37 heiligste pligten van regt, zedelijkheid en godsdienst, ja zelfs, indien
38 men zulke pligten konde ter zijde stellen, uit het oogpunt van het belang
39 voor de koloniën en het moederland'.⁶⁴

1 Op die manier moet ook de opmerking begrepen worden dat de
2 bedoelingen van de redactie in het geheel niet in strijd waren met de
3 belangen van de slavenhouders en plantage-eigenaren.⁶⁵ Ackersdijck
4 en de zijnen erkenden eenvoudigweg geen strijd tussen belangen. Er
5 bestonden slechts stadia van kennis, inzicht en beschaving. Ze presen-
6 teerden vooruitgang als onproblematisch en vanzelfsprekend zolang
7 kennis verspreid, inzichten gepopulariseerd en beschaving gecultiveerd
8 werden. Daarom is het feit dat in de *Bijdragen* de mogelijkheid van een
9 behoud van Suriname als wingewest keer op keer wordt benadrukt nog
10 geen bewijs dat de heren achter de *Bijdragen* 'opportunisten' waren met
11 als 'uitbuitingsdoel' Suriname als wingewest behouden ten behoeve van
12 de Nederlandse schatkist.⁶⁶ Staathuishoudkunde als harmonieuze leer
13 heeft zeker conflicten verdoezeld en belangen versluierd, maar vooraf-
14 gaand aan die conclusie verdient deze invloedrijke leer het om in haar
15 eigen termen begrepen worden.

16 Beter dan als economisch 'opportunisme' is de voorzichtige toon
17 van de *Bijdragen* te verklaren als politieke strategie. De radicale regle-
18 menten die Rueb in 1843 opstelde, werden ingeruild voor het kritische
19 wetenschappelijke tijdschrift, dat een 'krachtige kern van Nederland-
20 sche *abolitionisten*' kon vormen die fatsoenlijker waren dan de radicalen
21 die zich tot Ruebs egalitaire vereniging aangetrokken zouden hebben
22 gevoeld. Het calculerende hiervan werd als verstandig en deugdzaam
23 beschouwd: de staathuishoudkundige wetenschap schreef voor het al-
24 gemeen belang te zoeken door uit statistische feiten te berekenen welk
25 politiek beleid gevoerd moest worden. Evengoed was het voor burgers
26 verstandig vooraf in te schatten hoe hun buitenparlementaire pressie
27 effectief zou zijn omdat zo het algemeen belang het best zou worden
28 bevorderd. De economische retoriek was in deze kringen in de mode, en
29 doelmatigheid en effectiviteit werden daardoor ook in politiek protest
30 gelegitimeerd als uitgangspunten.

31 Dat de *Bijdragen*, hoewel enthousiast begonnen, een steeds minder
32 radicale en geestdriftige toon aansloeg en dat zelfs een van de redactie-
33 leden zijn vertrouwen in de onderneming verloor, hangt samen met het
34 onoplosbare conflict tussen vrijheid en eigendom. Omdat eigendom
35 beschouwd werd als een 'natuurrecht' en als het fundament van orde
36 en beschaving,⁶⁷ was de radicale eis om de plantage-eigenaren zonder
37 meer te onteigenen vloeken in de staathuishoudkundige en liberale kerk.
38 Liberalen probeerden juist in de wet en in het bestuur waarborgen in te
39 bouwen tegen willekeur van de overheid. Het eigendom van de burger

1 moest door de staat worden beschermd, niet afgepakt. Deze tegenstel-
2 ling bleek een verlamdende werking te hebben op het proces van de
3 afschaffing van slavernij.

4

5 **Nog geen afschaffing**

6 Na jaren waarin verandering in de lucht had gehangen kwam het revo-
7 lutiejaar 1848 voor veel Nederlanders nauwelijks als een verrassing. Er
8 was zelfs enige opluchting te bespeuren dat het hier, in tegenstelling tot
9 andere Europese landen, niet tot een ernstiger uitbarsting gekomen was
10 dan enkele oproerige dagen in Amsterdam. Liberalen waren verheugd
11 dat hun denkbeelden, in Thorbeckes nieuwe grondwet vervat, door de
12 koning plotseling waren omarmd.⁶⁸ De ingrijpende verandering van het
13 staatsbestel en het regeringsbeleid had veel te maken met de dreiging
14 die van de buitenlandse gebeurtenissen uitging. 'De Fransche omwente-
15 ling zal de vrijwording der Negers verhaasten,' schreef Willem Mees aan
16 zijn oom toen in Frankrijk het revolutionaire Voorlopig Bewind van
17 de Tweede Republiek op 4 maart 1848 een spoedige afschaffing van
18 slavernij afkondigde. Hij verwachtte hiervan blijkbaar directe invloed
19 op de Nederlandse politieke situatie.⁶⁹

20 De afschaffing van de slavernij is in 1848 inderdaad heel dichtbij ge-
21 weest. Op Curaçao en in Suriname bleef het rustig, maar op Sint-Maarten
22 en Sint-Eustatius deden slaven pogingen tot 'zelf-emancipatie', nadat ze
23 gehoord hadden dat Franse slaven vanaf 27 april vrij waren. De poging op
24 Sint-Maarten was succesvol, die op Sint-Eustatius werd echter in bloed
25 gesmoord. Dit gaf de actieve 'lotverbeteringspolitiek' van Baud en Rijk
26 (al in 1842 begonnen maar onder invloed van slaveneigenaren en andere
27 belanghebbenden tussen 1842 en 1845 opgeschort) weer urgentie. De
28 slaven moesten per direct een betere behandeling krijgen, om verdere op-
29 standen te voorkomen.⁷⁰ Daarnaast diende Rijk, minister van Koloniën
30 ad interim, in november 1848 een wetsvoorstel tot slavenemancipatie
31 in. De Raad van State had een afschaffing zonder schadeloosstelling van
32 de eigenaren gesuggereerd, maar Rijk vond dat te radicaal en stelde een
33 compensatie in de vorm van door de staat gegarandeerde obligaties voor.
34 Omdat de regering hiermee groot financieel risico liep, terwijl het saneren
35 van de staatsfinanciën in en na 1848 prioriteit had, liep het voorstel stuk.
36 'In de gegeven stand van zaken behoort de emancipatie-questie te blijven
37 rusten,' hield Rijk de koning voor.⁷¹ Het zou jaren duren voordat het
38 thema van de afschaffing van slavernij weer op de politieke agenda zou
39 staan en in totaal vijftien jaar voordat de emancipatie een feit zou zijn.

1 In de grondwet van 1848 kreeg de volksvertegenwoordiging controle
 2 op en medezeggenschap over de koloniale geldmiddelen en werd de
 3 regering verplicht gesteld jaarlijks verslag uit te brengen van het beheer
 4 en de toestand van Nederlands-Indië. Ook kwam er meer ruimte voor
 5 wetgeving over onderwerpen die de koloniën raakten.⁷² De alleenheer-
 6 schappij van de koning over de koloniën was voorbij, maar toch groeide
 7 de belangstelling binnen en buiten het parlement ervoor nauwelijks.
 8 Historicus J.P. Siwpersad wijst zelfs op de opmerkelijke 'slaperigheid
 9 van de publieke opinie' in de jaren 1848-1853.⁷³

10 Het is inderdaad verbazingwekkend dat, nu de deur naar afschaffing
 11 door de revolutiedreiging wagenwijd openstond, de Nederlandse aboli-
 12 tionisten zich in het publieke debat niet meer lieten gelden. Daarvoor
 13 zijn verschillende redenen aan te voeren. Siwpersad geeft aan dat er in
 14 Nederland nauwelijks principiële strijd tussen voor- en tegenstanders
 15 van de slavernij was. De belanghebbenden boden na 1848 nauwelijks
 16 verzet tegen de emancipatieplannen, waardoor 'na 1848 de openbare
 17 discussie in Nederland over de afschaffing [...] over het algemeen ge-
 18 sproken niet zo'n grimmig karakter aannam als in Engeland of Frankrijk
 19 in een vergelijkbare fase van de emancipatiegeschiedenis'. Dat in Neder-
 20 land nauwelijks strijd is gevoerd over het principe van afschaffing, maar
 21 vooral gedebatteerd is over de uitvoering ervan, is 'een van de meest
 22 unieke trekken van de Nederlandse emancipatiegeschiedenis'.⁷⁴

23 Een tweede reden was een gevoel van verlamming bij een groot deel
 24 van de Nederlandse abolitionisten, omdat een van drie axioma's van de
 25 staathuishoudkunde in het geding was: óf het eigendomsrecht van de
 26 slavenhouders zou worden verkracht, door hen zonder meer te ontei-
 27 genen; óf de bittere noodzaak om de staatsfinanciën op orde te bren-
 28 gen door verkleining van de staatsschuld zou worden miskend door de
 29 enorme som gelds voor schadeloosstelling toch uit te geven; óf de eisen
 30 van godsdienst en moraliteit en het ideaal van vrijheid en vrije arbeid
 31 zouden worden verloochend, door de slavernij te laten voortbestaan.
 32 Omdat velen juist op basis van staathuishoudkundige argumenten de
 33 slavernij bestreden, resulteerde deze tegenstrijdigheid in verwarring,
 34 waardoor sommigen – Bogaers, Hora Siccama en anderen – hun geloof
 35 in de zaak verloren en zich terugtrokken. Deze verwarring lag ook ten
 36 grondslag aan het beëindigen van het goed lopende en gewaardeerde
 37 antislavernijtijdschrift.⁷⁵ Toen de liberalen in 1849 zelf mochten gaan
 38 regeren, schrokken ze ervoor terug de slavernij onmiddellijk af te schaf-
 39 fen: de financiële offers leken te groot voor de Nederlandse schatkist.

1 Gebrek aan geschikte leiders van de abolitionistische beweging was
2 de derde reden, die nauw verwant is met de ontstane verwarring. 'Men is
3 hier zeer voor hervorming gestemd; men mist slechts geschikte hoofden,'
4 stelde Mees.⁷⁶ Omdat het zo'n ingewikkelde en precaire aangelegen-
5 heid betrof, vonden de abolitionisten het van het grootste belang dat de
6 juiste mannen de leiding van de beweging op zich namen, want juist in
7 het revolutiejaar kon protest de verdenking van gevaarlijke radicaliteit
8 wekken. Betrouwbare en invloedrijke figuren als Ackersdijck lieten in
9 en na 1848 echter maar weinig van zich horen, simpelweg omdat ze
10 niet wisten hoe de afschaffing van slavernij uitgevoerd moest worden.
11 Degenen die wel bereid waren nieuwe initiatieven te ontplooien, waren
12 minder invloedrijk. Mees schreef twee weken na de Franse afkondi-
13 ging van de slavenemancipatie aan zijn oom dat een 'manifestatie' voor
14 afschaffing hem op zichzelf een goed idee leek, maar daarvoor waren
15 deftige namen gewenst, waardoor Rotterdam, wederom, geen geschikte
16 uitvalsbasis was,

17
18 omdat degenen die zich hier à la tête du mouvement wenschen te
19 stellen daartoe naar mij voorkomt te weinig maatschappelijk aanzien
20 hebben. Drie à vier jonge Advokaten zouden het zijn, waarvan ik
21 de oudste. Ik geloof dat zou in ons land niet goed zijn; vooral niet
22 omdat die confrères van mij wel eeniger mate tot het zoogenaamd
23 *Jong Nederland* behooren, welk jong Nederland niet ten onrechte van
24 eene groote mate van aanmatiging beschuldigd wordt.⁷⁷

25
26 Hij vreesde dat de steun van dergelijke jonge honden – een omschrij-
27 ving die de serieuze Mees zelf overigens allerminst past – de zaak meer
28 zou schaden dan goeddoen, omdat 'in ons land' hun toon en stijl een
29 averechts effect zouden hebben. Weer raadde hij aan om de drukpers
30 dan maar als alternatief pressiemiddel in te zetten en verzekerde zijn
31 oom terloops dat hij veel invloed op de *NRC* had.⁷⁸

32 In 1848 zijn op zijn minst acht petities ingediend voor afschaffing
33 van slavernij.⁷⁹ Een daarvan was opgesteld 'door eenige christenen' die
34 om afschaffing vroegen naar aanleiding van het ontwerp van de gewij-
35 zigde grondwet, dat 'alle Nederlanders uitnoodigde tot de eerbiedige
36 openlegging hunner wenschen'. In de gevoelige en belangrijke kwestie
37 van de afschaffing van slavernij wilden ze hun stem laten horen om
38 niet 'door hunne werkeloosheid eene schuld van bloed en tranen [te]
39 vermeederen, welke nationaal en als erfenis der vaders ook op [ons]

1 rust'. Opmerkelijk in dit *Adres aan Z.M. den Koning* zijn de gruwelver-
2 halen. Zo wijden de adressanten een passage aan de mishandeling van
3 een slavin die, liever dan tot incest gedwongen te worden met meesters
4 die haar vader en broer waren, zich laat geselen, terwijl ze tijdens deze
5 marteling een getuigenis van haar christelijk geloof aflegt. Het adres
6 eindigt met het beeld van slaven die blij zijn als ze lepra krijgen, omdat
7 ze dan tenminste geen slavenarbeid meer hoeven verrichten.⁸⁰ Deze
8 verhalen over het lijden van de slaven gingen een steeds grotere rol spe-
9 len in de antislavernijbeweging van de jaren 1850 en 1860. Dit had te
10 maken met de impuls die de antislavernijbeweging kreeg door een van
11 de beroemdste romans aller tijden: *Uncle Tom's Cabin*.

12

13

14

ABOLITIONISME NA DE NEGERHUT

15

16 In 1853 werd *De Negerhut, een verhaal uit het slavenleven in Noord-*
17 *Amerika* meteen een bestseller.⁸¹ De vertaling van *Uncle Tom's Cabin,*
18 *or Life among the lowly* (1852) van de Amerikaanse Harriet Beecher
19 Stowe gaf het Nederlandse publiek een levendig beeld van de gruwelen
20 van slavernij en bood lezers een kans zich met slaven en slavinnen te
21 identificeren. De edelmoedige, vrome en lijdzame slaaf Oom Tom was
22 korte tijd zelfs 'de afgod van het publiek'. Een *Gids*-redacteur getuigde
23 eind 1853 al: 'Zoo ooit een boek invloed heeft geoeffend op de openbare
24 meening, dan was het dit. Het was geene wijziging, maar eene omwen-
25 teling. De held van het boek werd het onderwerp van alle gesprekken,
26 de opinie der schrijfster die van het publiek. [...] Waarlijk! slechts eene
27 vrouw kon zoo iets bewerken!'⁸²

28 Réveil-man Gefken, inmiddels topambtenaar, was zo door het boek
29 geraakt dat hij het initiatief nam om de Nederlandsche Maatschappij
30 ter Bevordering van de Afschaffing der Slavernij (NMBAS) nieuw leven
31 in te blazen. Hij schreef: 'Het werk van Mistress Beecher-Stowe had
32 veel toegebracht om het stelsel der slavernij in al zijne afschuwelijkheid
33 in een helder daglicht te stellen. Het werk vond weerklank in vele har-
34 ten.'⁸³ Naar aanleiding van het boek was in eerste instantie binnen de
35 Christelijke Vrienden het idee ontstaan samen een plantage te kopen,
36 de slaven vervolgens vrij te laten en de grond te laten bewerken door de
37 vrijgelatenen. Een plantage-eigenaar zou ontbreken, alles zou door vrije
38 arbeid geproduceerd worden. Zo kon worden aangetoond dat onderne-
39 men zonder slaven ook lucratief kon zijn, terwijl er voor een groep slaven

1 een einde kwam aan de slavernij en deze mensen met het christendom
2 in aanraking konden komen. Praktische bezwaren stonden realisatie
3 echter in de weg, reden waarom Gefken als alternatief de heroprichting
4 van de NMBAS voorstelde.⁸⁴

5 Het is echter denkbaar dat er naast praktische overwegingen nog een
6 andere oorzaak was voor het heroprichten van de abolitionistische ver-
7 eniging. Naar aanleiding van het herstel van de bisschoppelijke hiërar-
8 chie kwam er in 1853 vanuit conservatieve en (orthodox-)protestantse
9 hoek een ongekende protestbeweging op gang, die de geschiedenis is
10 ingegaan als de Aprilbeweging.⁸⁵ De opleving van de antirevolutionai-
11 re antislavernijbeweging valt samen met deze Aprilbeweging. Gefken
12 nam het initiatief tot heroprichting van de NMBAS in april 1853. In
13 diezelfde maand groeide een voor Nederlandse begrippen ongekend
14 grote petitiebeweging uit tot een massaprotest van 200 000 gebundelde
15 handtekeningen. Dit moet de abolitionisten in Réveil-kring toch op
16 zijn minst aan de Britse antislavernijbeweging hebben doen denken.
17 De Aprilbeweging had een algemeen mobiliserend effect en zorgde
18 ervoor 'dat "politiek" een korte periode door een relatief grote groep
19 mensen interessant werd gevonden.'⁸⁶ Misschien wees deze politisering
20 de Réveil-abolitionisten op de mogelijkheid van hernieuwde actie en
21 was voor hen de urgentie en mogelijkheid van organisatie op christelijke
22 grondslag groter.

23 De heropgerichte vereniging kwam onder het voorzitterschap van
24 Groen van Prinsterer, Gefken nam het secretariaat op zich en Elout
25 van Soeterwoude het penningmeesterschap.⁸⁷ De NMBAS moest op
26 verschillende niveaus werkzaam zijn. Allereerst wilde het bestuur het
27 plan tot aankoop van een plantage in Suriname door een aantal experts
28 uit eigen kring op haalbaarheid laten toetsen, ten tweede een groot lan-
29 delijk adres aan de koning organiseren en ten derde de Tweede Kamer
30 adviseren.⁸⁸ Men ging ervan uit dat degenen die het Adres-Gevaerts
31 in 1842 ondertekend hadden, ook nu nog als lid aangemerkt konden
32 worden, want de statuten van de vereniging waren nog steeds dezelfde.
33 De nieuwe adresactie was in feite een nieuwe ledenwerfactie: wie zijn
34 naam onder een verzoek om vrijlating van slaven zette, kon zijn steun
35 niet onthouden aan de NMBAS. *De Negerhut* had de doelgroep van de
36 vereniging vergroot en Gefken meldde drie maanden na oprichting dat
37 de zaak in verschillende steden, vooral in Rotterdam, veel belangstelling
38 had ondervonden.⁸⁹ Hier tekenden maar liefst 103 mensen het adres
39 aan de koning, onder wie ook Willem Mees.⁹⁰

1 Blijkens de aanhef in een circulaire vormden ‘alle vrienden van het
2 Evangelie in Nederland’ de doelgroep. Ook veel liberalen voelden zich
3 daardoor aangesproken en werden lid.⁹¹ Mede doordat de hoge con-
4 tributie van vijf gulden per jaar al enkele maanden na de heropricting
5 gehalveerd werd, groeide het ledental van de vereniging snel: van on-
6 geveer 450 (1855) via 600 (1856) naar 670 in 1857.⁹² De NMBAS hield
7 op dat punt het midden tussen elitaire, besloten genootschappen als het
8 Indisch Genootschap (103 leden in 1861) en de Uitgeversvereniging van
9 de *Bijdragen* (144 leden in 1847) en massale verenigingen als het Nut,
10 de Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Sterken Drank en
11 het Nederlandsch Bijbelgenootschap die in 1857 respectievelijk 14 303,
12 11 701 en 6229 leden hadden.⁹³ Wat organisatiestructuur betreft leek de
13 NMBAS het meest op deze laatste verenigingen. Het hoofdbestuur func-
14 tioneerde als aanspreekpunt en vertegenwoordiger van de vereniging en
15 had tot taak de grote lijn te bewaren, maar op afdelingsniveau moest
16 een bloeiend verenigingsleven ontstaan. De afdelingen moesten lokaal
17 de interesse voor het onderwerp aanwakkeren en de publieke opinie
18 beïnvloeden.⁹⁴ In 1857, op het hoogtepunt van de NMBAS, hadden zich
19 zes afdelingen gevormd.⁹⁵ De afdelingen Rotterdam en Heemstede had-
20 den abolitionistische bibliotheken opgezet. Opvallend is het ontbreken
21 van een Utrechtse afdeling.⁹⁶

22 Deze vereniging zette het werk van de Uitgeversvereniging voort,
23 maar bracht daarin ook vernieuwing aan. Vergelijking van het tijdschrift
24 van de NMBAS met de *Bijdragen* toont aan dat beide veel ruimte boden
25 aan economische beschouwingen en koloniale statistiek (in de beteke-
26 nis van algemene informatie). De harmonieuze relatie tussen moraliteit
27 en economische bloei die de staathuishoudkunde voorspiegelde, sprak
28 blijkbaar in brede kring aan. De continuïteit in de staathuishoudkundige
29 argumentatie van de abolitionisten biedt tevens aanknopingspunten om
30 te verklaren waarom vrouwen geen lid mochten worden van de NMBAS.
31 Die namen rond 1850 niet deel aan wetenschappelijke debatten, en dus
32 ook niet aan de politieke debatten die op staathuishoudkunde gebaseerd
33 waren. Er waren wel contacten tussen slavenvrienden en -vriendinnen.
34 De redactie van de *Bijdragen* correspondeerde bijvoorbeeld met de da-
35 mes van het Rotterdam Ladies Anti-Slavery Committee. De Utrechters
36 vroegen hun om ‘goedgunstige ondersteuning’, maar daar werd niet het
37 lidmaatschap van de Uitgeversvereniging mee bedoeld, maar ‘zedelijke
38 en geldelijke ondersteuning’.⁹⁷

39 Binnen het Réveil, vanwaaruit de NMBAS was opgericht, was er meer

1 ruimte voor vrouwelijke activiteiten in de publieke sfeer. Maar ook hier
2 werden vrouwen geweerd uit de bijeenkomsten waar over politiek ge-
3 debatteerd werd, zoals bijvoorbeeld de meetings van de Christelijke
4 Vrienden. In 1852 verzocht een (anonieme) vrouw, bij monde van een
5 mannelijke aanwezige, toegelaten te worden tot de vergadering. De
6 meerderheid van de aanwezigen was hiertegen, onder wie de invloedrijke
7 filantroop Heldring. De mannen vreesden 'dat hierdoor de oorspronke-
8 lijke bedoeling der tegenwoordige samenkomsten te zeer verloren zou
9 gaan'.⁹⁸ Zij verwachtten waarschijnlijk aan slagkracht te verliezen omdat
10 het karakter van de gesprekken met vrouwen erbij diende te verande-
11 ren. Over kerkelijke kwesties, politiek en dergelijke wisselde men niet
12 van mening met vrouwen. Daarbij kwam nog dat mannen niet konden
13 roken waar vrouwen bij waren, terwijl het pijp of sigaren roken nu juist
14 een centraal onderdeel uitmaakte van de mannelijke sociabiliteit en de
15 vergadercultuur.

16 De indiener motiveerde zijn voorstel vrouwen toe te laten door te
17 wijzen op de 'gewichtige plaats' die zij 'op het gebied der opvoeding en
18 inwendige zending onder het volk, van de Heer ontvangen hebben',
19 en dat werd niet ontkend.⁹⁹ Vrouwen initieerden en participeerden in
20 praktische initiatieven van christelijke filantropie, maar de abstractere
21 politieke en wetenschappelijke discussies werden door beide seksen voor
22 vrouwen ongeschikt geacht. Over de uitsluiting van vrouwen uit de
23 NMBAS zijn overigens geen bronnen bewaard, zodat niet met zekerheid
24 is vast te stellen welke overwegingen eraan ten grondslag lagen. Het ligt
25 voor de hand dat de oprichters van de vereniging verwachtten dat zij,
26 om effectief pressie uit te kunnen oefenen op de regering en de publieke
27 opinie, niet hun goede naam in de waagschaal moesten stellen door zich
28 met vrouwen te verenigen of zelfs samen met hen te gaan vergaderen.
29 Precies dat had het gemengde Rotterdamsch Afschaffings-Genootschap
30 het 'meesmuilen van het publiek' opgeleverd, wat het ledenwerven on-
31 der aanzienlijke burgers ernstig bemoeilijkt had.¹⁰⁰

32 Beide tijdschriften bevatten stukken over staathuishoudkunde, de
33 Britse emancipatie, de British and Foreign Anti-Slavery Society en de
34 slavernij in Noord-Amerika. Terugkerende thema's waren daarnaast de
35 wreedheden van slavenhouders, de verbreiding van het christendom
36 en het bevorderen van beschaving onder de slaven. Kamerredes van
37 ministers werden tientallen pagina's lang afgedrukt, alsmede verschil-
38 lende adressen voor de afschaffing van slavernij. De verschillen tussen
39 de *Bijdragen* en het *Maandblad* (later: *Tijdschrift*) *uitgegeven vanwege*

1 *de NMBAS* komen vooral voort uit het feit dat de NMBAS in een an-
2 dere tijd en in een ander stadium van de antislavernijbeweging werd
3 opgericht. De *Bijdragen* waren twee keer zo dik als het *Maandblad* en
4 voor een groot deel gevuld met algemene 'statistische' gegevens, zoals
5 bijvoorbeeld een uitgebreide beschrijving van de '65 sierlijke planten en
6 heesters' die op Sint-Eustatius groeiden.¹⁰¹ Dagboeken, reisverslagen en
7 andere koloniale ervaringen van de mede-uitgevers gaven invulling aan
8 de doelstelling kennis over de koloniën te verspreiden.

9 Na 1848 pleitte het *Maandblad* voor openbaarheid in koloniale
10 kwesties en behandeling ervan in de Tweede Kamer, en richtte zijn
11 aandacht op de concrete Kamerdebatten en wetsvoorstellen rond de
12 lotsverbetering van de slaven en de afschaffing van slavernij. Een modern
13 aspect van de NMBAS was dat zij volledig in de openbaarheid opereerde.
14 Door publicatie van jaarverslagen en van de algemene vergaderingen
15 was zij veel transparanter dan de Uitgeversvereniging. Een belangrijk
16 verschil was verder de openstelling van het lidmaatschap voor alle man-
17 nen die dat wilden, terwijl de Uitgeversvereniging besloten was geweest
18 en de redacteurs van de *Bijdragen* hun 'vrienden en bekenden' hadden
19 gevraagd.¹⁰² Opmerkelijk is verder dat in de *Bijdragen* nog (indirect)
20 met de slavenhouders gedebatteerd werd, maar dat deze in het *Maand-*
21 *blad* als onfatsoenlijke uitbuiters werden weggezet. De slavenhouder
22 had plaatsgemaakt voor de slaaf, wiens lot in het blad van de NMBAS
23 regelmatig beschreven en beklaagd werd dan in de *Bijdragen*.

24 Dit had veel te maken met een ander fundamenteel onderscheid tus-
25 sen deze twee initiatieven. Uit de positief-christelijke grondslag van de
26 NMBAS volgde dat in haar argumentatie grotere nadruk lag op slavernij
27 als 'nationale zonde' en 'schuld' en op het belang van evangelisatie onder
28 de slaven.¹⁰³ In politieke zin was de NMBAS als antirevolutionair te ken-
29 merken, haar leiders waren antirevolutionairen als Groen van Prinsterer,
30 Gefken, W. van Lynden en Æ. Mackay. Dat maakte dat de vereniging
31 steeds de nadruk legde op haar antirevolutionaire karakter, in de meest
32 letterlijke zin van het woord. Nog steeds schilderden Surinaamse en
33 Nederlandse belanghebbenden bij de slavernij de abolitionisten af 'als
34 republikeinen, heethoofden enz.' en probeerden zo hervormingen van
35 de slavenreglementen te saboteren.¹⁰⁴ De associatie van afschaffing van
36 slavernij met een revolutionair vrijheidsstreven was nog versterkt door
37 de Franse afschaffing tijdens het revolutiejaar 1848. Toch was intensieve
38 samenwerking met liberale abolitionisten mogelijk.

39 In de Tweede Kamer sloot Groen zelfs een 'tijdelijk bondgenoot-

1 schap' met de links-liberaal W.R. van Hoëvell. Ze dienden eind 1855
2 bijvoorbeeld een gezamenlijke motie in die onverwijld verbetering
3 van de slavenreglementen eiste. 'Dit bondgenootschap beteekent, dat
4 hier niet is eene partijzaak; dat enkel het belang van de slaven, zonder
5 eenige persoonlijke quaestie bedoeld wordt,' stelde Groen bij die ge-
6 legenheid.¹⁰⁵ Hij voelde zich toen duidelijk minder bedreigd door de
7 liberalen dan in 1841. Van Winter wijst erop dat het Réveil vanaf de
8 jaren 1850 zijn 'gewetenscrisis enigszins te boven gekomen' was en vanaf
9 toen vanuit een praktisch politiek-maatschappelijke activisme opnieuw
10 tegen slavernij protesteerde.¹⁰⁶ Van groter belang dan dat lijkt echter
11 het veranderde politieke klimaat, waarin buitenparlementaire pressie
12 een prominentere rol kon spelen. Juist vanuit het idee van de publieke
13 opinie, dat in de jaren na 1848 sterk opgang maakte, was het mogelijk
14 dat mannen van verschillende politieke stromingen samen tegenover de
15 regering stonden. Daarmee steeg de strijd tegen de slavernij uit boven
16 het dagelijkse politieke bedrijf.¹⁰⁷ Andere politici wisten niet goed wat
17 ze ervan moesten denken. Tijdens de Kamerdebatten over de herziening
18 van de slavenreglementen had minister van Buitenlandse Zaken F.A. van
19 Hall gewezen op het buitengewone van de antirevolutionair-liberale
20 samenwerking. Hij meende dat die 'op het oogenblik, waarop een zeer
21 gewichtig wetsontwerp [Ontwerp van Wet op het lager onderwijs] van
22 weërszijden sterk betwist wordt, aan velen buiten de Kamer zou kunnen
23 voorkomen, niet zonder politieke beteekenis te zijn.'¹⁰⁸

24 De samenwerking kreeg niet alleen in het parlement vorm. Ondanks
25 het feit dat de vereniging de positief-christelijke statuten behield die in
26 1842 een samenwerking met de liberalen in de weg hadden gestaan, was
27 het ledenbestand van de NMBAS tamelijk gemengd. Ook was er contact
28 met het elitaire en liberaal gekleurde Indisch Genootschap. Cornets de
29 Groot had deze vereniging in 1854 naar voorbeeld van de Uitgevers-
30 vereniging van de *Bijdragen* in het leven geroepen.¹⁰⁹ Het was geen
31 pressiegroep zoals de NMBAS, maar vormde door zijn exclusieve karakter
32 een gelegenheid tot gedachtewisseling tussen Nederlands belangrijkste
33 'koloniale specialiteiten'. Het was daarmee, meer dan de NMBAS, een
34 voortzetting van de Uitgeversvereniging van de *Bijdragen* en vormde
35 voor veel voormalige mede-uitgevers een nieuwe ontmoetingsplaats. Nu
36 ook letterlijk, want het Indisch Genootschap kwam voor vergaderingen
37 bijeen. In 1855, een jaar na oprichting, maakte het genootschap een
38 gebaar naar de leden van de NMBAS. Die kregen allemaal een exemplaar
39 van het verslag van een vergadering van het Indisch Genootschap waarin

1 het zich voor onmiddellijke afschaffing van slavernij had verklaard.¹¹⁰
2 De redactie van het tijdschrift van de NMBAS interpreteerde het gebaar
3 als een 'blijk van welwillendheid' tegenover de antirevolutionaire abo-
4 litionisten.¹¹¹

6 Christelijk abolitionisme

7 Samenwerking met liberalen was nu mogelijk doordat de eigen antirevo-
8 lutionaire identiteit in de vereniging voldoende tot uiting kwam. In het
9 gedachtegoed van de vereniging werd het abolitionisme losgekoppeld
10 van revolutionaire denkbeelden. Hoe dat in zijn werk ging, is te lezen in
11 de uitgegeven toespraken die in bijeenkomsten van de vereniging gehou-
12 den werden. Nicolaas Beets, lid van het hoofdbestuur van de NMBAS,
13 verzekerde in een vurig pleidooi voor afschaffing aan een 'aanzienlijke
14 vergadering'¹¹² in Den Haag:

15
16 Wij zien het beginsel der Slavenbevrijding bij de beschaafde natiën
17 van Europa als een goed en heilig beginsel erkend; wij zien het ten
18 uitvoer gelegd; niet slechts daar, waar op het altaar der vrijheid en
19 der menschlievendheid een vreemd, een onheilig vuur ontstoken
20 is, en in de hitte der omwenteling; maar ook elders, na rijp en wijs
21 overleg, op den luiden wensch en naar den dringenden raad van de
22 uitnemendste, de christelijkste gemoederen.¹¹³

23
24 De buitenlandse voorbeelden konden zich blijkbaar tegen de NMBAS
25 keren. Toen begin 1854 de secretaris van de British and Foreign Anti-
26 Slavery Society aanbood naar Nederland te komen voor een lezingen-
27 tournee, sloeg de vereniging dit af. De Nederlandse antislavernijbe-
28 weging moest een zuiver nationaal karakter houden.¹¹⁴ Hierin voer
29 de NMBAS dezelfde koers als de redactie van de *Bijdragen*, die al te
30 veel Britse bemoeienis was tegengegaan, omdat dit contraproductief
31 zou werken.

32 De retoriek van de NMBAS had de constructie van een nationaal,
33 maar ook een antirevolutionair abolitionisme ten doel. De Vlissingse
34 predikant J.J. van Toorenenbergen verwoordde het verenigingsstand-
35 punt zo:

36
37 Wij begeeren eene Christelijke Emancipatie, waaraan het groote
38 denkbeeld ten grondslag ligt, dat de vrijheid een voorrecht is, onaf-
39 scheidelijk verbonden aan de zedelijke gehalte, die de mensch heeft

1 verkregen, een voorrecht, dat wij ook voor den Slaaf eischen, omdat
2 hij *mensch* is, d.i. een voor zedelijkheid vatbaar wezen.¹¹⁵

3
4 Het idee van de slaaf als een potentieel beschaafd wezen had twee im-
5 plicaties. Hij was medemens geworden en daardoor was identificatie en
6 broederschap mogelijk. Dit hield echter ook in dat hij een mens was
7 in een ander ontwikkelingsstadium, een soort kind dat voorlopig nog
8 leiding nodig had. Vanwege de eis van beschaving en evangelisatie die
9 de 'christelijke emancipatie' stelt, werd het idee van de staat als voogd
10 dwingender.¹¹⁶ De staat moest, in samenwerking met de kerk en de
11 christelijke gemeente, de bevrijde slaven voorbereiden op een geregeld
12 en werkzaam leven. Om een ordelijke maatschappij te bereiken was
13 geen zweep, maar godsdienst nodig.¹¹⁷ In de antislavernijbeweging van
14 de jaren 1853-1863 kreeg dit idee concreet vorm in verschillende chris-
15 telijk-filantropische initiatieven. Die dienden ter ondersteuning van
16 – of misschien zelfs als alternatieve vorm van – de politieke strijd tegen
17 slavernij en vormden tegelijkertijd (een uitdrukking van) de identiteit
18 van de christelijke abolitionisten.

19 De NMBAS begon vanaf 1856 individuele slaven vrij te kopen. In 1855
20 waren de hoge administratiekosten die bij vrijkoop van een slaaf aan de
21 overheid betaald moesten worden, afgeschaft, waardoor dit makkelij-
22 ker werd.¹¹⁸ De vrijkoop van slaven moest de afschaffing van slavernij
23 voorbereiden. In samenwerking met de Moravische Broeders (beter
24 bekend als Herrnhutter zendelingen) werd er 'met de meeste naauw-
25 gezetheid zorg [voor] gedragen' dat de vrijgekochten 'het christendom
26 wordt bijgebracht'.¹¹⁹ De verwachting was dat zij later een goede invloed
27 op andere slaven zouden hebben. De selectie van geschikte kandidaten
28 voor de vrijheid diende dan ook zorgvuldig te geschieden. Slaven die
29 al bekeerd waren tot het christendom, maakten een goede kans. Verder
30 moesten deze 'in den regel behooren onder de slaven, die zich door hun
31 goed gedrag bijzonder hadden onderscheiden boven anderen'.¹²⁰ De
32 gelukkigen kregen van een contactpersoon in Suriname een som geld
33 om zich vrij te kopen. Dat geld was een lening, die in de jaren daarna
34 afgelost diende te worden.¹²¹ Op die manier konden er van hetzelfde
35 geld meerdere slaven worden vrijgekocht. Velen van hen hadden al een
36 aanzienlijke som gespaard om zichzelf of hun familieleden vrij te kopen
37 en sommigen deden voor aanvulling van hun spaargeld een beroep op
38 de contactpersoon van de NMBAS. 'Niet allen, helaas! die hulp inroe-
39 pen, kan men helpen: dezulken, die altoos een onordelijk leven hebben

1 geleid, mogen daarvoor nog niet in aanmerking komen; het zou een
 2 nadeel voor hen wezen,' stelde het tijdschrift van de NMBAS.¹²²

3 In tweeënhalf jaar kocht een anonieme tussenpersoon in Suriname
 4 voor 9500 gulden 79 slaven vrij. Het geld was voor een deel afkomstig
 5 van giften van leden van de NMBAS, maar voor het merendeel verzameld
 6 door de handwerkverlotingen van het Dames-Comité te Amsterdam
 7 ter bevordering van de Evangelie-verkondiging en de Afschaffing der
 8 Slavernij in Suriname, de belangrijkste abolitionistische vrouwenver-
 9 eniging van deze periode.¹²³ De houding van de leden van de NMBAS
 10 tegenover de voormalige slaven was dezelfde als hun houding tegenover
 11 minderbedeelden in eigen land, zoals ze die vorm gaven in liefdadige
 12 genootschappen als de Vereeniging Hulpbetoon aan Eerlijke en Vlijtige
 13 Armoede. Het gedrag van de bevrijde slaven werd, net als dat van de
 14 Nederlandse armen en bekeerde dronkaards, scherp in de gaten gehou-
 15 den. Hun toestand werd bijvoorbeeld in het verenigingstijdschrift tot
 16 in details besproken. Daar kon men lezen over 'Paulus, een ouden man,
 17 die zich even goed houdt, nu hij vrij is, als vroeger toen hij slaaf was' en
 18 over 'Suzanna Elizabeth, die toont dat men een trouwe dienstbode kan
 19 blijven, al houdt men op slavin te zijn.'¹²⁴ Deze berichten fungeerden
 20 als een geruststelling voor de toestand na de naderende emancipatie en
 21 tevens als een verweer tegen het verwijt dat het vrijkopen van slaven
 22 weggegooid geld was.¹²⁵

23 De christelijke abolitionisten organiseerden ook openbare bidstonden
 24 voor de afschaffing van de slavernij. Daarvoor werkte de Amsterdamse
 25 afdeling van de NMBAS samen met het Dames-Comité en de Vereeni-
 26 ging ter Verbreiding der Waarheid, een grote evangelisatievereniging in
 27 de Jordaan (die later ook in andere steden afdelingen zou krijgen). Van
 28 één bidstond is een verslag bewaard gebleven. Afdelingsvoorzitter De
 29 Neufville nodigde medebestuurder T.M. Looman, tevens voorzitter van
 30 de evangelisatievereniging, uit om voor te gaan in gebed. Daarna voerde
 31 J. van Eik het woord met een treffende bijdrage over 'de bekeering van
 32 een neger, zoo als deze door hem zelven, zoo eenvoudig aandoenlijk,
 33 aan een predikant, door wien hij wenschte gedoopt te worden, werd
 34 verhaald', waarna hij 'tot eene biddende werkzaamheid opwekte ten
 35 behoeve onzer ongelukkige natuurgenoeten in de Nederlandsche West-
 36 Indische Bezittingen'. Vervolgens hield N.M. Feringa een lezing waarin
 37 hij slavernij voorstelde als 'eene nationale zonde'.¹²⁶

38 Het organiseren van de bidstond was niet alleen bedoeld als onder-
 39 steuning van de strijd tegen slavernij, voor de aanwezigheid wás het een

1 strijd tegen slavernij. Voor wie geloofde dat God 'de harten van Ko-
2 ningen en onderdanen leiden kan naar Zijn welbehagen', was bidden
3 zonder meer een actieve beïnvloeding van het politieke proces.¹²⁷ Vanuit
4 deze overtuiging richtte het Dames-Comité zich in een circulaire aan
5 predikanten en zelfs aan de Hervormde Synode om op het belang van
6 wekelijkse voorbeden voor de afschaffing van slavernij in de zondagse
7 eredienst te wijzen. Aan God, als 'Koning der Koningen', moest 'de spoe-
8 dige en regtmatige afschaffing van de Slavernij door de hooge Regering
9 [...] geloovig worden afgesmeekt'.

10 Het gebed kon daarnaast een andere functie vervullen. Het Dames-
11 Comité beschouwde het 'als een zeer geoorloofde weg [...] om het
12 Nederlandsche volk op te wekken tot hartelijke belangstelling in, en
13 gewenschte medewerking' tot de afschaffing van slavernij. Wanneer door
14 invloed van de synode alle hervormde predikanten voorbeden zouden
15 doen voor afschaffing van slavernij, en zelfs vanaf de kansel berichten
16 over de voortgang in de strijd zouden meedelen, dan zou dat een krach-
17 tige impuls aan de Nederlandse publieke opinie over slavernij betekenen.
18 De synode reageerde afwijzend. Ze had net een adres aan koning Willem
19 III ingediend waarin ze op afschaffing van slavernij aandrong, en vond
20 dat voorlopig voldoende.¹²⁸

21

22 **Betrokken bij het lijden van anderen**

23 Drankzuchtigen en gevolgen van dronkenschap waren dagelijks aan
24 de openbare weg te zien, maar slaven waren er in Nederland niet. In de
25 antislavernijbeweging moest betrokkenheid bij en identificatie met de
26 kwestie op andere manieren tot stand komen. Voor de vroege abolitio-
27 nistische beweging in Nederland was het persoonlijke contact met de
28 Britse zendelingen, vooral Elizabeth Fry, van onschatbare waarde. Zij
29 gaven het voorbeeld hoe geloof gekoppeld kon worden aan de politieke
30 strijd om de slavenemancipatie.¹²⁹

31 In een latere fase van de Nederlandse antislavernijbeweging kwam de
32 persoonlijke identificatie met de kwestie van emancipatie voornamelijk
33 tot stand op een andere manier: via het horen, lezen of zien van het
34 lijden van de slaven, voornamelijk zoals dat gerepresenteerd werd in
35 literaire teksten. Door hun emotionele reacties hierop raakten mensen
36 verbonden met het lijden van anderen en werd protesteren haast on-
37 vermijdelijk. Romans en gruwelverhalen bleken in staat massa's mensen
38 te mobiliseren en kregen hierdoor een grote invloed op het politieke
39 proces. In verschillende hervormingsbewegingen, zoals de strijd tegen

1 kinderarbeid en vivisectie, gingen gruwelverhalen over de slachtoffers
2 een grote rol spelen.¹³⁰

3 Hoe genereren teksten morele verontwaardiging, identificatie met
4 een kwestie en verlangen in te grijpen in misstanden? De Amerikaanse
5 historicus Thomas Laqueur toont aan dat vanaf de achttiende eeuw een
6 nieuw soort verhalen opgang maakte. Zogenoemde 'humanitarian narra-
7 tives' – dit kunnen zowel romans zijn als pamfletten, autopsierapporten
8 en medische casestudies – vertellen uitgebreid het verhaal van het lijden
9 en de dood van gewone mensen, waarbij de oorzaak van het lijden en
10 het lijden zelf zo gedetailleerd worden beschreven dat deze de lezer
11 wezenlijk raken. Allereerst ontstaat er door de gedeelde lichamelijkheid
12 een fysieke identificatie tussen de lezer en de lijder, die zo krachtig is dat
13 er sprake is van 'medelijden'. Daarnaast beklemtonen deze verhalen dat
14 dit lijden voorkomen had kunnen worden en dat soortgelijk lijden nog
15 steeds door de lezer gestopt kan worden. Door de precieze beschrijving
16 van de oorzaken en de aard van datgene wat lijden en dood veroorzaakte,
17 biedt het verhaal aanknopingspunten voor specifieke interveniërende
18 actie. Sterker nog: omdat verbetering als mogelijk en effectief wordt
19 gepresenteerd, is ingrijpen een morele verplichting geworden voor de
20 lezer.¹³¹

21 Het klassieke voorbeeld van zo'n activerende tekst is *Uncle Tom's*
22 *Cabin*, maar er zijn ook Nederlandse voorbeelden, zoals het werk van
23 antislavernijactivisten Marten Douwes Teenstra en Juliën Wolbers.
24 De laatste schreef een brochure met de veelzeggende titel *De slaver-*
25 *nij in Suriname, of dezelfde gruwelen der slavernij, die in de 'Negerhut'*
26 *geschetst zijn, bestaan ook in onze West-Indische Koloniën!* (1853).¹³²
27 Daarnaast was vooral Van Hoëvell's *Slaven en vrijen onder de Neder-*
28 *landsche wet* (1854) invloedrijk: het werd op één lijn gesteld met *Uncle*
29 *Tom's Cabin*.¹³³

30 De gedetailleerde beschrijving van terechtstellingen en mishandelin-
31 gen door wrede slavenhouders raakte de lezers diep. Verslagen van de
32 leeservaring vermelden emoties, en reppen daarnaast zelfs van fysieke
33 reacties op het lijden. Predikant H.C. Voorhoeve schreef naar aanlei-
34 ding van *Slaven en vrijen*: 'Bij het lezen van de gruwelen der slavernij
35 in Suriname, op zoo boeiende wijze door u geschetst, wordt het bloed
36 van verontwaardiging in het aangezicht gejaagd.'¹³⁴ Heldring schreef
37 over een van Teenstra's aanklachten: 'Ik heb dat boek met eene rillende
38 ontzetting gelezen.'¹³⁵ Via de verbeelding van mishandeling en lijden
39 worden de lezers als het ware ooggetuigen van mishandelingen. Ook

1 in ooggetuigeverslagen werden uitgebreid de fysieke reacties die de
2 confrontatie met het lijden opleverde beschreven, zoals in die van een
3 openbare geseling van een jonge slavin: 'Ik draaide mijn hoofd om en
4 zag een tooneel, dat mij letterlijk tot in het gebeente deed koud worden,
5 en mij voor de eerste maal in mijn leven het gevoel gaf, dat mijne haren
6 te bergen rezen.'¹³⁶

7 Het was de bedoeling dat de lezers, net als deze ooggetuige, een fy-
8 sieke afschuw voelden ten opzichte van de gruwelen die zij lazen. Door
9 de gedeelde ervaring van het mens-zijn ontstond identificatie met de
10 mishandelden en deelden de lezers in hun pijn, wanhoop en verdriet.¹³⁷
11 Maar het medelijden met de slaven was niet zuiver onaangenaam. De
12 complexe emotie van het medelijden heeft ook componenten als plezier,
13 vreugde en genot, zo werd eind achttiende eeuw al vastgesteld.¹³⁸ Een
14 belangrijke verklaring voor deze tegenstrijdige gevoelens werd toen ge-
15 zocht in het besef dat dit 'moreel verheven medelijden' een bewijs levert
16 van de eigen deugdzaamheid en zo de medelijdende een aangenaam
17 gevoel van zelfwaardering kan bezorgen. Daarnaast kan het idee dat
18 anderen het slechter hebben een prettig gevoel oproepen. De gedachte
19 dat de medelijdende veroorzaker is of kan worden van de beëindiging
20 van het lijden van de medemens, is een andere bron van vreugde.¹³⁹
21 Het lezen van gruwelverhalen over de slavernij hoeft dus niet als een
22 vorm van zelfkastijding te worden beschouwd. De lezer vond er ook
23 een plezierige bevestiging in van zijn of haar identiteit als beschaafde,
24 christelijke burger van Nederland en als (potentiële) weldoener.

25 De emotionele reactie op literaire verbeelding van het lijden van an-
26 deren werd daarnaast beschouwd als een signaal van het 'morele zintuig',
27 het intuïtieve weten wat goed en wat kwaad was. Dit van oorsprong
28 achttiende-eeuwse idee ging ervan uit dat elk mens met zo'n zintuig
29 begiftigd was, maar algemeen werd aangenomen dat juist vrouwen dit
30 op een pure wijze hadden weten te bewaren. Dit in tegenstelling tot
31 mannen die in politiek en handel gecorrumpeerd waren door geld en
32 eigenbelang en zich vaker aan zedeloosheid of criminaliteit te buiten
33 gingen dan vrouwen. Emoties zijn in deze zienswijze een belangrijke
34 gids naar moraliteit en zelfs een bron van kennis van goed en kwaad.¹⁴⁰
35 Tegenover de 'wetenschappelijke onderneming'¹⁴¹ van de *Bijdragen* be-
36 stond er dus ook een niet-wetenschappelijke manier waarop het weten
37 tot stand kon komen. Van deze manier van kennisverwerving waren
38 vrouwen niet uitgesloten, integendeel, ze speelden er een leidende rol
39 in. Juist zij zouden, via hun gevoeligheid, gemakkelijker toegang hebben

1 tot morele en religieuze waarheden.¹⁴² Het is niet toevallig dat Elizabeth
2 Fry en Harriet Beecher Stowe, de twee figuren die het meest betekend
3 hebben voor het ontstaan van de Nederlandse antislavernijbeweging,
4 zowel vrouw als diep gelovig waren.

5

6 **Vrouwen tegen de slavernij**

7 In de Britse en Amerikaanse geschiedschrijving van de laatste decennia
8 heeft het aandeel van vrouwen in de antislavernijbeweging een her-
9 waardering ondergaan. De interesse in dit onderwerp is des te groter
10 omdat er een duidelijke relatie aan te wijzen is tussen de antislaver-
11 nij- en de vroege vrouwenbeweging. In de Nederlandse literatuur is
12 de verhouding tussen vrouwen en de afschaffing van de slavernij nog
13 nauwelijks uitgewerkt, terwijl dit toch een veelbelovend thema is. Was
14 er ook in Nederland sprake van bijzondere identificatie van vrouwen
15 met vrouwelijke slavinnen? Was de antislavernijbeweging een aanlei-
16 ding voor vrouwen om hun (zelf)opgelegde grenzen te verkennen en
17 te overschrijden en een nieuwe maatschappelijke rol voor zichzelf te
18 creëren? Waarom is dit in Nederland niet het begin geweest van een
19 feministische beweging?

20 In zowel het vrijkopen van slaven als het organiseren van de bidston-
21 den speelde het Dames-Comité ter bevordering van de Evangelie-ver-
22 kondiging en de Afschaffing der Slavernij in Suriname een belangrijke
23 rol. In 1855 richtte de toen 28-jarige Anna Amalia Bergendahl deze ver-
24 eniging op, om zichzelf en andere dames de gelegenheid te geven zich te
25 mengen in de afschaffingskwestie. Ze kende het christelijk-filantropische
26 verenigingsleven van huis uit en had gezien dat vrouwen daarin een lei-
27 dende rol konden spelen. Haar moeder A.M. Bergendahl-Dannenberg
28 had in 1840, daartoe waarschijnlijk geïnspireerd door Elizabeth Fry, de
29 Vereeniging Hulpbetoon aan Eerlijke en Vlijtige Armoede opgericht
30 (later Vereeniging tot Ondersteuning van Hulpbehoevenden genoemd).
31 De bekende maatschappijhervormer en filantroop W.H. Suringar en
32 zijn vrouw speelden een belangrijke rol in deze vereniging, maar de
33 ouders van Anna Bergendahl hadden de dagelijkse leiding. Dochters
34 Charlotte en Anna waren ook 'patrones' en 'bestuurderesse' en namen
35 na de dood van hun moeder de leiding over. In deze vereniging waren
36 vooral vrouwen uit de gegoede burgerstand actief. Door het persoon-
37 lijke contact tussen patronessen en begunstigden moesten de armen
38 beschaafd en productief gemaakt worden. Huisbezoek, werkbemidde-
39 ling en de verkoop van handwerken van arme vrouwen in een winkel

1 werden hiertoe de belangrijkste middelen geacht. Tevens organiseerde
 2 de vereniging een jaarlijkse handwerkverloting.¹⁴³
 3 Anna Bergendahl had in haar jonge leven een uitzonderlijke com-
 4 binatie van ervaringen opgedaan voor een Nederlandse vrouw in het
 5 midden van de negentiende eeuw. Ze had Fry ontmoet, van haar moeder
 6 de kunst van het besturen van een vereniging afgekeken en in Londen
 7 gewoond. Bovendien had ze tijdens een verblijf in Brazilië in haar kin-
 8 derjaren de slavernij 'in al haar afschuwelijkheid aanschouwd' en daar
 9 medelijden gekregen met de slaven.¹⁴⁴ Deze ervaringen vormden de
 10 basis van haar afschaffingswerk. Bergendahl nam het voortouw in de
 11 oprichting en het bestuur van het Dames-Comité, maar het oprichten
 12 van een vereniging is misschien niet haar eigen idee geweest. Gesprekken
 13 van Bergendahl en andere dames met L.A. Chamerovzow, die Scoble
 14 als secretaris van de British and Foreign Anti-Slavery Society was op-
 15 gevolgd, gingen aan de oprichting vooraf.¹⁴⁵ Omdat de NMBAS bewust
 16 afstand hield tot haar Britse zustervereniging, probeerden de Engelse
 17 abolitionisten vrouwen en jongeren buiten die vereniging te mobilise-
 18 ren, wat gedeeltelijk lukte.¹⁴⁶ Het was waarschijnlijk Chamerovzow
 19 die de Amsterdamse dames wees op Angelsaksische voorbeelden van
 20 damescomités voor de afschaffing van slavernij. Dergelijke verenigingen
 21 bevorderden de afschaffing dikwijls concreet door geld in te zamelen
 22 middels handwerkverlotingen. Ook het vervaardigen van handwerken
 23 voor bazaars van andere comités was een bekend fenomeen.¹⁴⁷
 24 Net als in de Vereeniging Hulpbetoon stonden in Anna Bergendahls
 25 comité handwerken centraal, maar het betrof hier niet de voortbreng-
 26 selen van de vlijtige armen, maar 'keurige dames-handwerken'.¹⁴⁸ Ber-
 27 gendahl vormde een handwerkkranz met twaalf Amsterdamse 'Jonge
 28 Dames, die niet in de gelegenheid zijn om zelve groote geldelijke offers
 29 aan het doel van het Comité te brengen, maar daarom te meer eenigen
 30 tijd, en nog meer hare hartelijke belangstelling daaraan gaarne wijden'.
 31 Het Dames-Comité kwam elke veertien dagen een middag bijeen. Na
 32 bijbellezing en gebed bespraken ze de lopende zaken, waarna er gehand-
 33 werkt werd. Op deze bijeenkomsten was er ook aandacht voor de poli-
 34 tieke ontwikkelingen. De dames maakten elkaar 'met de bijzonderheden
 35 der afschaffing bekend'.¹⁴⁹
 36 Ze werkten aan een collectie handwerken die de begeerte van de
 37 burgerij zou moeten opwekken: geborduurde pantoffels, voetbankjes,
 38 kussens en zelfs een geborduurde leunstoel.¹⁵⁰ De dames ontvingen
 39 daarnaast geschenken om hun collectie uit te breiden, bijvoorbeeld van

1 leden van het koninklijk huis, maar ook van een slaaf 'die voor zijn
2 vrijheid werkt'. Hij stuurde als bewijs van zijn nijverheid 'keurige vede-
3 ren-bloemen' op.¹⁵¹ De dames stelden een prijzencatalogus samen en
4 verkochten die, waarop een van hen de geschenken bij haar thuis voor
5 het publiek tentoonstelde. Ze verkochten de loten voor een gulden per
6 stuk, waardoor deelname inderdaad iets voor de gegoede burgerij bleef.
7 Het concept van een loterij met altijd-prijs-garantie was populair: in
8 1857 verkocht het Dames-Comité maar liefst 1421 loten. De trekking
9 vond plaats in het kosteloos ter beschikking gestelde Odeon en werd
10 door een 'talrijke tegenwoordigheid van belangstellende toeschouwers'
11 bijgewoond. Na afloop uitten de dames de wens dat de aanwezigen
12 zich door de verloting meer betrokken zouden voelen bij het lot van
13 de slaven. 'Moge verder de uit deze verloting getrokken prijzen, hetzij
14 van meerder of minder belang, de trekkers ten blijvende herinnering
15 daarvan zijn, ja, als zwijgende, doch zichtbare voorsprekers der slaven,
16 aan der bezitters toeroepen: "Helpt de slaven!"'¹⁵²

17 De handwerken van deze vrouwen stonden symbool voor passende
18 vrouwelijke tijdsbesteding en nuttige productiviteit in huiselijke kring,
19 maar werden nu ook ingezet om de afschaffing van slavernij te bevoor-
20 deren. Een politieke kwestie werd zo aan de privésfeer verbonden: de
21 Amsterdamse vrouwen handwerkten in verenigingsvorm bij een van
22 hen thuis, terwijl ze de politieke ontwikkelingen op afschaffingsgebied
23 bespraken en ze probeerden slavernij zichtbaar te maken in de huizen
24 van Amsterdamse burgers, waar de prijzen fungeerden als 'zichtbare
25 voorsprekers der slaven'. In hun protest tegen de slavernij konden deze
26 vrouwen nauwelijks een grens tussen hun privéwereld en de publieke
27 sfeer aanwijken.¹⁵³

28 In de antislavernijpropaganda was veel aandacht voor de lijdende sla-
29 vin. In een gemengde bijeenkomst van de afdeling Delft van de NMBAS
30 eind 1855 klonk het gedicht 'De slavin-moeder' van onderwijzer A. de
31 Vletter, dat vlak daarop in het tijdschrift van de vereniging gepubliceerd
32 werd.¹⁵⁴ De dichter stelt in zijn gedicht het universele beeld van een
33 moeder met haar kleine kind op schoot centraal. Hij staat uitgebreid stil
34 bij de emoties van de moeder wanneer ze op haar kind neerkijkt. Ver-
35 volgens beschrijft hij hoe een moeder met haar kind mee lijdt wanneer
36 het ziek is of pijn heeft: de moeder vereenzelvigd zich met haar kind.
37 Dan wordt de toehoorder (of lezer) gevraagd zich te laten ontroeren
38 door het beeld van ongelukkige slaven.

39

1 O! Stelt hun toestand u, zoo mogelijk, voor de zinnen
 2 En zucht bij 't droevig lot, dat daar den slaaf verbeidt,
 3 Stort tranen over 't wee, de martling dier slavinnen.
 4 't Zijn tolken van uw hart, van uwe menschlijkheid.
 5
 6 De tranen uit medelijden vergoten worden hier geduid als een bewijs
 7 van de gevoeligheid en de beschaving van de toehoorder. Het lijden
 8 wordt geïntroduceerd in de vergrotende trap van slaaf, via slavin, naar
 9 slavin-moeder.
 10
 11 Hun leed schokt reeds 't gevoel, doet 't bloed soms koortsig jagen,
 12 Ach! Zwaarder nog is 't lot, dat ginds een moeder wacht;
 13 Een moeder, maar gedoemd om 't slavenmerk te dragen.
 14 Een moeder, maar wie 't lot slechts moedersmarte bragt.
 15
 16 Ziet moeders! Ziet daar ginds; al kleurt geen bos die wangen,
 17 Al maakt die donkre tint haar kleine u vreemd in 't oog.
 18 Zij voelt, zoowel als gij, haar ziel aan 't wichtje hangen,
 19 Gelijk in u klopt ook in haar het harte hoog.
 20
 21 Ook zonder alle 49 strofen te citeren is het duidelijk waar het de dichter
 22 om te doen is: via de universele notie van het moederschap de identifi-
 23 catie tussen de slavin-moeder en de christelijke Nederlandse moeder te
 24 bewerkstelligen en bij de laatste medelijden opwekken. In vergelijking
 25 met de slavin had de Nederlandse moeder, bij al haar zorgen, veel om
 26 dankbaar voor te zijn, meende de dichter. Haar lijden bij het ziekbed
 27 van haar kind gaat gepaard met dankbaarheid aan God als het kind het
 28 overleeft, en mocht het kind overlijden, dan heeft ze de wetenschap dat
 29 het in 'het hemelsch Vaderland' is. Deze troost heeft de slavin niet. Uit
 30 een combinatie van liefde en wanhoop is ze zelfs in staat haar eigen kind
 31 te vermoorden, om het te redden uit alle ellende. Ze kan niet in een
 32 reddende God geloven, want 'Zou Hij *haar* lijden zien, *haar* jammer,
 33 *haar* ellende?'. De dood lonkt, zowel voor haar kind als voor haarzelf.
 34 In het slotakkoord koppelt de dichter haar lijden aan (het uitblijven
 35 van) actie van de hoorder en lezer. Hij maakt duidelijk dat niet alleen
 36 haar lot, maar ook hun identiteit op het spel staat. Het mens-, vrouw-
 37 en christen-zijn moet na deze schokkende confrontatie nogmaals in
 38 daden worden bevestigd.
 39

1 'Verschriklijk is haar lot!' zoo spreekt het mededoogen,
 2 Zoo tuigt de menschlijkheid. Hoe dat verzacht, verligt?
 3 De slavernij gefnuikt, door ons vereende pogen!
 4 Gewerkt, maar ook het hart tot hulp omhoog gerigt!
 5
 6 Hun angstgeschrei gaat op, wordt ook door ons vernomen,
 7 Zegt, zult ge werkeloos van verre blijven staan?
 8 Slechts enkel bidden: 'Heer! Uw Koninkrijk moog komen!'
 9 En ook aan dezen ploeg geen nijvre handen slaan?

10

11 Dit gedicht is een schoolvoorbeeld van een 'humanitarian narrative',
 12 waaruit nog eens blijkt dat dit fenomeen in de meest zuivere vorm in
 13 Nederland voorkwam. Wel lijkt de auteur door een buitenlands voor-
 14 beeld geïnspireerd te zijn geweest. Rond 1825 had de Engelsman Samuel
 15 Lines het beeld van een slavin met haar zieke kind op schoot in een
 16 gravure vereeuwigd, in opdracht van de Female Anti-Slavery Society for
 17 Birmingham. Deze vrouwenvereniging gaf een album uit met illustraties
 18 van het lijden van slavinnen. De gravure van Lines kreeg bekendheid,
 19 omdat die de dames zo goed beviel dat ze deze ook op ander propagan-
 20 damateriaal van de Birminghamse abolitionistes lieten afbeelden.¹⁵⁵
 21 Zelfs in Nederland raakte dit beeld bekend. Het Rijksmuseum bezit
 22 nog steeds een 'anti-slavernij kop en schotel', die hoogstwaarschijnlijk tot
 23 de prijzen voor de verloting van het Amsterdamse Dames-Comité heb-
 24 ben behoort.¹⁵⁶ Op de kop staat de 'Wedgewood plaque': het bekende
 25 antislavernij-icoon waarbij een geknielde slaaf zijn geketende handen
 26 smekend opheft. Op de schotel staat een slavin met op schoot haar zieke
 27 kind afgebeeld, duidelijk verschillend van het origineel van Lines, maar
 28 toch onmiskenbaar naar zijn voorbeeld getekend.

29 Dat het gedicht 'De slavin-moeder' op deze afbeelding geïnspireerd
 30 is, wordt des te waarschijnlijker door het onderschrift op de schotel: 'Als
 31 niemand u ziet God ziet u', dat antwoord lijkt te geven op De Vletters
 32 regel 'Zou Hij *haar* lijden zien, *haar* jammer, *haar* ellende?'. De combi-
 33 natie van het lijden van slaaf, slavin en slavenkind met de evangeliserende
 34 boodschap maakt het goed voorstelbaar dat deze stukken speciaal voor
 35 de verloting van het Dames-Comité vervaardigd zijn: dat richtte zich
 36 zowel op de afschaffing van slavernij als op de evangelieverkondiging in
 37 Suriname. Er zijn geen aanwijzingen dat deze kop en schotel op grotere
 38 schaal geproduceerd zijn. Het betreft waarschijnlijk unieke stukken,
 39 misschien door het bestuur van de British and Foreign Anti-Slavery

1 Society of de in Londen woonachtige broer van Anna Bergendahl voor
2 de verloting van haar comité ingezonden. In tegenstelling tot bijvoor-
3 beeld de patriottentijd of de Britse antislavernijbeweging is er in de
4 Nederlandse antislavernijbeweging nauwelijks gebruik gemaakt van
5 propaganda via gebruiksvoorwerpen. Deze bijzondere kop en schotel
6 vormen hierop een uitzondering.

7 Uit verschillende teksten van vrouwen blijkt dat voor hen het beeld
8 van de lijdende slavin, vooral als die ook moeder was, inderdaad een
9 krachtige prikkel vormde om te protesteren tegen de slavernij. Al in
10 1842 publiceerden de dames van het Rotterdam Ladies Anti-Slavery
11 Committee naast hun vrouwenpetitie enkele antislavernijpamfletten.
12 'Het is voor het geluk van duizende hulpeloze vrouwen dat wij bij u
13 pleiten,' schreven ze.¹⁵⁷ Slavernij was in hun ogen niet alleen een ont-
14 kenning van menselijke waarde, maar tevens een huiveringwekkende
15 ontkenning van het verschil tussen mannen en vrouwen.

16
17 Tot schande der menschheid, herinnere men zich, dat de vrouwen
18 onder de slaven in ieder opzicht behandeld worden als de mannen,
19 zoowel wat aangaat den van haar geëischten arbeid, als de smarten
20 die zij moeten ondergaan. En zelfs in de gevoeligste en meest be-
21 langwekkende omstandigheden [= zwangerschap], worden vrouwen
22 niet gespaard. Behoeven wij wel meer op dit punt te zeggen, om de
23 belangstelling en het medelijden van een ieder gaande te maken, die
24 deze bladzijden leest?¹⁵⁸

25
26 Een ander thema dat steeds terugkeert, is het onnatuurlijke van een
27 moeder die haar moedergevoel niet kan uiten en haar moederlijke plicht
28 niet kan vervullen. De kinderen van de slavin zijn niet echt van haar,
29 want ze behoren de slavenhouder toe: hij kan het kind en de moeder elk
30 moment van elkaar scheiden door een van hen te verkopen. De moeder
31 kan haar kinderen niet tegen mishandeling beschermen, omdat haar
32 eigen leven dan gevaar loopt.¹⁵⁹ Alleen afschaffing van slavernij kan
33 aan deze wantoestand een eind maken, want dan kunnen de bevrijde
34 vrouwen 'hare kinderen in hare armen [...] drukken en in moederlijke
35 verrukking uitroepen: "Deze kinderen zijn mijn!"'¹⁶⁰ Ook in de jaren
36 1850 en 1860 bleef het thema van de vrouw die door de slavernij geen
37 vrouw en geen moeder kan zijn, een centraal argument in de aboli-
38 tionistische teksten van Nederlandse vrouwen. In 1858-1859 voerde
39 het Dames-Comité actie voor de vrijkoop van twaalf 'zusters, nu nog

1 slavinnen in Suriname', 'die in Christus den Heer gelooven, en hartelijk
2 begeeren [...] eene vrije beschikking te hebben over haar eigen persoon;
3 echtgenoot en kroost als vrouw en moeder te bezitten en te behouden'.
4 Het verwachtte dat deze oproep aan de 'Zusters in Nederland' om geld
5 te geven 'voor eigen kunne' effectiever zou zijn dan verzoeken om geld
6 voor de vrijkoop van mannelijke slaven, omdat een oproep om vrouwen
7 te helpen eerder 'het hart vermag te treffen en de hand te openen'.¹⁶¹

8 Het verantwoordelijkheidsgevoel van Nederlandse vrouwen voor
9 hun zusters wereldwijd spreekt eveneens uit de tekst van een petitie aan
10 koning Willem III van niet minder dan 733 Amsterdamse vrouwen in de
11 zomer van 1855.¹⁶² De petitionarissen van het 'Adres-Looman-Ketelaar'
12 presenteerden zich aan de vorst als representanten van de – vooral op
13 het gebied van de zedelijkheid – lijdende slavinnen.

14

15 En daar zij hare klagten nimmer tot voor uwen troon kunnen brengen
16 – die vrouwen wier huwelijk niet erkend, wier liefde tot hare mannen
17 tot misdaad vaak wordt aangerekend; die maagden met wier eer en
18 eergevoel gespot wordt; die moeders, wier liefde tot hare kinderen
19 zoo duur soms wordt geboet; – daar zij hoewel ook onderdanen van
20 Uwe Majesteit, nimmer hare belangen U kunnen bekend maken,
21 – achten de Ondergeteekenden het voor God en haar geweten ver-
22 plicht, zulks in haren naam te moeten doen.

23

24 De vrouwen waren zich ervan bewust hiermee een grens te overschrij-
25 den, als 'de zoodanigen wier sekse in gewone gevallen zich met openbare
26 aangelegenheden minder pleegt in te laten'. Ze legden de koning uit
27 waarom ze die grens willens en wetens overschreden.

28

29 Door alles wat in de laatste tijden van den toestand der slaven in onze
30 koloniën, vooral in de West-Indiën, is bekend geworden, – en in welk
31 christelijk huisgezin wordt het lot dier ongelukkigen niet besproken?
32 – is het gemoed der ondergeteekenden zoodanig geschokt geworden,
33 dat zij niet langer de begeerte kunnen wederstaan, om zich regstreeks
34 tot Uwe Majesteit te wenden met de dringende bede, om aan dien
35 staat van zaken spoedig een einde te maken.

36

37 De gruwelen van de slavernij waren in de huiselijke sfeer doorgedron-
38 gen en schokten daar ook vrouwen en kinderen. Onder verwijzing naar
39 God, hun geweten en hun geschokte gemoed konden deze vrouwen

1 de stap zetten naar de politieke daad die een petitie is. De petitionaris-
2 sen benadrukten echter dat ze zich niet in het politieke debat over de
3 afschaffing wilden mengen, dat op dat moment fel werd gevoerd. 'De
4 ondergeteekenden treden niet op het gebied der staatshuishoudkunde;
5 zij wenschen alleen een kreet tot Uwen troon te doen opgaan van me-
6 delijden met die ongelukkige slaven en slavinnen.' Formeel waren ze
7 uitgesloten van het politieke proces, maar ze voelden zich geroepen
8 hun stem te laten horen.

9 Het opmerkelijke aan het Adres-Looman-Ketelaar is niet alleen de
10 lange lijst ondertekenaars, maar vooral ook de sociaal-economische
11 achtergrond van de vrouwen die hun naam eraan verbonden: dienst-
12 bodes, kroeghoudsters, vrouwen van arbeiders en van kleine ambachts-
13 lieden uit de Amsterdamse Jordaan.¹⁶³ Zij manifesteerden zich in deze
14 jaren gewoonlijk niet in de publieke sfeer, en al helemaal niet door een
15 schriftelijk protest inzake een politieke kwestie dat door publicatie in
16 het tijdschrift van de NMBAS openbaar werd. Het initiatief kwam niet
17 voort uit het Dames-Comité, dat pas na het indienen van deze petitie
18 lijkt te zijn opgericht en waarvan de leden een hogere maatschappelijke
19 status hadden. De petitie is waarschijnlijk georganiseerd als een van de
20 activiteiten van de Vereeniging ter Verbreiding der Waarheid. Deze evan-
21 gelisatievereniging was in 1847 opgericht om 'het Réveil te verspreiden
22 onder den derden en vierden stand des volks'. In de Jordaan opereerde
23 deze vanaf 1854 vanuit een groot en drukbezocht evangelisatiegebouw
24 aan de Elandsstraat 84, waar ook de openbare bidstonden tegen de sla-
25 vernij gehouden werden.¹⁶⁴

26 Theodorus Matthijs Looman, evangelist, catechiseermeester, ver-
27 taler en schrijver was de spil van deze vereniging. Hij was gehuwd met
28 Elizabeth Looman-Ketelaar, die als eerste de petitie ondertekende. Zijn
29 invloed op de vrouwenpetitie zou wel eens aanzienlijk kunnen zijn ge-
30 weest.¹⁶⁵ Looman was bestuurslid van de Amsterdamse afdeling van
31 de NMBAS en betrokken bij de openbare bidstonden tegen de slavernij.
32 Ook publiceerde hij meerdere malen over slavernij, onder meer in de
33 *Christelijke Stemmen*. In 1856 wees hij op de activiteiten van Beecher
34 Stowe en 'eenige harer vriendinnen' en citeerde hij haar instemmend:
35 'Het doel dat wij trachten te bereiken, is de aandacht van het publiek
36 gaande te maken, is de ingeslapen gewetens wakker schudden, de onver-
37 schillige harten te verwarmen.'¹⁶⁶ Het Adres-Looman-Ketelaar vormde
38 een zelfbewuste uitdrukking van de identiteit van de ondertekenaars
39 en toont een religieus gemotiveerd politiek statement dat niet alleen

1 grenzen tussen de seksen, maar ook tussen verschillende sociaal-eco-
2 nomische groepen overschreed. Juist in dat laatste aspect onderscheidt
3 dit adres zich van het Adres-Enslie-Ashwell uit 1842, dat hoofdzakelijk
4 door dames uit de hogere middenklassen en leden van de stedelijke elite
5 was getekend.

6 Er zijn dus aanwijzingen dat de vrouwelijke identificatie met de slavin
7 en buitenlandse voorbeelden (de vrouwenpetitie van 1855 lijkt mede
8 door Beecher Stowe geïnspireerd; Bergendahl is beïnvloed door Fry en
9 de Britse abolitionisten) leidden tot grensoverschrijdend gedrag van
10 vrouwen. Hun participatie in de slavernijkwestie voedde hun seksebe-
11 wustzijn, op grond waarvan ze zich als vrouwen gingen organiseren en
12 opkwamen voor andere vrouwen. Hiermee waren ze pioniers van de
13 Nederlandse vrouwenbeweging.¹⁶⁷ Dit wil echter niet zeggen dat ze ook
14 pioniers van de feministische beweging waren, zoals sommige Britse en
15 Amerikaanse antislavernij-activistes wel geworden zijn. Daar ontstond
16 de strijd voor gelijke rechten voor vrouwen uit verontwaardiging over
17 de uitsluiting van vrouwen uit antislavernij-organisaties en als reactie
18 op felle protesten tegen het openbare optreden van vrouwen. Voor de
19 Angelsaksische wereld is met recht gesteld: 'Women's rights emerges
20 within the Antislavery Movement.'¹⁶⁸

21 In vergelijking met deze vrouwen kozen de Nederlandse vrouwen
22 een bescheidener rol in de eveneens bescheidener Nederlandse anti-
23 slavernijbeweging. Ze vormden geen radicale vrouwenorganisaties en
24 spraken niet in het openbaar, punten waarover in het buitenland strijd
25 ontstond. Anna Bergendahl was eigenlijk de enige Nederlandse die in
26 de periode 1840-1863 onder eigen naam meerdere malen zelfstandig
27 publiceerde tegen de slavernij. Zij koos verder bewust voor activiteiten
28 die bij haar vrouw-zijn pasten en liet bijvoorbeeld petitioneren of het
29 behandelen van de afschaffing 'op staatkundige, wijsgeerige, en finan-
30 cieele wijze' over aan 'andere soortgelijke Inrigtingen, doch die onder
31 het meer scherpzinnige bestuur staan van *Heeren*, waaronder zich zelfs
32 *Staatsmannen* bevinden', waarmee ze de NMBAS bedoelde.¹⁶⁹ Toch riep
33 ze met haar zelfbewuste houding weerstand op. Mannen met wie ze
34 samenwerkte, voelden haar persoonlijke ambitie om erkenning te krij-
35 gen voor haar succesvolle werk haarscherp aan en wezen haar terecht:
36 ze moest binnen de grenzen van het vrouwelijke domein blijven en niet
37 langer haar persoonlijke trots en ambitie in haar hervormingswerk la-
38 ten doorschemeren.¹⁷⁰ Bergendahl zag in dergelijke terechtwijzingen
39 geen aanleiding te protesteren tegen haar beperkte bewegingsruimte als

1 vrouw. Ze zou voor die strijd in haar kringen ook weinig medestanders
2 gevonden hebben. Ze schikte zich in haar beperkte levenssfeer.¹⁷¹

3 De activiteiten van Nederlandse vrouwen tegen de slavernij lijken pa-
4 radoxaal genoeg eerder tot een bevestiging dan tot een doorbreking van
5 het vrouwelijke rolpatroon te hebben geleid. Steeds werd het relatieve
6 geluk van de Nederlandse vrouw en moeder benadrukt. Bergendahl
7 formuleerde het als volgt:

8
9 O! gij allen die de zegeningen kent der Christelijke vrijheid, gij, die de
10 genoegens van het huiselijke leven gevoelt, echtgenooten en moeders,
11 jongelingen en jonkvrouwen, ja kinderen en dienstboden, helpt op
12 nieuw eenige *vrouwen, moeders of jonge dochters* ook hare vrijheid
13 van uit de onteerende slavenbanden te geven.¹⁷²

14
15 Of in de de vrouwenpetitie van 1855: 'als echtgenooten, moeders en
16 huwbare meisjes gevoelen wij [...] meer dan ooit ons voorregt vrij te
17 zijn'.¹⁷³ In combinatie met de christelijke en burgerlijke moraal verloor
18 de vrouwelijke solidariteit veel van haar potentiële revolutionaire ka-
19 rakter. Vrijheid was christelijke vrijheid, de vrijheid om een fatsoenlijk
20 bestaan te leiden, de vrijheid tot huwelijksbanden en moederschap. De
21 wens om de slavin te domesticeren, te bekeren, te beschaven en dus te
22 vormen naar het ideaalbeeld van de fatsoenlijke burgervrouw was uit-
23 eindelijk een bevestiging van de burgerlijke moraal. Het is opmerkelijk
24 dat teksten van vrouwen steeds gaan over dergelijke morele kwesties,
25 terwijl de fysieke uitputting en de economische uitbuiting van de slaven
26 nauwelijks aan de orde kwamen. De vrouwen refereerden hier en daar
27 wel aan de staathuishoudkundige doctrine dat de 'ware belangen' van
28 Nederland en de slavenhouders in de afschaffing van de slavernij lagen,
29 maar het thema van vrije arbeid had bijna geheel plaats gemaakt voor
30 die andere vrijheid: zonder belemmeringen volwaardig christen, vrouw
31 en moeder te kunnen zijn.¹⁷⁴

32 Dit mechanisme is ook gesignaleerd voor Britse en Amerikaanse
33 vrouwen in evangelisch geïnspireerde hervormingsbewegingen. Het
34 benadrukken van de afschuwelijke toestand van de slavinnen in hun
35 petitie en pamfletten produceerde een ideaalbeeld van het leven van de
36 protesterende vrouwen, een ideaal dat ze ook de slavinnen gunden. Het
37 breed uitmeten van het lijden van de slavin fungeerde als een bevestiging
38 van hun eigen vrouwelijke en christelijke identiteit en van hun vrije
39 en gelukkige leven, en zelfs van hun (politieke) invloed. De slavinnen

1 werden als ultieme slachtoffers neergezet, die het zonder mannelijke
2 bescherming moesten doen en daarom – ad interim – door de vrou-
3 wen werden gerepresenteerd.¹⁷⁵ In de Angelsaksische wereld zowel als
4 in Nederland gold de gewaagde daad van het politieke protest als het
5 ultieme bewijs van de vrijheid van deze vrouwen. Inhoudelijk was dat
6 protest echter slechts bedoeld om de koning te smeken de slavinnen te
7 redden en te beschermen.¹⁷⁶ Op deze wijze blokkeerde de notie van
8 zusterschap de ontwikkeling van een feministisch bewustzijn, in plaats
9 van het te bevorderen. De lijdende slavin riep ook een stereotiep beeld
10 van de slavin in het leven dat nog maar zeer recent is bijgesteld. De
11 slavinnen waren in de strijd voor de afschaffing van de slavernij veel
12 minder passief dan hun ‘zusters’ in Nederland, en daarna historici, zich
13 verbeeldden.¹⁷⁷

14 Jonge mensen waren evenals vrouwen formeel van het politieke pro-
15 ces uitgesloten, maar ook zij organiseerden zich in de slavernijkwestie,
16 met steun van de Britse abolitionisten. Naast de Utrechtsche Studen-
17 ten-Vereeniging Nederland en West-Indië¹⁷⁸ bestond een Nederlandsch
18 Jongelings-Genootschap ter afschaffing der slavernij: ‘Servitus Generis
19 Humani Flagitium’ (slavernij is de gesel der mensheid). De laatste ver-
20 eniging was eind 1853 opgericht door jonge mannen die daartoe waren
21 ‘opgewekt door het lezen van de *Negerhut*’.¹⁷⁹ In organisatorische zin
22 was het Jongelings-Genootschap verbonden aan de Vereeniging ter
23 Verbreiding der Waarheid. Als ‘zijtak’ van die vereniging bestonden
24 Kinder- en Jongeliedengenootschappen ter verbreiding der zendings-
25 zaak. Waarschijnlijk waren de kindergenootschappen betrokken bij
26 een speciale actie van het Dames-Comité: kinderen zamelden geld in
27 voor de vrijkoop van slavenkinderen.¹⁸⁰ Ook voor hen was *Uncle Tom’s*
28 *Cabin* wellicht een inspiratiebron, al in 1853 verscheen er een speciaal
29 voor kinderen bewerkte versie in het Nederlands.¹⁸¹

30 De jongeren gaven bij de British and Foreign Anti-Slavery Society
31 aan ‘anxious for British support’ te zijn, waarop vertegenwoordigers van
32 deze vereniging hen verschillende malen een bezoek brachten. Op 19
33 juli 1855 sprak secretaris Chamerovzow op uitnodiging van het Jonge-
34 lings-Genootschap op een openbare vergadering in Amsterdam. Pen-
35 ningmeester van het genootschap J. van Heerde fungeerde als tolk.¹⁸²
36 De NMBAS had geweigerd Chamerovzow officieel in haar midden te
37 ontvangen, maar bij de jongeren was hij van harte welkom. De NMBAS
38 voelde zelfs de noodzaak zich door een advertentie in het *Algemeen*
39 *Handelsblad* te distantiëren van de activiteiten van het Jongelings-

1 Genootschap, toen dat onder leiding van Wolbers geld inzamelde voor
2 een ‘dwaas en ondoordacht plan’: de aankoop van een plantage inclusief
3 slaven.¹⁸³

4 Op een van de jaarfeesten van het Jongelings-Genootschap vertelde
5 de zeventienjarige voorzitter Frédéric Jules Pierre Moquette dat de ver-
6 eniging niet veel medewerking kreeg. Politiek was volgens de publieke
7 opinie geen kinderspel: niet jonge mensen, maar ‘de notabelen van het
8 land zijn er om die zaken in de Tweede Kamer te bespreken’. Het was
9 daarom, meende de voorzitter, dat zijn genootschap nog niet meer dan
10 22 leden telde.¹⁸⁴

11 In 1858 richtten de jongeren zich middels petitie tot de regering
12 en de volksvertegenwoordiging om steun te betuigen aan het eerste
13 wetsvoorstel tot afschaffing van slavernij, van minister van Koloniën
14 J.J. Rochussen.¹⁸⁵ De Utrechtse studenten en het Jongelings-Genoot-
15 schap ter afschaffing der slavernij stuurden, evenals Wolbers, Teenstra,
16 de British and Foreign Anti-Slavery Society alsook het hoofdbestuur
17 en enkele afdelingen van de NMBAS een adres in. Er ontstond zelfs een
18 kleine petitiebeweging (die waarschijnlijk door de Britse abolitionisten
19 gecoördineerd was) toen een aantal Christelijke Jongelings-Vereenigin-
20 gen adressen met een identieke tekst aanbood. Jongeren uit Amsterdam,
21 Ermelo, Leiden, Nieuw-Loosdrecht, Heemstede, Leeuwarden, Zaandam
22 en Haarlem verklaarden dat zij ‘als Jongelingen [...] zich niet vermeten
23 een oordeel over deze onderwerpen uit te brengen’, maar vroegen toch
24 om een spoedige afschaffing van slavernij.¹⁸⁶

25

26 **Ruimte voor gevoel**

27 De vrouwen en jongeren toonden in petitie en andere acties hun ge-
28 schokte gevoel over de gruwelen van de slavernij. Maar dat was niet
29 slechts aan die groepen voorbehouden. Het laten spreken van medelij-
30 den, afschuw, verontwaardiging en woede over misstanden lijkt rond
31 de jaren 1853-1855 in brede kring in de mode te zijn geweest, zoals
32 blijkt uit petitie, de waardering voor ‘humanitarian narratives’ en Ka-
33 merdebatten.

34 Het indienen van petitie was in die jaren populair, denk allereerst aan
35 het massapetitionnement van de Aprilbeweging in 1853, maar ook aan
36 de petitiebeweging van de drankbestrijders in 1855 (zie volgend hoofd-
37 stuk) en het Adres-Looman-Ketelaar dat eerder aan de orde kwam. Een
38 kwantitatief overzicht van het aantal petitie dat per jaar bij de Tweede
39 Kamer werd ingediend, toont een enorme piek rond 1853. Hiervoor

1 is niet alleen de Aprilbeweging verantwoordelijk, aangezien de meeste
2 adressen toen aan de koning werden aangeboden en bovendien ook in
3 de jaren voor en na 1853 de hoge aantallen petitie opvallen.¹⁸⁷ Dat
4 er in deze jaren meer petitie werden ingediend, komt deels doordat
5 na 1848 de grondwet in organieke wetten moest worden uitgewerkt,
6 waardoor belanghebbenden en belangstellenden hun ideeën daarover
7 kenbaar maakten.

8 Het heeft ook te maken met het feit dat een nieuwe groep mensen de
9 petitie ontdekte. Enerzijds als politiek instrument: de Tweede Kamer
10 had meer te zeggen dan voor 1848. Voor wie een minimum aan
11 formele politieke invloed bezat, zoals vrouwen, jongeren en mannen
12 zonder kiesrecht, was de petitie in feite de enige manier waarop men
13 zich formeel in het politieke besluitvormingsproces kon mengen.¹⁸⁸
14 Anderzijds was het een geschikt medium om uiting te geven aan geve-
15 lens en die zinvol te kanaliseren. Het organiseren en indienen van een
16 petitie was vaak een symbolische daad, die uiting gaf aan de overtuiging
17 en de ambities van de ondertekenaars. De petitie was een expressieve
18 manifestatie die duidelijk maakte waar de ondertekenaars voor stonden,
19 wie ze waren, of preciezer: wie ze wilden zijn.

20 Petitie die als expressieve manifestatie dienden, zijn te herkennen
21 aan een aantal kenmerken. Ze werden veelvuldig ingestuurd, met relatief
22 veel ondertekenaars. Ze waren qua timing niet (altijd) op de Haagse
23 politiek afgestemd, en regelmatig aan de koning gericht. In de tekst
24 werd datgene wat de adressanten raakte, gedetailleerd uit de doeken
25 gedaan en werden hun gevoelens uitgebreid verwoord. Een voorbeeld
26 is het *Adres aan Z.M. den Koning* uit 1848 dat hiervoor aan de orde
27 kwam omdat het bol stond van gruwelverhalen over geseling, incest en
28 lepra, en dat tot doel had de 'schuld van bloed en tranen' die ook op de
29 ondertekenaars rustte te verminderen.

30 Hiermee onderscheiden deze petitie zich van een meer formele vari-
31 ant, die over het algemeen werd ingezet door mannen die via formele
32 en informele kanalen ook op andere manieren invloed op het politieke
33 besluitvormingsproces konden uitoefenen. Want niet alle afschaffers
34 hielden evenveel afstand tot de parlementaire politiek. Bijvoorbeeld
35 de Utrechtse abolitionisten rond Ackersdijck of de koloniale experts in
36 het Indisch Genootschap vroegen zich steeds af of het indienen van een
37 petitie opportuun zou zijn; zo niet dan achtten ze het middel ongepast,
38 haast onfatsoenlijk. Voor hen waren bepaalde politieke momenten het
39 meest geschikt om te petitioneren, zoals rond een grondwetswijziging,

1 troonrede of indiening en bespreking van een wetsvoorstel. Zij pasten
2 zich aan het ritme van het politieke bedrijf aan. Niet alleen het tijdstip
3 van petitioneren was voor hen van belang. Ze waren zich er tevens van
4 bewust dat de namen van de ondertekenaars van groot belang waren
5 voor de beoordeling van de petitie. Wanneer radicale figuren of mensen
6 die nauwelijks maatschappelijk aanzien genoten, een verzoek aan de
7 regering richtten, kon dat averechts werken, omdat zij niet 'de' publieke
8 opinie zouden vertegenwoordigen. Daarom hielden zij hun petities
9 vaak kleinschalig en telde de kwaliteit van de namen eronder meer dan
10 de kwantiteit.

11 Afschaffers als Marten Douwes Teenstra en Juliën Wolbers richtten
12 talloze petities aan de machthebbers waarin ze verzochten om onmiddell-
13 lijke afschaffing van slavernij. Hun geloof en gevoelens van afschuw en
14 verontwaardiging vormden het uitgangspunt voor deze acties. Evenals
15 Van Hoëvell en Millies lieten zij in hun protest tegen de slavernij hun
16 gevoel spreken. Juist deze vier mannen worden tegenwoordig nog het
17 meest genoemd en geroemd om hun principiële en hartstochtelijke af-
18 keuring van de slavernij, maar in hun tijd waren ze omstreken, niet zozeer
19 omdat ze de slavernij afkeurden, maar om de heftige, hartstochtelijke
20 manier waarop ze dat deden.¹⁸⁹ Zij verbonden hun identiteit en in zekere
21 zin hun lot aan de afschaffing van slavernij en namen daarvoor risico's.
22 Teenstra stelde bijvoorbeeld jaar in jaar uit de slavernij aan de kaak in
23 publicaties en petities. Opmerkelijk is dat dit in de jaren 1840 geen, en
24 rond 1853 plotseling wel waardering en effect opleverde.

25 Teenstra was een Groningse boer van Friese afkomst die in 1826 als
26 opzichter van bruggen en wegen naar Java reisde en van 1828 tot 1834
27 als landbouwadviser te Suriname persoonlijk kennismaakte met de
28 slavernij. Hij was de auteur van de eerste Nederlandse 'humanitarian nar-
29 ratives' in de tweede abolitionistische golf, met als belangrijkste werk *De*
30 *Negerslaven in de kolonie Suriname* (1842). De doopsgezinde Teenstra
31 koos voor dit boek als motto de bijbeltekst 'ik zal u mijn geloof uit mijne
32 werken tonen'. Hij kante zich fel tegen het 'machinaal Christendom'
33 dat de 'schijnvrome reptilien' van de zendingsverenigingen de slaven in
34 Suriname aanleerden. Dit leverde slechts 'papegaai-christenen' op en
35 maakte van het christendom een 'hatelijk en verachtelijk goochelspel'.
36 Hij riep mensen op hun steun aan de Surinaamse zendings- en bijbelge-
37 nootschappen op te schorten en eerst de slavernij af te schaffen.¹⁹⁰ In de
38 rest van zijn boek toonde hij de misstanden van de slavernij, onder meer
39 met een indrukwekkende beschrijving van de executie van de drie jonge

1 slaven Mentor, Present en Cojo (met portretten) die brand hadden ge-
2 sticht en voor straf door het gouvernement levend verbrand werden.

3 Het boek veroorzaakte nogal wat opschudding, enerzijds vanwege
4 de gruwelen die Teenstra beschreef, anderzijds omdat hij niet alleen
5 de slachtoffers maar ook de verantwoordelijken met naam en toenaam
6 noemde en hen openlijk beschuldigde. Daarmee gaf hij 'regtstreeks er-
7 gernis', volgens zijn nieuwe uitgever M.H. Binger, die hem waarschuwde
8 niet op dezelfde voet voort te gaan: 'men kent elkander in dit kleine land
9 van te nabij, om onbewimpeld te schrijven; alles moet zoo niet van nabij
10 gezien en bewezen worden, hierdoor zoude men zich schuldig maken
11 aan onbescheidenheid en personaliteiten'.¹⁹¹ Teenstra zag wel in dat
12 hij, relatieve buitenstaander zonder academische achtergrond, in het
13 Nederland van die tijd een weinig effectieve strategie voerde, maar hij
14 voelde zich verplicht de misstanden op zijn eigen, beperkte wijze aan
15 de kaak te stellen.

16 Pas toen hij in 1844 in de *Bijdragen* een alternatief ontwaarde voor
17 zijn publicaties, bond hij enigszins in: 'Dan gelukkig! Driewerf geluk-
18 kig!! dat zich vaderlandsche geleerden opgedaan hebben, die zich het
19 lot der slaven hebben aangetrokken, zoodat men mijn populair geschrijf
20 nu zal kunnen ontberen'.¹⁹² De uitgevers van de *Bijdragen* hadden een
21 solide alternatief voor zijn 'populair geschrijf': door het abstracte en
22 onpersoonlijke van het wetenschappelijke perspectief werden 'personali-
23 teiten' vermeden. Met andere woorden, het beschuldigende karakter van
24 de 'humanitarian narratives' stond haaks op wat als fatsoenlijk gedrag in
25 het openbare leven werd beschouwd. Daarin gingen mannen als Teen-
26 stra, Van Hoëvell en later Multatuli te ver volgens de goegemeente.¹⁹³

27 Teenstra's felle stijl gaf in de jaren 1840 veel aanstoot en werkte con-
28 trapproductief, maar rond het midden van de jaren 1850 vonden zijn
29 talrijke petitie's in de Tweede Kamer plotseling gehoor. De misstanden
30 die hij erin beschreef, werden besproken en waren voor Kamerleden
31 aanleiding de minister ter verantwoording te roepen.¹⁹⁴ Ook Tweede-
32 Kamerlid Van Hoëvell zette waargebeurde gruwelverhalen in als poli-
33 tiek instrument in zijn boek *Slaven en vrijen onder de Nederlandsche*
34 *wet* (1854). Hij had uit voorzorg wel de misstanden in literaire vorm
35 gegoten.

36

37 Daardoor vermeed ik de onaangename noodzakelijkheid van, bij
38 het blootleggen van eenen maatschappelijken toestand, die elken
39 Nederlander moet doen blozen, tevens bepaalde personen te moeten

1 kwetsen of ten toon stellen. Niet anders dan verdichte namen treft gij
2 in deze bladen aan, zoodat niemand zich persoonlijk kan beledigd
3 rekenen.¹⁹⁵

4

5 Hij wilde niemand beledigen, maar afschuw wekken over de gruwelen
6 en aan de lezers een politiek protest ontlokken.

7

8 Verre was van mij de bedoeling van te grieven en te wonden, maar
9 (waarom zou ik het verzwijgen?) ik rekende het mij tot pligt, zoo
10 mogelijk eene algemeene verontwaardiging op te wekken tegen de
11 slavernij; ik wensch een nationalen kruistogt tegen haar voortdurend
12 bestaan in 't leven te roepen; ik wensch zulk een afschuw voor die
13 instelling bij het Nederlandsche volk te weeg te brengen, dat hare
14 instandhouding niet meer mogelijk zij.¹⁹⁶

15

16 Van Hoëvell presenteert het hier als een vanzelfsprekendheid dat de
17 regering de volksovertuiging zou moeten volgen. Hij beschouwde in
18 1854 het opwekken van afschuw in brede lagen van de bevolking als
19 een goede politieke strategie. Vandaar dat hij in *Slaven en vrijen onder*
20 *de Nederlandsche wet* uit het lijden van individuen de tekortkomingen
21 van die wet aantoonde en niet in juridische beschouwingen bleef ste-
22 ken. In de jaren na het verschijnen van *De Negerhut* was een dergelijk
23 protest effectief. Verscheidene tijdgenoten legden getuigenis af van de
24 beslissende invloed van *Slaven en vrijen* op hun meningsvorming over
25 afschaffing van slavernij.¹⁹⁷ Het Nut petitioneerde in 1857 voor afschaf-
26 fing van slavernij, waarschijnlijk onder invloed van *De Negerhut*.¹⁹⁸ En
27 toen minister Rochussen in 1858 aantrad, was hij vastbesloten de sle-
28 pendende slavernijkwestie op te lossen, onder meer omdat hij diep getrof-
29 fen was door 'walgelijke beschrijvingen van kastijdingen, vooral aan
30 vrouwen'.¹⁹⁹

31 Zowel buiten als binnen de Kamer speelden gruwelverhalen een rol
32 in het slavernijdebat. Vooral tussen 1853 en 1855 toonden ook Ka-
33 merleden zich geraakt door het lijden van de slaven. In tegenspraak
34 met het idee dat liberalen slechts de ratio lieten spreken in politieke
35 kwesties, stelt Ulla Jansz dat het spreken over emoties geen probleem
36 vormde. Tenminste, wanneer er consensus bestond dat het beleid gewij-
37 zigd moest worden.²⁰⁰ Emoties vervulden een publieke rol. Door hun
38 reacties op de gruwelverhalen en hun principiële afwijzing van slavernij
39 toonden de Kamerleden beschaafde en moreel hoogstaande mannen te

1 zijn. Emoties dienden echter geen rol te spelen in de concrete uitwerking
2 en uitvoering van de plannen tot afschaffing. Een politicus diende dan
3 vooral ‘praktische zin’ te tonen, wat wil zeggen dat hij de belangen van
4 de schatkist zwaar moest laten wegen.

5 De grotere ruimte die er enige tijd was om gevoelens met goed fatsoen
6 in de openbaarheid te tonen en binnen het politieke domein te brengen,
7 is gecreëerd of in ieder geval gevoed door de immense populariteit van
8 *De Negerhut*. Dat wil niet zeggen dat het hier oppervlakkige of on-
9 echte gevoelens betreft. Het dwepen met *De Negerhut* en de behoefte
10 publiekelijk afkeer te tonen van de gruwelen van de slavernij, vormen
11 een uitdrukking van de gevoelens van onbehagen en schuld die het
12 voortbestaan van slavernij in de eeuw van vooruitgang opriep.

13

14

15 EEN SLEPENDE KWESTIE

16

17 In 1848 was de afschaffing van slavernij dichtbij geweest, maar tot te-
18 vredenheid van de slavenhouders was in plaats van een emancipatiewet
19 een ‘slavenreglement’ ingevoerd, als surrogaat voor vrijverklaring: de
20 regering wilde wel verbetering in de situatie van de slaven, maar geen
21 fundamentele verandering. De slaven kregen rechtspositie, hun leefom-
22 standigheden verbeterden, maar de invloed van hun eigenaren was door
23 het nieuwe reglement eerder vergroot dan verkleind. Ze mochten nog
24 steeds zonder enige tussenkomst of onderzoek van officiële instanties
25 hun slaven lijfstraffen opleggen.²⁰¹ De regering was echter gevoelig voor
26 de publieke opinie rond de slavernijkwestie. In het jaar van *De Neger-*
27 *hut* en kort na de heroprichting van de NMBAS stelde de regering een
28 staatscommissie in om ‘te onderzoeken welke maatregelen, met het oog
29 op de tegenwoordigen toestand der slavenbevolking in de koloniën en
30 bezittingen van het Rijk in andere werelddeelen, door de Regering kun-
31 nen en behoren te worden genomen.’²⁰² De staatsfinanciën waren sterk
32 verruimd door de grote sommen geld die het cultuurstelsel opleverde
33 en al ging een groot deel van deze inkomsten op aan de rentelast van de
34 staatsschuld, ze boden een perspectief op een toekomstige afschaffing
35 van slavernij.

36 De samenstelling van de commissie, haar opdracht en resultaten deden
37 echter vermoeden dat de regering niet serieus een spoedige emancipatie
38 nastreefde. De commissieleden waren in meerderheid zeer behoudend
39 of zelfs reactionair. Groen van Prinsterer was de enige ‘slavenvriend’,

1 tegenover twee representanten van de Amsterdamse slavenhouders.²⁰³
2 Dit alles wekte de argwaan van de afschaffers in de Tweede Kamer,
3 die op 10 december minister van Koloniën C.F. Pahud de openlijke
4 verklaring ontlokten dat het niet langer de vraag was óf er zou worden
5 geëmancipeerd, maar alleen hoe dit moest gebeuren. Uit 'veiligheids-
6 overwegingen' mocht de commissie het woord emancipatie echter niet
7 gebruiken en moest zij zich formeel bezighouden met de lotsverbetering
8 van slaven. Een jaar na instelling van de commissie stapte Groen op, uit
9 onvrede met de omslachtige en trage werkwijze.²⁰⁴

10 In augustus 1855 verscheen het rapport van de staatscommissie
11 met richtlijnen voor een eventuele 'opheffing van meesterschap'. De
12 Tweede Kamer stond er negatief tegenover. Vooral voorwaarden als
13 de terugbetaling van de kosten door de voormalige slaven, de commu-
14 nale leefgemeenschappen waar ze verplicht zouden moeten wonen en
15 werken en de plaatsing onder staatstoezicht met een burgerrechtelijke
16 uitzonderingspositie ontmoetten veel tegenstand.²⁰⁵ Juist omdat het
17 rapport 'hoogst voorzigtig' van toon was, vormde het een sterke stimu-
18 lans voor de discussie over de afschaffing. Het rapport, maar tevens Van
19 Hoëvells *Slaven en vrijen* en de stroom adressen die Teenstra indiende,
20 mobiliseerden abolitionisten binnen en buiten het parlement, die échte
21 vrijheid eisten voor de slaven. Ook in de komende jaren bleven liberale
22 en antirevolutionaire abolitionisten gezamenlijk strijden voor eerlijke
23 wetgeving waarin de slaven niet werden 'afgescheept met een emancipa-
24 tie die van de vrijheid een karikatuur dreigde te maken' en die in wezen
25 een 'vermomde slavernij' was. En nog steeds bleef de tegenstelling tussen
26 vrijheid en financieel-economische belangen van de Nederlandse staat
27 de reden voor uitstel en vertraging van de afschaffing.²⁰⁶

28 Paradoxaal genoeg kwam de NMBAS in een lastige positie terecht toen
29 zowel de publieke opinie als de regering in principe voor afschaffing
30 was. Tussen 1853 en 1856, in de hoogtijdagen van de antislavernijbe-
31 weging, bezat de NMBAS als geweten van het Nederlandse volk een
32 vanzelfsprekend elan. In de jaren tussen 1857 en 1863, toen de kwestie
33 echt slepend begon te worden, wist de vereniging echter niet goed raad
34 met zichzelf. Ze wilde het protest van de Nederlandse natie tegen de
35 slavernij bundelen en tot uitdrukking brengen tegenover de regering.
36 Vanaf december 1853 verviel deze noodzaak, omdat de regering toen
37 onomwonden verklaarde dat de slavernij zou worden afgeschaft. Toen
38 in 1856 de slavenreglementen aangescherpt en strenger gehandhaafd
39 werden en het jaar daarop secretaris Gefken 'juist vanwege zijn grote ver-

1 diensten als slavenvriend' tot procureur-generaal in Suriname benoemd
 2 werd, was het optimisme over een spoedige afschaffing algemeen.²⁰⁷
 3 Het uitzicht op afschaffing bracht de vereniging in een lastig parket,
 4 omdat een single-issue beweging gewoonlijk tegenover de regering en
 5 volksvertegenwoordiging staat. Die hadden nu een grote stap gezet en
 6 waren naast de vereniging komen te staan. Volgens hoofdbestuurslid
 7 Nicolaas Beets kreeg zij daarom nu 'de schoone taak, de Regeering op
 8 het door haar gekozene en door hare voorlichters betredene standpunt
 9 naar vermogen ter zijde te staan, en haar luide wederklank te wezen in
 10 het midden des volks'.²⁰⁸ Daarmee zou de NMBAS een propagandama-
 11 chine worden voor het toekomstige regeringsbeleid.
 12 Het regeringsbeleid verdedigen leek echter nauwelijks nog nodig.
 13 Naast de regering had ook de publieke opinie ingestemd met de af-
 14 schaffing van slavernij. Zelfs de slavenhouders zagen allang in dat zij
 15 onontkoombaar was en hielden zich vooral bezig met de financiële
 16 consequenties die de afschaffing voor hen zou hebben.²⁰⁹ De aandacht
 17 van het publiek voor het thema verslaptte. Nadat Rochussen in 1858
 18 het eerste wetsvoorstel tot afschaffing van de slavernij had ingediend,²¹⁰
 19 gingen velen ervan uit dat de slavernij al was afgeschaft. Van dit idee
 20 ondervonden de georganiseerde abolitionisten hinder. Velen zegden
 21 hun lidmaatschap van de NMBAS op en het Dames-Comité ontving
 22 minder geschenken voor zijn verloting.²¹¹
 23 Op de algemene vergaderingen van de NMBAS in 1857, 1858 en 1859
 24 benadrukten de sprekers dat de publieke opinie zich nog steeds zou
 25 moeten laten gelden tegenover de regering. Voorzitter Æeneas Mackay
 26 achtte het wenselijk 'dat de algemeene belangstelling zich op eene meer
 27 duidelijke en krachtige wijze openbare' zodat 'in de openbare meening
 28 eene meer krachtige drijfveer werd gevonden, die eene vertraging der
 29 beslissing onmogelijk maakte'.²¹² In de praktijk spoorde de NMBAS het
 30 publiek daar echter nauwelijks toe aan. Toen de afdeling Den Haag
 31 vergaderde over het eerste wetsvoorstel tot afschaffing van de slavernij,
 32 deed ze dat niet in een openbare vergadering, maar in besloten kring.
 33 Het argument hiervoor was dat de openbare mening toch al achter de
 34 afschaffing stond en ze die dus niet meer behoefde beïnvloeden.²¹³ Ook
 35 een voorstel van de Vereeniging van Christelijke Onderwijzers om sa-
 36 men platen en schoolprenten uit te geven met levendige afbeeldingen
 37 van 'den gruwel der slavernij', om zo de jeugdige generatie via medelijden
 38 bij de afschaffingszaak te betrekken, werd afgewezen omdat dit geen
 39 taak van de NMBAS zou zijn.²¹⁴

1 Toen na het intrekken van het eerste wetsontwerp bleek dat de af-
2 schaffing van de slavernij nog wel enige tijd op zich zou kunnen laten
3 wachten, groeide bij sommigen de teleurstelling over de passieve hou-
4 ding van de NMBAS. Medelid Wolbers schreef in 1861 verbitterd dat
5 de strijdbaarheid van de slavenvrienden na 1856 ver te zoeken was, de
6 meesten

7
8 vergenoegden zich met de gedachte *eenmaal* toch iets te hebben
9 gedaan in het belang der slaven. Bovendien – zoo redeneerden som-
10 migen – men bleef immers lid der Nederlandsche maatschappij ter
11 bevordering van de afschaffing der slavernij en was dit niet genoeg-
12 zaam blijk van voortdurende belangstelling? men had zelfs zijn naam
13 geplaatst op een der adressen aan Z.M. of aan de Tweede Kamer,
14 waarbij op afschaffing der slavernij werd aangedrongen, en wie kon
15 dit telkens doen?²¹⁵

16
17 Blijkbaar gaf voor deze afschaffers het lidmaatschap van een single-issue
18 vereniging al voldoende uitdrukking aan hun afkeer van de slavernij,
19 terwijl Wolbers daarnaast nog een actieve strijdbaarheid verwachtte. De
20 ware slavenvrienden, aldus Wolbers, reageerden op de ‘schrille kreten
21 van gemartelde slaven’ door ‘op te springen en zich als één man rondom
22 de standaard des regts en der vrijheid te scharen, en, met wettelijke
23 wapenen, onrecht en dwinglandij, in Nederlandschen naam, jegens
24 weerlooze schepselen bedreven, te bestrijden.’²¹⁶ Waarschijnlijk doelde
25 hij hiermee op grote volkspetitionnementen, voortdurende perscam-
26 pagnes en praktisch protest, zoals de eerder door hem voorgestelde
27 aankoop van een plantage.²¹⁷ Tot 1861 hield de NMBAS zich nog wel
28 bezig met het vrijkopen van slaven en werden af en toe bijeenkomsten
29 georganiseerd, maar veel meer dan dat gebeurde er niet. In 1857 waren
30 nog 37 leden aanwezig geweest op de algemene vergadering. In 1858
31 waren dat er twintig en de jaren daarop liep het bezoekersaantal nog
32 verder terug. De weinige aanwezigen klaagden over de ‘toenemende
33 *flauwheid*’ en de teleurstellingen die zij ondervonden hadden in de
34 emancipatiestrijd.²¹⁸

35 Er bestond onenigheid over de vraag of het bespreken en beoorde-
36 len van wetsvoorstellen wel tot de verenigingstaak behoorde. Volgens
37 sommigen was dit alleen aan het hoofdbestuur voorbehouden. Volgens
38 anderen was het niet geoorloofd de wet in alle onderdelen uitgebreid
39 te analyseren, maar was het wel toegestaan de strekking ervan te toet-

1 sen aan de grondbeginselen van de NMBAS.²¹⁹ Toen in de eindfase van
2 het besluitvormingsproces regering en parlement steeds nieuwe voor-
3 waarden aan de afschaffing van de slavernij stelden, oefenden sommige
4 leden meer druk op de vereniging uit om 'zich meer op een *praktisch*
5 standpunt te plaatsen,' dus om een positie te kiezen in de debatten over
6 de wetsvoorstellen. Voorzitter van de algemene vergadering Mackay
7 hield echter vast aan het idee dat de vereniging 'op een meer *algemeen*
8 standpunt moet blijven.'²²⁰

9 Er waren verschillende redenen om niet deel te nemen aan het de-
10 bat over de emancipatiewet. De belangrijkste was dat de vereniging
11 zich daarmee de taak van de volksvertegenwoordiging zou toeëigenen.
12 De NMBAS telde onder haar leden negen parlementariërs, van wie een
13 deel in het hoofdbestuur zat. De vereniging stond daarmee dicht bij de
14 Haagse politiek. Tweede-Kamerleden als Mackay, Groen van Prinsterer,
15 Van Hoëvell, Van Lynden en Elout van Soeterwoude wilden natuurlijk
16 met 'hun' vereniging in het parlement aantonen dat er brede maatschap-
17 pelijke steun was voor de afschaffing, dat emancipatie de wens van de
18 Nederlandse natie was. De sferen moesten echter gescheiden blijven.
19 De wet werd in het parlement geanalyseerd en bediscussieerd, terwijl
20 de vereniging, als stem van het Nederlandse volk, zich er eenvoudigweg
21 voor of tegen moest uitspreken. Volgens Groen moest de NMBAS – in
22 tegenstelling tot het Indisch Genootschap – niet een club van experts
23 willen zijn. De vereniging had een ander doel, 'namelijk medewerking
24 van alle Christenen op een algemeen terrein ter bevordering van de
25 emancipatie.'²²¹ Met dat algemene terrein wilde hij zeggen dat de ver-
26 eniging zich niet op het politieke terrein diende te begeven. Zij moest
27 een brug slaan tussen burger en politiek, niet burgers op politiek terrein
28 brengen. Daar kwam nog bij dat Groen bang was voor een splitsing van
29 de vereniging wanneer nieuwe grondslagen aan haar statuten werden
30 toegevoegd. Anderzijds was de populariteit van de vereniging niet het
31 belangrijkste. Voor hem was 'de handhaving van het Christelijk beginsel
32 voor de Maatschappij van meer belang [...] dan de aanwinst van nieuwe
33 leden.'²²²

34 Een lid dat net als Wolbers felle protesten van de vereniging ver-
35 wachtte, merkte cynisch op dat het voortbestaan van de NMBAS op deze
36 manier 'van zeer gering nut of beteekenis zal blijven op de algemeene
37 begrippen en de Regerings-maatregelen.'²²³ Maar de vereniging zag op
38 dit punt in de besluitvorming voor zichzelf geen taak meer weggelegd.
39 Zij representeerde de wens tot afschaffing, waardoor de vereniging, toen

1 de regering eenmaal tot afschaffing besloten had, in wezen haar be-
2 staansrecht verloor. Gepassioneerde pleidooien voor afschaffing hadden
3 in deze fase geen functie in het politieke proces, en de NMBAS koos er
4 daarom voor die niet meer te houden.²²⁴ De morele verontwaardiging
5 stond niet meer op de voorgrond, anders dan bij Wolbers en Bergendahl,
6 die tot het einde toe hartstochtelijk bleven pleiten voor emancipatie
7 en zending voor Suriname. De abolitionisten van de NMBAS keken
8 halsreikend uit naar de afschaffing van de slavernij, niet alleen omdat
9 daarmee aan het lijden van de slaven een einde zou komen, maar ook
10 als het moment dat de zieltogende vereniging uit haar lijden verlost
11 kon worden.

12 Op 9 juli 1862 nam de Kamer eindelijk een wetsvoorstel tot afschaf-
13 fing van de slavernij aan. Al waren niet alle partijen gelukkig met dit
14 voorstel en was minister van Koloniën G.H. Uhlenbeck ontevreden over
15 de amendementen, hij trok het voorstel niet in, omdat 'het volstrekt
16 onmogelijk was de afschaffing [...] onder welke voorwaarden dan ook,
17 langer uit te stellen'. Ook de abolitionisten in de Kamer zagen in dat ze
18 over enkele van hun bezwaren heen moesten stappen en stemden dus
19 in met het voorstel. Dat hield in dat per 1 juli 1863 de slavernij zou zijn
20 afgeschaft, maar dat de voormalige slaven nog minstens tien jaar lang
21 onder staatstoezicht gesteld zouden worden, 'om de vrijverklaarden te
22 vormen tot uit vrije wil en bij voorkeur op de suikerplantages werkende
23 arbeiders en deugdzame, beschaafde en orderlijke vrije burgers.'²²⁵ De
24 regering zou de slavenhouders uit de schatkist vergoeden en ook immi-
25 gratie van contractarbeiders door premies stimuleren. De abolitionisten
26 van de NMBAS reageerden met 'hartelijke blijdschap' op het nieuws dat
27 de wet eindelijk was aangenomen. Op 15 oktober 1862, twee maanden
28 nadat de Eerste Kamer met het wetsvoorstel had ingestemd, hief de
29 vereniging zichzelf op.²²⁶ Het Dames-Comité betuigde bij monde van
30 Bergendahl eveneens 'zijne innige blijdschap' met de afschaffing, 'eene
31 liefelijke voldoening zijner pogingen, eene verhooring ook zijner gebe-
32 den.'²²⁷ Bergendahl bleef zich de jaren daarop inzetten voor zending en
33 christelijke filantropie.²²⁸

34 35 **Geen volkszaak**

36 In 1862 schreef Wolbers teleurgesteld dat, in tegenstelling tot in Groot-
37 Brittannië, de afschaffing van slavernij in Nederland geen volkszaak
38 geworden was.²²⁹ De Nederlandse antislavernijbeweging is inderdaad
39 nooit een beweging geweest die zich met veel rumoer in de publieke

1 sfeer manifesteerde. De intensieve, grootschalige en gepassioneerde
2 strijd om afschaffing daar is in de historiografie lijnrecht tegenover het
3 passieve, kleinschalige en voorzichtige karakter van het Nederlandse
4 abolitionisme geplaatst. In het voorgaande bleken op dat karikaturale
5 beeld verschillende aanvullingen en wijzigingen mogelijk.

6 Allereerst bleek uit een nadere beschouwing van het denken en doen
7 van de Utrechtse abolitionisten die in de jaren 1844-1847 de *Bijdragen*
8 uitgaven, dat deze door de Uitgeversvereniging een voor die tijd relatief
9 groot netwerk wisten op te bouwen van relatief belangrijke figuren. Het
10 feit dat die in het openbaar hun naam aan de zaak van de afschaffing ver-
11 bonden, haalde deze kwestie uit de radicale hoek, gaf er een fatsoenlijke
12 uitstraling aan en politiek gewicht. Gezien vanuit het perspectief van hun
13 staathuishoudkundige opvattingen waarin moraliteit en economische
14 voorspoed hand in hand gingen, bleek dat hun veelvuldige verwijzing
15 naar de economische voordelen van emancipatie hen niet diskwalifi-
16 ceerde als oprechte abolitionisten. De onderbouwing van hun morele en
17 religieuze stelling dat slavernij diende te worden afgeschaft met statisti-
18 sche en staathuishoudkundige argumenten, maakte dat de zaak in bre-
19 dere kring belangstelling trok. Juist de bedaarde toon, wetenschappelijke
20 benadering en ingetogen stijl van het tijdschrift speelden een belangrijke
21 rol in het bespreekbaar worden van de kwestie in Nederland.

22 Na 1848 was er, ook vanuit liberale hoek, enige jaren weinig aandacht
23 voor de kwestie. Dit had er vooral mee te maken dat de liberalen, die nu
24 aan de macht waren, hun regeerperiode begonnen met een lege schatkist
25 en een torenhoge staatsschuld. Geld ter compensatie van de slavenhou-
26 ders was er niet, terwijl onteigening van de slavenhouders evengoed als
27 slavernij tegen hun staathuishoudkundige principes indruiste. Hierdoor,
28 en door het gebrek aan leiders van de antislavernijbeweging, verloor de
29 zaak zijn momentum.

30 Naast de deftige opinion leaders speelden ook vrouwen en jongeren
31 een eigen rol in de antislavernijbeweging, die tot nu toe onderbelicht
32 is gebleven. Hierin lijkt de antislavernijbeweging meer op die in de An-
33 gelsaksische wereld dan is aangenomen. De betrokkenheid van deze
34 groepen, die formeel van het politieke proces waren uitgesloten, kwam
35 veelal tot stand via het (horen) lezen van gruwelverhalen over de sla-
36 vernij. Met name de Nederlandse vertaling van *Uncle Tom's Cabin* van
37 Harriet Beecher Stowe, die in 1853 verscheen, maakte de kwestie in één
38 klap actueel en beïnvloedde de publieke opinie diepgaand ten faveure
39 van emancipatie.

1 Vrouwen en jonge mensen dienden als uiting van hun afschuw over
2 de misstanden verschillende petities in. Ze probeerden de afschaffing
3 te bevorderen door geld in te zamelen voor de vrijkoop van slaven, de
4 aankoop van plantages en zending onder de slaven, want dat zou een
5 geschikte voorbereiding voor de afschaffing van slavernij vormen en
6 tevens een bewijs van de haalbaarheid ervan. Ook bidden voor de af-
7 schaffing werd beschouwd als een effectief politiek middel door degenen
8 die geloofden dat God macht over de machthebbers kon uitoefenen.
9 Veel van deze activiteiten vonden plaats in en rond het gebouw van de
10 Vereniging ter Verbreiding der Waarheid in de Amsterdamse Jordaan.
11 In de jaren tussen 1853 en 1857 was in deze buurt de afschaffing van
12 slavernij een zaak voor het hele gezin. Doordat het eveneens mensen van
13 verschillende maatschappelijke posities samenbracht, kan de strijd tegen
14 de slavernij in die periode en in deze buurt wellicht zelfs als 'volkszaak'
15 worden aangemerkt.

16 Daarin ligt een belangrijke aanwijzing: zonder een door de 'evangelical
17 revival' gevormde middenklasse ontbrak een belangrijke voorwaarde
18 voor een massale antislavernijbeweging. In Engeland en in Amerika trad
19 de antislavernijbeweging in de voetsporen van de evangelische opwek-
20 kingsbewegingen en vormde ze een van de eerste praktische toepassings-
21 mogelijkheden van het geïntensiveerde geloofsleven van de burgers uit
22 de middengroepen. Het Réveil in Nederland was veel deftiger en had
23 in zekere zin zelfs eerder een aristocratisch dan een burgerlijk karakter.
24 Een uitzondering daarop vormde de eerder genoemde Amsterdamse
25 evangelisatievereniging, die was opgericht om het Réveil te verspreiden
26 onder de 'derde en vierde klasse van de maatschappij', waar onmiddellijk
27 een breed scala van antislavernijactiviteiten uit voortkwam.

28 Met de afwezigheid van een sterke pro-slavernijbeweging ontbrak
29 een tweede voorwaarde voor een massale protestbeweging. Structurele
30 openlijke verdediging van de slavernij door belanghebbenden had wel-
31 licht meer verontwaardiging en protest gegenereerd. Na 1853 was in
32 Nederland de emancipatie een voldongen feit, en stond slechts de afwik-
33 keling ervan ter discussie. Eigenlijk was dat al zo geweest vanaf het ant-
34 woord dat minister Baud in 1842 opstelde in reactie op de verschillende
35 petities. Doordat hierin de afschaffing als uitgangspunt gepresenteerd
36 werd en de abolitionisten sterk op hun verantwoordelijkheid voor de
37 openbare orde werden aangesproken, staakten zij voorlopig hun acties.
38 De wetenschappelijke aanpak van de liberalen, die hier het antwoord
39 op vormde, was juist bedoeld om géén brede volksbeweging te genere-

1 ren. Wetenschappelijke argumentatie was effectiever dan persoonlijke
2 aanvallen en hield tegelijkertijd vrouwen, jonge mensen en de meeste
3 radicalen op afstand. Petitioneren deden deze liberalen ook alleen als
4 het echt niet anders kon – heel anders dan in Groot-Brittannië.

5 Hier gaat het echter niet om de vergelijking met Groot-Brittannië,
6 noch om het afmeten van het succes van de Nederlandse abolitionisten
7 aan het Britse ijkpunt. Het gaat om de Britse invloed op de Nederlandse
8 antislavernijbeweging, en die bleek groter dan gedacht. Tegelijkertijd,
9 en waarschijnlijk juist daardoor, zetten de Nederlanders zich sterk af
10 tegen het Britse voorbeeld en zochten ze naar een eigen, ‘Nederlandse’
11 vorm om hun strijd te voeren. Het Britse voorbeeld werkte in sommige
12 kringen averechts. De hervormingsbewegingen in Groot-Brittannië
13 hadden de naam radicaal te zijn, reden voor de Nederlandse liberalen
14 om afstand te houden.

15 De abolitionisten rond Groen voelden in de jaren 1840 eveneens de
16 noodzaak afstand te nemen van het Britse voorbeeld, dat interreligieus
17 was geweest. Ze weigerden met andersdenkenden samen te werken. Zij
18 wilden een christelijk abolitionisme, een idee dat in de jaren 1850 de
19 richtlijn voor de NMBAS bleef. Groen mengde dus religie en politiek,
20 maar hield wel vast aan de scheiding van sferen: burgers horen buiten
21 het politieke domein en mogen hooguit van een afstand uitspraken doen
22 over politiek. De vereniging wilde zich hiermee distantiëren van de brede
23 antislavernijbeweging waarin ook vrouwen en jongeren participeerden
24 en waarin de Britse invloed onmiskenbaar was. Onder invloed van de
25 antirevolutionaire bestuursleden die ook parlementariër waren, koos de
26 NMBAS uiteindelijk voor een rol als respectabele pressiegroep met een
27 christelijke identiteit. In de context van een politiek debat dat niet meer
28 om afschaffing zelf, maar om de wijze van afschaffing ging, maakte het
29 hoofdbestuur van de NMBAS een deftige vereniging, die haar invloed
30 op de besluitvorming moest versterken. Dit beroofde haar grotendeels
31 van haar mobiliserend vermogen. Net als bij de liberale abolitionisten
32 van de jaren 1840 lag hier een bewuste keus aan ten grondslag.

33
34
35
36
37
38
39

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39

AFSCHAFFERS TUSSEN ONTHOUDING EN WETSWIJZIGING

De zoektocht van de drankbestrijders 1842-1882

POGINGEN TOT PERSOONSHERVORMING

Het jaar 1848 staat bekend als het jaar van revolutie en grondwet. Maar het was ook het jaar van *De Flesch*, een immens populair verhaal over een gezin dat door drank ten gronde gaat. Aan de basis ervan lag de beroemde prentenserie *The Bottle* (1847) van drankbestrijder en illustrator George Cruickshank, die in Engeland in hoge oplagen verkocht werd. Al snel verscheen de eerste Nederlandse uitgave van deze prenten, met bijschriften van Huydecoper, predikant en bestuurslid van de Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Sterken Drank (NVASD). Het was een doorslaand succes: in 1848 verscheen al de achtste druk, en er volgde een hele reeks berijmingen, met of zonder de prenten.¹ Domineedichter J.J.L. ten Kate vertaalde daarnaast een Engelse toneelbewerking van *The Bottle*. Dit ‘leerrijk zedespel’ werd vanaf januari 1848 in de Amsterdamse Stadsschouwburg ‘bij herhaling’ vertoond.² Het verhaal werd ook buiten het theater aanschouwelijk gemaakt. Bijvoorbeeld in Rotterdam: ‘met een nabootsing van [*De Flesch*] op een groot schilderij verscheen een liedjeszanger op de Beurs en verhaalde de toeschouwers de inhoud “zelfs bij regen onder doodsche stilte”’.³

De Flesch fascineerde het publiek. Het was een ‘humanitarian narrative’, een gruwelverhaal met een moraal. Het verhaal begint op het moment dat een welvarend burgergezin voor het eerst een glaasje sterkedrank probeert, wat het einde van hun huiselijke geluk inluidt. Het gezin raakt aan de drank verslaafd. Vader wordt werkloos, moeder verwaarloost het huishouden en moet kleding en serviesgoed verkopen om aan drank te kunnen komen. Wanneer deurwaarders alle huisraad hebben meegenomen, moet het gezin gaan bedelen. Door verwaarlozing sterft het jongste kind. Vader wordt langzaam krankzinnig en mishandelt zijn vrouw. Hij vermoordt haar zelfs met een gebroken fles en belandt, meer beest dan mens, in een krankzinnigengesticht. In het eveneens populaire

1 vervolg *Des dronkaard's kinderen* kon het publiek vernemen hoe het de
 2 zoon en dochter van deze ontaarde ouders verging. De jongen, zelf een
 3 verstokte dronkaard geworden, raakt verslaafd aan het dobbelspel, wordt
 4 straatrover en eindigt op het schavot; zijn zuster wordt prostituee en is
 5 zo wanhopig dat het verhaal eindigt met haar zelfmoord.

6 De NVASD vestigde in haar eerste jaren vooral haar hoop op gru-
 7 welverhalen als *De Flesch* om haar doel te bereiken.⁴ Dat doel was de
 8 'bekering' tot onthouding van drank, persoonshervorming dus. De
 9 schokkende confrontatie met het lijden van de slachtoffers van sterke-
 10 drank was een middel om dat te bewerkstelligen. In de afdeling Haar-
 11 lem vertelde voorzitter Willem Egeling bijvoorbeeld aan net geworven
 12 afschaffers over een 'afschrikwekkend voorbeeld van een dronkaard uit
 13 Noord-Amerika'.⁵ *De Volksvriend*, vanaf 1846 het maandblad van de ver-
 14 eniging, kende een vaste rubriek 'Jenever-rampen', waarin onder invloed
 15 gepleegde moorden, mishandelingen en ongelukken werden opgesomd.
 16 De statuten noemden het inwinnen van 'berigten [...] over treurige ge-
 17 volgen der dronkenschap' zelfs als officieel verenigingsmiddel.⁶ Terecht
 18 constateerden twintigste-eeuwse drankbestrijders in een terugblik over
 19 de beginfase van de NVASD: '*de* ziel en *de* kracht der beweging was het
 20 medelijden met de slachtoffers'.⁷

21 Net als in de antislavernijbeweging moest het lijden van de slachtof-
 22 fers van 'jeneverrampen' de lezers en toeschouwers raken in hun identi-
 23 teit en tot protest aanzetten. De bedreiging van het huiselijkheidsideaal,
 24 zoals *De Flesch* in schrille kleuren schilderde, activeerde de oppassende
 25 huisvader en -moeder. Zij wilden niet alleen voor het geluk van hun
 26 eigen gezin strijden, maar ook voor dat van het vaderland, dat bedreigd
 27 werd door een nationale ramp. Veel afschaffers meenden daarnaast dat
 28 de drankbestrijding 'eene gelegenheid is door de Voorzienigheid aan-
 29 gewezen om in *daden* de godvrucht te toonen'.⁸ Een ondubbelzinnige
 30 stellingname in de zaak van afschaffing van sterkedrank werd als on-
 31 ontkoombaar gepresenteerd voor wie zijn geloof, maar ook voor wie
 32 zijn mannelijkheid wilde bewijzen. Niemand mocht zich aan de zaak
 33 onttrekken door een neutrale positie in te nemen. 'Och dat halfslachtige,
 34 niet voor en niet tegen iets zijn, dat hinken op twee gedachten, dat kan
 35 toch op den duur een man van karakter niet voldoen. Neen, òf voor, òf
 36 tegen; geen flauwe en laffe neutraliteit.' De veelgehoorde opmerking
 37 van niet-leden dat 'de afschaffing' een goede zaak was, maar dat zijzelf
 38 ervoor bedankten, voldeed geenszins. 'Zoo spreekt geen man, en althans
 39 geen Christen'.⁹ Het lidmaatschap aanvaardde alleen al noodzake-

1 lijk om in de ogen van het publiek niet een vriend van sterkedrank of
2 een tegenstander van de afschaffing te lijken. 'Toon dat ge *voor* ons zijt,
3 opdat ge niet moogt schijnen *tegen* ons te wezen.'¹⁰

4 Vrouwen speelden een speciale rol in de vroege drankbestrijdingsbe-
5 weging. In afschaffingsgeschriften was een steeds terugkerende constate-
6 ring dat sterkedrank en vrouwen niet samengingen. Net zoals het lijden
7 van de slavin bij het beschaafde publiek meer afkeer inboezemde dan
8 dat van de slaaf, was vrouwelijk drankmisbruik erger dan het mannelijke
9 equivalent. 'Het is akelig een man dronken te zien, maar eene dronken
10 vrouw is een walgelijk, een afschuwelijk schouwspel.' Sterkedrank, al was
11 deze verstopt in onschuldige ogende likeurtjes, kon de 'zachte vrouw tot
12 een monster van wreedheid maken' en haar 'nog veel lichter dan den man
13 tot woeste opgewondenheid' brengen. Drank ontvrouwelijkte de vrouw,
14 zoals ook slavernij dat deed. Door de drank verdwenen natuurlijke kuis-
15 heid, vroomheid en opofferingsgezindheid, met als gevolg ontucht,
16 kindermishandeling en zelfmoord.¹¹ De drinkende vrouw werd echter
17 uit de drankbestrijdingspropaganda geweerd. Veel liever voerden de
18 propagandisten de vrouw op als slachtoffer van drank en als de invloed-
19 rijke, natuurlijke bondgenoot van de NVASD.¹²

20 Daarom bleef het beeld bestaan dat sterkedrank een kwaad was
21 waaraan vooral de man zich overgaf. Door in het traktaatje *Wat gaat*
22 *uwe Vereeniging ons, vrouwen, aan?* breeduit te schetsen hoeveel lijden
23 sterkedrank in het gezins- en huwelijksleven kon veroorzaken en daar-
24 bij de vrouw op te voeren als redster van het huiselijk geluk en zedelijk
25 leidsvrouw van de minder moreel bewuste man, gaf de NVASD haar een
26 belangrijke taak. Ze kon zelf afschaffer worden, maar daarnaast stonden
27 haar nog opmerkelijk veel andere middelen ter beschikking. Als beheer-
28 der van het huishoudgeld kon ze grote economische invloed uitoefenen.
29 Winkels waar sterkedrank verkocht werd, zoals bijvoorbeeld veel bak-
30 kerijen, moest ze boycotten. Ze kon haar geld beter sparen, waarvoor bij
31 afdelingen in grote steden gelegenheid was. Dames moesten hun filantro-
32 pische werk alleen doen op voorwaarde dat de begunstigden nooit sterke-
33 drank gebruikten. Naast haar economische invloed had zij ook zedelijke
34 invloed. Allereerst natuurlijk op haar man, kinderen en dienstboden,
35 maar jonge vrouwen konden daarnaast hun machtspositie in de liefde
36 ten volle benutten door niet te trouwen met een huwelijkskandidaat die
37 sterkedrank gebruikte. 'Als iemand ooit staat naar uwe hand, waarlijk dan
38 mogt uw eerste vraag wel zijn: *drinkt gij drank?*' Tot slot kon de vrouw
39 invloed uitoefenen door te bidden voor de NVASD.¹³

1 Net als in de antislavernijbeweging riepen de afschaffers vrouwen op
2 hun strijd als vrouw te voeren. De vrouw had invloed op het terrein van
3 verloving en huwelijk, opvoeding, gezinsfinanciën, filantropisch werk en
4 gebed. Maar daar hield haar invloed niet op. 'Gij kunt [uw invloed uit-
5 oefenen] door een verzoekschrift om beperkende maatregelen tegen den
6 drank aan 's lands Regering en wetgevers van u te doen uitgaan, omdat
7 vooral de vrouw zoo veel door den drank moet lijden.'¹⁴ Ook hier was
8 identificatie met lijdende seksegenoten voor vrouwen de legitimatie tot
9 het openlijk uitoefenen van politieke pressie. In tegenstelling tot de an-
10 tislavernijbeweging zijn er geen voorbeelden bekend van vrouwenadres-
11 sen voor wettelijke maatregelen tegen het drankmisbruik. Ook is niet
12 duidelijk of vrouwelijke en mannelijke afschaffers gezamenlijke petities
13 ondertekenden. Het lijkt er wel op dat de aandacht voor vrouwen in de
14 drankbestrijdingsretoriek werkte, want de vereniging telde relatief veel
15 vrouwen. In 1858, het jaar van het bovengenoemde vrouwen traktaatje,
16 waren er 2238 vrouwelijke afschaffers, bijna 20 procent van het totale
17 ledenbestand van de NVASD.¹⁵

18

19 **Overdrijving en respect**

20 De manier waarop in allerlei 'teksten' gepoogd werd de lezer, toehoor-
21 der of toeschouwer te raken, wekte ergernis en ontmoette kritiek. Het
22 toneelstuk *De Flesch*, waar zich volgens een criticus 'de afschaffers al
23 wonder mede denken uit te slooven', kreeg als oordeel: 'Het doel o ja,
24 is prijslijk;/ *De midd'len* zijn het niet, maar woest, gemeen, afgrijslijk.'
25 Omdat de ijselijke kreten, mishandelde huisgenoten en moorden elkaar
26 in hoog tempo opvolgden, werd het stuk onfatsoenlijk gevonden en in
27 een parodie belachelijk gemaakt.¹⁶

28 Na jaren van intensieve propaganda was het afschaffersvertoog
29 voorspelbaar geworden en het herkauwen van de bekende argumenten
30 resulteerde volgens critici in een daling van het letterkundige niveau
31 ervan. De afschaffingsredes en -lectuur kenmerkten zich volgens hen
32 door 'valsche vernuft', 'gezochte aardigheid', 'vreeselijk geforceerde beeld-
33 spraak' en waren of te flauw of te fel – 'dat wat niet aan smakeloze
34 lafheid lijdt, [is] ontzettend peperachtig'. De strategie om emoties als
35 angst en medelijden op te wekken resulteerde vaak in donderpreken.
36 'Dáár hoort en leest men, om het andere woord, van "pest" en "kanker"
37 en "dood" en "verderf" en "duivel" en "hel"; daar vindt men telkens
38 schilderijen van tooneelen, waarbij u het hart op de pijnbank wordt
39 gebragt en de haren te berge rijzen.'¹⁷ De 'phrases en verwenschingen'

1 tegen de sterkedrank hadden wel effect, vooral wanneer een getalenteerd
2 redenaar het woord direct tot zijn publiek richtte. Ervaren predikanten
3 in het bijzonder 'verstaan zich uitmuntend op het alarm [te] blazen, zij
4 zijn de Phraseologie zoo gewoon en doen er op het geloovig publiek
5 in hunnen gewijde redevoeringen zoo veel effect mede, dat alomme de
6 tranen en de eau de cologne fleschjes voor den dag komen'.¹⁸

7 Wat in een semi-religieuze context geoorloofd en effectief was om het
8 publiek te raken, was in een kalm, rationeel publiek debat niet effectief;
9 'in drukwerk en tegenover sceptische lezers is dat effect van phrases
10 zeer gering'.¹⁹ In het algemeen stond de persoonlijke betrokkenheid
11 bij de drankkwesitie, die onder meer vorm kreeg in de onthoudings-
12 belofte, haaks op de ideologie van de publieke sfeer. Daar ging het om
13 beheerste argumentatie en beredeneerd oordeel, zonder benadrukking
14 van de eigen identiteit en zonder al te veel emotie. Vanuit dit perspec-
15 tief beschouwd, gedroegen de afschaffers zich overdreven en ongepast.
16 Tijdgenoten verweten hun dat zij geen maat wisten te houden in hun
17 enthousiasme, dat zij letterlijk en figuurlijk niet matig waren. 'Afschaf-
18 fing is overdrijving, en overdrijving deugt niet, nergens in'.²⁰

19 De grenzeloze zendingsdrang van sommige drankbestrijders riep
20 eveneens ergernis op. Dat zij het onderwerp steeds weer ter sprake brach-
21 ten, hun minachting voor wie wel dronk lieten blijken en probeerden
22 iedereen in hun omgeving over te halen de verbintenis te tekenen, werd
23 als hinderlijk en onfatsoenlijk ervaren.²¹ Wie de ledenlijst van de ver-
24 eniging als een 'dronkaardslijst' beschouwde, voelde zich diep beledigd
25 door het verzoek lid te worden, omdat hij de uitnodiging interpreteerde
26 als een suggestie dat hij alcoholist was. Het kwam voor dat hij de ijverige
27 afschaffer hierop de toegang tot zijn huis ontzegde.²² Binnen de vereni-
28 ging erkende men dat veel leden met 'verkeerde ijver' te werk gingen.
29 Hiertegen werd krachtig gewaarschuwd, omdat dit het imago van de
30 vereniging beschadigde.²³

31 De drankbestrijding kreeg rond 1850 weliswaar erkenning als een
32 loffelijke zaak, maar de NVASD en veel individuele afschaffers waren
33 voor het merendeel van de (hogere) burgerij niet respectabel. Het stond
34 veel 'fatsoenlijke' burgers tegen lid te worden van een vereniging waar
35 ook voormalige dronkaards en werklozen lid van waren, ze hadden
36 'te veel eergevoel [...] om hunne namen met zulke diepgevallenen te
37 vermengen'.²⁴ Het radicale van de verbintenis hield in zekere zin een
38 antiburgerlijke stellingname in. Het was tegenovergesteld aan het idee
39 van matigheid door zelfbeheersing, het basisbegrip van de negentien-

1 de-eeuwse burgerlijke cultuur.²⁵ Daarbij betekende de principiële wei-
2 gering sterkedrank te schenken een ostentatieve breuk met de sociale
3 conventies. Wie niet de traditie in ere hield om bij begrafenissen, de
4 jaarwisseling, brand en openbare verkopenen sterkedrank te schenken,
5 onttrok zich aan zijn sociale plicht en liep 'groot gevaar van ernstige
6 onaangenaamheden.'²⁶ Het ongebreidelde enthousiasme van de afschaf-
7 fers en hun 'opgewondene en overdrevene plannen' bevestigden in de
8 ogen van velen nogmaals het radicale imago.²⁷ De afschaffers werden
9 haast in termen van een sektarische kring beschreven, met woorden als
10 'dweepzucht', 'drijfverij', 'pedanterie', 'schijnheiligheid', 'monomanie' en
11 'krankzinnigheid'.²⁸

12 De afschaffers isoleerden zich inderdaad enigszins. De NVASD stimu-
13 leerde de lokale afdelingen om ondernemers te steunen in het opzetten
14 van lokalen waar sterkedrank niet verkrijgbaar was. Dit streven is te
15 begrijpen als een ritualisering van het niet-drinken.²⁹ Al in 1847 beston-
16 den er in Zwolle, Zutphen en Driebergen 'koffij- en bierhuizen'.³⁰ Een
17 poging tot oprichting van iets dergelijks in Rotterdam mislukte toen de
18 beoogde beheerder het geld van de vereniging opstreek zonder daar ook
19 maar iets voor te doen. Den Haag had de uitgebreidste 'Afschaffings-
20 Inrichting'. Aan de Eerste Wagenstraat bevond zich op de begane grond
21 een Bierhuis en daarboven was de Sociëteit van Afschaffings-Vrienden
22 met zalen waar Haagse drankbestrijders hun vergaderingen hielden.³¹
23 Dan was er nog de in financieel opzicht rampzalige onderneming van
24 de 'cantine' op het legerkamp te Zeist, waar de 'vlag der afschaffing
25 vrolijk in top geheschen' werd, zodat militairen hun vrije tijd jenevervrij
26 konden doorbrengen.³²

27 De afschaffers creëerden drankvrije omgevingen en zochten elkaar
28 daar op om hun identiteit te bevestigen. Ze waren niet alleen afschaf-
29 fers wanneer ze beslist bedankten voor een aangeboden borrel, maar
30 ook bij het boodschappen doen en in filantropie, liefde en opvoeding,
31 zoals het eerder geciteerde *Wat gaat uwe Vereeniging ons, vrouwen, aan?*
32 stelde. Het beeld dat daaruit opdoemt van afschaffers die met elkaar
33 trouwen, bij elkaar boodschappen doen en samen hun vrije tijd door-
34 brengen, roept associaties op met de verzuiling van de eerste helft van
35 de twintigste eeuw.

36 De NVASD erkende dat zij probeerde een 'zich meer en meer uitbrei-
37 denden kring te vormen, waar [...] de sterke drank is buiten gesloten'. De
38 vereniging vormde in de beroemde woorden van Benedict Anderson
39 zonder twijfel een 'verbeelde gemeenschap' van afschaffers, maar het is

1 moeilijk na te gaan of men in de praktijk inderdaad onderling trouwde,
2 zaken deed en samen de vrije tijd doorbracht. Maar zelfs wanneer dat
3 niet het geval was, ook wanneer het bij het formuleren van een stréven
4 naar een dergelijke groepsvorming bleef, dan nog was dat in strijd met
5 de ideologie van de publieke sfeer, waarvoor de eenheid en ondeelbaar-
6 heid van de natie het uitgangspunt was. De NVASD was een algemene
7 vereniging, maar daarmee bedoelde ze dat de maatschappij niet moest
8 worden onderverdeeld langs politieke of religieuze lijnen. Het was veel
9 eenvoudiger: de lijn liep tussen de afschaffers en degenen die nog geen
10 afschaffer waren. De eersten stelden zich ten doel hun groep steeds gro-
11 ter te maken en drinken onfatsoenlijk te maken.³³

12 Het relatief lage aanzien van de vereniging en de continue spot met
13 de afschaffingszaak maakten echter dat de animo om de boodschap uit
14 te dragen aanzienlijk verminderde. Daarom draaiden de leiders van de
15 drankbestrijdingsbeweging de redenering om: afschaffer zijn was een
16 erezaak, geen schande.³⁴ De afschaffer maakte deel uit van een nieuwe
17 maatschappelijke elite, die moreel superieur was aan drankgebruikers.
18 Wie zich beledigd voelden door de uitnodiging lid te worden van de
19 NVASD, hadden het bij het verkeerde eind: die uitnodiging ‘verstrekt
20 hun niet tot schande, maar tot eer’,³⁵ omdat zij gevraagd werden zich
21 aan te sluiten bij een morele avant-garde, die een gewichtige taak voor
22 de toekomst van de Nederlandse natie vervulde.³⁶ Achter de tijdelijke
23 vernedering van de bespotting gloorde de belofte een vooraanstaand en
24 respectabel lid van de maatschappij te zijn.³⁷

25 Deze zienswijze vond niet zonder meer ingang. Maatschappelijk aan-
26 zien was een groot goed, bespotting door de omgeving te ernstig om
27 zomaar naast zich neer te leggen. Willem Egeling kende een nog krachti-
28 ger argument. De domineeszoon wist uit ervaring dat maatschappelijke
29 verhoudingen en ingesleten zienswijzen het best te veranderen waren
30 door een beroep te doen op de bijbel, Gods wil en het eigen geweten.³⁸
31 Hij bond zijn toehoorders tijdens de toespraak bij het tienjarig jubileum
32 van de NVASD op het hart:

33

34 Onderzoek [bij de beslissing al dan niet afschaffer te worden] niet
35 eerst, wat uw vriend er van denkt en of uw buurman het goed vindt,
36 maar, wat God wil en wat uwe conscientie zegt. Verhef u boven de
37 vrees voor spotternij; ‘zalig die vervolgd worden, om der gerechtig-
38 heid wil’.³⁹

39

1 Respect verdiende hij of zij die niet de openbare mening – een begrip dat
2 hier gebruikt werd in de betekenis van reputatie⁴⁰ – maar de innerlijke
3 stem van het geweten volgde. Tegenover de metafoor van de publieke
4 opinie als rechtbank van het algemeen belang plaatsten de afschaffers
5 de rechtbank van het geweten, als ‘aanklager en regter binnen in ons’.⁴¹
6 Het geweten wees vooruit naar het oordeel van de ‘Opperste Regter’
7 op de ‘dag des gerigts’. ‘Hij zal u verantwoording vragen van het ongeluk
8 uwer broederen en dat ongeluk aan u wreken,’ sprak predikant A.W.
9 van Campen dreigend tot de leden van het Nutsdepartement Medem-
10 blik.⁴² Een traktaatje van de NVASD stelde: ‘De dag des oordeels komt.
11 Dan zal het geweten des dronkaards, en ook het geweten van hem, die
12 anderen liet voortzondigen, vreeselijk ontwaken. Zij zullen zich zelve
13 veroordeelen en veroordeeld worden.’⁴³

14 Al raadden de drankbestrijders aan het eigen geweten te gehoor-
15 zamen, ze bleven toch ook zoeken naar manieren om de vereniging
16 aantrekkelijker te maken voor het grote publiek. Ze gaven de jaarlijkse
17 algemene vergadering vanaf 1849 een nieuwe vorm. Net als de jaar-
18 vergadering van de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen kreeg deze
19 nu een plechtig en openbaar karakter. De vergadering duurde twee
20 dagen. Op de laatste dag was de algemene ledenvergadering, terwijl
21 op de eerste dag de vereniging zich in een openbare vergadering aan
22 de buitenwereld presenteerde. Provinciale en stedelijke hoogwaardig-
23 heidsbekleders werden uitgenodigd, evenals vertegenwoordigers van
24 het nationale verenigingsleven. De afgevaardigden van de afdelingen
25 van de NVASD konden deelnemen aan een maaltijd en kosteloos logeren
26 bij andere afschaffers.⁴⁴

27 De plechtige jaarvergadering markeerde de institutionalisering van de
28 vereniging. Het was een grote stap, waarvoor praktisch advies werd in-
29 gewonnen bij andere verenigingen. Het hoofdbestuur bleef voorzichtig.
30 De tijd was nog niet gekomen om de bijeenkomst een ‘geheel feestelijk
31 aanzien te geven’. Evenmin achtte men het raadzaam om aanwezigen
32 in de gelegenheid te stellen ter plekke de verbintenis aan te gaan. In
33 een opwelling genomen besluiten tot afschaffing bleken dikwijls niet
34 duurzaam.⁴⁵ Daar waren ze door schade en schande achtergekomen.

35

36 **Afvallige afschaffers**

37 De strategie van de drankbestrijders – protesteren tegen de maatschap-
38 pelijke misstand van het drankmisbruik door sterkedrank te weigeren
39 – verloor haar kracht toen bleek dat veel leden die de verbintenis had-

1 den ondertekend, het niet zo nauw namen met hun belofte. Sommigen
2 dronken niet meer in het openbaar maar grepen binnenshuis naar de
3 fles, waarna ze door oplettende medeleden in kennelijke staat werden
4 gesignaleerd. Alcoholisten die, vaak door anderen daartoe aangespoord,
5 de verbintenis ondertekend hadden om zich 'in veiligheid te stellen
6 tegen deze verleiding' merkten dat het toch geen toverformule was die
7 de aantrekkingskracht van drank van de ene op de andere dag deed
8 verdwijnen.⁴⁶ Velen konden de 'minachting' en 'spotternijen' van an-
9 deren niet meer verdragen en conformeerden zich weer aan de drink-
10 gewoontes van hun omgeving.⁴⁷ Tijdens de jaarlijkse kermis verdween
11 menig goed voornemen als sneeuw voor de zon en werd de ontrouw in
12 alle openbaarheid zichtbaar. Veel arbeiders en ambachtslieden waren
13 tijdens de crisis van de jaren 1840 lid geworden in de hoop op geld, werk
14 of voorspraak en toen die uitbleven begonnen ze weer in het openbaar
15 te drinken, terwijl ze dat tot die tijd waarschijnlijk in het verborgene
16 hadden gedaan.⁴⁸ Ook de massale 'bekeringen' tot afschaffing van ster-
17 kedrank in Zandvoort, die toen bijna een kwart van de ongeveer duizend
18 inwoners tot lid van de NVASD hadden gemaakt, werden tenietgedaan
19 toen de Zandvoorters tijdens de cholera-epidemie van 1853 collectief
20 naar het 'ongeluk stichtende cholerabitter' (een alcoholisch drankje
21 tegen cholerabesmetting) grepen.⁴⁹

22 De gênante vertoning van dronken afschaffers maakte de overige
23 leden beschaamd en schaadde de vereniging ernstig.⁵⁰ Dergelijke onthul-
24 lingen waren namelijk koren op de molen van de tegenstanders van de
25 drankbestrijders, die uitgebreid de spot dreven met de hypocrisie van
26 de afschaffers. Die hadden een groot probleem. De spotters hadden dit
27 keer gelijk. Nu was de drankbestrijdingsbeweging ook volgens haar eigen
28 maatstaven te schande gemaakt. De ontrouw dreigde zelfs de 'kiem van
29 haren ondergang' te worden.⁵¹

30 Dat de ontrouw vooral voorkwam bij leden uit de 'lagere volksklasse',
31 had tot gevolg dat er barsten kwamen in het egalitaire verenigingside-
32 aal. Geschokt vertelde Egeling: 'velen onzer leerden eerst nu, hoe zeer
33 het zedelijk gevoel en de zin voor waarheid is verdoofd, ja soms geheel
34 schijnt te ontbreken, bij de meeste lieden uit de lagere volksklasse'. Hij
35 moest verbijsterd vaststellen dat een deel van de leden geen idee had
36 dat eerlijk zijn en woord houden cruciale voorwaarden waren om een
37 fatsoenlijk lid van de maatschappij te kunnen zijn.⁵² Achteraf had hij
38 spijt van zijn kortzichtigheid. 'Wij hadden gedwaald, op het spoor on-
39 zer vrienden in Amerika en Engeland, die niet schroomden erkende

1 dronkaards in de Vereeniging op te nemen.' De 'droevige ondervinding'
2 van de ontrouw zorgde voor een herwaardering van het bevoogdende
3 uitgangspunt 'dat de afschaffing niet moet uitgaan van de lagere klasse,
4 en dat, willen wij deze hare weldaden doen genieten, het noodig is, dat
5 de hoogere stand het voorbeeld geve en dat de afschaffing van hieruit
6 naar beneden afdale'.⁵³

7 Concreet betekende dit dat de selectie van nieuwe leden strenger
8 werd, vooral waar het kandidaten uit 'den geringen stand' betrof, om zo
9 de 'naamrol niet langer te bezoedelen met de handteekening van dronk-
10 aards'. In de grote steden werden commissies tot bezoek ingesteld, die
11 het drinkgedrag van de leden gingen controleren, zoals in Amsterdam
12 al vanaf het begin gebruikelijk was.⁵⁴ Dergelijke maatregelen maakten
13 meer dan ooit duidelijk dat de vereniging in de praktijk niet egalitair
14 was. Een voorbeeld: al in 1844 was in Haarlem ingevoerd dat de be-
15 talende leden voortaan bij afdelingsbijeenkomsten aan tafel mochten
16 plaatsnemen, terwijl de anderen op banken moesten zitten.⁵⁵ Wat op
17 lokaal niveau waarschijnlijk allang gebruikelijk was, werd begin jaren
18 1850 ook op landelijk niveau benoemd en zichtbaar.

19 Een criticus stelde in 1854 dat, 'schoon alle leden in schijn op één
20 zelfde standpunt staan, en daardoor naar den letter één zelfde rang bezit-
21 ten, het genootschap werkelijk twee zeer onderscheidene deelen doet
22 opmerken, die door eene wijde kloof zijn gescheiden'. Hij kenschetste
23 het ene deel als 'afschaffingspriesters, patronen, inkwisiteurs, die an-
24 deren wel als strijdgenooten enz. noemen, maar eigenlijk over hen, als
25 zwakken en onmondigen, voogd en regter spelen'.⁵⁶ Na de crisis rond
26 de ontrouw van de leden luidde het oordeel: de 'geringe klasse drinkt en
27 blijft drinken, wat ge haar ook voorhoudt, hoe zij ook overtuigd is van
28 de ellende die zij zich berokkent'. Deze mensen moesten tegen zichzelf
29 in bescherming genomen worden, desnoods door kroegen te sluiten of
30 de jenever veel duurder te maken.⁵⁷

31 Het lage ledental (in vergelijking met de buitenlandse voorbeelden),
32 het lage maatschappelijke aanzien en de ontrouw van eigen leden leid-
33 den rond 1850 tot reflectie op de vereniging. Deze bleek vooral gezien
34 te worden als 'toevluchtsoord [...] voor rampspoedige drankgebruikers',
35 in plaats van een vereniging voor fatsoenlijke burgers. Ze dreigde 'lang-
36 zamerhand eene verzameling te worden van leden, die in plaats van
37 strijders te zijn, invaliden bleken te wezen'.⁵⁸ Het besef dat er actie moest
38 worden ondernomen om deze situatie te veranderen was algemeen, de
39 visies op wat er precies gedaan moest worden liepen echter sterk uiteen.

1 Omdat de leden zo'n heteroogeen gezelschap vormden en zij allemaal hun
2 eigen motivatie hadden om de drank te bestrijden, nam de zoektocht
3 naar een nieuwe koers de gedaante aan van een identiteitscrisis. Deze
4 bleef naar buiten toe zoveel mogelijk verborgen, maar intern heerste er
5 verwarring over het wezen en de toekomst van de NVASD. 'Bijna iedere
6 jaarvergadering was getuige van een pogen om zich regt duidelijk bewust
7 te worden van het karakter der Vereeniging, van den vorm, waarin zij
8 behoorde te werken, vooral van den band waardoor de leden onderling
9 dienden verbonden te zijn en geleid te worden.'⁵⁹ Een aanzienlijk deel
10 van de debatten ging over het (protestants-)christelijke karakter van de
11 vereniging en van de belofte, volgens sommigen te prominent aanwezig,
12 volgens anderen juist te weinig prominent.⁶⁰

13 Een ander vraagstuk dat vanaf 1851 met vaste regelmaat terugkeerde
14 was: was de NVASD een politieke strijdorganisatie? Moest de vereniging
15 gaan streven naar een verbodswet voor de verkoop van sterkedrank? En
16 moest, in dat laatste geval, de politisering ook haar weerslag krijgen in
17 gewijzigde statuten?

18

19

20

POLITIEK ALS OPLOSSING?

21

22 Al vormde persoonlijke onthouding van sterkedrank de basis van de
23 NVASD, de vereniging had zich nooit afzijdig gehouden van politiek.
24 Uitgangspunt daarbij was wel dat de overheid en de burgers heel ver-
25 schillende taken hadden. De eerste brochure van Willem Egeling na op-
26 richting van de NVASD heette *Middelen ter beteugeling van het misbruik*
27 *van sterken drank*. Hij somde hierin op wat de regering kon doen tegen
28 drankmisbruik en wat de ingezetenen moesten doen. Hij verwachtte
29 van de regering strafbepalingen tegen dronkenschap, vermindering van
30 verkooppunten van sterkedrank, bestrijding van armoede door werk-
31 verschaaffing, afschaffing van kermessen, verbod of beperking van drank-
32 gebruik in bijvoorbeeld gevangenissen, kazernes, openbare werken en
33 door ambtenaren.⁶¹

34 De burgers hadden hun eigen verantwoordelijkheden. Een daar-
35 van was het indienen van verzoeken om maatregelen tot wering van
36 drankmisbruik aan lokale, gewestelijke en landelijke overheden. De
37 vereniging zag dit als een van haar taken, tenminste, 'waar dit voegzaam
38 kan geschieden', want de regering moest met de nodige eerbied tege-
39 moet getreden worden. Dit 'verenigingsmiddel' kreeg in het reglement

1 geen prominente plaats, het werd genoemd na middelen als voorbeeld-
2 werking, aansporing, bijeenkomsten, nuttige geschriften, alternatieve
3 (gezonde) dranken en contacten met andere drankbestrijdingsvereni-
4 gingen.⁶² Met enige regelmaat richtte de vereniging zich toch in een
5 adres aan de Tweede Kamer of een minister, vaak onder verwijzing naar
6 buitenlandse voorbeelden van staatsingrijpen. De NVASD verzocht al in
7 1844 om verhoging van accijns op sterkedrank en om zwaardere straf-
8 fen op misdrijven die in dronkenschap gepleegd waren (dronkenschap
9 gold voor de rechtbank als een verzachtende omstandigheid).⁶³ Deze
10 adressen ontmoetten kritiek, volgens sommigen kon politiek geen rol
11 spelen in de drankkwestie.⁶⁴

12 Ook achter de schermen werd gewerkt aan een lobby voor wette-
13 lijke maatregelen tegen sterkedrank. C.C.E. d'Engelbronner speelde,
14 samen met zijn vriend J. Heemskerk Azn., een belangrijke rol in de
15 Haagse drankbestrijdingslobby. D'Engelbronner was een wat schim-
16 mige figuur, die een bijzonder grote informele macht ontwikkelde
17 in het midden van de negentiende eeuw. Dat deed hij vanaf 1842 als
18 vertrouweling en 'factotum' van minister Van Hall, die hem als hoofd
19 van een soort geheime politie had aangesteld. Omdat hij van allerlei
20 geheimen op de hoogte was, kon hij onder de liberale kabinetten na
21 1848 aanblijven. Het ministerie-Van Hall-Donker Curtius bevorder-
22 de D'Engelbronner – die al die jaren betrekkingen was blijven onder-
23 houden met de conservatieve politici – in 1853 tot secretaris-generaal
24 van justitie. Datzelfde jaar maakte Willem Egeling als voorzitter plaats
25 voor D'Engelbronner, die ongetwijfeld de machtigste afschaffer van
26 Nederland was. Helaas bleek achteraf dat deze beslissing de NVASD
27 eerder kwaad dan goed deed. D'Engelbronner raakte in zijn nieuwe
28 functie in opspraak wegens corruptie, machtsmisbruik en favoritisme.
29 Een schandaal over financiële malversaties rond de Haagse Afschaf-
30 fings-Inrichting zou in 1857 aanleiding zijn geweest voor minister
31 J.J.L. van der Brugghen van Justitie hem te ontslaan.⁶⁵ In 1858 trad
32 D'Engelbronner weer af als voorzitter van de NVASD, maar bleef als
33 secretaris zeer invloedrijk. Hij was de langstzittende hoofdbestuurder
34 van de vereniging: tussen 1848 en 1895 bekleedde hij een functie in
35 het hoofdbestuur. Blijkbaar woog zijn politieke invloed in de ogen
36 van de leden op tegen zijn slechte reputatie.

37 Politiek maakte dus op de achtergrond wel deel uit van de strategie
38 van de NVASD. Persoonshervorming was echter in de jaren 1830 en 1840
39 de voornaamste verenigingsstrategie. Dit veranderde in de jaren 1850. In

1 1851 berichtte de reguliere pers en de internationale drankbestrijdings-
2 periodieken uitgebreid over de Noord-Amerikaanse staat Maine. Hier
3 hadden drankbestrijders de publieke opinie voor zich weten te winnen
4 en door een referendum een verbodswet op de handel in en verkoop van
5 sterkedrank afgedwongen.⁶⁶ Dit succes gaf de internationale beweging
6 een krachtige impuls omdat een wettelijk verbod nu een reële optie was
7 geworden. De Maine-wet luidde in de internationale beweging de fase
8 in van het streven naar een wettelijk verbod op sterkedrank. In 1855
9 hadden al twaalf Amerikaanse staten Maines voorbeeld nagevolgd. In
10 Groot-Brittannië werd in 1852 de United Kingdom Alliance opgericht,
11 die de eerste jaren simpelweg tot doel had de *Maine Law* ook hier in-
12 gevoerd te krijgen.⁶⁷

13 De Britse en Amerikaanse prohibitionisten, zoals de strijders voor
14 verbodswetten genoemd werden, waren pioniers op het gebied van
15 buitenparlementaire pressie, maar zij hadden wel de antislavernijbewe-
16 ging en de Anti-Corn Law League als voorbeelden gehad. In de Duitse
17 gebieden ontbraken dergelijke voorbeelden: tot 1848 was er in het
18 algemeen nauwelijks sprake van actief politiek burgerschap. Na 1848
19 kwam de Duitse drankbestrijdingsbeweging, net als de Nederlandse,
20 in een identiteitscrisis, onder meer vanwege de massale ontrouw van
21 leden die teleurgesteld waren geraakt in de drankbestrijding omdat die
22 niet de beloofde lotsverbetering had gebracht. Het omvormen van de
23 drankbestrijdingsverenigingen tot prohibitionistische clubs was geen
24 optie omdat daarvoor enerzijds de politieke constellatie geen ruimte
25 bood en anderzijds de Duitse drankbestrijders geen inspirerende na-
26 tionale voorbeelden van pressiegroepen hadden waarop ze konden
27 teruggrijpen.⁶⁸

28 De Nederlandse drankbestrijdingsbeweging nam in de internationale
29 tendens tot politisering een middenpositie in tussen Groot-Brittannië
30 en Duitsland. De politieke instellingen en het publieke debat waren hier
31 sterker ontwikkeld dan in Duitsland, maar anders dan in Groot-Brittan-
32 nië nam politiek geen grote plaats in in de Nederlandse samenleving. In
33 het publieke debat over politieke kwesties participeerde slechts een klein
34 deel van de bevolking, maar dit had met de periodieke pers en pamflet-
35 ten wel verscheidene podia voor dat debat. Toch bevond politiek zich
36 voor het overgrote deel van de Nederlandse burgers als het ware op een
37 eiland, dat ze wel in de verte zagen liggen maar waarin ze niet erg geïn-
38 teresseerd waren. Na 1840 en vooral na 1848 werd dit eiland opnieuw
39 ontdekt. Verenigingen speelden in dit proces een bijzondere rol. Zij

1 verkenden de openbaarheid, onderzochten wat toegestaan en effectief
2 was in de politiek en ontdekten wat de regels waren voor het aan de
3 orde stellen van maatschappelijke en politieke kwesties.⁶⁹ In dit proces
4 werd politiek weer een relevante categorie, werd politieke actie weer een
5 optie. Buitenlandse voorbeelden speelden hierin een centrale rol, zoals
6 ook de geschiedenis van de Nederlandse drankbestrijding toont. De
7 grondwetsherziening van 1848 was de noodzakelijke voorwaarde voor
8 de politisering van de beweging in Nederland, maar de Amerikaanse
9 Maine-wet van 1851 was daarvoor de aanleiding en stimulans.

10

11 **Prohibitionisme binnen de NVASD**

12 Het bestuur van de NVASD beseftte dat politisering van de vereniging wel
13 eens het antwoord zou kunnen zijn op de crisis waarin deze verkeerde.
14 Toen de eerste berichten over de resultaten van de Maine-wet gunstig
15 bleken te zijn, stelde voorzitter Egeling in 1853 onomwonden dat de
16 'afschaffing van de jenevertrafiek' het doel van de vereniging was, 'is het
17 niet voor ons, dan voor onze kinderen en naneven'.⁷⁰ 'Zie, dat is regte
18 mannentaal!' schreef de afdeling Amsterdam enthousiast in de lokale
19 afschaffersalmanak. 'Wat in zoo vele Amerikaansche Staten door mid-
20 del van zuivere overtuiging bij een wel voorgelicht, energiek volk werd
21 verkregen, [...] dat kan ook in *Nederland* mogelijk worden.'⁷¹

22 Egeling voegde aan zijn stellingname voor prohibitionisme toe zich
23 'volkomen bewust [te zijn], hoe ongerijmd velen dit vinden zullen'.⁷²
24 Precies daarom was het winnen van de publieke opinie nodig als tussen-
25 stap voor een wettelijk verbod. Dat had te maken met de regeringsvorm
26 die Nederland sinds 1848 had. Predikant en theoloog Petrus Hofstede
27 de Groot, die actief was in verschillende verenigingen voor volksopvoe-
28 ding en zending, antwoordde bijvoorbeeld op de vraag hoe de drank
29 kon worden afgeschaft:

30

31 Niet door de regering, althans nog niet. In Rusland zou dat iets ver-
32 mogen; maar nu bij ons de regering van gemeente en provincie en
33 de wetgeving des lands geheel bij volkskeuze wordt benoemd, moet
34 het volksovertuiging zijn, dat de sterke drank behoort te worden
35 verboden, eer de regering zulk een maatregel kan nemen. In Noord-
36 Amerika verbiedt thans de regering het stoken en verkoopen van
37 sterken drank in zeer vele Staten; maar – dewijl het publieke opinie
38 is geworden, dat dit behoort te geschieden.⁷³

39

1 Hofstede koos als strategie om de publieke opinie te beïnvloeden de
2 kanalen van het Nut, want 'indien de overal verspreide en hooggeachte
3 Maatschappij: tot Nut van 't Algemeen dit gelooft, dan is de zaak der
4 afschaffing in Nederland gewonnen.'⁷⁴ Het Nut hield echter vast aan
5 zijn gematigde koers, wees drankmisbruik vanzelfsprekend af, maar
6 weigerde tot 1879 tot een meer openlijk protest over te gaan. Net als
7 het hoofdbestuur van de NVASD ging het Nut in principe alleen tot
8 petitioneren over wanneer er een concreet wetsvoorstel lag of als de
9 intentie tot wetgeving in de troonrede was uitgesproken.

10 Het hoofdbestuur stond in 1854 bijvoorbeeld afwijzend tegenover
11 een voorstel van de afdeling Amsterdam 'om eene wettelijke maatre-
12 gel uittelokken tegen het verkoopen van sterken drank.'⁷⁵ De afdeling
13 Rotterdam, in elke vereniging de meest eigenwijze, had de reactie van
14 het hoofdbestuur niet afgewacht en was op eigen houtje begonnen een
15 petitie op te stellen waarin ze om een 'Maine-wet' in Nederland vroeg.
16 Ook de Rotterdammers vonden dat de regering niet zomaar zo'n wet
17 mocht uitvaardigen, maar achtten die wel gerechtvaardigd wanneer de
18 volksvertegenwoordiging het initiatief daartoe nam.⁷⁶

19 Niet eerder was zo'n ingrijpende maatregel tegen drankmisbruik ge-
20 vraagd. Verzoeken om bijvoorbeeld verhoging van de accijns op jenever
21 waren altijd gestuit op het argument van de koning of van de regering
22 dat het hun taak was de jeneverindustrie te beschermen. De NVASD
23 publiceerde in 1855 echter triomfantelijk een verklaring van niemand
24 minder dan Jan Ackersdijck, die ontkende dat er hier sprake was van
25 tegenstrijdige belangen. De staathuishoudkunde had bewezen dat de
26 voorwaarden voor materiële welvaart van een volk nooit strijdig waren
27 met de eisen der zedelijkheid. Daarmee loste hij een heikele kwestie
28 op: bevorderden de afschaffers met hun strijd tegen de jenever het on-
29 geluk van hun landgenoten die met jeneverproductie en -handel hun
30 brood verdienden?⁷⁷ Nu ze, kort voor zijn dood, de zegen van de oude
31 staathuishoudkundige gekregen hadden, durfden de drankbestrijders
32 met meer zelfvertrouwen de politieke strijd voor een verbodswet aan
33 te gaan.

34 In Rotterdam verleende Adrianus Bogaers zijn naam aan de petitie,
35 net als dertien jaar eerder aan die tegen slavernij. De tekst van het Adres-
36 Bogaers verscheen in de *NRC* en werd daarnaast samen met het advies
37 van Ackersdijck gepubliceerd, voorafgegaan door een aansporing tot
38 ondertekening.

39

1 Beproeven wij, om bij de Wetgevende Magt beperkende maatregelen
2 uit te lokken tegen het vrij verkoopen van vergif voor het volk. [...]
3 Inwoners, Mannen, Vrouwen, Kinderen van Nederland, aanzienlij-
4 ken en geringen! zulk een gemeenschappelijke strijd, [...] waartoe
5 het geweten dwingt, kan zegen brengen over ons Vaderland, kan
6 het opkomend geslacht behouden [...]. – Mogen wij langer stilzit-
7 ten?⁷⁸

8
9 Bijna vijfhonderd Rotterdammers ondertekenden de petitie voor een
10 verbodswet. Deze was ‘openlijk neergelegd ter tekening’, waarschijn-
11 lijk bij boekhandelaars. Net als het Adres-Looman-Ketelaar tegen de
12 slavernij, ook uit 1855, leek deze petitie nog maar weinig op de deftige
13 antislavernij-adressen van 1842. Petitioneren was rond het midden van
14 de jaren 1850 een publieke zaak, iets voor mannen en vrouwen, voor
15 oudere en jongere generaties, voor ‘aanzienlijken en geringen’.

16 Het Rotterdamse voorbeeld werd op relatief grote schaal gevolgd. In
17 1855 en 1856 boden drankbestrijders in totaal zo’n honderdzeventig
18 adressen aan aan de koning, regering en volksvertegenwoordiging.⁷⁹ Ze
19 waren niet allemaal zo radicaal als het Rotterdamse. Een Amsterdams
20 adres benadrukte bijvoorbeeld ‘dat eene zóó belangrijke beperking van
21 de vrijheid van handel en bedrijf alleen dáár uitvoerbaar is, alwaar de al-
22 gemeene denkwijze haar werkelijk begeert’, en verzocht derhalve slechts
23 om voorbereidende maatregelen als beperking van verkooppunten en
24 strafbaarstelling van openbare dronkenschap.⁸⁰ Het publiek zou zo de
25 gelegenheid krijgen langzaam te wennen aan het idee van een verbods-
26 wet en de publieke opinie zou die dan uiteindelijk gaan eisen van de
27 regering.

28 De activiteit van het petitioneren speelde daarin ook een rol. Zo liet
29 de afdeling Amsterdam de lokale petitie in een oplage van 1200 druk-
30 ken en gratis verspreiden in de boekhandels waar die ook kon worden
31 ondertekend.⁸¹ Het petitioneren was niet langer alleen onderdeel van
32 het politieke proces, maar ook een belangrijk middel om het publiek te
33 bereiken en te beïnvloeden. Pressiegroepen ontdekten in de praktijk van
34 het actievoeren de kracht van de petitie om de publieke opinie te mo-
35 biliseren. Volgens sommigen was vanaf het midden van de negentiende
36 eeuw in Engeland het verzamelen van de handtekeningen belangrijker
37 geworden dan het aanbieden ervan aan het parlement.⁸²

38
39

1 Geen staatstaak

2 De politieke stellingname van de afschaffers werd niet alleen gestimu-
3 leerd door de Maine-wet, maar ook door een voorstel uit 1855 van
4 Kamerlid en voormalig minister van Financiën Rochussen die een par-
5 lementaire enquête naar het drankmisbruik in Nederland vroeg. Zo'n
6 onderzoek moest antwoord geven op de vraag naar de omvang en de
7 gevolgen van het drankmisbruik, zowel voor de 'stoffelijke welvaart' als
8 voor de 'zedelijke toestand' van het Nederlandse volk. Ook zou moeten
9 worden onderzocht welke middelen de overheid kon aanwenden om het
10 kwaad te keren.⁸³ Blijkbaar was de conservatief Rochussen rond 1855
11 niet alleen geraakt en tot daden aangespoord door lijdende slavinnen,
12 maar voelde hij zich ook betrokken bij het tweede grote afschaffings-
13 thema van deze periode.

14 Zijn voorstel gaf aanleiding tot zo'n zestig redevoeringen, maar ont-
15 moette in de Kamer niet voldoende steun. De Commissie van Rapport-
16 teurs kwam in 1856 tot de slotsom dat er nauwelijks draagvlak bestond
17 voor een dergelijk onderzoek, waarop het werd verworpen. De liberaal
18 Van Hoëvell stelde daarop voor een Kamercommissie in te stellen om
19 te onderzoeken 'of, en in welken zin, een voorstel zal worden gedaan
20 omtrent de middelen tot bestrijding of uitroeijing van het misbruik van
21 sterken drank'.⁸⁴ Dat voorstel nam de Kamer wel aan. In 1857 kwam de
22 commissie met een belangrijke conclusie. Directe verbodswetten zoals in
23 Maine konden niet tot de 'roeping of de plicht des *wetgevers*' gerekend
24 worden, omdat die er niet is om 'volksondeugden te bestrijden, of de
25 zedelijken zin der bevolking te ontwikkelen'.⁸⁵ Dit was een tegenval-
26 ler voor de afschaffers. Ze waren dicht tot de politiek genaderd, maar
27 kregen nul op het rekest.

28 Overheidsbemoeienis met drankmisbruik werd bepleit door liberale
29 Kamerleden die zich in deze jaren eveneens uitspraken voor afschaf-
30 fing van slavernij. Steven Blaupot ten Cate, net als Van Hoëvell een
31 afschaffer in hart en nieren, hield een gloedvolle toespraak waarin hij de
32 conclusie van de Kamercommissie aanvocht. Hij gebruikte hiervoor een
33 redenering die 25 jaar later door sociaal-liberalen als Hendrik Goeman
34 Borgesius herhaald zou worden.

35

36 Ik weet het wel, dat de Staat niet op socialistische wijze geroepen is,
37 'om volksondeugden te bestrijden of uit te roeijen en dat de Staat
38 niet de rol van zedemeester op zich nemen kan,' zoo als onze geachte
39 Voorzitter zich uitdrukte [...]. De meeste wetten echter, die door den

1 Staat worden uitgevaardigd, hebben invloed op de zedelijkheid. [...]
2 Ik geloof, dat het geen kwaad kan, duidelijk te doen uitkomen, dat
3 de Kamer met de Regering gaarne de zedelijkheid, door alle wetten,
4 die zij geeft, wil bevorderen.⁸⁶

5
6 In de laatste decennia van de negentiende eeuw zou meer nadruk gelegd
7 worden op de morele verantwoordelijkheid van de overheid en werden
8 meerdere parlementaire enquêtes gehouden om maatschappelijke mis-
9 standen in kaart te brengen. In 1855 werd echter nog openlijk verklaard
10 dat de belangen van de drankindustrie en -handel zwaarder wogen dan
11 de nadelige gevolgen van het drankmisbruik. Groen van Prinsterer en
12 Thorbecke, voorstanders van een parlementaire enquête, hadden het
13 al voorspeld: 'Men heeft veel gesproken om ten laatste de zaak te laten
14 zoo als zij is.'⁸⁷

15 Ondanks deze teleurstelling was men binnen de NVASD verheugd
16 dat de kwestie zo uitgebreid was besproken in de Tweede Kamer. Het
17 thema drankmisbruik stond eindelijk op de politieke agenda! Vooral
18 de opmerking 'het misbruik van den sterken drank is een KANKER,
19 die aan de zedelijke en stoffelijke welvaart des volks knaagt', die in de
20 Tweede Kamer geklonken had, kwam vanaf dat moment in bijna alle
21 afschaffingsgeschriften terug. De verklaring dat niet de regering, maar
22 de NVASD de aangewezen instelling was om de drankgewoonte van
23 het volk te veranderen en het zo 'van dien kanker te genezen', vormde
24 eveneens een eervolle erkenning van het belang van de vereniging. Aan
25 de andere kant realiseerden de afschaffers zich dat ze voor deze taak niet
26 toegerust waren. De vereniging had inmiddels zestien jaar lang verschil-
27 lende middelen ingezet om de ziekte te bestrijden, maar moest erkennen
28 dat haar middelen, 'ondanks den besten wil, buiten alle verhouding
29 [staan] tot de uitgebreidheid en de hardnekkigheid van het steeds die-
30 per invretende kwaad'.⁸⁸ Hiermee erkende ze impliciet het falen van
31 persoonshervorming. Politiek was het alternatief. De vereniging hoopte
32 dat 'bij erkende ongenoegzaamheid van zedelijke wapenen, de wetgever
33 – gelijk in Noord-Amerika, in Zweden, in Groot-Britannië – *ten laatste*
34 – zij het niet *te laat!* – zou willen tusschenbeide komen'.⁸⁹

35 Politieke beschouwingen namen steeds meer plaats in in de ge-
36 schriften van de vereniging. In 1858 gaf secretaris D'Engelbronner in
37 de verenigingsalmanak in tien pagina's een overzicht van 'De sterke-
38 drank-quaestie in de Tweede Kamer der Staten-Generaal'.⁹⁰ Meer dan
39 voorheen verwees de 'sterke-drink-quaestie' nu naar een politiek debat.

1 Politiek werd als het ware uitgebreid met een nieuw onderwerp. Te-
2 gelijkertijd werd het politieke besluitvormingsproces zichtbaar en in
3 zekere zin toegankelijk voor een nieuw publiek, dat grotendeels geen
4 stemrecht bezat. De almanak waarin het stuk van D'Engelbronner ver-
5 scheen was namelijk speciaal bedoeld voor de afschaffers uit de (lagere)
6 middenklasse. Via de laagdrempelige lectuur raakten zij betrokken
7 bij wat de volksvertegenwoordigers in de Tweede Kamer bespraken.
8 D'Engelbronner beval het boek *Het regt van enquête en de sterke-drank-*
9 *quaestie in de Tweede Kamer* niet alleen 'onzen Staatslieden en rege-
10 ringspersonen' aan, hij hoopte dat iedere afschaffer en drankbestrijder
11 de 'merkwaardige woorden onzer *Volks-Vertegenwoordigers*' 'ijverig' zou
12 lezen.⁹¹ De afschaffers konden ze inzetten als wapens in de strijd voor
13 een verbodswet.⁹²

14 Want daarover bestond geen twijfel: de Kamer kon niet eeuwig der-
15 gelijke voorstellen blijven afwijzen. Instemmend citeerde de secretaris
16 van de NVASD Rochussen:

17
18 De aanneming of verwerping van mijn voorstel ligt in uwe magt;
19 doch [...] het ligt niet in *uwe* magt door verwerping van mijn voorstel
20 deze zaak tot een einde te brengen. Dit is nu een besef dat doorge-
21 drongen is bij het krachtigste deel der Natie. C'est l'opinion générale
22 qui décidera.⁹³

23
24 De publieke opinie wordt hier niet langer beschouwd als de opinie van
25 de 'weldenkendste, braafste, bekwaamste en edelste in den lande', zoals
26 de *Bijdragen* in 1844 nog deed, maar als de mening van het 'krachtigste
27 deel der Natie': de middenklasse. Net als de petitie werd de publieke opi-
28 nie minder deftig. Een strijdbare avant-garde van moraalridders claimde
29 vrijmoedig deze te vertolken.

30

31 Een nieuwe koers

32 Op hetzelfde moment dat alle afschaffers werden aangespoord tot studie
33 van de Kamerdebatten over de sterkedrankkwestie, en in direct verband
34 met de politisering van de drankbestrijding, zwoer de NVASD het beke-
35 ren van dronkaards openlijk af als strategie. De onvermoeibare predi-
36 kant en 'volksvriend' Carel Steven Adama van Scheltema (grootvader
37 van de gelijknamige dichter), die zelf in 1844 tot afschaffer bekeerd was
38 door een schokkend geval van alcoholmisbruik in zijn nabije omgeving,
39 verklaarde in 1854 dat dronkaards bekeren ongepast was voor een 'ver-

1 eeniging van maatschappelijken aard'.⁹⁴ In 1857 werd deze zienswijze
2 min of meer de officiële verenigingskoers toen een traktaatje verscheen
3 getiteld *De dronkaard, geen voorwerp van de zorg der Vereeniging tot*
4 *afschaffing van sterken drank*, geschreven door hoofdbestuurslid G.A.
5 van Limburg Brouwer. Die stelde onomwonden: 'de berouwhebbende
6 dronkaard behoort in de Vereeniging niet te huis, en dronkaards te
7 bekeeren, is hare roeping niet'.⁹⁵

8 De nieuwe taakopvatting van de vereniging in de jaren 1850 hield in
9 dat maatschappijhervorming niet langer voornamelijk door persoons-
10 hervorming zou worden nagestreefd, maar door wetswijziging. Invoering
11 van een wet die drank uit Nederland kon verbannen, kende zoals gezegd
12 één voorwaarde: de steun van de publieke opinie. De NVASD zag het
13 vanaf 1851, meer dan daarvoor, als haar taak om die te beïnvloeden. De
14 middelen die bij persoons-hervorming hoorden, waren onder andere de
15 verbintenis, het diploma, het voorbeeld van notabelen, huisbezoek aan de
16 leden uit de arbeidende klassen en het aandragen van alternatieve tijd- en
17 geldbesteding. In het buitenland werden andere middelen ingezet om te
18 komen tot wetswijziging en de publieke opinie daarvoor te winnen. De
19 belangrijkste waren meetings, colportage, reizende agenten, strooi- en
20 aanplakbiljetten en pressie op kandidaten tijdens verkiezingen.

21 De Nederlandse afschaffers waren bekend met dit internationale
22 repertoire. Colportage, reizende agenten en actie rond verkiezingen
23 zijn in de NVASD regelmatig besproken, maar werden voor het eind van
24 de negentiende eeuw niet ingezet. Het hoofdbestuur hield dergelijke
25 vernieuwingen tegen omdat de tijd daarvoor nog niet rijp zou zijn, de
26 financiën zouden ontbreken of dat er geen garantie voor goede resulta-
27 ten zou zijn. Daarachter stak ongetwijfeld koudwatervrees voor directe
28 beïnvloeding door het gesproken woord, zoals bij colportage het geval
29 was. Dat middel deed te veel denken aan het opzweepen van een massa,
30 zoals in Frankrijk en Engeland ook de onfatsoenlijke socialisten dat
31 deden. De ervaring had daarnaast geleerd dat massale ledenwerving,
32 zoals in Ierland, Duitsland en dichterbij in Zandvoort, vaak gevolgd
33 werd door massale ontrouw. De NVASD koos als strategie niet (meer)
34 het onbeperkt rekruteren van strijders, onder het motto 'het is niet
35 het *getal*, maar het *gehalte* der leden, dat onze kracht uitmaakt'.⁹⁶ Het
36 maatschappelijk aanzien van de vereniging was een voorwaarde voor
37 een effectieve beïnvloeding van de publieke opinie en het sturen van
38 het regeringsbeleid. Daarom bleven beschaafd gestelde geschriften en
39 petities de centrale verenigingsmiddelen.

1 Wel hield het hoofdbestuur vanaf 1853 de openbare bijeenkomsten van
 2 de jaarvergaderingen in de vorm van 'Amerikaansche en Engelsche *mee-*
 3 *tings*'. Egeling legde uit: 'Gij weet, die *meetings* zijn openbare vergaderingen
 4 waar, door onderscheidenen over onderwerpen tot de zaak betrekkelijk,
 5 naar ieders keuze, uit het hart, kort, niet gelezen maar gesproken wordt.'⁹⁷
 6 De vereniging nodigde sprekers niet meer uit een lezing te houden, maar
 7 liet hen uit een lijst kiezen welke stelling ze 15 minuten lang wilden ver-
 8 dedigen. In 1852 hadden Rotterdamse afschaffers 'eene proeve genomen
 9 met het houden eener bijeenkomst (*meeting*) op Engelsche wijze'. Het was
 10 een groot succes geweest en werd snel daarop herhaald. De Rotterdam-
 11 mers riepen in het jaarverslag van de NVASD andere afdelingen en het
 12 hoofdbestuur op hun voorbeeld te volgen.⁹⁸ Deze afdeling liep overigens
 13 wel vaker voorop in het gebruik van moderne middelen. Daarin speelde
 14 de actieve Provinciaal Correspondent van Zuid-Holland, J.A.C. Voor-
 15 hoeve, een belangrijke rol. Hij meende dat 'in deze tijd vanannoncen
 16 en advertentien' de vereniging van moderne reclametechnieken gebruik
 17 moest maken om bekendheid te krijgen en sympathie te wekken. Hij liet
 18 inpakpapier voor winkels en ulevellenwikkels (snoepapiertjes) bedruk-
 19 ken met spreuken en versjes die waarschuwdten tegen drankmisbruik. En
 20 tijdens de gevaarlijke kermisdagen verspreidde de afdeling Rotterdam
 21 duizenden waarschuwende strooibiljetten.⁹⁹
 22 Ook met de meetings probeerde de vereniging een breder, deels min-
 23 der ontwikkeld publiek te bereiken. De opeenvolging van korte toespra-
 24 ken van verschillende sprekers gaf een afwisselende bijeenkomst. Op de
 25 meeting van 1853, de eerste maal dat de openbare algemene vergadering
 26 zo werd ingericht, beschouwden gerenommeerde drankbestrijders de
 27 afschaffing van sterkedrank achtereenvolgens op godsdienstig, genees-
 28 kundig, staathuishoudkundig en justitieel terrein. Daarna werd de zaak
 29 in relatie tot de jeugd besproken, om af te sluiten met de invloed van de
 30 vrouw op de afschaffingszaak.¹⁰⁰ De vernieuwing was erop gericht een
 31 nieuwe toon voor de bijeenkomsten te vinden. De meeting was korter,
 32 kernachtiger en hield de aandacht van het publiek vast, omdat de bood-
 33 schap in een 'meer gemeenzaam gesprek' werd verpakt, in tegenstelling
 34 tot de 'meer deftige en de aandacht minder boeiende verhandeling' die
 35 gewoonlijk klonk. Kortom, de meeting was 'eene wijze van vergaderen,
 36 die zonder twijfel de aandacht boeit, en iets levendigs en pikants heeft,
 37 wat onze gewone redevoeringen meestal missen.'¹⁰¹ Egeling zag in deze
 38 nieuwe vorm misschien wel het geheime wapen om de publieke opinie
 39 voor de zaak van een verbodswet te winnen.

1 Het bleek in de praktijk nog lastig om de juiste toon te treffen. In
2 1859 te Leeuwarden hadden de opeenvolgende sprekers zulke saae en
3 ongeiïnspireerde betogen gehouden dat L. Proes, bestuurslid van deze
4 afdeling, de volgende dag in de ledenvergadering mismoedig opmerkte
5 dat de zaak van de afschaffing voorlopig verloren was in Leeuwarden en
6 omstreken. De afdeling had namelijk veel twijfelaars uitgenodigd die,
7 in plaats van enthousiast het lidmaatschap te aanvaarden, nu zeker geen
8 lid zouden worden. W. baron van Lynden, antirevolutionair Tweede-
9 Kamerlid en kamerheer van de Koningin, had een van de bewuste toe-
10 spraken gehouden en betuigde zijn spijt over de manier waarop hij dat
11 had gedaan. De vergadering waardeerde de openheid van beide heren
12 en beloonde hen met ‘een daverende toejuiching’.¹⁰²

13 Drie jaar later werd deze Willem van Lynden, die ook actief was bin-
14 nen de Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering van de Afschaffing
15 der Slavernij, samen met collega-Kamerlid Jan Heemskerk Azn. afge-
16 vaardigd naar de Internationale Afschaffingsconferentie in Londen en
17 kon hij aan de lijve ondervinden hoe anders een vergadering zijn kon.
18 Zijn enthousiaste verslag leest haast als een opsomming van de verschil-
19 len tussen de Nederlandse en Engelse vergaderpraktijk.

20

21 Waren de sprekers velen, was het gehoor, waaronder steeds vele dames
22 werden opgemerkt, talrijk, was het medegedeelde belangrijk en boei-
23 end, bovenal was geheel de stemming der vergadering opgewekt en
24 levendig, ja elektriek zouden wij die willen noemen waar zij vonken
25 spatte en vuur gaf bij elke uiting van gevoelens, die met hare innige
26 overtuiging tegen drank en drankhandel overeenstemde, of in den
27 spreker een harer geliefde woordvoerders begroette. De wakkerheid
28 van vergadering en sprekers tegenover elkander is iets zeer opmerke-
29 lijks bij een Engelsch gehoor, in welke openbare vergadering ook, de
30 zamenkomsten winnen daardoor veel in aantrekkelijkheid en geven
31 eene levendigheid, waarvan men zich geen denkbeeld maken kan
32 indien men dit nimmer van nabij heeft gezien.¹⁰³

33

34 Heemskerk had daarbij wel zijn bedenkingen bij de atmosfeer: hij
35 hoorde en zag ‘soms een opgewondenheid als of men de dronkenschap
36 homeopathisch wilde genezen!’.¹⁰⁴

37 De poging de vergadercultuur te vernieuwen en zo de publieke opinie
38 voor de afschaffing te winnen was onderdeel van het proces van politi-
39 sering van de vereniging, dat door buitenlandse beloftes en voorbeelden

1 geïnspireerd was. Maar, verzekerde Egeling in 1852 het Nederlandse
2 volk, de NVASD beschouwde de buitenlandse voorbeelden met kriti-
3 sche blik en stelde zich steeds opnieuw de vraag of die wel op het eigen
4 nationale karakter aansloten.

5
6 Toen ik sprak van nieuwe middelen ter uitbreiding onzer zaak, had
7 ik niet op 't oog de Amerikaansche en Engelsche optochten met
8 vaandel en banier, niet de afschaffings-feesten der Duitschers met
9 kanongebulder en feestvreugde in de open lucht, noch ook de koud-
10 waterarmee der Amerikanen of de benden der hoop van Duitsche of
11 Engelsche knapen, die, als hunne vaders, in het openbaar paraderen.
12 Neen! zulke luidruchtige en pronkerige vertooningen voegen niet
13 voor onze ernstfeste en deftige natie.¹⁰⁵

14
15 De afschaffing moest voor de calculerende burger aantrekkelijker wor-
16 den. Er moesten aparte levensverzekeringen en ziekenfondsen komen
17 voor afschaffers, die immers veel gezonder waren dan jenevergebruikers,
18 en ook moest er voordelige assurantie tegen zeeschade mogelijk zijn
19 voor schepen zonder sterkedrank aan boord, want met een nuchtere
20 bemanning werd minder snel schipbreuk geleden. Spaarzaamheid en
21 deftigheid pasten volgens Egeling beter bij het Nederlandse volk dan
22 theatrale manifestaties in de buitenlucht. Emotionele uitingen in de
23 openbare ruimte werden in Nederland als onfatsoenlijk ervaren. Dat
24 was in Engeland en de Verenigde Staten ook wel zo, maar de afschaf-
25 fers daar trokken zich weinig van dit oordeel aan, in de voetsporen van
26 de evangelische beweging die eerder emoties in de publieke sfeer had
27 gebracht. De massaliteit van de hervormingsbewegingen daar maakte
28 het voor individuele afschaffers bovendien makkelijker om conventies
29 te trotseren.

30 In Nederland vermeden de eerste single-issue bewegingen zoveel
31 mogelijk publieke manifestaties die als onfatsoenlijk gezien konden
32 worden. Omdat de NVASD toch al geen groot maatschappelijk aan-
33 zien had maar daarop wel prijs stelde, was ze extra terughoudend in
34 het overnemen van de buitenlandse praktijk van optochten en feesten.
35 Zelfs een liedcultuur ontbrak grotendeels.¹⁰⁶ Net als in de antislaver-
36 nijbeweging is het ontbreken van een evangelische revival-beweging
37 onder de brede middengroepen in de Nederlandse samenleving een
38 mogelijke verklaring voor het verschil tussen de Nederlandse en An-
39 gelsaksische verenigingscultuur. De vormen waarmee de evangelische

1 beweging uiting gaf aan de gedeelde beleving van het geloof – zoals
2 massale bijeenkomsten in de openlucht en samenzing – waren door
3 de protestbewegingen tegen slavernij en drank overgenomen. In Ne-
4 derland moest die traditie nog worden uitgevonden.

5

6 **Een nieuwe organisatievorm?**

7 Er was, naast de vrees voor onfatsoenlijke of niet-nationale middelen,
8 nog een reden voor de halfslachtige transformatie naar een politieke
9 pressiegroep. Dat was de gehechtheid aan de verbintenis, die zelfs in de
10 historiografie van de drankbestrijding verbazing opwekte. ‘Het zo lang
11 vasthouden aan de schriftelijke verbintenis was zeer merkwaardig en in
12 strijd met de ontwikkelingsdrang der vereniging,’ merkte de prominente
13 drankbestrijder Th.W. van der Woude in 1942 op.¹⁰⁷ Wanneer men be-
14 denkt dat de belofte een van de experimenten was met nieuwe vormen
15 van betrokkenheid bij de publieke zaak, is het begrijpelijk waarom men
16 zoveel moeite had met het idee deze los te laten. Het ostentatieve niet-
17 drinken en niet-schenken bewees de grote toewijding aan het algemeen
18 belang, maakte de kern uit van het afschaffer-zijn en vormde voor de
19 afschaffers het wezen van de drankbestrijding. Tussen 1851 en 1880
20 zijn verschillende voorstellen gedaan de statuten van de vereniging zo
21 te wijzigen dat wetswijziging het voornaamste doel werd. Vooral in de
22 jaren 1850 leek politieke actie zo veelbelovend dat vanuit de NVASD
23 daarnaast geprobeerd is om ook in Nederland een equivalent van de
24 United Kingdom Alliance of British Temperance League, verenigingen
25 met een verbodswet als hoofddoel, in het leven te roepen.

26 Het eerste en meest concrete voorstel kwam van de militair G. Tichel-
27 man, correspondent van de vereniging voor Oost-Indië.¹⁰⁸ Hij diende op
28 de algemene vergadering van 1854, waar ook gepleit werd voor groot-
29 schalige petities om ‘wettelijke maatregelen uittelokken’, een voorstel
30 in voor een ‘Nederlandsch Verbond ter verkrijging van een wettelijk
31 verbod tegen de handel in sterken drank.’¹⁰⁹ Het voorstel en het con-
32 cept-reglement dat hij erbij voegde, zijn niet bewaard gebleven, maar de
33 naam ervan verwijst duidelijk naar de prohibitionistische verenigingen
34 die in de Angelsaksische wereld waren opgericht naar aanleiding van de
35 Maine-wet. De hoofdbestuursleden bogen zich in het daaropvolgende
36 jaar herhaaldelijk over zijn voorstel.¹¹⁰ In de jaarvergadering van 1855
37 liet het hoofdbestuur uiteindelijk weten dat zo’n vereniging ‘overtollig’
38 was, want het doel ervan ‘is alleziens gelegen op den weg onzer Vereeni-
39 ging’. De politisering van de NVASD maakte zo’n aparte pressiegroep

1 overbodig. Wel meende het hoofdbestuur ‘allezins het oog te moeten
2 gevestigd houden op de middelen, door zoodanig verbond aantewen-
3 den’. In tegenstelling tot de afdelingen, was het er van overtuigd dat voor
4 massapetities de tijd nog niet rijp was.

5 Er is in het hoofdbestuur stevig gedebatteerd over de vraag of de
6 vereniging moest worden omgevormd tot een pressiegroep zonder
7 verbintenis. Toen Willem Egeling in 1858 overleed – terwijl hij de
8 krant van de United Kingdom Alliance aan het lezen was¹¹¹ –, stond
9 Adama van Scheltema in zijn herinneringsrede stil bij de controverse
10 over de verenigingsvorm en Egelings visie daarop. De voorzitter was
11 begin jaren 1850 diep geschokt over de ontrouw van zoveel leden en
12 had daarover ‘lang een donker gevoel’ gehad. Vanwege de stagnatie in
13 de zaak van de drankbestrijding had hij al in 1854 verzucht dat, ‘ware
14 de zaak van nieuws te beginnen, hij vrij wat anders zou wenschen’. Ook
15 hij kwam steeds meer tot het inzicht dat ‘beperkende maatregelen van
16 staatswege nu volstrekt noodzakelijk’ waren en concludeerde daaruit
17 dat het hoofddoel van de NVASD het werken op de publieke opinie en
18 daardoor op de wetgeving moest worden.¹¹² Om die reden neigde Ege-
19 ling naar de openstelling van de vereniging voor niet-afschaffers. Een
20 alternatief daarvoor was de oprichting van ‘een nieuw verbond, eene
21 Temperance league’. Ook het prominente hoofdbestuurslid Huydecoper
22 zou daarvoor gevoeld hebben, maar ze hadden uiteindelijk het risico
23 niet durven nemen.¹¹³

24 Adama van Scheltema meende dat de NVASD nooit goed aansluiting
25 gevonden bij de bevolking doordat ze de jaren 1840 het voorbeeld van de
26 buitenlandse drankbestrijders klakkeloos had overgenomen.¹¹⁴ Wilde de
27 vereniging succesvol worden, dan moesten haar doel, middelen en vorm
28 herzien worden. Het lijkt of hij het overlijden van Egeling afgewacht had
29 om serieus de aanval in te zetten op de bestaande verenigingsvorm. Het
30 laten staan van drank wees hij af als een doel op zich. De onthouding van
31 sterkedrank – en eventueel zelfs van bier en wijn – was slechts een van
32 de middelen tot bereiking van het doel: verbetering van wetgeving. Het
33 lidmaatschap zou daarom niet langer aan het tekenen van de verbintenis
34 tot afschaffing van sterkedrank verbonden moeten zijn. ‘Ieder, die eene
35 verbodswet, hetzij in den strengsten of wel in meer beperkten zin wenscht
36 en tot het verkrijgen daarvan langs grondwettigen weg naar vermogen wil
37 medewerken kan lid zijn der vereeniging’ zou een geschikte formulering
38 voor de nieuwe statuten zijn. Het tekenen van een verklaring geen drank
39 meer te gebruiken zou facultatief worden.¹¹⁵

1 In de gedrukte versie van zijn redevoering had Adama van Scheltema
2 – naar aanleiding van kritiek? – zijn standpunt iets genuanceerd. In een
3 noot gaf hij aan dat er meer scenario's bestonden voor de toekomst van
4 de vereniging, zoals een vereniging worden die zoveel mogelijk mensen
5 'vooral uit de mindere klassen' tot afschaffers probeert te maken, of,
6 wanneer dat onbegonnen werk leek, in plaats daarvan een egalitaire
7 vereniging te worden van afschaffers die de publieke opinie wilden
8 bewerken. Maar, voegde hij eraan toe, wanneer het hoofddoel van de
9 vereniging gekozen wordt, is het de grote vraag 'of niet het punt van
10 wetgeving van zoo overgroot gewigt is, dat [wetswijziging] in de daarop
11 gebouwde statuten een vooraanstaande bepaling moest zijn.'¹¹⁶ Door
12 de keuze voor wetswijziging als verenigingsdoel zouden controverses
13 over de religieuze kant van de drankbestrijding verleden tijd worden.
14 Dat was ook de bedoeling geweest van het afzweren van het bekeren
15 van dronkaards. Het aangaan van de verbintenis mocht 'zelfs maar in
16 de verste verte den schijn niet verkrijge[n] van surrogaat te kunnen zijn
17 voor [de] hoogere heilsmiddelen'.¹¹⁷

18 Het is moeilijk precies na te gaan wat de invloed was van dit pleidooi
19 voor het omvormen van de NVASD tot een prohibitionistische vereni-
20 ging. Het feit dat Adama van Scheltema het jaar daarop door de leden-
21 vergadering in het hoofdbestuur gekozen werd, doet vermoeden dat er
22 brede steun was voor zijn hervormingsplannen. *De Economist* voegde
23 zich enige maanden later bij de voorstanders van 'eene Nederlandsche
24 Alliance [...], waartoe, – zonder eenige belofte of verbintenis van eigene
25 onthouding van het gebruik van sterken-drank, – allen zouden kunnen
26 toetreden, die krachtadig wenschen mede te werken om paal en perk
27 te stellen aan de verwoestingen, die hij aanrigt'.¹¹⁸

28 In 1860 deed een lid het voorstel vanuit de NVASD een 'Anti-jenever-
29 vereeniging' op te richten.¹¹⁹ De naam verwees naar een ander Brits
30 voorbeeld van buitenparlementaire pressie, de Anti-Corn Law League.
31 Het hoofdbestuur wees het van de hand en verklaarde nu expliciet dat
32 het daarvoor ook te veel gehecht was aan de 'openlijke daad' van de
33 belofte: de NVASD kon niet zonder deze 'ernstige manifestatie van een
34 beginsel', dat 'openlijk protest tegen het maatschappelijk kwaad dat [...]
35 met onvergeeflijke laauwheid wordt geduld'. Het voegde eraan toe po-
36 sitief te staan tegenover een vereniging met een beperkte doelstelling,
37 maar meende tegelijkertijd dat het initiatief tot oprichting ervan niet
38 van de NVASD zelf moest uitgaan.¹²⁰

39 Deze stellingname betekende echter gezinszins het einde van de dis-

1 cussies over de grondslagen van de vereniging. Jaar na jaar werd de ver-
2 bintenis op algemene vergaderingen ter discussie gesteld; in 1863 werd
3 maar liefst acht uur aan één stuk vergaderd over het inmiddels beruchte
4 artikel 2, dat de verbintenis als voorwaarde voor het lidmaatschap stelde.
5 Volgens sommige leden moest die voorwaarde verdwijnen, omdat die een
6 obstakel was voor het lidmaatschap van veel orthodox-protestanten. An-
7 deren vonden juist dat de verbintenis gekoppeld moest worden aan een
8 geloofsbelijdenis om zo de vereniging op positief-christelijke grondslag
9 te vestigen. Weer anderen wilden haar algemeen houden en religieuze en
10 maatschappelijke kwesties zo min mogelijk met elkaar mengen.¹²¹

11 In dit debat stond dus niet direct het politieke, maar het algemene
12 karakter van de vereniging ter discussie. Voor leden die er niet eerder
13 een probleem mee hadden, kwam 'algemeen' langzamerhand gelijk te
14 staan aan 'beginselloos'. Hervormd predikant L.J. van Rhijn verwoordde
15 het zo:

16

17 Het wil mij schijnen, dat onze vereeniging op weg is om zich in de ar-
18 men te werpen eener oppervlakkige, huisbakkene nuttigheids-philo-
19 sophie en zich te baseren uitsluitend op den grond van huishoudelijk
20 en socialistisch belang. [...] Die grond uitsluitend als vereenigings-
21 basis aangenomen, leidt van God af en miskent de diepere zedelijk-
22 godsdienstige zijde der afschaffingszaak.¹²²

23

24 Toch kreeg de vereniging, ondanks de poging van enkele orthodox-pro-
25 testantse leden, geen expliciet christelijke grondslag. Er werd weliswaar
26 erkend dat er vaak christelijke en zedelijke motieven aan de basis lagen
27 van de drankbestrijding, maar de vereniging bleef formeel algemeen.
28 Op die manier was er ook ruimte voor joden, katholieken, socialisten,
29 'staathuishoudkundigen' en zelfs voor 'mohammedanen' (in de Oost-In-
30 dische afdelingen) om lid te worden en de verbintenis te ondertekenen.
31 Deze fungeerde als het bindende geloofsartikel tussen al deze levensbe-
32 schouwingen en was in de optiek van velen juist daarom onmisbaar bij
33 een algemene vereniging als deze.¹²³

34 De NVASD bleef dus in naam een algemene vereniging. Maar het
35 logisch hieruit voortvloeiende voorstel om het openingsgebed bij de
36 algemene vergaderingen dan ook maar af te schaffen, nam de voorzitter
37 niet in behandeling omdat 'nu na eene afmattende discussie, vele leden
38 reeds vertrokken zijn en, om zoo te zeggen, de soep op tafel staat'.¹²⁴
39 In 1864, op de volgende vergadering, voelde niemand zich geroepen

1 het gebed ter discussie te stellen en de man die dat een jaar eerder had
2 gedaan, had zijn lidmaatschap opgezegd, wellicht uit onvrede met de
3 gang van zaken.

4 Een ander voorbeeld van het verschil tussen verenigingsideaal en
5 -praktijk was een conflict over een brochure uit 1862, waarin een twee-
6 deling binnen de vereniging uit de doeken werd gedaan. De NVASD was
7 eigenlijk, aldus de schrijver, in twee 'hoofdafdelingen' gescheiden. De
8 ene afdeling bestond uit leden die twee gulden contributie betaalden:
9 zij maakten de dienst uit in de vereniging door het bestuur te kiezen,
10 vergaderingen te houden en mensen naar de algemene vergadering af
11 te vaardigen. De andere afdeling werd gevormd door mensen die de
12 verbintenis ondertekend hadden.¹²⁵ Van de 13 664 leden in 1863, waren
13 er maar 1415 (zo'n 10 procent) die minstens twee gulden contributie be-
14 taalden.¹²⁶ Tegen het naar buiten brengen van deze tekst als officieel ver-
15 enigingsgeschrift verzette het hoofdbestuur zich. De ledenvergadering
16 besliste echter met ruime meerderheid dat deze tekst zonder probleem
17 namens de vereniging kon verschijnen.¹²⁷ Waarschijnlijk meenden ze
18 dat het grote publiek meer waardering voor de NVASD zou kunnen op-
19 brengen als het wist dat binnen de vereniging fatsoenlijke burgers en
20 volksmannen en -vrouwen in feite van elkaar gescheiden waren, want
21 tussen die groepen trok die twee gulden contributie op effectieve wijze
22 een scheidslijn.

23 De vereniging nam steeds meer afstand van de oorspronkelijke radi-
24 cale opzet. Het egalitaire ideaal verdween naar de achtergrond. Dat de
25 vereniging weer bevoogdender optrad, ontging de volksmannen niet.
26 Een van de eerste publicaties van houtzaagmolenaarsknecht Klaas Ris
27 was een open brief aan het bestuur van de Amsterdamse afdeling van
28 de NVASD, waarvan hij zelf lid was. In *Is Neerlands moed jenevermoed?*
29 *dan vivat de jenever!* (1864) bekritiseerde hij de eenzijdige gerichtheid
30 van de NVASD op het drankmisbruik onder werklieden. Later dat jaar
31 bedankte hij als lid, omdat het bestuur niet op zijn kritiek reageerde. In
32 een ongedateerde brochure concludeerde hij: *Vrouwen zijn gevaarlijker*
33 *dan sterke drank.*¹²⁸

34 Ook de vrouwen verdwenen binnen de vereniging langzaam maar
35 zeker naar de achtergrond. Zij waren op hun plek geweest in de ver-
36 eniging tijdens de experimentele fase, maar werden niet geacht een
37 vooraanstaande rol te spelen in het publieke debat of in het politieke
38 besluitvormingsproces. De vereniging was in naam nog egalitair, maar
39 in de praktijk exclusief geworden.

1 Een langzame ontknoping

2 In het archief van de drankbestrijdingsbeweging bevindt zich een
3 oranje doos waarop in gouden letters staat: 'Société Néerlandaise pour
4 L'Abolition des boissons fortes, fondée en 1842'. De doos is bekleed met
5 dieppaars fluweel en bevat een album met een blauw fluwelen omslag,
6 waarop naast de verenigingsnaam staat vermeld dat deze vereniging een
7 medaille toegekend kreeg op het congres van de Association Internatio-
8 nale pour le progrès des sciences sociales, dat in 1865 in Bern gehouden
9 was. De oranje doos was onderdeel van de Nederlandse inzending naar
10 de wereldtentoonstelling in Parijs van 1867. Het album bevatte het
11 reglement, een jaarverslag en een almanak van de vereniging. Om de
12 toeschouwer behulpzaam te zijn bij het duiden van dit type vereniging
13 was daaraan ook een citaat toegevoegd van de Franse socioloog Frédéric
14 Le Play over een toekomst waarin niet de overheid maar de burgers het
15 initiatief nemen om vooruitgang en hervorming te bewerkstelligen.¹²⁹
16 De NVASD was in de loop der jaren een zelfbewuste, aanzienlijke en
17 grote vereniging geworden (met 14 000 leden in het topjaar 1866) die
18 in het buitenland prijzen won. Dat was iets waar Nederland en vooral
19 ook de vereniging zelf trots op konden zijn.¹³⁰

20 Intern voerde ergernis echter de boventoon. Het debat over de or-
21 ganisatievorm was veel leden gaan tegenstaan. Adama van Scheltema,
22 kenner van het Britse verenigingsleven, bleef onvermoeibaar voorvech-
23 ter van een reglement dat een verbodswet tot hoofddoel maakte.¹³¹ In
24 1866 vond hij eindelijk bij het hoofdbestuur een luisterend oor. Dat
25 besprak zijn ideeën uitgebreid in verschillende vergaderingen en uit-
26 eindelijk kreeg Adama van Scheltema steun om een voorstel te doen in
27 de algemene vergadering. De reden voor deze omslag was teleurstelling
28 over de reactie die de vereniging van de regering had gekregen op een
29 nieuwe petitiebeweging in 1865 en 1866.¹³² De NVASD had met haar
30 politieke koers wederom bot gevangen bij de regering. In 1868 formu-
31 leerde Adama van Scheltema het zo:

32

33 Nog steeds is het karakter en doel der Vereeniging onbepaald en
34 zwevend. In een tweeslagtigen levensvorm, half tot verbetering van
35 personen, half tot hervorming van een jammerlijken maatschappe-
36 lijken toestand, leven wij zonder veel invloed ten eener of ter andere
37 zijde voort. Weinigen gevoelen dat dit weifelend karakter, deze am-
38 phibien-natuur der Vereeniging voor haar leven de tering is.¹³³

39

1 In de algemene vergadering van 1869 lag er dan eindelijk een gewaagd
2 voorstel tot hervorming van de vereniging. De naam zou 'Nederlandsche
3 Afschaffers-Vereeniging' worden en het doel tweeledig: de publieke
4 opinie voorlichten en een verbodswet afdwingen. De verbintenis zou
5 facultatief worden en in plaats daarvan moest verplicht contributie wor-
6 den betaald. Deze ledenvergadering had voor Adama van Scheltema een
7 ontknoping moeten worden van een jarenlange strijd om vormverande-
8 ring, maar liep uit op een fiasco. De leden hielden zelfs de bespreking
9 van het voorstel tegen omdat ze het nut niet inzagen van een wijziging
10 van de reglementen. Het ging toch om de praktijk?¹³⁴ Angst voor ge-
11 zichtsverlies lijkt hierin ook een rol te hebben gespeeld. Het opgeven
12 van de verbintenis waarvoor de afschaffers jarenlang bespot waren en
13 die ze jarenlang hartstochtelijk verdedigd hadden, zou het verwijt kun-
14 nen opleveren dat de vereniging 'aan haar eigen kracht getwijfeld heeft
15 en gefaald'.¹³⁵ Zelfs het praten erover was volgens sommigen een teken
16 van zwakte.

17 Pas in 1871 stemde de vergadering in met het instellen van een com-
18 missie tot reglementsherziening onder voorzitterschap van Adama van
19 Scheltema. In 1876 nam de vereniging dan eindelijk een nieuw regle-
20 ment aan. De vernieuwing was echter stukken minder radicaal dan het
21 voorstel van 1869 had beoogd. Al werd een contributie van 50 cent
22 ingevoerd en al was de onthoudingsbelofte niet langer verplicht voor
23 nieuwe leden, artikel 4 van het reglement stelde nog steeds dat leden van
24 de vereniging zich van drank onthielden. Onthouding van sterkedrank
25 stond nog steeds boven aan het lijstje van verenigingsmiddelen. De 'ze-
26 delijke middelen' waren veel prominenter aanwezig dan het nastreven
27 van regeringsmaatregelen en van een verbodswet was al helemaal geen
28 sprake meer.¹³⁶ Was deze reglementswijziging in staat de NVASD tot een
29 krachtdadiger organisatie om te vormen?

30

31

32 DE DRANKWET

33

34 **De Volksbond, Vereeniging tegen Drankmisbruik**

35 Terwijl de NVASD nog aan het worstelen was met haar reglementen,
36 orkestreerde een journalist van het *Algemeen Handelsblad* een krachtig
37 publiek protest tegen drankmisbruik. Onder het pseudoniem Multa-
38 patior (ik lijd veel) wist hij duizenden Nederlanders te raken met zijn
39 krantenartikelen over de gevaren van sterkedrank voor de natie.

1 Achter het naar Multatuli verwijzende pseudoniem ging Ludovicus
2 Petrus Philippona schuil. Hij kwam oorspronkelijk uit Rotterdam, maar
3 had zich op een seminarie in het katholieke zuiden voorbereid op het
4 ambt van geestelijke. Zijn kritische en onafhankelijke karakter maakte
5 hem echter in de ogen van zijn opleiders voor dit ambt ongeschikt. Zoals
6 zoveel mannen die het kerkelijk ambt verlieten maar hun boodschap
7 nog wilden uitdragen, kwam hij terecht in de journalistiek. Van 1864
8 tot 1867 was hij hoofdredacteur en eigenaar van het liberale dagblad *De*
9 *Nieuwe Noordbrabander* en vanaf 1868 werkte hij voor het *Algemeen*
10 *Handelsblad*.¹³⁷ Geraakt door het drankmisbruik van de arbeidende
11 klasse riep Philippona in 1875 zijn medeburgers op tot 'een strijd op le-
12 ven en dood tegen den onteerendsten dwingeland, die de edelste krach-
13 ten van ons volk te lang reeds uitzoog en vernielde'. Strijdbaar legde hij
14 uit dat het bittere noodzaak was een legermacht te verzamelen van '*free*
15 *lances*', van 'Nederlandsche Garibaldisten', van 'moderne landgeuzen'. Hij
16 besloot: 'Noem mij uwe namen, ridderlijke mannen, die met mij een
17 heiligen, een eervollen, maar hardnekkigen hernieuwden strijd tegen
18 een reusachtig kwaad wilt beproeven.'¹³⁸

19 Met zijn ridderretoriek had hij de juiste toon getroffen, blijkens de
20 lawine van adhesiebetuigingen aan het adres van het *Algemeen Han-*
21 *delsblad*. Daar kwamen bijna 3700 reacties binnen, en niet alleen van
22 mannen. Zelfbewuste vrouwen hadden Philippona 'beknord' dat deze
23 hen in zijn eerste oproep had buitengesloten. Een van hen schreef dat zij
24 het net zo goed als haar plicht en haar recht beschouwde deel te nemen
25 aan deze 'moreelen strijd'. De betrokkenheid van vrouwen met de drank-
26 bestrijding had nog steeds dezelfde basis: 'Wie meer dan zij, de zwakke,
27 lijdt door den brutalen drankduivel?'¹³⁹ De ridder- en strijdbeeldspraak
28 die in de jaren 1870 alomtegenwoordig was, versterkte echter het beeld
29 van de 'zwakke' vrouw die vooral in de rol van slachtoffer en eventueel
30 als hulp op de achtergrond figureerde.¹⁴⁰ Dezelfde vrouw schreef:

31
32 Gij, mannen, moet in geschriften, in meetings, in uwe vergaderingen
33 het oproer tegen deze volksondeugd aanvoeren; maar wij, vrouwen,
34 moeten voor u medestanders, strijdgenooten aanwerven. Ook hier
35 leidt gij, mannen, de wereld, maar moeten wij, vrouwen, vooral daar
36 het een liefdewerk geldt, u tot een groot en edel werk leiden.¹⁴¹

37
38 Terwijl in de gehele westerse wereld de strijd om vrouwenemancipatie
39 in volle gang was, en zelfs in Nederland enkele vrouwen en mannen

1 de vrouwenkwestie aankaartten, speelden vrouwen in de Nederlandse
2 drankbestrijdingsbeweging tot diep in de jaren 1890 geen enkele rol
3 wanneer het op besturen en spreken in het openbaar aankwam. Vrou-
4 wen gingen pas weer een publieke rol spelen toen de socialistische be-
5 weging en de drankbestrijdingsbeweging rond de eeuwwisseling nauw
6 verstrengeld raakten.

7 Philippona wilde 'eene opwekking der publieke opinie uitlokken',
8 waarbij hij concreet dacht aan 'mannen van waarde uit alle standen'.¹⁴²
9 En weer waren meetings de aangewezen manier om de publieke opinie
10 te stimuleren, te consulteren en te beïnvloeden. Philippona had het
11 plan opgevat om 'in alle gemeenten des Rijks groote volksmeetings
12 [te beleggen], waarin de man van adel naast den handwerksman, de
13 godsdienstleeraar naast den vrijdenker, de liberaal naast den conserva-
14 tief, de geleerden naast de onwetenden, de ouderen naast de jongeren,
15 allen vol moed, allen vastberaden, vol geestkracht, vol onverzettelijken
16 wil' naar strijdmiddelen zouden zoeken.¹⁴³ Hij beschouwde zijn oproep
17 als een 'geoorloofde oproerskreet' om het Nederlandse volk wakker te
18 schudden. De volksmeetings moesten aanzetten tot 'een van die groote
19 moreele volksopstanden [...] waarbij rechtmatige verontwaardiging en
20 tot vertwijfeling opgevoerd instinct van nationaal zelfbehoud, halve
21 wonderen van wilskracht en volharding verrichten'.¹⁴⁴ Dit enthousiaste
22 plan, dat doet denken aan de manier waarop in de Angelsaksische wereld
23 hervormingsbewegingen dikwijls van start gingen, werd hem echter
24 door 'alle ernstige mannen' ontraden. Het gaf geen pas zomaar in het
25 wilde weg dergelijke grote bijeenkomsten te beleggen; pas als er een plan
26 van aanpak lag, kon een meeting worden belegd.¹⁴⁵

27 Philippona probeerde nu de door hem in het leven geroepen beweging
28 te institutionaliseren, opdat de aanvankelijke geestdrift niet verloren zou
29 gaan. In eerste instantie zocht hij toenadering tot de NVASD met het voor-
30 stel de 'legers' van afschaffers te komen versterken met 'hulptroepen' van
31 matige drinkers – Philippona was geen afschaffer, maar bestreed slechts
32 drankmisbruik. Het hoofdbestuur van de Nederlandsche Vereeniging
33 wees zijn hulp beslist af. Matigheid was een gepasseerd station. Ook
34 al was het nooit Philippona's bedoeling geweest een nieuwe drankbe-
35 strijdingsvereniging in het leven te roepen, toch richtte hij in 1875 de
36 Multapator's Bond op, een naam die in 1882 gewijzigd werd in Volks-
37 bond, Vereeniging tegen Drankmisbruik. Een teleurstellend aantal van
38 864 mensen aanvaardde het lidmaatschap.¹⁴⁶ Van het plan een aparte
39 vrouwenafdeling op te richten, is waarschijnlijk weinig gekomen.¹⁴⁷

1 In de jaren daarop groeide de vereniging gestaag onder de bezielende
2 leiding van Hendrik Goeman Borgesius, die na Philippona's overlijden
3 van 1879 tot 1897 voorzitter van de Volksbond was.¹⁴⁸ De vereniging
4 paste naadloos in het sociaal-liberalisme van die tijd, dat een antwoord
5 probeerde te geven op de sociale kwestie. De kritiek op maatschappelijke
6 misstanden werd gecombineerd met een optimistisch vertrouwen dat
7 die op te lossen waren. Juist verenigingen van burgers konden daarin
8 een grote rol spelen.¹⁴⁹ De kloof tussen de NVASD en de Volksbond
9 was groter dan het in het oog springende verschil tussen onthouding
10 en matigheid doet vermoeden. In de ideeënwereld van de NVASD waren
11 armoede, misdaad en andere ellende het gevolg van drankmisbruik. De
12 Volksbond koos een ander, eigentijdser, perspectief. Drankmisbruik
13 was niet enkel een oorzaak van de ellendige situatie waarin veel mensen
14 zich bevonden, maar ook een gevolg daarvan.¹⁵⁰ Van een oorzaak van
15 het pauperisme werd drankzucht nu gezien als een uitvloeisel van de
16 sociale misstanden. Vandaar dat de Volksbond een brede aanpak voor-
17 stond, in plaats van te hameren op onthouding van sterkedrank zoals
18 de afschaffers gedaan hadden. Verbetering van de leefomstandigheden
19 van (vooral) de arbeidende klasse was een voorwaarde voor de oplossing
20 van het drankprobleem.

21 Een ander verschil met de NVASD was de aanpak die de Volksbond
22 koos. De principiële onthouding van sterkedrank werd als verouderd ter-
23 zijde geschoven, in plaats daarvan werd veel verwacht van 'het heilzame
24 psychische middel der *afleiding*'. De arbeiders zaten niet in de kroeg om-
25 dat ze niet deugden, maar omdat hun huisvesting, de opleiding van hun
26 vrouwen en hun mogelijkheden tot vrijetijdsbesteding niet toereikend
27 waren. Het had geen zin tot matigheid of onthouding aan te zetten als
28 er geen alternatieven voor het jenevergebruik werden geboden. Veel
29 meer dan eerdere verenigingen probeerde de Volksbond de levensstijl
30 van de volksklassen te verbeteren, waarmee hij een belangrijke bijdrage
31 leverde aan het 'beschavingsoffensief' dat in de laatste decennia van de
32 negentiende eeuw onder invloed van de sociale kwestie nieuwe urgentie
33 en een ander karakter kreeg.

34 Concreet maakte de Volksbond zich sterk voor goede woningbouw
35 en goede kook- en huishoudscholen voor vrouwen. Hij bestreed daar-
36 mee 'onhuiselijkheid', want een gezellig huiselijk leven zou een vlucht
37 naar de kroeg voorkomen. Pogingen om als alternatief voor de kroeg
38 Bierkiosken op te zetten waar 'Volksbier' verkocht kon worden, misluk-
39 ten weliswaar, maar de Volksbondshuizen (wel bier, geen sterkedrank)

1 waren een groot succes en zijn in de loop der jaren een begrip geworden.
2 Deze vrijetijdscomplexen boden verantwoord volksvermaak voor het
3 hele gezin waarbij met andere matigen kon worden kennisgemaakt. De
4 Volksbond 'moet de voordeeligste, aangenaamste en aanlokkelijkste
5 [vereniging] worden, die in Nederland bestaat'. Niet christelijke liefde,
6 noch medelijden, noch fatsoen, maar eigenbelang was volgens Philip-
7 pona de sterkste 'beweegkracht' geworden in een eeuw die 'hoe langer
8 hoe meer zelfzuchtig en materialistisch wordt'.¹⁵¹

9 De Volksbond was ontstaan vanuit een negatiever mens- en maat-
10 schappijbeeld dan de oprichters van de NVASD in de jaren 1840 hadden
11 gehanteerd. De afschaffers zagen drankmisbruik als een te verwijderen
12 obstakel op de weg naar een harmonieuze en gelukkige maatschappij. In
13 de jaren 1880 bleef de Volksbond (en het sociaal-liberalisme waarvan het
14 deel uitmaakte) dichter bij de sociale realiteit, die grauw was en slechts
15 van haar scherpe kantjes kon worden ontdaan. Goeman Borgesius con-
16 stateerde in 1882 nuchter:

17

18 Armoede en drank bestaan nu eenmaal, en met dat feit moet men
19 rekening houden. O zeker, als alle menschen braaf en verstandig en
20 alle maatschappelijke toestanden voortreffelijk waren, dan zouden
21 er in 't geheel geen verontrustende maatschappelijke verschijnselen
22 bestaan – maar nu dit helaas niet het geval is, [...] nu is het niet de
23 vraag hoe voortreffelijk alles zou zijn indien alles volmaakt was, maar
24 nu kan het alleen de vraag zijn, wat er gedaan kan worden om in den
25 bestaanden toestand verbetering te brengen.¹⁵²

26

27 **Eindelijk een wet**

28 De Volksbond zag ook in politieke actie een middel tot verbetering. Het
29 was daarbij niet de bedoeling dat de staat het werk van verenigingen en
30 particulieren zou overnemen. Goeman Borgesius:

31

32 De voorstanders eener drankwet hebben nooit gezegd: 'Doe gij,
33 Staat, wat wij niet vermogen, opdat wij ons van verdere bemoeiin-
34 gen kunnen onthouden', maar wel hebben zij gezegd: 'In den zoo
35 hoogst moeilijken strijd is de medewerking van alle goedgezinden,
36 dus ook van de staatsmachten onmisbaar. Word gij, Staat, derhalve
37 onze bondgenoot, opdat wij met beter gevolg den strijd kunnen
38 voortzetten.'¹⁵³

39

1 Deze pragmatische voorstelling van de staat als een van de bondgenoten
2 in de strijd was niet nieuw, noch exclusief bij de Volksbond te vinden.
3 Ook door de NVASD was vanaf de beginjaren de roep om ondersteu-
4 ning door de staat geuit. Maar daar was altijd de voorwaarde van de
5 steun van de publieke opinie aan gekoppeld. Juist omdat Nederland
6 een vertegenwoordigend stelsel kende, kon beperkende wetgeving niet
7 per decreet aan de natie worden opgelegd. De natie moest daar zelf om
8 vragen en de wetgeving moest vervolgens een afspiegeling zijn van de
9 wil van het volk. Dit democratische idee had een verlamdende uit-
10 werking op de vereniging, omdat het een kwestie van lange adem zou
11 zijn. Wie zou een dergelijke omslag van de publieke opinie kunnen
12 bewerkstelligen?

13 In een jubileumtoespraak uit 1882 werd gesteld dat de crisis die na
14 de mislukte petitionnementen van 1855 en 1865 was ontstaan, leidde
15 tot reflectie op de vraag wat een wet in wezen was, en wat de taak van
16 de staat was. Lagen de zeden en gewoonten van een volk aan de basis
17 van een wet, dan was gedragsverbetering door wetgeving niet mogelijk:
18 een volk dat dronk, kon geen drankverbod worden opgelegd. Maar het
19 volk was door de drank zichzelf niet meer. Drankzucht had het volk in
20 innerlijke verwarring gebracht en de staat kon het door een wet weer op
21 zijn 'hogere levensbestemming' wijzen.¹⁵⁴ Een wet die het volk goed
22 gedrag voorschreef, vormde dus niet per definitie een aantasting van de
23 macht van de publieke opinie. De staat had een verplichting de open-
24 bare veiligheid en de volksgezondheid te bevorderen en de lasten van
25 burgers te verlichten. Een drankwet zou voordelig zijn voor de staatskas,
26 bijvoorbeeld door de leegstroom van gevangenen. Om deze redenen
27 was actief staatsingrijpen geoorloofd.¹⁵⁵

28 Dit debat en deze conclusie zijn niet uniek voor de NVASD. De her-
29 waardering van wetgeving als hervormingsinstrument was een belang-
30 rijke voorwaarde voor de sociale wetgeving van de laatste decennia van
31 de negentiende en de eerste decennia van de twintigste eeuw. Nu het
32 particuliere initiatief geen wezenlijke oplossing van maatschappelijke
33 problemen had geboden, werd staatsingrijpen weer een optie, maar als
34 tweede keus, als noodzakelijk kwaad.¹⁵⁶ Deze zienswijze vond versneld
35 ingang door bezorgdheid over de drastische toename van de alcoholcon-
36 sumptie in Nederland. De economische groei vanaf 1869 resulteerde in
37 een stijgende welvaart. In 1847 dronk de Nederlander gemiddeld zes
38 liter drank (met een alcoholpercentage van 50), in 1874 was dat al ruim
39 negen liter. Het verbruik van gedestilleerd per hoofd van de bevolking

1 nam in korte tijd, tussen 1870 en 1878, met 30 procent toe.¹⁵⁷ De toe-
2 genomen bereidheid de maatschappelijke misstanden aan te pakken,
3 gecombineerd met een objectief waarneembare groei van het probleem
4 en de onmacht van burgers het zelf op te lossen, resulteerden in de her-
5 waardering van politiek ingrijpen.¹⁵⁸

6 In 1875 gaf minister van Binnenlandse Zaken Jan Heemskerk Azn.
7 tijdens het conservatief-antirevolutionaire kabinet Heemskerk-Van Lyn-
8 den van Sandenburg (1874-1877) antirevolutionair Kamerlid De Jonge
9 opdracht een Drankwet te schrijven. Jonkheer Johan Louis de Jonge
10 was een christelijk-gereformeerde Zierikzeese reder, die in de lokale en
11 provinciale politiek zijn politieke loopbaan was begonnen. In 1867 werd
12 hij voorzitter van de NVASD en in 1875 kwam hij in de Tweede Kamer
13 als antirevolutionair vertegenwoordiger voor het district Middelburg.¹⁵⁹
14 Het feit dat hem gevraagd werd een wetsontwerp ter beteugeling van
15 drankmisbruik te ontwerpen, toont dat de publieke opinie serieus werd
16 genomen, al zal ook hebben meegespeeld dat Heemskerk in 1842 een
17 van de oprichters van de NVASD was geweest. In 1877 voltooide De
18 Jonge zijn concept-wet, op basis waarvan in 1880 een wetsontwerp werd
19 ingediend.¹⁶⁰

20 De wet 'ter beteugeling van de openbare dronkenschap' bestond
21 voor een belangrijk deel uit repressieve maatregelen. Het departement
22 van Justitie, toen onder de liberale Nutsman en hervormer A.E.J. Mod-
23 derman, speelde dan ook een grote rol in de indiening en verdediging
24 van de wet. De gemeenten moesten openbare dronkenschap bestraffen,
25 recidivisten liepen zelfs de kans naar een Rijkswerkinrichting gezon-
26 den te worden om daar van hun 'hebbelijkheid te genezen'.¹⁶¹ Ook de
27 drankbestrijders die dronkenschap wilden voorkomen, kregen hun zin,
28 aangezien de Drankwet eveneens een preventief doel had. Gemeenten
29 konden drankverkoop tijdelijk of geheel verbieden of aan bepaalde
30 voorwaarden verbinden.¹⁶² Aan minderjarigen mocht geen drank meer
31 worden geschonken. Het belangrijkste element van het preventieve
32 deel van de wet was echter het 'evenredig vergunningstelsel'. Om een
33 kroeg te mogen drijven was voortaan een vergunning van de gemeente
34 nodig. Het maximum aantal uit te reiken vergunningen was gekoppeld
35 aan het aantal ingezetenen per gemeente, bijvoorbeeld één vergunning
36 per 500 inwoners voor gemeenten boven de 50 000 inwoners. Het doel
37 hiervan was het verminderen van het aantal kroegen. Op het moment
38 van invoering van de wet zouden er maar 13 731 verkooppunten mogen
39 zijn, terwijl er in werkelijkheid meer dan 40 000 waren.

1 De drankbestrijdingsbeweging hield 1 december 1878 in Diligen-
2 tia in Den Haag een grote openbare meeting over de concept-wet,
3 'waarvoor de zaal te klein bleek'. Lucas Johannes Egeling, de zoon van
4 Willem Egeling en inspecteur van het geneeskundig staatstoezicht, zat
5 de bijeenkomst voor, terwijl Goeman Borgesius (Volksbond) en De
6 Jonge (NVASD) de aanwezigen toespraken. Daarna stelde de vergade-
7 ring een adres van adhesie op aan de Drankwet, dat direct daarop door
8 vele aanwezigen persoonlijk werd ondertekend.¹⁶³ Het wetsvoorstel
9 van minister Modderman verscheen compleet met Memorie van Toe-
10 lichting in het jaarverslag van de vereniging en in *De Volksvriend*. De
11 algemene vergadering van 1880 besprak de wet vervolgens uitgebreid.
12 Het commentaar gaf de vereniging aan de regering door in een uitvoerig
13 adres, dat de minister overigens zeer serieus nam: het merendeel van de
14 adviezen nam hij over.¹⁶⁴

15 Toen de liberale minister van Binnenlandse Zaken Johannes Kap-
16 peyne van de Coppello in 1879 de indiening van de Drankwet aankon-
17 digde, was dat voor verschillende drankbestrijders het startsein geweest
18 voor een petitionnement ter ondersteuning van wettelijke maatregelen.
19 Allereerst lieten de Volksbond en de NVASD van zich horen. Daarnaast
20 stuurden ook de besturen van de Nederlandsche Vereeniging tot Beper-
21 king van Openbare Dronkenschap en de Maatschappij tot Nut van 't
22 Algemeen adressen die pleitten voor spoedige invoering van de wet. De
23 Nutsdepartementen Rotterdam en Leeuwarden vonden dat te mager.
24 Zij namen het initiatief tot een groot volkspetitionnement dat van het
25 Nut uitging. Het hoofdbestuur verzette zich daartegen omdat een der-
26 gelijk politiek middel niet zou passen in de traditionele aanpak van het
27 Nut van geleidelijkheid en zelfwerkzaamheid. Een meerderheid van de
28 departementen was echter voor een petitionnement en uiteindelijk hiel-
29 pen 200 van de 333 departementen in totaal 48 000 handtekeningen te
30 verzamelen.¹⁶⁵ Het Nut had in die tijd zo'n 17 500 leden, waaruit blijkt
31 dat er in brede kring positief over de Drankwet gedacht werd.

32 De drankbestrijders en de Drankwet hadden echter een geduchte
33 tegenstander aan de krachtige lobby van de belanghebbende jenever-
34 industrie en tappers. De Tweede Kamer debatteerde lang en breed over
35 het strijdpunt of de wet de eigendomsrechten van de gedupeerde tap-
36 pers moest respecteren: kon de kroeghouder wel zomaar het recht zijn
37 handel te drijven ontzegd worden? Uiteindelijk bepaalde de Kamer
38 dat alle toenmalige exploitanten op aanvraag een vergunning konden
39 krijgen, waarvan 33 000 gebruik maakten. Een overgangsperiode van

1 twintig jaar zou door overlijden van vergunninghouders voldoende na-
2 tuurlijk verloop van kroegen opleveren, zo verwachtte men.¹⁶⁶ Door
3 de verschillende aanpassingen van de wet nadat die aangenomen was,
4 had deze uiteindelijk niet het beoogde effect. Teleurgesteld merkten
5 twintigste-eeuwse drankbestrijders op dat van de wet buitengewoon
6 weinig terecht kwam.¹⁶⁷ Toch was dit de eerste wet die repressieve en
7 preventieve maatregelen tegen drankmisbruik formuleerde. Terecht is
8 gesteld dat de NVASD het voor die tijd relatief radicale karakter van de
9 wet had bepaald, een constatering die door historicus Siwpersad her-
10 haald is voor de antislavernijbeweging en de wet op de afschaffing van
11 de slavernij.¹⁶⁸

12 Al met al vond de Drankwet bijval bij grote delen van de Nederlandse
13 bevolking en dat stemde de drankbestrijders tevreden. Ze constateerden
14 een omslag in de publieke opinie. 'Het is nog niet lang geleden, dat zij,
15 die de volksvooroordelen trotseerden en door woord en daad tegen
16 het drankmisbruik ijverden, vrij algemeen werden uitgekreten voor Jan
17 Salies, die hun medeburgers de genoegens des levens misgunden.'¹⁶⁹ Dat
18 was nu voorbij. In brede kring waren openbare dronkenschap en alcoho-
19 lisme als sociaal probleem nu erkende vraagstukken, die een oplossing
20 vergden. De sterke stijging van het gebruik van sterkedrank verleende
21 noodzaak en urgentie aan hun strijd.

22 De liberale doctrine van staatsonthouding die de drankbestrijders
23 steeds was voorgehouden, vormde niet langer een bevredigend ant-
24 woord op de realiteit van de jaren 1870. De ministers Modderman van
25 Justitie en W. Six van Binnenlandse Zaken refereerden aan het argument
26 van 1857 dat het bestrijden van zedelijke misstanden geen taak van de
27 wetgever was. In principe waren ze het daarmee eens.

28

29 Wel is waar is de Staat geen zedemeester, noch in 't algemeen geroe-
30 pen om door wetsbepalingen ondeugden tegen te gaan. Wanneer
31 echter een ondeugd meer en meer het karakter aanneemt van eene
32 volkszonde, die niet alleen talloze individuen zedelijk bedreigt, dan
33 moet de theorie zwichten voor de overweldigende kracht der feiten,
34 of liever, dan heeft men zorg te dragen, dat de theorie blijve binnen
35 de grenzen haar door de feiten aangewezen.¹⁷⁰

36

37 De Drankwet moest de afstand tussen theorie en praktijk overbruggen
38 en brak met de onthoudingspolitiek. De betekenis van deze wet stijgt
39 daarom uit boven de geschiedenis van de drankbestrijding. De Drank-

1 wet van 1881 is evengoed als het Kinderwetje van Van Houten (1874)
2 en de Arbeidswet (1889) als sociale wetgeving te beschouwen, omdat
3 deze voor een groot deel op morele overwegingen gestoeld was.¹⁷¹

4 De Drankwet was ook acceptabel voor Kamerleden die in principe
5 staatsingrijpen afwezen. De wet paste allereerst voor een groot deel
6 binnen gangbare ideeën over de staatstaak. Bestrafing van openbare
7 dronkenschap en preventieve maatregelen tegen dronkenschap waren
8 namelijk nog steeds te interpreteren in het kader van het klassieke libe-
9 rale adagium dat de vrijheid van het individu ophoudt waar die schade
10 toebrengt aan derden, of de openbare orde bedreigt. Daarbij behelsde
11 het wetsvoorstel geen rigoureuze maatregelen. De wet respecteerde de
12 rechten van de tappers en gaf in feite slechts gelegenheid aan burgers
13 om op gemeentelijk niveau een strenger vergunningenbeleid af te dwin-
14 gen. De wet faciliteerde actieve burgerparticipatie en zette daartoe aan,
15 waarmee de staat het initiatief tot interventie meteen weer doorgaf aan
16 de burgers, die de gemeentelijke overheid moesten aanspreken op haar
17 verantwoordelijkheid. Daarom, en natuurlijk ook omdat aan dit be-
18 sluit geen directe financiële offers kleefden, passeerde de wet met ruime
19 meerderheid de beide Kamers.¹⁷²

20 Dit laat onverlet dat drankbestrijders als De Jonge, Modderman,
21 Goeman Borgesius en Philippona de wet wel degelijk beschouwden
22 als een instrument om de natie zedelijk te verheffen en zo te redden
23 van de wisse ondergang. Voor hen waren wettelijke maatregelen tegen
24 sterkedrank ook noodzakelijk om de staat te bevrijden van medeplich-
25 tigheid door de accijnzen op sterkedrank. Goeman Borgesius sprak in
26 dit verband van de 'drank-prostitutie' van de staat.¹⁷³ Dat de staat door
27 de miljoenen die in de staatskas vloeiden van het drankmisbruik profi-
28 teerde, was niet te tolereren.

29

30 **Het einde van de NVASD**

31 'De beslissing kwam, de wet werd aangenomen! Een vreugdekreet ging
32 op uit den kring der drankbestrijders, een onderlinge gelukwensende
33 begroeting, een dank en hulde aan beide Ministers, en aan de wakkere
34 kampioenen in de Kamer,' schreef H.B. Breijer, lid van het eerste uur, bij
35 het veertigjarige jubileum van vereniging in 1882.¹⁷⁴ De invoering van
36 de Drankwet maakte dat er tijdens het openbare gedeelte van de jaar-
37 vergadering een triomfantelijke en enigszins zelfgenoegzame stemming
38 heerste. Voorzitter De Jonge was de feestredenaar, er waren koor- en
39 solozangen en de bijeenkomst bereikte zijn hoogtepunt toen minister

1 Modderman de voorzitter een hoge onderscheiding op de borst speldde,
 2 als erkenning voor diens aandeel in het totstandkomen van de Drankwet
 3 en als teken van waardering voor het werk dat de vereniging de afgelopen
 4 veertig jaar had verricht.¹⁷⁵

5 De feestvreugde werd nog verhoogd door de overtuiging dat de
 6 identiteitscrisis van de vereniging verleden tijd was. Breijer schetste de
 7 ontwikkeling van de vereniging over de afgelopen veertig jaren en be-
 8 nadrukte dat de tijd van passieve onthouding van sterkedrank voorbij
 9 was, nu de Drankwet een actieve houding van de drankbestrijders vroeg.
 10 'Niet in het nalaten ligt onze kracht, de tijd van negatief-optreden is
 11 voorbij; – nu worde het handelen met inspanning en volharding, een
 12 positief voortstreven.' Hij zag de identiteitscrisis als een soort puberteit
 13 en het nieuwe reglement, waaruit de verbintenis verdwenen was, als het
 14 bewijs dat de vereniging nu volwassen was. Het rigide vasthouden aan
 15 de verbintenis deed hij af als onvolwassen en naïef, waarmee hij de toon
 16 zette voor het latere onbegrip voor de afschaffers.¹⁷⁶

17 Eind goed, al goed, zou de conclusie dus kunnen luiden, ware het
 18 niet dat de vereniging ondanks deze mooie woorden en het succes van
 19 de Drankwet een kwijnend bestaan was gaan leiden. In 1865 waren er
 20 ruim 14 000 leden, in 1875 nog een kleine 13 000, terwijl tien jaar later
 21 er officieel 9000 waren. Dit werd echter als 'denkbeeldig ledental' aan-
 22 gemerkt, aangezien er op afdelingsniveau maar weinig activiteiten waren
 23 en van een juiste opgave van leden door plaatselijke correspondenten
 24 geen sprake meer was. In 1894 telde de vereniging ongeveer 1100 leden
 25 en verkeerde ze in een 'langzame doodsstrijd'. Een ander teken van verval
 26 was het aantal afgevaardigden dat de jaarvergaderingen bezocht. In de
 27 jaren zestig waren dit er zo'n 60 geweest, in 1878 nog 38, maar in 1887
 28 lieten slechts drie afdelingen zich vertegenwoordigen.¹⁷⁷

29 Door alle discussies en koerswijzigingen was het imago ontstaan van
 30 een karakterloze, stuurloze vereniging. Het ontbrak aan sterke leiders en
 31 inspirerende voormannen – de voorzitters van de NVASD werden uitge-
 32 kozen op maatschappelijke invloed, niet op charisma. Het belangrijkste
 33 probleem voor de vereniging was echter haar ouderwetse uitstraling.
 34 De traktaatjes en *De Volksvriend* herkauwden dezelfde boodschap nu al
 35 tientallen jaren. De vereniging was ontstaan in de context van het pau-
 36 perismedebat en wist zich geen houding te geven in de sociale kwestie,
 37 waarin het paternalisme en de filantropie van de goedwillende afschaf-
 38 fers uit de toon begon te vallen. Was de NVASD in de jaren 1840 een
 39 'kind van haar tijd', de Volksbond was dat in de jaren 1870.¹⁷⁸ Deze en

1 andere drankbestrijdingsverenigingen vormden met hun frisse aanpak
2 geduchte concurrentie voor de Nederlandsche Vereeniging.

3 De tendens tot polarisatie die in de jaren 1860 was ingezet, leidde tot
4 een versplintering van de beweging. In 1880 begon de NVASD goed te
5 merken dat het fenomeen van de algemene vereniging in het defensief
6 kwam. De statuten van 1876 stelden voor het eerst formeel vast dat de
7 vereniging 'geene kerkelijke of staatkundige richting' volgde; tot dan
8 toe was dat zo vanzelfsprekend geweest dat het niet gezegd hoefde wor-
9 den. Deze bepaling was volgens critici de achilleshiel van de vereniging.
10 Het werkte het misverstand in de hand dat de leden geen kerkelijke of
11 politieke kleur hadden. 'Alsof dit mogelijk ware!' schamperde de jonge
12 predikant L.C. Schuller tot Peursum in een openbare vergadering te
13 Amsterdam.¹⁷⁹

14

15 Laat ons dan de afscheidingen zoover trekken dat wij evenveel dijken
16 om onze polders opwerpen als er politieke schakeringen door de inge-
17 landen bij de stembus vertegenwoordigd worden en het liberale dijk-
18 bestuur bemoeie zich niet met waterkeering van anti-revolutionaire
19 akkers. Laat er dan in deze stad een Roomsche Katholieke brandweer
20 zijn naast een Hervormde en wie brand in zijne woning ontdekt seine
21 evenzeer zijne richting als zijn huisnummer over en men zal hem een
22 spuit zenden van zijne kleur. Welk eene dwaasheid!¹⁸⁰

23

24 Hij concludeerde: 'Neen, gemeenschappelijk gevaar verbindt, ook wie
25 anders verschillende wegen gaan.' Het algemeen belang vorderde samen-
26 werking van mensen met verschillende denkbeelden, net zoals dat in de
27 waterschappen traditie was. Het idee van de eenheid en ondeelbaarheid
28 van de natie was echter achterhaald, vonden veel tijdgenoten. Daar was
29 een ander ideaal tegenover komen te staan, dat Schuller tot Peursum
30 wrevelig karakteriseerde als 'clubgeest en scheiding, alles partijzaak'.¹⁸¹
31 In de gepolariseerde en gepolitiseerde wereld van de laatste decennia
32 van de negentiende eeuw verloor een algemene vereniging haar van-
33 zelfsprekendheid.

34 De drankbestrijdingsbeweging, die tot de oprichting van de Volks-
35 bond in 1875 nog een eenheid had gevormd met de NVASD als centraal
36 punt, veranderde langzamerhand in een lappendeken van grotere en
37 kleinere verenigingen. Alle denkbare verschillen tussen drankbestrijders
38 onderling kregen de status van breekpunt. Nieuw opgerichte verenigin-
39 gen bestreden vaak andere verenigingen vuriger dan het drankmisbruik

1 zelf. De beweging versplinterde door religieuze en politieke verschillen
 2 en verschil van inzicht over de mate van onthouding van alcohol.

3 Adama van Scheltema had in 1861 het geheelonthoudersprincipe
 4 in Nederland geïntroduceerd, na zijn reis naar Engeland. In de Angel-
 5 saksische wereld had geheelonthouding al in de jaren 1840 het principe
 6 van de onthouding van sterkedrank en matig gebruik van bier en wijn
 7 vervangen. Adama van Scheltema praktiseerde vanaf 1861 de geheelont-
 8 houding, omdat hij zich anders niet geloofwaardig vond voor zijn Jorda-
 9 nese doelgroep. Hij richtte een jaar later in Amsterdam het Christelijk
 10 Geheelonthouders Verbond op. Een soortgelijke vereniging was in 1863
 11 in Groningen opgericht en die twee vormden de basis van de in 1881
 12 eveneens door Adama van Scheltema opgerichte Nationale Christen
 13 Geheel-Onthouders Vereniging, met een orthodox-protestantse signa-
 14 tuur.¹⁸² Hij bleef echter actief lid van de NVASD, waarbinnen hij in 1869
 15 en weer in 1886 pleitte voor de formele toelating van geheelonthouders.
 16 Pas het herziene reglement van 1895 voorzag daarin.

17 Tegen het eind van de negentiende eeuw zagen drankbestrijdingsver-
 18 enigingen het licht die aan kerkgenootschappen gelieerd waren, zoals
 19 de federatie Sobriëtas (1898), die verschillende katholieke initiatieven
 20 bundelde, en de Gereformeerde Vereeniging voor Drankbestrijding
 21 (1900). Tegen die tijd was de NVASD ook al geen algemene vereniging
 22 meer, voor zover ze dat ooit geweest was. Het verdwijnen van de nu
 23 ouderwets en overbodig geworden vereniging werd voorkomen doordat
 24 een groep jonge radicalen en democraten in 1895 de macht overnam
 25 en de verenigingsstructuur ging gebruiken als vehikel voor hun soci-
 26 aal-democratische ideeën. Vooral in Friesland gingen drankbestrijding
 27 en partijpolitiek samenvallen; de NVASD werd er spottend de ‘NV tot
 28 Aanfok der Sociaal Demokraten’ genoemd.¹⁸³ Vanaf 1895 was wettelijke
 29 actie expliciet het doel: de vereniging nam het op zich ‘de afschaffings-
 30 beweging zo te leiden, dat de openbare meening zich verklaart tegen de
 31 drinkgewoonten en dat verkregen wordt wettelijk verbod van drank-
 32 handel, -productie, en -invoer’.¹⁸⁴

33 Om die reden stapte een aantal ontevreden leden van de NVASD op
 34 en richtte in 1897 de Algemene Nederlandsche Geheel-Onthouders
 35 Bond op. Deze vereniging, onder voorzitterschap van Jacob van Rees,
 36 onthield zich principieel van het streven naar wettelijke maatregelen
 37 tegen drankmisbruik. Onder invloed van tolstojaanse christen-anar-
 38 chische idealen verwierpen zij verbodswetten als tekenen van dwang en
 39 staatsgezag. Persoonlijk streven naar grotere ‘reinheid van hart’ moest

1 de motivatie zijn om niet meer te drinken, maatschappelijke voordelen
2 waren hoogstens een afgeleide van dit zedelijke streven.¹⁸⁵ De vereniging
3 bleef relatief klein en geïsoleerd, ook omdat wettelijke actie een van de
4 punten van samenwerking tussen de verschillende drankbestrijdings-
5 verenigingen was.

6 Maar politiek was met de komst van politieke partijen zo veranderd
7 dat politieke pressie en persoonlijke onthouding goed samengingen.
8 Vanaf 1899 waren geheelonthouding én politieke actie leidende begin-
9 selen in de vereniging, die vanaf toen Nederlandsche Vereeniging tot
10 Afschaffing van Alcoholhoudende Dranken heette. Geheelonthouding
11 bleef vanaf die tijd decennialang een essentieel onderdeel van de soci-
12 alistische levensstijl.¹⁸⁶

13
14 Vanaf de jaren 1830 was maatschappijhervorming door persoons-
15 hervorming het doel geweest van de afschaffers van sterkedrank. Ze
16 ontwikkelden verschillende strategieën om mensen tot afschaffing te
17 bewegen. De medisch-wetenschappelijke argumentatie is hier niet aan
18 de orde gekomen, maar speelde een belangrijke rol in het ontstaan van
19 een ‘drank-kwestie’, het idee dat drankmisbruik een medisch-maatschap-
20 pelijk probleem was, waar niet licht over gedacht mocht worden.¹⁸⁷
21 In dit hoofdstuk is de aandacht meer uitgegaan naar argumenten van
22 geloof, geweten en gevoel. Toen de resultaten van deze methode bleken
23 tegen te vallen – de bekeringen bleken niet duurzaam, de afschaffers
24 werden uitgelachen – en het voorbeeld van de Maine-wet een alterna-
25 tief toonden, kozen de drankbestrijders voor maatschappijhervorming
26 door wetswijziging. De opgeworpen vraag ‘moet de man van het glas of
27 het glas van den man worden gehouden?’ werd echter nooit eenduidig
28 beantwoord.¹⁸⁸ De leden, die als afschaffer vaak zoveel spot hadden
29 moeten verduren, bleven stug vasthouden aan de belofte als centraal
30 verenigingsmiddel. De NVASD bleef daarmee een mengvorm tussen
31 een vereniging tot volksopvoeding, een zelfhulpgroep en een politieke
32 strijdorganisatie.

33 De casus van de drankbestrijding bestrijkt de hele periode van dit
34 boek. Deze geeft – ondanks alle ambivalentie van de zoekende drank-
35 bestrijders – een goed beeld van de herontdekking van politiek door
36 maatschappijhervormers. De drankbestrijders beschouwden overmatig
37 drankgebruik als een maatschappelijk probleem en ontwikkelden hier-
38 tegen creatieve protestvormen. Na enige tijd vestigden ze hun hoop op
39 de verbodswet als een geschikt middel tot maatschappijhervorming.

1 Ze plaatsten het maatschappelijke probleem van drankmisbruik op de
2 Haagse politieke agenda, wat uiteindelijk resulteerde in beperkende
3 wetgeving. In hun pleidooien voor staatsingrijpen handhaafden ze
4 echter grotendeels hun 'oude' apolitieke retoriek en een grote groep
5 afschaffers, die hierdoor was aangetrokken, was na de verandering van
6 het verenigingsdoel plotseling lid van een op de politiek georiënteerde
7 organisatie. Als vanzelfsprekend werd zo een verbinding gelegd tussen
8 argumenten van geloof, gevoel en geweten en politiek handelen.

9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39

HOOFDSTUK 4

DE LIJDENDE JAVAAN EN DE ZIEKE POLITIEK

De kritiek van de Maatschappij tot Nut van den Javaan 1866-1877

WILLEM BOSCH, 'PERSOONLIJK IN DIT
DRAMA BETROKKEN'

Willem Bosch en zijn Maatschappij tot Nut van den Javaan zijn in de loop van de negentiende en twintigste eeuw in de vergetelheid geraakt. Zij ontbreken in recente studies waarin aandacht wordt besteed aan de publieke opinie over de koloniale kwestie.¹ In dit hoofdstuk staan Bosch en de ontstaansgeschiedenis, het karakter en de voorstelling van politiek van zijn vereniging centraal.² Hierdoor kan licht geworpen worden op de verhouding tussen persoonlijke overtuigingen en politieke stellingname alsook tussen de publieke opinie over de koloniale kwestie en de transformatie van politiek rond 1870. Politiek werd toen in zekere zin 'populair'. Burgers spraken zich luider uit over politieke kwesties, vaak op basis van religieuze en morele argumenten. In de propaganda van de Maatschappij tot Nut van den Javaan was de koloniale kwestie in eerste instantie geen politieke, maar een morele kwestie. De claim dat in de Haagse politiek ook moraliteit een rol moest spelen, leidde uiteindelijk tot een nieuwe voorstelling van politiek, die op termijn in de koloniale politiek dominant zou worden en als 'ethische politiek' de geschiedenis in zou gaan. En, minstens zo belangrijk: het idee van 'morele politiek' maakte het mogelijk de op morele verontwaardiging gebaseerde protesten van de afschaffers van het cultuurstelsel uiteindelijk ook als 'politiek' aan te merken.

De biografie van Willem Bosch, de oprichter en leider van de vereniging, geeft aanknopingspunten om na te gaan hoe het persoonlijke en het politieke verweven kunnen raken. Toen hij de Maatschappij oprichtte, was hij 68 jaar oud en zijn hele leven tot dat moment had al in het teken gestaan van morele strijd. Bosch was als arts vervuld geweest van het ideaal om de noden van de lijdende mensheid te verlichten. Zoals bij

1 zoveel idealistische artsen van die tijd had zijn sociale bewogenheid in
2 de loop van de tijd politieke implicaties gekregen.

3 Het levensverhaal van Willem Bosch leest als een Victoriaanse ro-
4 man. Hij werd in 1798 in Amsterdam geboren, als zoon van een welva-
5 rende meestertimmerman, die hem (volgens zijn latere herinneringen)
6 streng godsdienstig en 'harteloos' opvoedde.³ Het gezin raakte financieel
7 aan de grond, Willem werd wees en moest op dertienjarige leeftijd gaan
8 werken voor de kost. Om verder te komen in het leven studeerde hij in
9 de avonduren tot hij in 1817 het diploma van scheepsheermeester ont-
10 ving. Met verouderde, gebrekkige kennis en nauwelijks praktijkervaring
11 vertrok hij als scheepsarts naar Nederlands Oost-Indië.

12 Dood, ziekte en behoud van gezondheid waren centrale thema's in
13 het leven van de negentiende-eeuwer. Voor wie naar de koloniën ver-
14 trok, gold dat nog veel sterker. De 'koloniale ervaring' werd grotendeels
15 bepaald, gekleurd of beperkt door (de angst voor) tropische ziekten
16 en dood.⁴ Dit ondervond ook Willem Bosch, die binnen de Militair
17 Geneeskundige Dienst opmerkelijk snel carrière maakte en het in 1845
18 zelfs tot chef van die dienst bracht. Dat hij zonder een goede opleiding
19 en contacten de hoogst mogelijke positie binnen de medische dienst
20 wist te bereiken, had alles te maken met zijn bijzondere ijver en ambitie.
21 Anders dan zijn collega's, die hun vrije tijd 'op loszinnige wijze door-
22 brachten', leefde hij volgens een strak regime. Zijn plichtsbesef kwam
23 deels voort uit lijfsbehoud. Zelfbeheersing, discipline en regelmaat
24 waren volgens velen de enige manier om de vatbaarheid voor tropische
25 ziekten te verkleinen.⁵

26 Bosch was een arts die een groot medelijden voelde met zijn patiënten
27 en er alles aan deed hun lijden te verzachten. Hij koos ooit als motto:
28 'Travailler sans cesse au soulagement de l'humanité souffrante'.⁶ Was hij
29 niet in staat de zieken te helpen, dan trok hij zich dat persoonlijk aan,
30 bijvoorbeeld toen hij in 1821 een expeditie naar Palembang begeleidde
31 en er aan boord al snel cholera uitbrak, terwijl er nauwelijks medicijnen
32 waren.

33

34 De arts alleen zal zich een denkbeeld van mijnen toestand onder
35 zoo vele, van alles verstokene, lijders kunnen maken. Zonder hulp,
36 verschooning of lafenis, smeekten zij aan mijne knieën om redding en
37 verzachting van hun lijden en ik was geheel magteloos, zonder eenig
38 hulpmiddel; het was een verschrikkelijken toestand.⁷

39

1 Toen hij de leiding had over de medische dienst, voelde hij zich evenzeer
2 verantwoordelijk voor het welzijn van de inheemse bevolking. Begin
3 1846 brak er op Midden-Java een epidemie uit, waarschijnlijk malaria.
4 Toen die verergerde, zocht Bosch naar maatregelen om de 'noodlijden-
5 den te redden en Nederland te vrijwaren van den smet en het pijnlijk
6 verwijt, dat het zelfs geen 1/4000 wilde afstaan van de 30 miljoen
7 [gulden] jaarlijks door den arbeid der Javanen verkregen, om hun wat
8 voedsel en ruim [kinine] te verstrekken, waarnaar ze in waarheid de
9 handen smeekend uitstrekten.'⁸ Hij raadde in een rapport de regering
10 aan ziekenbarakken in te richten en dekens, kinine en ook rijst uit te
11 delen, aangezien voedselgebrek volgens hem een van de condities was
12 waaronder de ziekte verergerde.

13 Het rapport werd hem zeer kwalijk genomen. De regering vatte het
14 op als een directe aanval: het uitdelen van rijst op kosten van de overheid
15 zou een schuld bekentenis inhouden dat de Javanen hongerden en ziek
16 werden door het cultuurstelsel. Dit stelsel was in 1830 door gouverneur-
17 generaal Johannes van den Bosch ingevoerd om de koloniën winstge-
18 vend te maken. Het hield in dat een vijfde deel van de landbouwgrond
19 in Nederlands-Indië door de Nederlandse overheid werd aangewezen
20 voor de verbouw van producten als koffie, indigo of suiker, die met veel
21 winst voor de schatkist – het batig slot – op de wereldmarkt verkocht
22 werden. Wie geen grond bezat moest een vijfde deel van zijn tijd werken
23 op deze 'gouvernementscultures'. De inheemse bevolking kreeg hiervoor
24 een schamel 'plantersloon' en had daarbij veel minder grond en tijd over
25 om in hun eigen levensonderhoud te voorzien, wat tot schaarste en soms
26 hongersnood kon leiden. De overheid duldde echter geen kritiek op dit
27 lucratieve stelsel. Bosch ontving een scherpe veroordeling en werd in
28 een van de rapporten over deze zaak zelfs als een 'vijand van het Gou-
29 vernement' aangemerkt. Deze 'persoonlijke afkeuring' van zijn poging
30 de epidemie te bestrijden was 'hoogst krenkend [...] voor mijne eer en
31 reputatie' en raakte hem diep.⁹ Hij bleef in overheidsdienst omdat hij
32 over het algemeen zeer gewaardeerd werd als hoofd van de medische
33 dienst, maar de regering stelde hem nooit helemaal in het gelijk wat
34 betreft zijn analyse van de oorzaken van de epidemie.

35 Onbedoeld waren zijn persoonlijke en professionele moraal tegen-
36 over zijn verplichtingen als hoge ambtenaar komen te staan. Dat zou
37 enkele jaren later ook voor Eduard Douwes Dekker gelden, wiens ka-
38 rakter en conflict met de regering wel enige parallellen vertonen met
39 die van Bosch.¹⁰ Wat de laatste over zijn eigen conflict zei, zou ook door

1 Multatuli gezegd kunnen zijn: 'Eigenbelang gebod [mij] wel om ook
2 maar de handen in onschuld te wasschen, doch een hooger, nog meer
3 klemmend gebod, betrof het lijden van een goedaardig volk, dat een
4 beter lot verdiende.'¹¹ Door de afkeuring die zijn professionele advies
5 ontmoette, was Bosch 'persoonlijk in dit drama betrokken' geraakt, zoals
6 hijzelf zei,¹² en vanaf dat moment waren zijn lot en dat van de Javaan
7 met elkaar verbonden. Zijn strijd om persoonlijk eerherstel ging samen-
8 vallen met zijn strijd om het lijden van zijn patiënten (hier Javanen) te
9 beëindigen en verzachten.

10 Bosch was een moderne arts, in de zin dat hij ziekte en behandeling
11 wetenschappelijk probeerde te benaderen. Hij had nooit universitair
12 onderwijs genoten, maar door zelfstudie was hij op de hoogte van de
13 wetenschappelijke ontwikkelingen. Uiteindelijk zou hij een grote rol
14 spelen in de modernisering en verwetenschappelijking van de genees-
15 kunde in Nederlands-Indië. Hij schiep verscheidene mogelijkheden
16 voor artsen om hun kennis te vergroten, onder meer door oefeningen
17 met microscopen en de instelling van een medische bibliotheek. Hij
18 pleitte voor wetenschappelijk onderzoek door artsen en het bijhouden
19 van ziektegeschiedenissen, en richtte in 1851 de Vereeniging tot bevoor-
20 dering van Geneeskundige Wetenschappen in Nederlands-Indië op,
21 waarvan hij voorzitter werd. Door zijn toedoen schonk het tijdschrift
22 van de vereniging bijzonder veel aandacht aan statistiek, die hij als nood-
23 zakelijk beschouwde voor inzicht in ziekte en voor de vooruitgang van
24 de wetenschap.¹³ Daarnaast speelde hij een rol in de uitbreiding van de
25 taakopvatting van de Militair Geneeskundige Dienst, die zich steeds
26 meer bezighield met het welzijn en de gezondheid van de inheemse
27 bevolking. Hij was betrokken bij de oprichting van de opleidingen tot
28 arts en vroedvrouw voor 'inheemschen', bij de reglementering van de
29 prostitutie om de verspreiding van geslachtsziekten tegen te gaan en
30 bij de uitbreiding van het systeem van pokkenvaccinatie voor de hele
31 bevolking van Java.¹⁴

32 In zijn nadruk op empirisch onderzoek en verbetering van de volksge-
33 zondheid op Java sloot Bosch aan bij een brede medische hervormings-
34 beweging. De 'hygiënist', zoals ze bekendstaan, gebruikten statistische
35 gegevens om aan te tonen dat verschillen in welvaartspeil leidden tot
36 verschillen in sterfte. Door kaarten te maken van steden waaruit dui-
37 delijk bleek dat de sterfte tijdens cholera-epidemieën in de arme wijken
38 hoger lag dan in de rijke buurten, legden ze een nieuwe relatie tussen
39 geneeskunde en de maatschappij. Deze sterftekaarten en ander statis-

1 tisch materiaal waren in eerste instantie descriptief: ze combineerden
2 verzamelde gegevens en vertelden zo een verhaal over de epidemie.¹⁵

3 Rond het midden van de negentiende eeuw kregen ze echter ook
4 een sterk prescriptieve functie. Nu de oorzaken van sterfte waren aange-
5 toond, kon er wat aan gedaan worden. Sterker, wie zijn lijdende mede-
6 mens kon redden, was daartoe moreel verplicht. Daarmee vertonen sterf-
7 tekaarten en ander statistisch materiaal dat de hygiënisten gebruikten,
8 verwantschap met de ‘humanitarian narratives’. Ook statistiek fungeerde
9 als een ‘tekst’ over het lijden van anonieme mensen, die oorzaken en
10 dus de mogelijkheid van preventie van dat lijden aangaf. Hiermee zette
11 statistiek dikwijls aan tot protest en interventie.¹⁶ De statistische bena-
12 dering van ziekte en dood en de politisering van de hervormingsgezinde
13 artsen staan dan ook in direct verband met elkaar. Tegenover het ideaal
14 van laissez-faire propageerden zij een liberaal interventionisme: door
15 wettelijke maatregelen en verbetering van de leefomstandigheden van de
16 zwakken moesten de volksgezondheid worden verbeterd en epidemieën
17 worden tegengegaan.

18 Bosch was in zijn denken en doen nauw verwant aan de hygiënisten.
19 Al bleef hij op sommige punten ook verouderde denkbeelden verdedi-
20 gen,¹⁷ toch kan hij gezien worden als een hygiënist die als een van de
21 eersten in Nederlands-Indië verbanden legde tussen de gezondheidstoe-
22 stand van de inheemse bevolking en het Nederlandse koloniale bestuur.
23 Zijn medisch-ethische analyse had verstrekkende politieke implicaties.
24 De batig-slot-politiek, die in de vorm van het cultuurstelsel de Javaan
25 verzwakte, moest worden afgeschaft.

26

27 **Overdaad schaadt**

28 In de weigering van de regering om voedsel uit te delen tijdens de epi-
29 demie van 1847, trof Bosch de enorme tegenstelling tussen het voed-
30 seltekort enerzijds en de astronomische bedragen die jaarlijks vanuit
31 Indië in de Nederlandse schatkist vloeiden anderzijds. Tussen 1841 en
32 1850 maakten de batige saldi van in totaal 216 miljoen gulden niet
33 minder dan 38,6 procent uit van de belastinginkomsten van de Neder-
34 landse staat en tussen 1851 en 1860 was dat, met 289 miljoen, zelfs al
35 52,6 procent. De officiële cijfers van de regering vielen, na enig creatief
36 boekhouden, lager uit,¹⁸ maar zelfs uit de officiële opgaven conclu-
37 deerde Bosch dat de financiële verhouding tussen het moederland en
38 de koloniën helemaal uit balans was, een ziekelijke toestand vanuit het
39 perspectief van de arts.

1 Het kernidee van de gezondheidsleer was namelijk matigheid. Een
2 voorbeeld: voeding kon de juiste condities scheppen voor gezondheid,
3 mits daarbij de gulden middenweg in het oog werd gehouden. Zowel
4 te weinig als te veel eten was verkeerd, zowel armoede als overdaad was
5 schadelijk voor de mens. Deze leefregel wees de weg naar gezondheid en
6 naar deugdzaamheid, die in de medische moraal samenvielen.¹⁹ ‘Weelde
7 ontzenuwt, verslapt’ was vanaf de achttiende eeuw een regelmatig terug-
8 kerende kritiek van de burgerij op het regentendom.²⁰ Dit idee klonk
9 ook door in de kritiek op de koloniale politiek van het batig slot. De
10 onmatige weelde daarvan leidde volgens dokter Bosch tot ziektever-
11 schijnselen.

12

13 Dat batig slot, zóó verkregen, is de kanker die aan ons volksleven, aan
14 onze eer en roem, aan onze deugd knaagt, ons christendom schand-
15 vlegt! Dat is het wat ons ontzenuwt en onvatbaar maakt om de stem
16 van waarheid en regt te verstaan. Zóó is er bederf gekomen in de staat,
17 waar dagelijks tweedragt gezaaid, wantrouwen, wrok en partijschap
18 gevoed, de waarheid verkracht en het goede verstikt wordt onder
19 allerlei leuzen, met tal van drogredenen.²¹

20

21 Hij schreef daarom als ‘geneesmiddel voor de kwaal’ bezuiniging voor en
22 bepleitte zelfs nieuwe belastingen.²² Nederland moest op een financieel
23 dieet, wilde het beter worden.

24 Bosch was noch de enige, noch de eerste die de politiek van het batig
25 slot bekritiseerde.²³ In het Nederlandse parlement was de hongersnood
26 in Midden-Java, die Bosch met de regering in conflict had gebracht,
27 uitgebreid besproken. Volgens de liberaal Isaác Dignus Fransen van
28 de Putte leidde de openbaarmaking van deze misstanden zelfs tot het
29 ontwaken van het nationale geweten.²⁴ Hij was de zogenoemde *leader*
30 van de koloniaal-liberalen, de liberalen die ingrijpende hervormingen
31 eisten op koloniaal gebied. Daarnaast was vooral Van Hoëvell een be-
32 langrijk pleitbezorger van de lijdende Javaan. In 1849 al hekelde hij
33 het Nederlandse volk omdat het niet protesteerde tegen de uitbui-
34 tingspolitiek.

35

36 Gij zijt koel, laauw, onverschillig gebleven omtrent het lot van die
37 miljoenen [Javanen]; gij steltet alleen belang in het cijfer der som,
38 die jaarlijks van Java in uwe schatkist vloeit, maar of daaraan zweet en
39 bloed en tranen kleefden, daarom bekommerdet gij u niet. [...] Die

1 kortzigtige, die helsche staatkunde brandt u op het geweten, omdat
2 gij haar toelaat en stilzwijgend goedkeurt!²⁵

3
4 Van Hoëvell en Bosch deelden dezelfde liberale en morele overtuigingen en in Batavia waren ze goed bevriend geweest. Toen Van Hoëvell
5 in 1848 door de regering werd berispt wegens zijn deelname aan een
6 openbare protestvergadering, zag hij zich gedwongen zijn predikants-
7 ambt neer te leggen en naar Nederland te komen.²⁶ De twee vrienden
8 bleven echter corresponderen en smeedden plannen voor een effectieve
9 oppositie tegen de koloniale politiek. Bosch voorzag Van Hoëvell van
10 statistieken en andere vertrouwelijke overheidsgegevens als bewijs van
11 misstanden onder de inheemse bevolking door het exploitatiestelsel. Van
12 Hoëvell gebruikte deze gegevens in zijn redevoeringen in de Tweede
13 Kamer, waar hij tussen 1849 en 1862 de belangen van de inwoners van
14 Nederlands Oost- en West-Indië behartigde. Via Van Hoëvell vonden
15 Bosch' ideeën en argumenten hun weg naar het Nederlandse politieke
16 debat. Het was duidelijk dat de vertrouwelijke gegevens wel van Bosch
17 afkomstig moesten zijn. Het feit dat hij de koloniale oppositie van mu-
18 nitie voorzag, speelde een belangrijke rol in het uitblijven van volledig
19 eerherstel na het conflict.²⁷

20
21 De koloniale kwestie, die in de jaren 1850 steeds belangrijker werd
22 en in de jaren 1860 het politieke leven beheerste, was ingewikkeld. De
23 liberalen waren in principe voor afschaffing van de gouvernementcultu-
24 res en wilden in plaats daarvan particuliere exploitatie van de koloniën.
25 Morele argumenten zoals het verwerpelijke van gedwongen arbeid en de
26 lage planterslonen speelden hierin aanvankelijk een belangrijke rol. Het
27 debat hierover werd echter gedomineerd door de angst voor mogelijke
28 nadelige financiële gevolgen. Net als in de kwestie van de afschaffing van
29 slavernij botsten de liberale idealen met de financiële realiteit. Omdat
30 alle parlementariërs wisten dat de Indische baten de kurk waren waarop
31 Nederland dreef, wilde geen politicus de verdenking op zich laden een
32 radicale 'sloper' van het batig slot te zijn.²⁸ De ambivalente houding
33 ten opzichte van het batig slot zorgde voor een wat mistige sfeer rond
34 de koloniale kwestie. De politicus die het batig slot als zodanig aanviel,
35 bewees dat hij weinig 'praktische zin' had, weinig oog voor de financiële
36 kant van politiek, wat in die tijd gelijkstond aan politieke zelfmoord.
37 Hierdoor gingen de liberale voorstanders van de afschaffing van het cul-
38 tuurstelsel steeds meer de nadruk leggen op financiële en economische
39 argumenten: afschaffing zou voordeliger zijn voor Nederland.²⁹

1 In de loop van de jaren 1860 zwol de kritiek op de batig-slot-politiek
2 echter aan. Veel critici verwachtten koloniale hervormingen van het ka-
3 binet-Thorbecke-II, dat in 1862 aantrad. De meest fundamentele kritiek
4 kwam van de alom gerespecteerde historicus Robert Fruin, die in 1865
5 openlijk het recht van Nederland op het Indische batig slot in twijfel
6 trok en tegelijkertijd de dubbelhartige houding van politici hekelde.
7 Wanneer in het parlement het onrechtmatige van het batig slot bespro-
8 ken zou worden, zou het Nederlandse volk op termijn wel bereid zijn
9 meer belasting te betalen om het onrecht tegen te gaan.³⁰ Verschillende
10 conservatieven uitten eveneens hun bezorgdheid over het batig slot. Het
11 was een vorm van bedeling, die Nederland verwerende en demoraliseerde;
12 het vertrouwen op eigen kracht zou ermee verdwijnen.³¹

13 Enkele liberalen durfden zich meer uitgesproken tegen het cultuur-
14 stelsel te keren. Liberaal Kamerlid Cornelis van Heukelom, geestverwant
15 van Fransen van de Putte, noemde het onomwonden 'een allerellendigst
16 stelsel'. Een gematigder liberaal als P.P. van Bosse benadrukte liever de
17 taak van Nederland om de Javanen, in ruil voor de miljoenen van het
18 batig slot, tot een 'hogere zedelijkheid' te brengen. Dit idee vormde als
19 het ware een compromis tussen fundamentele kritiek op het batig slot
20 en een pragmatische houding wat de staatsfinanciën betreft. Critici als
21 Fransen van de Putte, P.J. Veth, en A.J. Duymaer van Twist meenden
22 dat het batig slot geoorloofd was, mits ook Indië zelf mocht meedelen
23 in de weelde. Ze presenteerden het feit dat de belangen van Indië door
24 de Nederlandse regering verwaarloosd waren als het eigenlijke schan-
25 daal. Nederland was tekortgeschoten, had zijn plichten verzuimd en
26 had daarmee een schuld op zich geladen die kon worden voldaan door
27 Indië te geven wat het toekwam: een eigen liberaal ontwikkelingsplan
28 met investeringen in infrastructuur, onderwijs en gezondheidszorg.³²

29

30

31 PROTEST TEGEN DE BATIG-SLOT-POLITIEK

32

33 Toen Bosch in 1854 met pensioen ging en zich voorgoed in Nederland
34 vestigde, sprak 'een bewonderaar' in de *NRC* de verwachting uit dat hij
35 'voorzeker ook in *Nederland* zijne stem [zal] verheffen, wanneer de
36 waarheid wenkt'. Hij ging ervan uit dat Bosch als koloniaal specialist
37 spoedig naast Van Hoëvell in de Tweede Kamer zou komen.³³ Bosch
38 heeft zich echter nooit kandidaat gesteld en zocht andere manieren om
39 zijn protest te laten horen. Het lijkt erop dat de taakverdeling tussen

1 hem en Van Hoëvell hem wel beviel: de een stelde de misstanden aan
 2 de kaak in de Kamer, de ander oefende pressie uit van buitenaf.

3 Voor Bosch bleef statistiek het hoofdwapen in zijn protesten tegen
 4 de batig-slot-politiek. Hij meende dat verspreiding van cijfermateriaal
 5 over de misstanden in Indië vanzelf tot breed protest en hervorming zou
 6 leiden. De statistische gegevens op basis waarvan hij zijn stukken schreef,
 7 beschouwde hij als wetenschappelijk bewijsmateriaal tegen het gevoerde
 8 beleid.³⁴ In 1851, toen hij nog hoofd van de Militair Geneeskundige
 9 Dienst was, had hij als reactie op het conflict waarin hij verzeild was
 10 geraakt een boek geschreven waarin hij voor het eerst het cultuurstel-
 11 sel openlijk afwees. Hij gebruikte sterftcijfers om aan te tonen dat het
 12 stelsel het land en de bevolking van Java uitputte, zodat zelfs de meest
 13 cynische conservatief moest inzien dat dit beleid de kip met de gouden
 14 eieren slachtte. Hemzelf ging het vooral om de fundamentele onrecht-
 15 vaardigheid van het stelsel: Nederland buitte de Javanen uit zonder
 16 daarvoor iets terug te doen.³⁵ Bosch' interpretatie van statistische ge-
 17 gevens was overigens niet onomstreden, men verweet hem overdrijving
 18 en zijn redeneertrant werd zelfs gepersifleerd door 'een statisticus à la
 19 Dr. Bosch'.³⁶ Bosch zelf was niet onder de indruk van deze kritiek, die
 20 hij zag als pogingen de aandacht van de pijnlijke waarheid af te leiden
 21 door de boodschapper in diskrediet te brengen.

22 Hij bleef de koloniale politiek bekritisieren in de klassieke protest-
 23 vormen van het pamflet en de ingezonden brief (vooral in de liberale
 24 *Arnhemse Courant*). Ook richtte hij zich direct tot de regering door
 25 adressen in te dienen.³⁷ Maar naast pers en petitie zag Bosch in de ver-
 26 eniging een krachtig middel om de publieke opinie en (dus) de regering
 27 te beïnvloeden om zo de maatschappij te hervormen. In Batavia was
 28 hij een sleutelfiguur geweest in het lokale verenigingsleven. In 1851
 29 had hij niet alleen een belangrijke rol gespeeld in de oprichting van de
 30 Vereeniging tot bevordering van Geneeskundige Wetenschappen in
 31 Nederlandsch-Indië, waarvan hij de eerste voorzitter was, maar ook in
 32 de oprichting van een departement van de oerhollandse Maatschappij
 33 tot Nut van 't Algemeen. Tijdens de laatste jaren van zijn verblijf in Indië
 34 was hij tevens voorzitter van het respectabele Bataviaasch Genootschap
 35 voor Kunsten en Wetenschappen.³⁸

36 In Nederland was de gerepatrieerde koloniale specialist als vanzelf-
 37 sprekend voor het lidmaatschap van het Indisch Genootschap gevraagd.
 38 Vanaf 1854 was dit elitaire genootschap (met enkele tientallen leden)
 39 actief onder het motto 'onderzoek leidt tot waarheid'. Vanaf 1861 ging

1 het openlijk een liberale koloniale politiek propageren. Het voorstel tot
2 politieke stellingname van het Indisch Genootschap was gedaan door
3 Bosch, in samenwerking met Veth en H.C. Bekking, alle drie critici van
4 het cultuurstelsel. De statuten stelden vanaf toen dat de gemeenschap-
5 pelijke belangen van Nederland en zijn koloniën het best gediend waren
6 met een liberale regering. Aan het einde van vergaderingen trokken de
7 aanwezigen voortaan gezamenlijk conclusies die de liberale politiek als
8 beste aanprezen. Hiermee kregen de bijeenkomsten meer het karakter
9 van een meeting. De verhoging van het maximale ledental leidde tot een
10 verdubbeling ervan: in 1865 had het zo'n 200 leden.³⁹ Het Indisch Ge-
11 nootschap wilde de publieke opinie voorlichten, niet direct de regering
12 onder druk zetten. Een petitionnement voor afschaffing van slavernij
13 behoorde bijvoorbeeld niet tot zijn taakopvatting.

14 Het is niet toevallig dat het Indisch Genootschap juist in 1861 een
15 liberale koers ging varen. Een jaar eerder had een Kamermeerderheid
16 zich naar aanleiding van een interpellatie van Van Hoëvell uitgespro-
17 ken voor uitbreiding van de mogelijkheid van particuliere exploitatie
18 in Nederlandsch-Indië, een wens van de liberalen die plotseling steun
19 vond bij de conservatieven.⁴⁰ Bovendien was in 1860 de *Max Havelaar*
20 verschenen en dit boek had, net als *Uncle Tom's Cabin*, zijn lezerspubliek
21 geschokt, vragen en protest opgeroepen en het politieke debat een sterke
22 impuls gegeven.⁴¹ Toen het verscheen, was niet meteen bekend wie er
23 achter het pseudoniem Multatuli schuilging. Men liet Thorbecke we-
24 ten dat Bosch de indrukwekkende aanklacht tegen de 'roofstaat aan de
25 Schelde' had geschreven.⁴² Bosch koos echter geen literaire vorm om
26 het Nederlandse volk te overtuigen van misstanden, maar probeerde
27 vanaf de jaren 1860 dat via verenigingen te doen. Hij had samen met
28 Van Hoëvell in 1860 een geruchtmakende lezingenreeks over het cul-
29 tuurstelsel gehouden voor het genootschap Felix Meritis,⁴³ maar hij
30 voelde dat de tijd rijp was om naast de besloten, deftige genootschappen
31 als het Indisch Genootschap en Felix Meritis een nieuwe vereniging op
32 te richten, die een groter publiek zou bereiken en een nationaal protest
33 tegen de gevoerde koloniale politiek zou doen klinken.

34 Zijn bondgenoot Van Hoëvell was in 1862 door Thorbecke gepro-
35 moveerd tot lid van de Raad van State – in feite weggewerkt, want in die
36 positie kon hij zich niet meer openlijk in politieke kwesties mengen⁴⁴
37 – en daarmee verloor Bosch zijn contact in de Kamer. Hij zocht daarop
38 opmerkelijk genoeg geen toenadering tot andere liberalen, maar tot
39 Groen van Prinsterer, de voorman van de antirevolutionairen. Deze had

1 noch veel kennis van, noch veel belangstelling voor koloniale zaken.⁴⁵
2 Wat Bosch in Groen aantrok, was waarschijnlijk zijn stellingname in
3 de kwestie van de slavernij. Hij was op dat moment nog voorzitter van
4 de Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering van de Afschaffing der
5 Slavernij en werkte in de jaren 1850 samen met Van Hoëvell. Groen
6 bleef, in tegenstelling tot de meeste liberalen, ook wat de batig-slot-
7 politiek betreft zijn principes trouw. Uiteindelijk ging het hem, net als
8 bij de afschaffing van slavernij, om het mogelijk maken van zending in
9 Nederlands-Indië. Begin jaren 1860 had hij in de Tweede Kamer de
10 politiek van het cultuurstelsel en het batig slot bekritiseerd omdat die
11 geleid werd door geldzucht, terwijl volgens hem de eerste regeringstaak
12 het geluk van de Javanen behoorde te zijn.⁴⁶

13 Vooral zijn uitspraak 'Niet de behoefte van den Javaan moet voor
14 het batig slot wijken, maar het batig slot voor de zedelijke en stoffelijke
15 welvaart van den Javaan' sprak Bosch aan. Hij rekende op 'de krach-
16 tige ondersteuning van den invloedrijken leider der antirevolutionaire
17 partij'. Groen schreef hem dat zij het er inderdaad over eens waren dat
18 hervorming noodzakelijk was, maar voegde daar haastig aan toe dat
19 dat niet betekende dat ze dezelfde visie hadden op de manier waarop
20 die hervorming tot stand moest komen.⁴⁷ Samenwerking met een vurig
21 liberaal binnen de Kamer was iets anders dan samenwerking daarbuiten.
22 Groen was een voorstander van 'agitatie', waaronder hij overigens het
23 wekken van de interesse van de kiezers verstond, niet van de 'hartstog-
24 ten van het gepeupel'. Maar hij voorzag waarschijnlijk dat Bosch' hef-
25 tige temperament garant stond voor een lastige samenwerking. Hijzelf
26 was eerder voorzichtig en bedachtzaam⁴⁸ en had op die wijze ook zijn
27 vereniging tegen slavernij geleid. Daarbij begon juist in deze tijd de sle-
28 pende slavernijkwestie de abolitionisten enigszins tegen te staan en het
29 idee om met de minstens zo gevoelige en ingewikkelde kwestie van het
30 cultuurstelsel weer aan iets dergelijks te beginnen, zal hen niet hebben
31 toegelachen. De oplaaiende schoolstrijd vroeg vooral de aandacht. De
32 in 1860 opgerichte Vereniging voor Christelijk-Nationaal Schoolon-
33 derwijs leek een geschikt instrument voor groepsvorming rond anti-
34 revolutionaire beginselen dan een anti-cultuurstelselvereniging. Groen
35 hield de boot af.

36

37 **De oprichting van de Maatschappij tot Nut van den Javaan**

38 In 1864 bracht Bosch zijn plan alsnog tot uitvoer. Aanleiding was een
39 zinnetje in een zendingscirculaire dat hem een woedende, diep veront-

1 waardigde reactie ontlokte. 'Smekend strekt de Javaan de hand naar
2 Nederland uit' om het evangelie te ontvangen, schreef de Arnhemse
3 afdeling van het Nederlandsch Zendelinggenootschap. Die beeldspraak
4 raakte een gevoelige snaar bij Bosch. Hij had als arts tijdens de epidemie
5 op Midden-Java van 1846-1847 meegemaakt dat Javanen smekend hun
6 handen naar hem uitstrekten, maar dan om voedsel en medicijnen, die
7 hij ze niet had kunnen, nee, niet had mógen geven van het Gouverne-
8 ment. De frustratie om zijn machteloosheid was twintig jaar later nog
9 springlevend en resulteerde in een felle brief aan de Arnhemse afdelin-
10 gen van twee zendingsverenigingen. Hij hield zijn plaatsgenoten voor
11 dat ze de Javaan eerst uit zijn slavernij moesten verlossen voordat ze
12 met evangelisatie begonnen, om niet het verwijt van huichelarij over
13 zich af te roepen.⁴⁹

14 Het lokale Java-Comité, dat verwant was aan het Réveil,⁵⁰ bleek ge-
15 voelig voor zijn terechtwijzing. Het belegde een meeting met als doel de
16 oprichting van een vereniging voor het welzijn der Javanen. Die avond
17 lukte dat niet, want tot Bosch' leedwezen was door samenwerking met
18 de orthodoxe leden van het Java-Comité de schijn gewekt dat het een
19 'confessionele aangelegenheid' betrof, wat in zijn ogen niet het geval was.
20 Wel vond hij enkele medestanders die doordrongen waren van het besef
21 'dat er een dure pligt op alle Nederlanders rust, van welke politieke of
22 godsdienstige gezindheid ook, om de Javanen van onregt en verdrukking
23 te verlossen, opdat voortaan ons bestuur er ten zegen zij'.⁵¹

24 Om deze groep over het hele land uit te breiden schreef Bosch een
25 *Wekstem aan Nederland tot regtvaardigheid en pligtsbetrachting jegens*
26 *de Javanen*. Als motto koos hij Jezus' uitspraak 'Ik wil barmhartigheid
27 en niet offerande', waarmee hij verwees naar de grote bedragen die de
28 zendingsverenigingen wisten te verzamelen. Hiermee vond hij bij de
29 'confessionele of Christelijk historische richting [...] dadelijk sympathie,
30 zij vormde de eerste kern onzer Maatschappij'. Vooral in Rotterdam was
31 er enthousiasme voor zijn plan. Mannen als Jacob Voorhoeve en de pre-
32 dikanten J.J. van Oosterzee, D. Chantepie de la Saussaye en M. Cohen
33 Stuart, die tot de Réveil-kring gerekend mogen worden, beijverden zich
34 om Bosch' denkbeelden verder te verspreiden door een vereniging op
35 te richten. Hierover werd maart 1866 bij Voorhoeve thuis met veertig
36 'vrienden' vergaderd. Het is overigens niet bekend wat Groen van het
37 idee van een vereniging vond, hijzelf heeft zich er nooit mee bemoeid.
38 Voorhoeve verzekerde Bosch dat hij op 800 leden mocht rekenen, iets
39 meer dan het aantal van de antislavernijvereniging.⁵²

1 Een maand later echter zegden deze mannen vrijwel allemaal hun
2 vertrouwen in Bosch op. In een vergadering van de in 1858 opgerichte
3 orthodoxe Nederlandsche Zendingsvereniging was hij in diskrediet ge-
4 bracht. Hij zou het met de waarheid niet zo nauw nemen en overdrijven,
5 maar het grootste probleem vormde toch zijn verwijt dat zending hy-
6 pocriet was zolang de maatschappelijke en politieke misstanden bleven
7 voortduren. Deze echo van de kritiek die Marten Teenstra op de zending
8 in Suriname had geuit, was voor de aspirant-leden reden genoeg om de
9 samenwerking de verbreken. Bosch sommeerde de zendingsvereniging
10 de beschuldigingen aan zijn adres in het openbaar te rectificeren, maar
11 die stelde slechts een commissie in die jarenlang onderzoek deed naar
12 de vraag of samenwerking met Bosch geoorloofd was.⁵³

13 De terughoudendheid van de zendingsvereniging wordt begrippe-
14 lijker wanneer in aanmerking wordt genomen dat de zending nu net
15 het terrein was waarop mensen van verschillende orthodox-protes-
16 tantse richtingen elkaar konden vinden. Er waren tussen 1858 en 1864
17 weliswaar verschillende zendingsverenigingen opgericht, maar buiten
18 deze georganiseerde verbanden ontmoetten orthodoxen elkaar op de
19 zendingsfeesten die vanaf 1863 jaarlijks werden georganiseerd. Dui-
20 zenden mensen uit heel Nederland, van verschillende rangen, standen
21 en dogmatische stromingen, kwamen samen in de open lucht om naar
22 toespraken te luisteren, te zingen en te bidden. Zending was het thema,
23 maar de functie van deze dagen was veelomvattender: de zendingsfees-
24 ten vormden een heterogene groep die zichzelf ging herkennen als de
25 Nederlandse orthodoxie.⁵⁴ Bosch' kritische houding ten opzichte van
26 zending en zijn scherpe en onhandige formuleringen over haar hypo-
27 crisie zolang het cultuurstelsel bestond, wekten wantrouwen. Door het
28 wachtwoord van de orthodoxen ter discussie te stellen had Bosch zich
29 een buitenstaander getoond.

30 Bosch moest andere medestanders vinden om toch zijn vereniging
31 te kunnen oprichten. In de *Wekstem* had hij niet alleen de orthodoxen
32 aangesproken, maar alle burgers. Zijn voorstelling van politiek was na-
33 melijk gebaseerd op het idee dat in een vertegenwoordigend stelsel alle
34 burgers verantwoordelijk waren voor het gevoerde beleid. Hij stelde
35 hen aansprakelijk voor de misstanden op Java die onder hun verant-
36 woordelijkheid plaatsvonden. Slechts door lid te worden van de nieuwe
37 vereniging konden ze aangeven niet langer die verantwoordelijkheid te
38 willen dragen.

39 Op 10 juli 1866 hadden 160 mensen zich aangemeld en vond de

1 oprichtingsvergadering plaats in het gebouw van het Arnhemse de-
2 partement van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.⁵⁵ Na veel
3 discussie besloot men voor de nieuwe vereniging een naam te kiezen
4 die refereerde aan het Nut. De naam Maatschappij tot Nut van den
5 Javaan gaf evenals de statuten aan dat de vereniging bedoeld was om de
6 balans te herstellen in de verhouding tussen Nederland en Java. Te lang
7 waren financiële overwegingen de leidraad geweest van de koloniale
8 politiek. De nieuwe Maatschappij daarentegen wilde 'toepassing der be-
9 ginselen van regtvaardigheid en liefde tot den naaste, die de betrekking
10 tusschen Nederland en Java moeten kenmerken, zoals artikel 1 van haar
11 reglement luidde.⁵⁶ Het woord afschaffing of cultuurstelsel werd niet
12 gebruikt en Bosch verzekerde zijn publiek dat de vereniging haar doel
13 wilde bereiken, 'niet door sloopen of afbreken, niet met overhaasting
14 of verstoring van eigenaardige maatschappelijke toestanden [...] maar
15 alleen door de toepassing van regtvaardigheid en wat vereenigbaar is
16 met ons geweten'.⁵⁷

17 Bosch riep in zijn *Wekstem* expliciet de 'Nederlandsche moeders'
18 op lid te worden van de vereniging. Net als in de antislavernijkwes-
19 tie werd geappelleerd aan hun medelijden met 'die ongelukkige, niet
20 zóó blanke, maar toch niet minder teerhartige moeders', die door het
21 cultuurstelsel tot armoede en wanhoop gedreven zelfs hun kinderen
22 verkochten. De fijnere beschaving en gevoeligheid van de vrouw, haar
23 grote (moeder)liefde, deernis en hulpvaardigheid gaven haar een speciale
24 geschiktheid tot de 'edele roeping' van het protest tegen deze misstan-
25 den. Ook voor haar gold Jezus' gebod 'Ik wil barmhartigheid', hield
26 Bosch haar voor. Ze was volgens hem 'tot iets beters [...] geschapen,
27 dan de gewone sleur der maatschappij van u eischt'.⁵⁸

28 Met het openstellen van het lidmaatschap voor vrouwen ging de
29 Maatschappij tot Nut van den Javaan een stap verder dan de Neder-
30 landsche Maatschappij ter Bevordering van de Afschaffing der Slavernij.
31 Ook de retoriek van de Maatschappij was op een breder publiek gericht
32 en heftiger van toon. Bosch, die vooral in het begin het leeuwedeel van
33 de geschriften produceerde, klonk nu eens als een orthodoxe predikant,
34 dan weer als een hoogleraar staathuishoudkunde en dan weer als een
35 socialistische colporteur. Het tijdschrift (later krant) van de Maatschap-
36 pij biedt statistische gegevens, 'humanitarian narratives', regeringsver-
37 slagen, emotionele hulpkreten, furieuze uitvallen naar hypocriete poli-
38 tici, zendelingen en burgers en analyses van het verval van de Javaanse
39 economie en maatschappij en de Nederlandse politiek, gecombineerd

1 met herstellplannen. Het is op zichzelf dus niet verwonderlijk dat zeer
2 verschillende groepen zich tot de Maatschappij aangesproken voelden
3 en dat het ledenbestand een bonte verzameling vormde van mensen
4 die zich elk met hun eigen motivatie schaarden achter Bosch' banier
5 'Waarheid voor Nederland, rechtvaardigheid voor Java'.
6

7 **Onbedoeld een vereniging van modernen en liberalen**

8 De Maatschappij wilde het koloniale beleid toetsen aan het begrip recht-
9 vaardigheid en aan het geweten van de Nederlandse natie. Concrete pun-
10 ten waren de verhoging van het plantersloon (het bedrag dat de Javaan
11 van de Nederlandse overheid ontving bij overhandiging van zijn oogst),
12 het bevorderen van beschaving en onderwijs en het vrijgeven van grond
13 'aan de magt van den ondernemingsgeest', waarvan een impuls voor de
14 Javaanse en Nederlandse economie verwacht werd. Ook hier speelde
15 het staathuishoudkundige idee mee dat economische bloei en moraliteit
16 hand in hand gingen. Vrije arbeid zou Nederland en Java geluk brengen,
17 terwijl de armoede van de Javaan aantoonde dat het dwangstelsel wel-
18 iswaar veel winst opleverde, maar dat deze winst misdadig was omdat
19 hij niet door de vrije marktwerking was ontstaan.⁵⁹ Dit was in feite het
20 programma van de koloniaal-liberalen en daarvoor bleek zeker tussen
21 1866 en 1868, jaren van grote politieke commotie (waarover later meer),
22 draagvlak te bestaan onder de Nederlandse bevolking. De Maatschap-
23 pij wist in enkele jaren zo'n 2500 leden te werven.⁶⁰ Dat was weliswaar
24 minder dan de tienduizenden waarop Bosch had gehoopt, maar voor een
25 single-issue organisatie in het Nederland van die tijd niet onaanzienlijk.
26 De ledenadministratie van de vereniging is niet bewaard gebleven, maar
27 op basis van lijsten van lokale bestuurders en correspondenten is in grote
28 lijnen aan te geven wat de achtergrond en kleur is van de vereniging.⁶¹ Dit
29 is (meer dan in de andere casestudy's) relevant, omdat de Maatschappij
30 formeel algemeen was, maar toch een 'partijkleur' aannam.

31 Het doel van de vereniging sprak vanzelfsprekend de bewonderaars
32 van Multatuli aan, hemzelf echter niet. Hij zag de vereniging als concu-
33 rent en beschuldigde haar van hypocrisie, omdat ze wel uit schuldgevoel
34 geboren was, maar geen echte oplossing voor de koloniale kwestie bood.
35 Ze zou slechts het geweten van het Nederlandse volk sussen door 'ten be-
36 hoeve van Droogstoppels bezwaard gemoed de rol van [de aflaten verko-
37 pende monnik] Tetzal te spelen'.⁶² Zijn bewonderaars uit Sneek hadden
38 toen echter al een afdeling van de Maatschappij opgericht en de afdeling
39 Alblasserwaard heette 'Insulinde'.⁶³ Het lijkt er daarnaast zelfs op dat

1 er in een vroeg stadium contacten zijn geweest met de door Multatuli
2 geïnspireerde vrijdenkers van De Dageraad.⁶⁴ Ook het lidmaatschap
3 van enkele vrouwen droeg bij tot de diversiteit van de vereniging. De
4 Maatschappij was echter geen marginaal clubje van uitsluitend radicalen,
5 links-liberalen en idealisten, maar telde een groot aantal opinion leaders
6 van die tijd onder haar leden, zoals leden van het Indisch Genootschap.⁶⁵
7 Het eerste jaarverslag meldde tevens dat vijftien hoogleraren lid waren
8 geworden, onder wie liberale critici van het koloniale beleid als Veth
9 en Robert Fruin.⁶⁶ Er waren verder verschillende afdelingen met lokale
10 notabelen in het bestuur.⁶⁷

11 Het is aannemelijk dat veel afdelingen voortkwamen uit een Nutsde-
12 partement.⁶⁸ De vereniging oefende daarnaast grote aantrekkingskracht
13 uit op 'onderwijsmannen', onderwijzers of leraren aan een hogere burger-
14 school (hbs). Dat is een interessante groep, die hier extra aandacht ver-
15 dient, omdat deze wel eens een belangrijk deel van de vaak onzichtbare
16 achterban van de afschaffersverenigingen zou kunnen uitmaken. Veel
17 onderwijzers en leraren waren ambitieus, goed geïnformeerd, maat-
18 schappelijk en politiek geëngageerd, maar participeerden niet (volwaar-
19 dig) in de lokale sociabiliteit omdat hun beroep niet aanzienlijk was.
20 Dat de Groninger kostschoolhouder W.J. van Gorkom lid werd van de
21 Maatschappij tot Nut van den Javaan, wordt in zijn levensbeschrijving
22 verklaard vanuit zijn ambitie om hogerop te komen en zijn gevoeligheid
23 voor de uitsluiting door plaatsgenoten. In hun kringen was hij niet wel-
24 kom, maar in de vereniging kon hij een vooraanstaande rol vervullen.⁶⁹
25 Onderwijzers voelden zich aangesproken door de nieuwe protestvorm
26 die de single-issue beweging bood. Toegankelijk voor iedereen, met een
27 minimale contributie en een maximale uitstraling van morele superiori-
28 teit, beantwoordde het lidmaatschap aan hun geldingsdrang en stijgings-
29 ambitie. Als relatieve buitenstaanders identificeerden ze zich wellicht
30 met de felle en welluidende aanklachten tegen het establishment van
31 iemand als Bosch.⁷⁰

32 Er waren verscheidene onderwijsmannen bestuurslid van een lokale
33 afdeling van de Maatschappij,⁷¹ maar het is goed denkbaar dat anderen
34 (voornamelijk onderwijzers van de lagere scholen) wel lid waren maar
35 voor zo'n positie niet in aanmerking kwamen. Rond 1870 was volgens
36 Multatuli het bestuurslidmaatschap van deze vereniging aanzienlijk
37 geworden: 'de waardigheid van voorzitter of secretaris ener stedelyke
38 afdeling kan men zo ongeveer gelyk stellen met die van ouderling en
39 diaken en klinkt veel moderner', schreef hij ironisch.⁷²

1 Onder de lokale bestuurders van de Maatschappij valt het grote aantal
2 predikanten dat de moderne richting in de theologie aanhing op. De
3 aanwezigheid van toonaangevende figuren als C.W. Opzoomer en F.
4 Rauwenhoff en hun volgelingen en geestverwanten kleurde de Maat-
5 schappij als een vrijzinnige vereniging. J.P. de Keyser, modern predikant
6 te Arnhem en medeoprichter van de Maatschappij, had zijn gelijkge-
7 stemde Arnhemse collega L.H. Slotemaker voor de zaak warm weten te
8 maken. De laatste hield in 1867 op de Vergadering van Moderne Theo-
9 logen – waar hoogleraren en predikanten uit het hele land elkaar sinds
10 1866 jaarlijks ontmoetten – een inleiding over de vereniging, waarna
11 discussie volgde.⁷³ Blijkbaar was het oordeel positief; meerdere mo-
12 derne predikanten stichtten in hun gemeente een afdeling en werden
13 daarvan bestuurslid (vaak voorzitter).⁷⁴ Onder hen waren niet alleen
14 hervormden. In Alkmaar bestond het bestuur van de Maatschappij uit
15 de remonstrantse, lutherse en doopsgezinde predikanten.⁷⁵

16 Veel van deze predikanten waren geboren in de jaren 1830, dus nog
17 jong, en werkten in een kleine plattelandsgemeente. In deze jaren van
18 toenemende polarisatie binnen de Hervormde Kerk voelden veel mo-
19 derne predikanten zich geïsoleerd tussen hun orthodoxe gemeenteleden
20 en zochten ze op verschillende manieren contact met andere moderne
21 predikanten, vaak studievrienden. In Friesland was toen al een felle strijd
22 tussen orthodoxen en modernen ontbrand. Beide ‘partijen’ zagen in
23 organisatie en agitatie belangrijke strijdmiddelen en er zijn aanwijzingen
24 dat de Maatschappij tot Nut van den Javaan hier tot de organisaties
25 van de moderne richting behoorde. Dat verklaart meteen waarom er
26 zoveel Friese afdelingen en correspondentenschappen van de vereniging
27 bestonden: deze functioneerden mogelijk als strijdmiddel binnen de
28 kerkelijke controverse.⁷⁶ Aangezien er ook een aantal orthodox-protes-
29 tantse enthousiastelingen van het eerste uur lid was gebleven (Wolbers,
30 Cohen Stuart, Van Rhijn en A.W. Bronsveld) was de Maatschappij niet
31 eenzijdig modernistisch te noemen.

32 Tijdgenoten zagen haar echter voornamelijk als een vrijzinnig-libe-
33 rale club. Dat bemoeilijkte het ledenwerven, ‘men verdacht haar van par-
34 tijgeest en partijbedoeling, men meende, dat wij ons wilden aansluiten
35 bij eenige staatkundige of kerkelijke rigting’.⁷⁷ Dat was niet zo. Bosch’
36 diepe afkeer van partijpolitiek en richtingenstrijd en de statuten van de
37 vereniging waarborgden een algemeen en neutraal verenigingskarakter.
38 Het was andersom: modernen en ook liberalen wilden zich aansluiten
39 bij de Maatschappij, niet alleen omdat zij het eens waren met de kritiek

1 op het cultuurstelsel, maar ook omdat ze verwachtten dat die hun iets
 2 kon opleveren. Bijvoorbeeld een vooruitstrevend imago en aansluiting
 3 bij het vrijzinnige deel van de Nederlandse bevolking.
 4 In 1866 had Fransen van de Putte zijn ontwerp-cultuurwet inge-
 5 trokken, die de koloniale kwestie had moeten oplossen. Hij was hevig
 6 teleurgesteld dat ook Thorbecke, op dat moment Kamerlid, voor een
 7 ingrijpend amendement op de wet had gestemd en bood het ontslag van
 8 zijn kabinet aan.⁷⁸ Toen de liberalen tijdens het conservatieve kabinet
 9 Van Zuylen-Heemskerk (1866-1868) weer in de oppositie kwamen,
 10 ontplooiden Fransen van de Putte diverse activiteiten om de publieke
 11 opinie in liberale zin te beïnvloeden. De liberalen moesten een bredere
 12 basis buiten de Kamer krijgen, al was het maar omdat in deze politiek
 13 spannende tijden de verkiezingen steeds belangrijker werden.⁷⁹ Fransen
 14 van de Putte wist bijvoorbeeld de redactie van het *Tijdschrift voor Neder-*
 15 *landsch-Indië* over te nemen zodat dit zijn liberale koloniale programma
 16 kon gaan uitdragen. Vanaf januari 1867 bestond de redactie onder meer
 17 uit zijn geestverwanten en vrienden Van Heukelom, C.J.F. Mirandolle
 18 (beiden net als Fransen van de Putte Tweede-Kamerlid), Veth en de
 19 Rotterdamse zakenman Hendrik Muller Szn.⁸⁰ Deze mannen waren ook
 20 allemaal lid geworden van de Maatschappij tot Nut van den Javaan en
 21 zaten in 1870 in het bestuur van respectievelijk de Haagse, Haarlemse,
 22 Leidse en Rotterdamse afdeling.
 23 De Haagse afdeling had naast Tweede-Kamerlid Van Heukelom en
 24 voorzitter van het Indisch Genootschap W.T. Gevers Deijnoot drie
 25 jonge mannen in het bestuur die eveneens dicht bij de politiek ston-
 26 den en sympathiseerden met het liberalisme van Fransen van de Putte.
 27 J.C. van Lier en Arnold Ising waren stenograaf van de Tweede Kamer
 28 en dus goed op de hoogte van de Haagse politiek. Ze gebruikten die
 29 kennis ook, Ising als redacteur van *De Nederlandsche Spectator* en Van
 30 Lier in de humoristische *Parlementaire Schetsen* die hij in dezelfde
 31 tijd onder het pseudoniem Sagittarius schreef, samen met journalist
 32 George Belinfante. Die laatste was jurist en letterkundige, bekend van
 33 zijn Kameroverzichten in de *NRC* en eveneens Haags bestuurslid van
 34 de Maatschappij.
 35 Ook buiten Den Haag trok de vereniging jonge liberale mannen aan.
 36 Hendrik Goeman Borgesius was pas 24 toen hij in 1871 zijn baan als
 37 leraar aan de hbs te Arnhem neerlegde om voor de *Arnhemse Courant*
 38 en *Het Vaderland* te gaan schrijven. Deze kranten stonden onder leiding
 39 van D.A. Thieme, die eerder hoofdbestuurslid was van de Maatschappij.

1 Hij introduceerde Goeman Borgesius waarschijnlijk bij de vereniging,
2 want datzelfde jaar werd die secretaris van het hoofdbestuur van de
3 Maatschappij. De man die rond de eeuwwisseling naam zou maken met
4 zijn sociale wetgeving, zette daarmee zijn eerste schreden in de landelijke
5 politiek, zij het vooralsnog als observator en criticus. In het tijdschrift
6 van de vereniging stelde hij zich voor als 'iemand, dien zeker niemand
7 om zijne antecedenenten bevooroordeeld kan noemen'. Hij benadrukte dat
8 hij als student al sympathie had gehad voor het initiatief 'van den grijzen
9 oprichter onzer Maatschappij' en dat het hem toen al had bevreemd
10 dat de 'geestdrift om mede te werken tot herstel van onrecht nog niet
11 meer algemeen was'.⁸¹ In 1871 werd hij niet alleen hoofdredacteur van
12 *Het Vaderland*, maar ook van de nieuwe krant van de Maatschappij,
13 *Nederland en Java*. De afschaffing van het dagbladzegel en de snellere
14 postverbinding door het Suezkanaal maakten een informatieve en goed-
15 kope krant mogelijk. *Nederland en Java* verscheen in 1872 en 1873 elke
16 veertien dagen, daarna tot halverwege 1876 maandelijks.

17 De ervaringen en indrukken die Goeman Borgesius van 1871 tot
18 1877 opdeed in het bestuur van de Maatschappij, na 1877 als bestuurslid
19 van de Vereeniging Volksonderwijs en na 1879 als voorzitter van de
20 Volksbond, Vereeniging tegen Drankmisbruik, zullen een stempel op
21 zijn politieke ideeën hebben gedrukt. Het vertrouwen in de macht van
22 verenigingen kreeg in de jaren 1870 opnieuw een impuls. Zij zouden
23 de burgerlijke beschaving het best dragen en verspreiden. Niet toeval-
24 lig was Goeman Borgesius een belangrijke liberale voorstander van de
25 coöperatiegedachte, die arbeiders in staat zou stellen zich te weren tegen
26 het grootkapitaal en van hen productieve en oppassende burgers zou
27 maken. Organisatie van burgers was de beste manier om problemen aan
28 te pakken en staatshulp slechts wenselijk wanneer alle andere middelen
29 waren uitgeput.⁸² Goeman Borgesius' voorstelling van politiek ontwik-
30 kelde zich tussen 1871 en 1881, jaren dat hij in het hoofdbestuur van
31 verschillende single-issue organisaties zat, naar een steeds uitgesprokener
32 liberaal interventionisme, dat staatsingrijpen legitimeerde als daarmee
33 een zedelijk doel werd gediend.⁸³

34

35

36

POLITIEK OPNIEUW GEDEFINIEERD

37

38 In tegenstelling tot de verenigingen voor afschaffing van slavernij en
39 sterkedrank schreef men binnen de Maatschappij tot Nut van den Javan

1 uitgebreide politieke beschouwingen, niet alleen over de kwestie zelf,
 2 maar ook over de aard en het wezen van politiek in het algemeen.⁸⁴
 3 Dit had te maken met Bosch' preoccupatie met de zieke politiek. Het
 4 gebruik van medische terminologie om politiek-maatschappelijke
 5 problemen en hun oplossingen aan te duiden, raakte in deze jaren net
 6 in zwang.⁸⁵ De neiging tot politieke bespiegeling hield daarnaast ook
 7 verband met politieke ontwikkelingen. De jaren 1866-1868 vormden
 8 het hoogtepunt van de koloniale kwestie en de bloeitijd van de vereniging,
 9 maar werd er eveneens een fundamenteel debat gevoerd over de
 10 constitutionele verhoudingen. Deze waren na verschillende conflicten
 11 op scherp komen te staan en opgelost in het voordeel van de Kamer.
 12 De liberale interpretatie van de grondwet won het hiermee van de conservatieve,
 13 die de koning nog een grote rol in het parlementaire stelsel
 14 had toebedacht. De late jaren 1860 resulteerden daarmee ook in een
 15 politieke aardverschuiving: de conservatieven verdwenen na 1870 haast
 16 volledig van het politieke toneel, ook omdat hun alliantie met de anti-
 17 revolutionairen ten einde kwam, aangezien die een nieuwe koers gingen
 18 varen. In het decennium van de koloniale kwestie (de jaren 1860) hadden
 19 de liberalen tegenover de conservatieven gestaan, in het decennium
 20 waarin de schoolstrijd overheerste (de jaren 1870) kwamen de liberalen
 21 tegenover de antirevolutionairen en katholieken te staan.
 22 Beschouwingen over de roerige jaren 1866-1868 gaan vaak over de
 23 Haagse conflicten. De publicaties van de Maatschappij tot Nut van den
 24 Javaan laten zien dat ook buiten Den Haag burgers zich ervan bewust
 25 waren dat er een nieuwe situatie was ontstaan. Het beginpunt van die
 26 ontwikkeling was onmiskenbaar 1848, het jaar dat de rol van burgers in
 27 het politieke systeem was vergroot en politiek meer dan voorheen een
 28 publieke en maatschappelijke zaak was geworden. Op de openbare op-
 29 richtingsvergadering van de afdeling Meeden van de Maatschappij hield
 30 modern predikant B.J.C. Mosselmans de dames en heren in zijn publiek
 31 een liberale voorstelling van politiek voor. 'Wij leven in een eeuw, die vij-
 32 andig is jegens al wat geheim en verborgen is: onze tijd wil openbaarheid,
 33 publiciteit! "Publieke zaken moeten publiek worden behandeld", zoo is
 34 zijn leus.' Door de *Max Havelaar* en de geschriften van Bosch wist het
 35 volk nu hoe de Javaan mishandeld werd. Zij hadden aan de kaak gesteld
 36 hoe het belang van de Nederlandse schatkist jarenlang boven dat van
 37 miljoenen Javanen gesteld was. Nu het volk dat wist, zou het de Javaan
 38 willen behandelen zoals het hoort, 'als mensch, als zijn naaste, als zijn
 39 broeder!'. Ook als dat betekende dat burgers daarmee ingingen tegen

1 het regeringsbeleid. 'De tijd van gezag is voorbij', zowel op godsdienstig
2 als op politiek gebied, constateerde Mosselmans nuchter.

3

4 Het volk wil niet meer aan den leiband loopen; het wil zien, zelf
5 zien en beoordeelen wat er gebeurt: en daarin heeft het gelijk! We
6 behoeven niet alles goed te keuren *omdat* de Regeering het zoo be-
7 sluit, we behoeven niet alles voor zoete koek op te eten wat ons wordt
8 voorgezet; het volk is er niet voor de Regeering, maar de Regeering
9 voor het volk.

10

11 Die laatste constatering had verstrekkende consequenties: wanneer de
12 publieke opinie hervorming wilde, dan moest de regering daaraan ge-
13 hoor geven, 'en anders moet zij aftreden'.⁸⁶

14 Dat de publieke opinie zoveel macht had gekregen, bracht voor de
15 burgers verantwoordelijkheden met zich mee. Het volk was 'krachtens
16 onzen huidige staatsvorm' verantwoordelijk en dus ook aansprakelijk
17 voor het regeringsbeleid. Bosch verweet het Nederlandse volk dat het
18 lijden van de Javaan 'altijd in uwen naam en met uwe toestemming is
19 geschied!'.⁸⁷ Waarom had het niet geprotesteerd, ook niet toen er meer
20 bekend werd over de misstanden in Nederlands-Indië? Omdat de pu-
21 blieke opinie op een dwaalweg was gebracht en gehouden. Zij had te
22 veel achter de politiek aangelopen en was evengoed besmet geraakt met
23 de kwaal waaraan de koloniale politiek leed: 'de geest van het egoïsme,
24 misschien wel de hoofdkwaal van onze eeuw, [...] die ook de oogen
25 benevelt van hen, die Java moeten regeeren'.⁸⁸ De verontwaardiging
26 van de Maatschappij tot Nut van den Javaan richtte zich echter niet in
27 eerste instantie op de regering. Die werd eerder als slachtoffer neergezet
28 van de conservatieve oppositie, wier baatzucht de regering ervan weer-
29 hield het goede te doen. Het cynisme van sommige conservatieven, die
30 openlijk de batig-slot-politiek verdedigden, schokte de afschaffers. De
31 'batig-slot-mannen' werden beschouwd als de politieke vijanden van de
32 vereniging. 'Zulke mannen mogen ons niet vertegenwoordigen', want
33 zij ontieden Nederland.⁸⁹

34 Naast de batig-slot-politiek was ook het Haagse politieke machts-
35 spel een symptoom van de zieke politiek, volgens Bosch. Als treffend
36 voorbeeld haalde hij aan hoe het minister van Koloniën G.H. Uhlen-
37 beck (februari 1862-januari 1863) vergaan was. Deze liberaal verbond
38 zijn naam weliswaar aan de afschaffing van de slavernij, maar is toch de
39 geschiedenisboeken ingegaan als 'incapabel' omdat de Eerste Kamer

1 zijn begroting bijna unaniem verwierp vanwege zijn radicale wetsvoor-
2 stel over het gebruik van de gouvernementscultures.⁹⁰ Voor Bosch was
3 Uhlenbeck een held en hij zag in diens vertrek eerder de triomf van
4 hebzucht en egoïsme.

5
6 De heer Uhlenbeck scheen geen man van transactie te zijn, hij
7 schroomde niet, rond en duidelijk te zeggen, dat hij gezind was te
8 hervormen en *wat* hij beoogde, – de politiek noemt die eerlijkheid
9 onhandig en eene onnoozele fout – daarvoor moest hij boeten,
10 smaad, hoon en laster, het gewone deel van hervormers en van hen
11 die strijd voeren tegen het égoïsme, voor waarheid en regt, ontging
12 hem niet. Voordat hij nog iets goeds had kunnen verrigten, moest hij
13 reeds aftreden. Onze notabelen in de eerste Kamer, die de verdienste
14 hebben van rijk te zijn, velden het vonnis!⁹¹

15
16 Bosch stelde zijn moreel absolutisme lijnrecht tegenover tactvol opere-
17 ren en oordeelde daarmee hard over de Haagse mores: immoreel.

18 De verongelijkte toon die hij hier aanslaat, zal de lezer van nu niet
19 opzienbarend vinden, maar het openlijk smalen op ‘de politiek’ en het
20 in twijfel trekken van de verdiensten van Eerste-Kamerleden was hal-
21 verwege de jaren 1860 nog voornamelijk voorbehouden aan radicalen.
22 Het gebruik van ‘de politiek’ als zelfstandig naamwoord zonder verdere
23 bepaling dateert waarschijnlijk van na 1848.⁹² De grondwet van 1848
24 verruimde weliswaar de mogelijkheden voor burgers om met ‘de poli-
25 tiek’ bezig te zijn en om kritiek uit te oefenen op de regering, maar
26 pas in en na de jaren 1866-1868 werd er in brede kring fundamentele
27 kritiek op ‘de politiek’ geuit. Zoals ook in het volgende hoofdstuk zal
28 blijken, beschadigden de kabinetscrises van die periode het imago van de
29 Haagse politiek, terwijl het tegelijkertijd politiek een ‘populair’ onder-
30 werp maakte. De status van de critici steeg als het ware ten opzichte van
31 die van de politici. De politieke crisisjaren gaven ruimte om alternatieve
32 politieken voor te stellen.

33 De kritiek gold allereerst het politieke spel. Het parlementaire stelsel
34 heeft nu eenmaal compromissen nodig om tot een meerderheid en dus
35 tot een besluit te komen. De kenmerkende politieke onderhandeling
36 en het daaruit voortkomende politieke spel werden door afschaffers
37 buiten de Kamer als immoreel geïnterpreteerd. Tussen waarheid en
38 recht enerzijds en leugen en onrecht anderzijds was in hun ogen geen
39 ‘transactie’ mogelijk. De ‘politiek van geven en nemen’⁹³ ging volgens

1 hen voorbij aan de dramatische gevolgen die (het uitblijven van) een
2 politieke beslissing kon hebben. Het is makkelijk deze afschaffers te
3 karakteriseren als buitenstaanders die niet begrijpen waar het in 'de
4 politiek' om draait. Maar hun kritiek op het cultuurstelsel blijft daarmee
5 overeind. De koloniale kwestie was, in de woorden van Ernst Kossmann,
6 een 'probleem, dat de omvang van een principiële, diep in de ethiek
7 en het geweten der natie ingrijpende zaak dreigde aan te nemen.' Het
8 opvallende en kenmerkende aan deze kwestie was echter dat het zowel
9 de regering als de Kamerleden ontbrak aan 'staatkundig elan; zij vonden
10 noch de woorden noch de gestes om aan het dramatische in de situatie
11 politieke vorm te geven.'⁹⁴ Precies dit stoorde Bosch en de zijnen. Zij
12 voelden haarfijn aan dat veel politici zeer ambivalent stonden ten op-
13 zichte van de batig-slot-politiek en daarom bewust niet tot de kern van
14 de zaak doordrongen. Bosch verweet hen een vlucht in het politieke
15 spel om een beginselstrijd op dit punt te vermijden.

16 Hun onmacht of onwil vorm te geven aan de dramatiek van de ko-
17 loniale kwestie had vanzelfsprekend zijn weerslag op de beeldvorming
18 van politiek buiten Den Haag. De ingewikkelde juridische debatten en
19 het politieke spel – dat juist in deze jaren van constitutionele strijd pro-
20 minent aanwezig was in de dagbladen – stonden in schril contrast met
21 het lijden van de Javaan en de strijd voor rechtvaardigheid van mannen
22 als Multatuli, Van Hoëvell en Bosch. De laatste meende dat de Javanen
23 (en de incidentele hervormingsgezinde minister) in het politieke spel
24 opgeofferd werden aan partijbelangen en de financiële belangen van
25 de Nederlandse natie.⁹⁵ Hij tekende protest aan tegen de 'bekrompen
26 politieke kansrekening' in een kwestie die voor de Javaan een zaak van
27 leven of dood was. Hij verwierp de pragmatische politiek en stelde daar
28 een principieel alternatief tegenover, net als sommige eerdere afschaffers.
29 Maar de Maatschappij tot Nut van den Javaan was fundamentele in haar
30 kritiek op 'de politiek' en spaarde ook de liberalen niet. Ze stelde dat de
31 kloof tussen moraliteit en de Haagse (partij)politiek veel te groot was
32 en dat die twee veel meer zouden moeten gaan samenvallen.

33

34 **'Het moet anders worden met ons'**

35 Wat moest er volgens Bosch gebeuren? 'Er moet binnen en buiten de
36 kamer een andere geest komen.'⁹⁶ Maar die regeneratie moest beginnen
37 bij het volk, niet bij de politiek. Al was ook het Nederlandse volk gebio-
38 logeerd geraakt door het batig slot – 'millioenen! dat woord klinkt ook
39 zoo mooi!'⁹⁷ –, het kon de politiek dwingen gezond te worden. Bosch

1 verwachtte het meeste effect van het aanspreken van de Nederlanders
2 op hun nationale identiteit en hun burger- en christenplicht.

3 De Nederlandse natie moest eerst uit de droom geholpen worden dat
4 zij de Javanen behandelde 'zoo als het een meer beschaafd, een eerlijk
5 en christelijk volk betaamt'.⁹⁸ Een groot deel van de propaganda van de
6 Maatschappij bestond uit dergelijke opwekkingsretoriek, afgewisseld
7 met het beeld van de zieke natie en de zieke politiek, met Bosch als
8 behandelend arts.

9
10 Ik heb mij er ditmaal op toegelegd, om u in het gemoed te grijpen, u
11 wakker te schudden! Oordeelt ge misschien, dat ik het deed met al te
12 forsche hand? Bedenkt dan dat de zachtere middelen door mij en vele
13 anderen u toegediend, niet gebaat hebben, en dat de geneesheer die
14 zijn patient *moet* redden, zijn pligt verzuimen en onverantwoordelijk
15 zou handelen, indien hij schroomde – door vrees beheerscht – het
16 brandijzer aan te wenden, als het éénige dat nog overbleef, om die
17 uitkomst te verkrijgen!⁹⁹

18
19 Als het 'volksgetuigen' eenmaal wakker geschrokken was, moest het
20 Nederlandse volk een nationaal protest aantekenen tegen de schande
21 van het cultuurstelsel. De natie moest tegenover de politiek openbaar
22 en nadrukkelijk haar afkeuring uitspreken over het koloniale beleid. Als
23 mederegerende moest ze het initiatief nemen om de regering op haar
24 plicht te wijzen.¹⁰⁰

25 De macht van de pers was ontoereikend om hervorming te bewerk-
26 stellen en 'na zoo veel vruchteloze vertogen' zag Bosch geen ander
27 middel 'dan de vereende kracht van een aanzienlijk getal goed gezin-
28 den'. 'Door eendracht sterk zullen we veel vermogen'.¹⁰¹ Een vereni-
29 ging vormde 'een kern, een steunpunt' voor het protest, ze bundelde
30 de namen en de proteststemmen van ontevreden burgers opdat hun
31 geluid krachtiger zou klinken en als een duidelijk signaal de regering
32 en volksvertegenwoordiging zou bereiken. Een massaal protest kon als
33 bewijs dienen dat de publieke opinie hervorming wilde,¹⁰² waarmee
34 het in het politieke debat een argument en zelfs een machtsfactor werd.
35 Aan dit idee lag het Britse voorbeeld ten grondslag. Bosch beleed open-
36 lijk zijn schatplichtigheid aan de leiders van de Anti-Slavery-Society en
37 Anti-Corn Law League. 'Wilberforce en Cobden zijn ons voorbeelden
38 ter navolging, [...] zij hebben geleerd wat men zonder menschenvrees,
39 met volharding en standvastigheid, door vereende kracht vermag'.¹⁰³

1 Hij stelde in zijn *Tweede wekstem* dan ook voor de klassieke middelen
2 van de single-issue organisatie te gebruiken, zoals die ook in Nederland
3 bekend waren: voorlichting van de publieke opinie, petitioneren en
4 invloed uitoefenen op de kandidaten rond verkiezingen.¹⁰⁴

5 Bij liberalen van de oude stempel bestonden bedenkingen tegen deze
6 moderne buitenparlementaire oppositie. Zo schreef Sloet tot Oldhuis
7 in zijn *Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek* dat hij vreesde
8 dat de Maatschappij verkeerde leiding zou krijgen en zou ontaarden in
9 een stelselmatig verzet tegen het cultuurstelsel.¹⁰⁵ Sloet was in 1842
10 een van Ackersdijcks medestanders geweest op de oprichtingsverga-
11 dering van een landelijke antislavernijvereniging en in principe een
12 voorstander van het voeren van het politieke debat buiten de Kamer.
13 Hij stelde expliciet: 'Niet, dat wij zulk eene zedelijke inmenging van de
14 zijde des volks zouden laken; zij is zeer constitutioneel en behoort tot
15 de ontwikkeling van het volksleven.'¹⁰⁶ Voor hem vervulde echter het
16 Indisch Genootschap – opgericht naar het voorbeeld van Ackersdijcks
17 Uitgeversvereniging – die functie in de koloniale kwestie en was de
18 Maatschappij dus overbodig.

19 Een lid van het hoofdbestuur van de Maatschappij legde Sloet uit dat
20 de twee verenigingen geheel verschillende functies hadden, waarbij de
21 Maatschappij tot Nut van den Javaan populariseerde wat het Indisch
22 Genootschap in kleine kring besprak. De Maatschappij was een 'demo-
23 cratische' variant van het Indisch Genootschap – de eerste keer dat dit
24 woord gebruikt werd met betrekking tot een Nederlandse single-issue
25 beweging.

26
27 Deze twee instellingen, wel verre van elkander noodeloos te maken, of
28 in de weg te staan, [kunnen] veeleer geacht [...] worden elkander aan
29 te vullen, eenigermate misschien te vergelijken met de 1e en 2e kamer
30 der Staten Generaal. Het Indisch genootschap heeft eene meer aris-
31 tokratische inrigting. Niet ieder kan lid worden, wie wil, maar het lid-
32 maatschap wordt als een soort van eerbewijs opgedragen aan degenen,
33 die het bestuur waardig acht zitting daarin te hebben. [...] Bovendien
34 is de contributie f8 's jaars. De Maats. t. N. v. de J. daarentegen is een
35 geheel democratische instelling, zij stelt het lidmaatschap open, voor
36 wie het slechts wil tegen eene bijdrage van f2 's jaars [...].¹⁰⁷

37
38 Het is overigens de vraag of het gebruik van het woord democratisch
39 een doctrinair-liberaal als Sloet gerustgesteld heeft.

1 Niet veel leden zullen diepgaand geïnteresseerd zijn geweest in
2 bespiegelingen over het wezen van de Maatschappij en de manier
3 waarop ze functioneerde in het politieke debat. Het lidmaatschap van
4 de Maatschappij had voor hen een andere betekenis. Het maakte hen,
5 volgens de propaganda althans, tot edeler mensen en betere christenen.
6 Ze staken een reddende hand uit naar de Javaan en konden daarmee
7 verzekerd zijn van diens dank, de goedkeuring van God en van de ei-
8 gen gemoedsrust.¹⁰⁸ Maar het lidmaatschap was ook een plicht: het
9 vormde de enige mogelijkheid om zich te distantiëren van de gevoerde
10 koloniale politiek. Sterker, wie lid werd, was niet langer medeplichtig
11 aan het lijden van de Javaan en riep de regering als het ware toe: 'Niet
12 in mijn naam!'. Alleen zo kon iemand het zelfbeeld van een fatsoenlijk
13 burger en menslievend christen handhaven.¹⁰⁹ Wie daarentegen geen
14 lid werd, was volgens deze redenering een voorstander van de uitbui-
15 ting van de Javaan en direct verantwoordelijk voor diens lijden. Onder
16 verwijzing naar de dag des oordeels waarop iedereen verantwoording
17 zou moeten afleggen voor het voortbestaan van de batig-slot-politiek,
18 werd nog eens duidelijk gemaakt dat elk individu goed of fout was in
19 deze kwestie. 'Nu of nooit moet er eene keuze gedaan worden! God
20 of de Mammon?'.¹¹⁰ Een middenpositie innemen was niet mogelijk.
21 Volgens de meeste afschaffers was er in dergelijke kwesties geen 'juste
22 milieu', geen gulden middenweg.

23

24 **Protest in de praktijk**

25 Rond 1869 had zich een opmerkelijke omslag in de publieke opinie
26 voorgedaan. Een commentator verbaasde zich over 'die plotseling ver-
27 rezen meewarigheid omtrent het lot der Javanen'.¹¹¹ De principiële en
28 radicale houding van de Maatschappij werd echter niet op alle punten
29 breed gedeeld. Dat bleek toen minister van Koloniën E. de Waal in 1869
30 twee wetsvoorstellen indiende om de koloniale kwestie te beëindigen.
31 De Agrarische Wet en de Suikerwet waren typische compromiswetten.
32 Ze bepaalden dat het cultuurstelsel zoals dat bestond in principe werd
33 opgeheven, maar schaften het niet per direct af. De Suikerwet hield
34 een geleidelijke reductie in van de suikercultures, zodat die pas in 1891
35 geheel verdwenen zouden zijn. De Agrarische Wet liet veel ruimte voor
36 concrete uitwerking door de Indische regering.¹¹² Voor de Maatschappij
37 was de Agrarische Wet een halve maatregel en was de Suikerwet ronduit
38 onrechtvaardig. Bosch beschouwde deze voorstellen als een overwin-
39 ning voor de conservatieven.¹¹³ Hij verwachtte dan ook dat de liberale

1 pers en liberale Kamerleden, evenals de leden van zijn vereniging, zich
2 er scherp tegen zouden uitspreken.

3 Op de algemene ledenvergadering van september 1869 diende het
4 hoofdbestuur van de Maatschappij meteen een voorstel in om een adres
5 aan de leden van de Tweede Kamer te richten tegen het aannemen van
6 de Suikerwet. Veel leden vonden dit een slecht idee, niet op inhoude-
7 lijke gronden, maar 'omdat het een politieke demonstratie zou wezen'.
8 Blijkbaar waren zij er huiverig voor om zich direct tot de Haagse besluit-
9 vormers te richten en zagen zij dat niet als de taak van de Maatschappij.
10 Bij het horen van het woord politiek greep Bosch meteen in. Hij liet
11 de vergadering weten

12

13 dat hij met leedwezen dit woord in de discussie hoort mengen, aan-
14 gezien in ons land de politiek in kwaden reuk staat en men om de
15 beste zaak te bederven en verdacht te maken, haar op politiek terrein
16 sleept. Zodoende kan men zelfs ons christendom politiek noemen
17 en geen onderwerp kan in de moderne maatschappij behandeld wor-
18 den, zonder de politiek te raken.

19

20 Volgens hem was een petitie geen politieke demonstratie, maar een
21 christelijk-humanitair geïnspireerd protest áán de politiek. Bosch her-
22 formuleerde de kwestie nog eens en wees erop dat de vraag voor de
23 Maatschappij niet was

24

25 hoe en op welke wijze de suikerregeling behoort te geschieden, maar
26 alleen of zij mag opgelost worden door den Javaan nog 20 jaren
27 dwangarbeid op te leggen, waartoe geen goevernement, geen chris-
28 telijke natie het regt heeft, omdat het in strijd is met beschaving en
29 humaniteit, waarvoor onze maatschappij strijd voert.¹¹⁴

30

31 Toch kwam er geen petitie tegen de Suikerwet. Het hoofdbestuur kon
32 het advies van twee zeer invloedrijke leden niet naast zich neerleggen.
33 Van Heukelom en Franssen van de Putte, die de ledenvergadering bij-
34 woonden, legden de nadruk op de verdienste van de Maatschappij om
35 het volk attent te maken op de koloniale kwestie, maar benadrukten dat
36 ze niets meer moest willen doen dan 'de publieke opinie te leiden en
37 zodoende de regering te dringen om de tot heden gevolgde koloniale
38 politiek te laten varen en den weg van eerlijkheid en regtvaardigheid in te
39 slaan'. Geen directe inmenging in de kwestie dus, maar indirecte pressie

1 via de publieke opinie. Fransen van de Putte voegde er nog aan toe dat
 2 een petitie niet het juiste middel was om de mening van de Maatschappij
 3 te ventileren, want daar had ze haar tijdschrift en haar lezingen voor.¹¹⁵
 4 De voormalige minister van Koloniën, die binnen de Maatschappij we-
 5 gens zijn (niet aangenomen) radicale wetsvoorstel van 1866 veel aanzien
 6 genoot, was een pragmaticus bij uitstek en niet vrij van opportunisme.¹¹⁶
 7 Hij was beducht voor een petitie omdat de Maatschappij en Bosch op
 8 de conservatieven in de Kamer werkten als een rode lap op een stier.¹¹⁷
 9 Hij begreep daarbij dat de voorstellen van minister De Waal voor de
 10 liberalen op dat moment het maximaal haalbare waren. Ze boden de
 11 beste kans om de koloniale kwestie te beëindigen, die niet alleen het
 12 politieke leven beheerste maar ook de verhoudingen binnen de liberale
 13 ‘partij’ danig had verstoord. Dit was de communis opinio binnen liberaal
 14 Nederland en de reden dat ook de liberale pers gematigd enthousiast
 15 was over de wetsvoorstellen.
 16 Bosch beleefde dit als een ‘pijnlijke, mij schokkende teleurstelling’.¹¹⁸
 17 Vooral het feit dat de liberalen in de Tweede Kamer ook voor de Suiker-
 18 wet hadden gestemd, raakte hem. ‘Ach, het is met godsdienst, zedelijk-
 19 heid, beginselen en geweten, nog treurig onder ons gesteld!’ klaagde
 20 hij toen de wet was aangenomen.¹¹⁹ En ook van de antirevolutionairen
 21 had hij meer verwacht. Twintig jaar geleden waren die wel in de bres
 22 gesprongen voor de slaven, maar ze protesteerden niet nu besloten werd
 23 dat de Javanen nog tot 1891 slavenarbeid moesten verrichten. Het diepst
 24 gegriefd was hij echter doordat de leden van de Maatschappij niet mas-
 25 saal hadden geprotesteerd. Om uiting te geven aan zijn geschokte ge-
 26 moed schreef hij een felle aanklacht tegen de wet. Het motto van de
 27 Maatschappij had hij voor deze gelegenheid zelfs aangepast. Aan de vaste
 28 zin ‘In Nederland is de triomf aan ’t geweten’ had hij een vraagteken
 29 toegevoegd en er vette rouwranden omheen laten drukken. ‘Met een
 30 rouwfloers moeten we onze banier bedekken,’ schreef hij, om duidelijk
 31 te maken dat de schande van de Suikerwet ook op de Maatschappij
 32 terug sloeg.¹²⁰
 33 Met dit stuk vervreemde Bosch de liberale pers van zich. De *Zaan-*
 34 *landsche Courant* noemde het een artikel ‘met zeer veel overdrijving en
 35 pathos’.¹²¹ *Het Vaderland*, een nieuwe krant met een sociaal-liberale
 36 kleur die door de Arnhemmer Thieme was opgericht, veroordeelde het
 37 als ‘opgewonden, heftig, te bar’ en weigerde verdere stukken van Bosch’
 38 hand over deze kwestie.¹²² Dit was des te pijnlijker omdat Thieme een
 39 van de oprichters van de Maatschappij was. Ook de links-liberale *Arn-*

1 *hemsche Courant*, die eerder altijd positief tegenover de Maatschappij
2 had gestaan, nam er nu afstand van. Bosch' emotionele oproep aan de
3 leden van de Maatschappij om hun protest tegen de Suikerwet tot de
4 Eerste Kamer te richten, die de wet nog moest goedkeuren, viel helemaal
5 verkeerd. De Maatschappij moest wijzer zijn dan de wet 'baldadig' te
6 verwerpen.

7
8 Is het nu – wij willen niet vragen goede politiek, want de heeren van
9 het *Nut van den Javaan* zouden ons misschien antwoorden dat zij
10 philanthropen en geene politieke mannen zijn, maar is het, – vragen
11 wij, ten nutte van den Javaan gehandeld, nu men eens zoo ver gevor-
12 derd is, alles weder op losse schroeven te zetten [...]?'¹²³

13
14 De Maatschappij moest in het oog houden dat het afstemmen van deze
15 wet slechts een overwinning voor de conservatieve partij zou betekenen,
16 omdat er dan een veel ongunstiger regeling zou worden ingevoerd onder
17 een volgend conservatief bewind. In het kort, de Maatschappij moest
18 ook oog hebben voor de 'politieke gevolgen' van een eventuele afstem-
19 ming.¹²⁴ Maar daaraan had Bosch geen boodschap. 'Laat mij vragen:
20 wat gaat dit de Javanen aan, moeten zij boeten voor onze tweespalt?
21 dat zou toch Gode geklaagd zijn. Wat heeft een volk van 15 miljoen
22 met onze bekrompen politieke kansrekening te doen?' Tegenover een
23 politiek die het partijbelang vooropstelde, plaatste hij een alternatief:
24 'regtvaardigheid is steeds en in alle gevallen de beste politiek. [...] Eerlijk
25 duurt het langst.'¹²⁵

26 Langzaam werd duidelijk dat een groot deel van de steun van de
27 liberalen aan de Maatschappij ook door overwegingen van partijbelang
28 gemotiveerd was geweest. Veel liberalen hadden verwacht dat de Maat-
29 schappij als breekijzer in de koloniale kwestie kon dienen, maar nu die
30 was opgelost, hadden ze haar niet meer nodig en distantieerden ze zich er
31 weer van. De redacteur van de *Arnhemse Courant* – een krant die zelf
32 heftig uit de hoek kon komen – voegde aan zijn afkeuring van het plan
33 de Eerste Kamer te petitioneren toe: 'De met rouw omfloersde banier is,
34 dunkt ons, manifestatie genoeg en zelfs deze theatrale rouwvertooning
35 ware beter achterwege gebleven.'¹²⁶ De theatrale vorm en grote gebaren
36 die Bosch koos om uiting te geven aan zijn verontwaardiging, vielen
37 uit de toon tussen de kleine gebaren van de overige politici en opinie-
38 makers. Zijn heftige stijl, die zijn oorsprong vond in zijn persoonlijke
39 identificatie met de koloniale kwestie, had hem in de jaren 1866-1869

1 een geschikt leider gemaakt van het buitenparlementaire protest tegen
2 het cultuurstelsel, maar toen er een acceptabel compromis lag, zaten
3 zelfs zijn medestanders Fransen van de Putte, Van Heukelom en de
4 *Arnhemse Courant* niet meer op zijn 'manifestaties' en 'politieke de-
5 monstraties' te wachten.

6 Bosch trok hieruit zijn conclusies en legde, samen met het voltallige
7 hoofdbestuur, in juli 1870 zijn functie neer.¹²⁷ Slechts door hem voor
8 te houden dat zijn vertrek het einde van de vereniging zou betekenen,
9 konden zijn medestanders hem bewegen terug te komen. Een maand na
10 zijn vertrek trad hij weer aan en gaf hij een visie op de toekomst van de
11 Maatschappij waarmee hij impliciet het liberalisme bekritiseerde. Hij
12 wilde 'eene partij, niet gezocht in de duffe atmosfeer van kleingeestige,
13 égoïstische kansrekening'. 'Geen politieke, liberale, conservatieve, pas-
14 sieve of neutrale, maar een *nieuwe* partij van énergieke *mannen* hopen
15 wij te vormen, die zelfstandigheid en moed hebben, om, niet alleen
16 met woord en pen, maar ook als het nood is handelend op te treden.'¹²⁸
17 Het voortbestaan van de Maatschappij hing af van de vraag of het zo'n
18 'handelende' vereniging zou worden of dat ze een 'praatclub' zou blij-
19 ven.¹²⁹

20 Hiermee keerde de vereniging zich op het eerste gezicht van de po-
21 litiek af, maar men zou ook kunnen betogen dat ze juist aansloot bij
22 de roep om politieke vernieuwing die in de decennia na 1870 in het
23 bijzonder in liberale kring te horen was. Het ideaal van een '*nieuwe*
24 partij van énergieke *mannen*' was ook dat van liberalen als Cornelis
25 Bellaar Spruyt en Charles Boissevain met hun nadruk op mannelijk-
26 heid, vitalisme en daadkracht.¹³⁰ Net als de strijdbare ridderretoriek en
27 militaire beeldspraak die de drankbestrijders midden jaren 1870 gingen
28 hanteren, sloten deze bewoordingen vrouwen impliciet en expliciet uit
29 van de politieke strijd, in tegenstelling tot de eerdere retoriek, waarin
30 medelijden, hulpvaardigheid en burger- en christenplicht centrale be-
31 gripfen waren.

32

33 **Politiek of niet?**

34 Het verwerpen van politieke onderhandelingen en van compromissen
35 inzake deze kwestie had het mogelijk gemaakt om meer mensen bij de
36 zaak te betrekken. Verstand van (koloniale) politiek was immers geen
37 voorwaarde meer voor participatie in het debat. Uit het idee dat morele
38 beginselen op politiek terrein toegepast konden en moesten worden,
39 vloeide automatisch voort dat de groep mensen die de publieke opinie

1 vormde, fors kon worden uitgebreid. De Maatschappij tot Nut van den
2 Javaan formuleerde de koloniale kwestie opnieuw, in eerste instantie
3 zonder dat het besmette woord 'politiek' erin voorkwam. Dat werd al-
4 leen gebruikt om de oorzaken van het probleem aan te duiden, namelijk
5 'politiek van baatzucht' en de 'politiek van geven en nemen'.¹³¹

6 De Maatschappij had een strategisch belang bij een apolitieke pre-
7 sentatie van de kwestie. Veel mensen wilden namelijk geen lid worden
8 omdat ze meenden dat de koloniale kwestie te ingewikkeld was, 'er is
9 zooveel partijbelang en politiek onder, waarvan ik geen verstand heb,
10 daarom bemoei ik er mij niet mee'.

11

12 Maar zij, die zoo spreken, verkeeren in dwaling en beseffen niet, dat
13 ze, juist *daardoor*, medepligtig zijn aan al dat onregt, daar toch die
14 quaestie door ieder, met maar een weinig verstand bedeed, begrepen
15 kan worden, die zich afvraagt: help ik wel het gebod in toepassing
16 brengen, doe niet aan den naaste, wat gij niet wilt dat u gedaan worde.
17 Het is immers eenvoudig een quaestie van menselijkheid, of Java
18 bestuurd moet worden, krachtens het regt van den sterkste, of volgens
19 de eischen van regtvaardigheid en Evangelie.¹³²

20

21 De kwestie werd laagdrempeliger wanneer ze niet politiek was. Ook
22 vrouwen, juist vrouwen, konden bijvoorbeeld meepraten over de kolo-
23 niale kwestie. 'Dat gij, vrouwen! gevoelloos zoudt zijn voor [...] jammer-
24 tooneelen is in strijd met geheel uwe natuur,' schreef Bosch. De gangbare
25 mening over de kwestie was weliswaar: 'het is politiek, waarmee vrouwen
26 niets te maken, noch zich te bemoeien hebben,' maar hiertegen verzette
27 de Maatschappij zich. 'Is er politiek in de jammerkreten van die mede-
28 menschen waar ze bezwijken van gebrek, onder hunnen, door ons zoo
29 slecht betaalden arbeid? En hebt gij daarmede niets te maken noch u
30 te bemoeien, gij barmhartige vrouwen?'¹³³ Tot teleurstelling van Bosch
31 werden slechts twintig vrouwen lid.¹³⁴

32 Zowel uit overtuiging als uit strategische overwegingen had de Maat-
33 schappij vanaf het begin gesteld dat de koloniale kwestie in wezen geen
34 politieke maar een zedelijke kwestie was. Dit had in zoverre gewerkt
35 dat vlak voor de aanneming van de Suikerwet zo'n 2500 Nederlanders lid
36 van de Maatschappij waren en dat het politieke debat erover voor een
37 nog grotere groep toegankelijk was geworden. Het relatieve succes van
38 de Maatschappij was ongetwijfeld voor een deel te danken aan het feit
39 dat bekende religieuze en morele argumenten op de politieke kwestie

1 waren toegepast. Hierdoor was de afstand tussen de burger en de ko-
2 loniale kwestie verkleind. Dat de Maatschappij de politieke kwestie als
3 een moreel vraagstuk voorstelde, wekte echter wel enige verwarring.
4 Bedreef de vereniging nu politiek of niet?

5 In 1872 en 1873 uitte de afdeling Rotterdam scherpe kritiek op de
6 eigen Maatschappij. Zij preekte slechts voor bekeerden, maar deed
7 feitelijk niets tot nut van de Javaan. De Rotterdammers verduidelijk-
8 ten hun kritische houding met de opmerking 'Rotterdam houdt niet
9 van praten maar van handelen'.¹³⁵ In hun ogen was de Maatschappij,
10 ondanks de koerswijziging van 1870, nog steeds een 'praatclub'. Met
11 handelen bedoelden ze enerzijds praktische initiatieven ontplooiën,
12 zoals het ontwikkelen van inlands onderwijs, dat vanaf toen door de
13 Maatschappij ter hand genomen werd onder leiding van de Rotter-
14 dammer J.C. Neurdenburg (directeur van de opleidingsschool van
15 het Nederlandsch Zendinggenootschap). Anderzijds dachten ze
16 waarschijnlijk aan het organiseren van petitieën en meetings. Toen de
17 Rotterdammers lid werden, hadden ze verwacht dat de vereniging
18 'een krachtig initiatief zou nemen, om in de *buitenwereld* werkzaam
19 te zijn; zij had de openbare meening wakker te schudden of te hou-
20 den; zij moest op Staten-Generaal en Ministerie invloed trachten te
21 oefenen'.

22 Volgens hen deed de vereniging niets van dat alles en dat lag aan haar
23 'inrichting'. 'Kan zij bestaan zonder den *Godsdienst* aan te roeren, 't is
24 eene bepaalde onmogelijkheid dat de *Staatkunde* buiten spel blijft [...].
25 Toch wil de Maatschappij dat onmogelijke: de politiek wordt door haar
26 buitengesloten.'¹³⁶ Enkele weken later werd deze klacht in een afdelings-
27 vergadering toegelicht.

28

29 De Maatschappij heeft de rechte snaar niet weten aan te roeren. Het
30 groote kwaad lag hierin, dat de Maatschappij, met vermijding van de
31 politiek, bij voorkeur heeft willen optreden als een philanthropische
32 inrichting. [...] De strijd moet worden gevoerd op politiek gebied
33 zonder meer.¹³⁷

34

35 Deze redenering was dezelfde als die van Adama van Scheltema jaar in
36 jaar uit de drankbestrijders voorhield.¹³⁸ Maar zijn kritiek op de afschaf-
37 fers van sterkedrank lag meer voor de hand en was in zekere zin terecht:
38 dezen waren langzamerhand op politiek terrein terechtgekomen. De
39 afschaffers van het cultuurstelsel hadden zich daarentegen van meet af

1 aan met een politieke kwestie bemoeid op basis van onder meer morele
2 argumenten en bijbelteksten. Toch concludeerden de Rotterdammers
3 blijkbaar uit het algemene en neutrale politieke en godsdienstige ka-
4 rakter van de Maatschappij dat deze zich in het geheel niet op poli-
5 tiek en godsdienstig terrein begaf, maar in plaats daarvan filantropie
6 bedreef.¹³⁹

7 Dit was een misverstand, stelden diverse kranten, waaronder *Neder-*
8 *land en Java*, het eigen blad van de Maatschappij. Het misverstand was
9 natuurlijk in de hand gewerkt door de veelvuldige verklaringen dat het
10 in de koloniale kwestie niet om politiek maar om moraal ging. Door
11 deze aanval uitgelokt, koos de Maatschappij ervoor zich openlijk als
12 politiek te afficheren. 'De Maatschappij kan niets doen, beweren de
13 Rotterdamsche leden, omdat zij zich van alle politiek moet onthou-
14 den. Waar staat dat in het reglement, vragen wij. Heeft niet diezelfde
15 Maatschappij zich nu reeds 6 jaren op politiek gebied bewogen?' Ze
16 hield zich zelfs met niets anders dan politiek bezig: 'Geheel het streven
17 der Maatschappij heeft een politiek karakter, en geen stap heeft zij nog
18 gedaan buiten het staatkundig terrein.'¹⁴⁰ Het voorstel van Rotterdam
19 om aan artikel 2 van het reglement toe te voegen dat de Maatschappij
20 zou aandringen op 'hervorming der Staatsinstellingen, die haar in strijd
21 schijnen met de beginselen in art. 1 uitgedrukt' werd aangenomen om
22 misverstanden te voorkomen, maar het was in de ogen van het hoofd-
23 bestuur slechts de 'bekrachtiging van het bestaande'.¹⁴¹ De aanvulling
24 maakte zichtbaar wat de vereniging tot dan toe graag in het midden
25 had gelaten.

26

27 **Morele en ethische politiek**

28 Het is haast niet voor te stellen dat de Rotterdammers niet bekend
29 waren met de activiteiten van hun eigen vereniging. Het lijkt erop dat
30 het hier een definitiekwestie betreft. Wat de Rotterdammers filantropie
31 noemden, vatte de Maatschappij het liefst in bloemrijke termen als de
32 strijd voor rechtvaardigheid, of de plicht door evangelie, beschaving en
33 humaniteit opgelegd. Nu ze voor het blok gezet werd, verkoos ze toch
34 het etiket politiek boven dat van filantropie. Maar het was duidelijk dat
35 de politiek die de Maatschappij voorstond en bedreef, een andere was
36 dan de politiek die ze al jaren bestreed. Zoals eerder bleek, veroordeelde
37 de Maatschappij de pragmatische Haagse 'politiek van geven en nemen'
38 die offers bracht, compromissen sloot en 'politieke kansrekening' in
39 de hand werkte. Nog erger was partijpolitiek, met haar 'kleingeestige,

1 égoïstische kansrekening'. Eigenlijk wees zij elke politiek van de hand
2 waarin de politieke of financiële gevolgen van een beslissing doorslag-
3 gevend waren.

4 Het vernieuwende aan de Maatschappij tot Nut van den Javaan was
5 dat zij verder ging dan zichzelf te distantiëren van (berekende) poli-
6 tiek, door zich als algemene vereniging buiten het politieke domein te
7 situeren. De Maatschappij wees deze politiek als zodanig af als een door
8 het batig slot verzielde en gecorrumpeerde politiek. Bosch probeerde
9 de zieke politiek te genezen, eerst alleen, later met zijn Maatschappij.
10 Hij eiste van politici hetzelfde als van zijn landgenoten, namelijk dat
11 zij zich voortaan door zedelijke en godsdienstige denkbeelden zouden
12 laten leiden in plaats van het belang van de schatkist. Niet de Javaan
13 moest offers brengen, maar de politici en de Nederlandse natie moes-
14 ten wat inleveren van hun weelde. Bosch draaide de redenering van
15 de Rotterdammers om: niet de Maatschappij tot Nut van den Javaan
16 moest 'politieker' worden, maar de Haagse politiek moest 'moreler'
17 worden.

18 Het ging de Maatschappij tot Nut van den Javaan niet om politieke
19 opportuniteit, maar om de intentie achter het koloniale beleid. Zij eiste
20 dat in het landsbestuur het beschaafde en christelijke karakter van de
21 Nederlandse natie tot uitdrukking zou komen. Het alternatief van de
22 Maatschappij was een koloniaal beleid dat zich liet inspireren door de
23 *Max Havelaar* en andere 'humanitarian narratives', door de bijbel, door
24 rechtvaardigheid, burgerlijk fatsoen en christelijke naastenliefde. Een
25 politiek die Nederlands-Indië wilde opbouwen, opvoeden, beschaven
26 en kerstenen in plaats van het uit te buiten. Een politiek die verdere
27 eenheid tussen de bevolking van Nederland en Java wilde bewerkstel-
28 ligen.¹⁴²

29 Was dat het visioen van een naïeve, door miskenning gefrustreerde
30 oudgast? Zeker niet. Bosch' idealen met betrekking tot Nederlands-
31 Indië werden in het fin-de-siècle 'ethische politiek' genoemd en waren
32 na 1901 officieel regeringsbeleid. Lange tijd is deze ethische koloni-
33 ale politiek verbonden aan de namen van P. Brooshooft en C.Th. van
34 Deventer, die hierover publiceerden, maar het besef van Nederlands
35 zedelijke verplichtingen jegens de koloniën bestond al in de jaren 1850
36 en was in de jaren 1870 tamelijk ingeburgerd.¹⁴³

37 Historica Elsbeth Locher-Scholte legt daarbij een verband tussen
38 het in de mode raken van woorden als zedelijk, moreel en ethisch en
39 de versterking van de invloed van de publieke opinie. Voor een bevol-

1 king die meer en meer in aanraking kwam met ingewikkelde politieke
2 kwesties, eerst door de grondwet van 1848 en later door de groei van
3 de pers, politieke partijen en de uitbreiding van het kiesrecht, bleken
4 morele argumenten de meest herkenbare.¹⁴⁴ Alleen al om electorale
5 redenen moest de gevestigde politiek rekening gaan houden met deze
6 waardering van morele beweegredenen achter politieke beslissingen.
7 Een deel van de politici zal ongetwijfeld de ethische zaak lippendienst
8 hebben bewezen. Toch kwamen de aandacht voor de sociale kwestie
9 en de opkomst van het sociaal-liberalisme eveneens deels voort uit een
10 zeker schuldbesef en een besef van zedelijke verplichtingen. Dergelijke
11 gevoelens gaven in de laatste decennia van de negentiende eeuw voeding
12 aan een aantal opmerkelijke sociale hervormingen.¹⁴⁵

13 De vraag of de Maatschappij tot Nut van den Javaan politiek be-
14 dreef, kon dus begin jaren 1870 bevestigend beantwoord worden,
15 omdat er iets als een morele politiek denkbaar was geworden. Voor
16 die tijd bedreven afschaffers volgens eigen zeggen ofwel politiek, maar
17 dan mochten vrouwen bijvoorbeeld niet meedoen – denk aan de an-
18 tislavernijbeweging –, ofwel bedreven ze geen politiek en dan mocht
19 iedereen meedoen, zoals in de eerste jaren van de drankbestrijdings-
20 verenigingen. De vroege single-issue bewegingen situeerden zichzelf
21 buiten het politieke domein. Het opmerkelijke van de Maatschappij
22 is dat zij de Haagse debatten veel dichter naderde. Evengoed als het
23 de bedoeling was dat politici de morele argumenten overnamen, werd
24 het door morele verontwaardiging geïnspireerde protest van de Maat-
25 schappij uiteindelijk ook politiek genoemd. De term morele politiek
26 moest idealiter zowel op parlementaire als op buitenparlementaire
27 politiek van toepassing zijn, waarmee die veel meer op elkaar zouden
28 gaan lijken.

29
30 De leden van de Maatschappij deelden niet alle elementen van Bosch'
31 voorstelling van politiek. Over de Agrarische Wet en Suikerwet dachten
32 velen pragmatischer dan hij, een van de redenen dat een massaal protest
33 ertegen uitbleef. Nadat deze wetsvoorstellen waren aangenomen, waren
34 er zelfs afdelingen die zichzelf ophieven omdat de koloniale kwestie was
35 opgelost. Dat laatste vormde voor Bosch een bewijs dat ze niet begrepen
36 hadden waar het de Maatschappij om ging: strijd voeren totdat Neder-
37 land een rechtvaardige en eerlijke politiek voerde in Nederlands-Indië.
38 Na 1870 daalde het ledental gestaag, ondanks pogingen het tij te keren.
39 Na de dood van Bosch in 1874 duurde het nog drie jaar voordat de

1 vereniging opgeheven werd.¹⁴⁶ Hij was vlak voor zijn dood moedeloos
2 en pessimistisch vanwege het gebrek aan geestdrift voor zijn 'afgod', de
3 Maatschappij.¹⁴⁷

4 Van verschillende kanten klonk na Bosch' overlijden de verwach-
5 ting dat het nageslacht zijn naam blijvend zou verbinden met die van
6 Multatuli en Van Hoëvell, mannen die de natie tot het besef hadden
7 gebracht 'dat ook de Javaan aanspraak heeft op rechtvaardige behan-
8 deling, ontwikkeling en beschaving'.¹⁴⁸ Bosch had binnen dit illustere
9 driemanschap nog iets op de anderen voor, omdat hij de enige was die
10 'een vereenigingspunt' had gevormd waar de strijd tegen baatzucht en
11 onrecht met vereende kracht gevoerd kon worden. Niet alleen in Ne-
12 derland maar ook op Java zou zijn naam ongetwijfeld blijvend geëerd
13 worden door dankbare 'inlandsche broeders'.¹⁴⁹ Zijn biografische schets
14 werd opgenomen in de serie *Mannen van beteekenis in onze dagen*, waar
15 hij tussen figuren als Bismarck, Gladstone en Livingstone na Jacob van
16 Lennep de eerste Nederlander was.¹⁵⁰

17 Uit de ontstaansgeschiedenis van de Maatschappij blijkt dat Bosch
18 niet per se een liberale vereniging wilde oprichten. Hij zocht in eerste
19 instantie samenwerking met orthodox-protestanten. Door de aantrek-
20 kingskracht die ze in deze tijd van polarisatie uitoefende op modernen
21 en liberalen, kreeg de Maatschappij uiteindelijk een vrijzinnig-liberale
22 kleur. Religieuze en zedelijke argumenten bleven in de retoriek echter op
23 de voorgrond staan en vormden de basis van een alternatieve voorstel-
24 ling van politiek. In Den Haag en in de koloniën moest morele politiek
25 bedreven worden.

26 Lastiger dan het beschrijven van haar oprichting en voorstelling van
27 politiek, is het vast te stellen wat de invloed en het effect van de Maat-
28 schappij was. Dit wisten de bestuursleden zelf ook. 'Het [is] moeilijk
29 te zeggen: dit of dat heeft de Maatschappij gedaan; maar vrij zeker is
30 het dat veel niet tot stand gekomen zou zijn, indien zij niet gewerkt
31 had op de publieke opinie,' meende Tweede-Kamerlid Anthony Moens.
32 Ze had 'reeds meer gewerkt en meer invloed uitgeoefend dan velen,
33 en ook de leden der Maatschappij zelf, vermoeden,' verzekerde hij zijn
34 toehoorders op de algemene ledenvergadering van 1873.¹⁵¹ Het *Tijd-*
35 *schrift voor Nederlandsch-Indië* meende dat de invloed van de Maat-
36 schappij niet afgemeten moest worden aan haar algemene verslagen
37 en haar periodiek. Haar kracht lag meer in het gesproken dan in het
38 geschreven woord.

39

1 Iederen winter worden talrijke afdeulings-vergaderingen gehouden
2 in steden en dorpen, waar voorheen zelden of nooit de naam van Java
3 gevoerd, laat staan over de behoeften van het Nederlandsch-Indische
4 Rijk van gedachten gewisseld werd. In populaire voordrachten stellen
5 sprekers de Indische vraagstukken in een voor het groote publiek
6 helder licht, en gewoonlijk volgen op die voordrachten gemeenzame
7 besprekingen, waarin ieder burger als 't ware leert zich eene gezonde
8 opinie te vormen over zaken en toestanden die hij vroeger meende
9 dat alleen behoorden tot het domein der specialiteiten.¹⁵²

10

11 Ook in de dagbladers werd dit geluid gehoord. In 1870 erkende een
12 (onbekende) krant dat de Maatschappij 'overal krachtig optreedt [en]
13 meer en meer invloed uitoefent en wortel vat in geheel het land, omdat
14 zij een leidende gedachte heeft'.¹⁵³

15 De Maatschappij gaf vorm en uiting aan de ongemakkelijke of rond-
16 uit schuldbevuste gevoelens die de batig-slot-politiek bij grote delen
17 van de Nederlandse bevolking opriep. Het verschijnen van de *Max*
18 *Havelaar* had een belangrijke rol gespeeld in het opwekken van deze
19 gevoelens, maar de Maatschappij kanaliseerde ze. Zij was een andere
20 vorm van protest, naast de boeken van Van Hoëvell en Multatuli. Op
21 een vernieuwende wijze populariseerde de Maatschappij het idee van een
22 alternatieve, rechtvaardige politiek. Daarmee was zij een voorloper van
23 de 'ethische politiek'. De geschiedenis van de Maatschappij toont dat,
24 meer dan tot nu toe werd aangenomen, de morele visie op het koloniaal
25 beleid al halverwege de jaren 1860 doorgedrongen was tot brede lagen
26 van de bevolking en dat duizenden mensen zelfs bereid waren lid te
27 worden van een protestvereniging. Het is niet goed uit te maken of de
28 Maatschappij daarmee vooral een exponent was van aanwezige gevoe-
29 lens of deze juist sterk aanwakkerde en opriep. Maar of het nu het eerste
30 is, het laatste, of een combinatie van beide, de Maatschappij tot Nut van
31 den Javaan liet een belangrijk protestgeluid horen tegen de koloniale
32 uitbuitingspolitiek en haar geschiedenis vormt een relevante aanvulling
33 op de geschiedenis van Nederlands koloniale verleden.

34 Ook in een bredere context van de geschiedenis van politiek is de
35 Maatschappij echter interessant en wellicht invloedrijk geweest. De
36 manier waarop ze de Haagse politiek als zieke politiek voorstelde en
37 het protest van het Nederlandse volk als sleutel tot genezing, zette de
38 toon voor een periode waarin morele argumenten een steeds grotere rol
39 in het politieke debat gingen spelen. De ronkende retoriek van Bosch

1 was bedoeld om de kloof te overbruggen tussen burgers en politiek, die
2 de liberalen bewust hadden gecreëerd omdat ze die heilzaam achtten
3 voor de werking van het parlementaire systeem. De koloniale kwestie
4 was voor veel Nederlanders een bewijs geweest dat het systeem niet naar
5 behoren functioneerde. Zij eisten een grotere rol op voor de publieke
6 opinie in de politieke besluitvorming.

7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39

ONGEDULDIGE JONGE MANNEN

Het Anti-dagbladzegel-verbond 1867-1869

KRITIEK

De liberale voorstelling van politiek van de generatie-Thorbecke was gebaseerd op scheiding van sferen: scheiding van staat en samenleving, van staat en kerk, van kiezers en gekozenen, van politiek en economie en van publiek en privé. Dit was deels een reactie op de bemoeizucht van Willem I, deels op de revolutionaire woelingen van de late achttiende eeuw en, recenter, Frankrijk in 1830. Om politiek onafhankelijk en stabiel te maken, begrepen de liberalen het politieke domein en formuleerden ze (gedrags)regels die daar moesten gelden. De parlementaire politiek die Thorbecke onderwees, leek niet op een ideologisch partijprogramma en hield geen uitgewerkte politieke doctrine in, maar betrof in de eerste plaats de vorm en organisatie van parlementaire politiek.¹ Met zijn formalisme gaf Thorbecke ruim baan aan een pragmatische opvatting van politiek. Politieke principes of idealen moesten op haalbaarheid worden getoetst, zoals in de praktijk ook gebeurde in de kwestie van de afschaffing van slavernij en cultuurstelsel. Die waren op zichzelf wenselijk, mits de schatkist het toeliet.

Thorbeckes voorstelling van politiek beïnvloedde zijn generatie politici diepgaand. Ook een politiek tegenstander als Groen van Prinsterer was het op veel punten met hem eens, maar vond de scheiding tussen het politieke domein en samenleving en religie te absoluut. Hij ontwikkelde in de jaren 1850 en 1860 een andere voorstelling van politiek, waarin geloofsovertuiging wel een rol speelde en waarin voorzichtig een verbinding tot stand gebracht werd tussen de religieuze belangstelling van zijn kiezerspotentieel en wat er in de Kamer gebeurde. Dat Groen voorzitter was van een antislavernijvereniging die een 'Christelijke emancipatie' nastreefde, is een voorbeeld van vermenging van politiek, geloof en publieke opinie. Willem Bosch paste op zijn beurt geloof, geweten en burgerlijk fatsoen toe op de koloniale kwestie en kwam uit

1 bij een morele politiek. Zowel Groen als Bosch claimde daarmee dat
2 het onmogelijk was religieuze en morele waarden die voor individu en
3 samenleving een belangrijke rol speelden, buiten het politieke domein te
4 houden. Sterker nog, in een waarachtige nationale politiek moesten deze
5 waarden tot uitdrukking komen. Hiermee bekritiseerden ze impliciet
6 Thorbeckes voorstelling van politiek als afgescheiden sfeer en bedrijf,
7 waarbij moet worden aangetekend dat de stijl van Groen meer leek op
8 die van Thorbecke dan op die van Bosch.²

9 Het Anti-dagbladzegel-verbond kan ook beschouwd worden als een
10 kritiek op het liberalisme van Thorbecke. Maar het betreft hier een an-
11 dersoortige kritiek, die afkomstig was van een jonge generatie liberalen.
12 De politieke vernieuwing die zij voorstonden, hield geen verwerping in
13 van de doctrinair-liberale voorstelling van politiek, maar was een poging
14 om het liberalisme te moderniseren en (weer) in contact te brengen
15 met een veranderende maatschappij. Samuel van Houten, een van de
16 belangrijkste en radicaalste critici van het oude liberalisme, meende dat
17 de tactiek van de jongere generatie erop gericht moest zijn de liberale
18 partij vooruit te helpen door de ontwikkeling van de publieke opinie.³
19 De critici van dit ingedutte liberalisme waren jonge mannen. Hun jeug-
20 dige energie zocht een 'actief liberalisme' om de passieve politiek van
21 afwachten en uitstellen van hun geestelijk vaders te vervangen.⁴

22 Hun voorstelling van politiek verschilde op drie belangrijke punten
23 van de doctrinair-liberalen van 1848. Allereerst wilden ze een ander
24 tempo in de politiek. Ze wilden haast maken met de herziening van het
25 belastingstelsel, de oplossing van de koloniale kwestie en de verbetering
26 van het volksonderwijs. Ze wilden, ten tweede, de relatie tussen maat-
27 schappij en politiek versterken. Dit had ook te maken met de sociale
28 kwestie. Staathuishoudkundigen als Ackersdijck hadden in armoede en
29 kinderarbeid onvermijdelijke bijproducten van de vrije marktwerking
30 gezien, terwijl die nu als onacceptabele misstanden in de moderne maat-
31 schappij werden beschouwd. De sociale kwestie kweekte een nieuwe
32 generatie afschaffers, die meenden dat er een grotere rol voor de staat in
33 de maatschappij was weggelegd, als medespeler in het maatschappelijke
34 krachtenveld. De staat moest, waar nodig, ingrijpen om de uitwassen
35 van de vrije markt tegen te gaan.

36 Ze stonden dus een meer maatschappij-georiënteerde politiek voor,
37 maar tevens een burgerij die politiek bewust en betrokken was. Ook
38 uitbreiding van het kiesrecht stond daarom op hun verlanglijst. Voor-
39 waarde hiervoor was dat burgers een 'politieke opvoeding' moesten

1 genieten. Voor de Thorbeckeanen was het parlement de voornaamste
2 'politieke leerschool' geweest,⁵ maar de nieuwe generatie verlegde het
3 zwaartepunt van de opleiding naar verenigingen en maatschappelijke
4 instellingen. Dit is het derde verschil. De burgerij kon zich met poli-
5 tiek bezighouden in debating societies, nieuwe kiesverenigingen voor
6 de middenklasse en single-issue organisaties. Cruciaal voor de opvoe-
7 ding tot betrokken burger waren echter een goed functionerende pers
8 en openbare school. Daarom werd de strijd om een neutrale openbare
9 school door links-liberalen bijzonder fel gevoerd, zoals hierna zal blij-
10 ken. Datzelfde geldt voor de strijd om de afschaffing van de belasting
11 op kranten. Die vormde tegelijkertijd een kritiek van een jongere ge-
12 neratie liberalen op hun voorgangers én een statement over de rol van
13 de publieke opinie in het politieke proces.

14

15 **Avontuurlijke politiek**

16 De achtergrond van de oprichting van het Anti-dagbladzegel-verbond
17 was het generatieconflict binnen de liberale richting, de steen des aan-
18 stoots was de zegelbelasting, maar de aanleiding vormde de constituti-
19 onele crisis van de jaren 1866-1868. Tijdens het conservatieve kabinet-
20 Van Zuylen-Heemskerk (1866-1868) schudde de Nederlandse politiek
21 op haar grondvesten. De liberale Kamermeerderheid keurde de snelle
22 benoeming van minister van Koloniën P. Mijer (30 mei-17 september
23 1866) tot gouverneur-generaal van Nederlands-Indië af. Hoewel het
24 kabinet niet langer de steun van een Kamermeerderheid genoot, wei-
25 gerde het te vertrekken, omdat het de steun van koning Willem III zou
26 hebben. Het constitutionele conflict dat zo was ontstaan, resulteerde
27 in september 1866 in ontbinding van de Tweede Kamer. Na de verkie-
28 zingen bleek er weer onvoldoende steun te zijn voor het regeringsbeleid
29 en daarom werd het parlement eind 1867 nogmaals ontbonden. Rond
30 de twee Kamerverkiezingen die als gevolg hiervan gehouden werden,
31 vond een felle politieke strijd plaats. Omdat er zoveel van de uitslag
32 afhing, zetten de verschillende politieke richtingen alles op alles om
33 kiezers aan zich te binden. Tussen 1866 en 1868 vond als gevolg van
34 dit alles een ongekende verscherping van de politieke verhoudingen in
35 Nederland plaats.⁶

36 Volgens de toonaangevende politiek commentator J.T. Buys had
37 de regering door dit conflict niet alleen het vertrouwen van het
38 parlement beschaamd, maar ook van de burgers. Hierdoor was de
39 verhouding tussen regering en volk veranderd, volgens Buys onna-

1 tuurlijk geworden: burgers wisten niet meer waar ze aan toe waren
2 en wantrouwden de politiek. Hij schetste een tegenstelling tussen de
3 dagen dat Thorbecke het roer van staat in handen had, toen vriend
4 noch vijand iets onduidelijks of geheimzinnigs in zijn bestuur be-
5 speurde, en de 'avontuurlijke politiek' van het moment. Onder dit
6 laatste verstond hij de pogingen van de conservatieven om de liberale
7 interpretatie van de grondwet van 1848 te vervangen door een con-
8 servatieve. Maar, benadrukte Buys,

9
10 Wij strijden tegen de avontuurlijke politiek, niet omdat hare strek-
11 king conservatief, maar veeleer omdat zij is anti-conservatief, om-
12 dat zij ons verleiden wil de eerste schreden te zetten op het breede
13 veld, waar minder bedachtzamen of meer stoutmoedigen ten slotte
14 weleens eene revolutionaire politiek zouden kunnen vinden; omdat
15 zij, afkeerig van vrede en verzoening, het symbool geworden is van
16 onverbiddelijken strijd.⁷

17
18 Buys maakte zich vanwege de hevige en onconventionele strijd zorgen
19 om het imago van de politiek. Vanaf 1866 tot 1868 kleefde er aan de
20 binnenlandse politiek 'iets geheimzinnigs, dat sterk op de verbeelding
21 werkt'. Opeens was er veel meer denkbaar in de politiek, 'men bereidt
22 zich telkens voor op iets onverwachts, en droomt van groote, althans
23 ongewone dingen die aanstaande zijn'. Als politiek observator moest
24 hij toegeven dat er 'iets piquants' lag in die onzekerheid en eindeloze
25 stroom geruchten, maar hij zag er vooral iets dwaas en ongezonds in.
26 Het wantrouwen van burgers in de politiek volgde namelijk direct uit de
27 omstandigheid dat politiek niet langer voorspelbaar was, dat er nieuwe
28 vergezichten waren ontstaan.⁸

29 Hieraan moest een einde komen, voordat de conservatieven of de
30 'kerkelijke partijen' een revolutie ontketenden. De opgewonden Haagse
31 politici moesten tot de orde worden geroepen. Buys zag daarin een be-
32 langrijke taak weggelegd voor 'een belangstellend en onbevooroordeeld
33 publiek, waarmede ook rekening moet worden gehouden'.⁹

34
35 Naar onze innige overtuiging wordt op dit oogenblik in Nederland
36 geen behoefte zoo dringend gevoeld als de behoefte aan mannen,
37 die geplaatst in de kalme atmosfeer van het dagelijksch leven, maar
38 vervuld met groote sympathie voor liberale staatkundige beginselen,
39 zonder schroom en zonder omwegen aan alle partijen en rigtingen

1 zeggen, hoe zij hare handelingen beoordeelen, mannen die eenvoudig
2 luide uitspreken wat zij elkander van onze politieke wederwaardig-
3 heden in hunne binnenkamers toefluisteren.¹⁰

4
5 Buys zette zich actief in voor de vorming van dit type mannen. Als
6 hoogleraar staatsrecht beijverde hij zich als een vaderfiguur voor de 'op-
7 voeding van jonge staatsburgers'.¹¹ Dat deed hij tijdens colleges maar
8 ook daarbuiten. Hij richtte voor zijn studenten een debatingclub op,
9 die hij beschouwde als een goed middel om een nieuwe generatie voor
10 te bereiden op hun belangrijke taak in maatschappij en politiek. Tijdens
11 de op parlementaire wijze strikt gereguleerde verbale strijd trad Buys op
12 als scheidsrechter en als inspirerend voorbeeld.¹² Hij was, met andere
13 liberalen van zijn generatie, ervan overtuigd dat het debat de sleutel was
14 tot een verlichte publieke opinie. De openbare mening die buiten de
15 Tweede Kamer door debat werd gevormd, was een kracht die 'aan het
16 op zich zelf doode ligchaam [van het constitutionele stelsel] ziel en leven
17 moet schenken'. Hij ging in een inaugurele rede zover te stellen dat de
18 publieke opinie het 'eigenlijke zwaartepunt' was van dat stelsel.¹³

19 Hij had geen demonstraties op het Binnenhof op het oog toen hij
20 sprak over 'mannen die eenvoudig luide uitspreken wat zij elkander [...]
21 toefluisteren'. Het aangewezen kanaal voor de kritiek van de burger op
22 politici was volgens hem de dagbladpers. Hij betreurde het dat deze
23 voornamelijk werd beschouwd en gebruikt als een instrument voor de
24 partijen in de Kamer om invloed uit te oefenen op de openbare me-
25 ning daarbuiten. Hij bepleitte juist het omgekeerde. Kranten moesten
26 de 'denkbeelden van het belangstellende maar kalme en niet bewerkte
27 publiek ter kennis brengen van de Vertegenwoordiging'. De openbare
28 mening moest tot stand komen zonder agitatie en met argumenten om-
29 kleed zich in de dagbladen manifesteren. 'Het bestaan van zulke organen
30 is eene levenskwestie voor ons regeringsstelsel, want wat beteekent eene
31 vertegenwoordiging zonder contrôle van de openbare meening?'¹⁴

32 De belangrijke taak van de dagbladen in het vertegenwoordigende
33 stelsel maakte de zware belasting die ook de liberale regeringen op kran-
34 ten hieven des te opmerkelijker. De juridische persvrijheid was in 1848
35 in de grondwet gewaarborgd, maar de economische persvrijheid liet
36 nog op zich wachten.¹⁵ De enorme belastingdruk verhinderde con-
37 currentie tussen kranten en de daaruit logischerwijs voortvloeiende
38 verbetering van de krant. De hoge accijns en opcenten op ongedrukt
39 krantenpapier werden direct doorberekend aan de lezer, waardoor een

1 groot deel van de abonnementsprijs direct in de staatskas vloeide. Van
2 een abonnement op *De Tijd* ging rond 1866 40 procent naar het rijk,
3 van de *Nieuwe Rotterdamse Courant* 51 procent en van de *Leeuwarder*
4 *Courant* zelfs 63 procent.¹⁶ De Nederlandse Staat was een 'zonderlinge
5 compagnon', die van de overgebleven inkomsten ook nog eens patent-
6 recht op het uitgeven hief en porto om de kranten rond te sturen. Van
7 het overgebleven geld moesten dan nog alle personeelskosten en kosten
8 voor papier, telegrammen en correspondentie betaald worden. Er bleef
9 niet veel over voor de uitgever. Doordat kranten in constante geldnood
10 zaten, werd niet geïnvesteerd in journalistieke vernieuwing. Het peil van
11 de Nederlandse journalistiek in de jaren 1850 en 1860 reflecteerde dat.
12 'Veel mensen die van steigers vallen en roekeloze moeders die alleen
13 gelaten kinderen jammerlijk verbrand te huis vinden,' karakteriseerde
14 *De Economist* de inhoud van de Nederlandse dagbladpers.¹⁷

15 In de jaren 1860 kreeg deze zaak sterkere politieke connotaties. De
16 zegelbelasting zou de dagbladpers belemmeren in het vervullen van zijn
17 functie in het constitutionele stelsel. De kabinetscrisis van 1866 werd
18 als symptoom gezien van het gebrekkig functioneren van dit stelsel. Het
19 is dan ook niet toevallig dat in 1867 een single-issue organisatie werd
20 opgericht die afschaffing van deze belasting eiste. En met succes. Het
21 Anti-dagbladzegel-verbond werd opgericht in april 1867 en al in juni
22 1869 kon het worden opgeheven omdat zijn doel was bereikt.¹⁸ Daar-
23 naar gemeten is het zelfs de meest succesvolle single-issue organisatie
24 in het Nederland van de negentiende eeuw. Welke factoren maakten
25 deze vereniging zo effectief? Was de afschaffing van het dagbladzegel
26 op het moment van oprichting al bijna een feit en hoefden de mannen
27 van het Anti-dagbladzegel-verbond eigenlijk nog maar weinig te doen?
28 In hoeverre kwam de beweging voor de afschaffing voort uit onvrede
29 met de politiek van dat moment? Er is op gewezen dat de liberalen na
30 de crisis van 1866 onzeker waren of ze ooit weer aan het roer zouden
31 komen. De gebeurtenissen in Den Haag dwongen niet alleen par-
32 lementsleden maar ook kiezers om kleur te bekennen en daardoor raakte
33 de politieke groepsvorming in een stroomversnelling. Het Anti-dagblad-
34 zegel-verbond zou een van de initiatieven in het kader van de liberale
35 partijvorming zijn geweest.¹⁹ Was dat ook zo?

36 Het beantwoorden van deze vragen wordt bemoeilijkt doordat er
37 nauwelijks bronnenmateriaal van het Anti-dagbladzegel-verbond be-
38 waard is gebleven (het verbond gaf bijvoorbeeld geen eigen tijdschrift
39 uit). Biografische gegevens van de oprichters van de vereniging bieden

1 echter een goede aanvulling hierop. Door hen te plaatsen binnen de
2 lokale verhoudingen wordt het verband tussen de twee niveaus van de
3 single-issue organisatie verhelderd. De betekenis van het Anti-dagblad-
4 zegel-verbond kan pas goed worden begrepen door zowel zijn plaatse-
5 lijke als zijn landelijke politiek-maatschappelijke context in ogenschouw
6 te nemen.

7

8 **Angstige politiek**

9 Vanaf zijn oorsprong in de zeventiende eeuw genoot de Nederlandse
10 pers een grote geestelijke vrijheid. Die vrijheid werd tot 1869 in de prak-
11 tijk getemperd door zware belasting op nieuwsbladen en advertenties.
12 De belasting was niet politiek gemotiveerd, zoals de in 1712 in Engeland
13 ingevoerde zegelbelasting, maar was door de financiële behoefte van de
14 overheid ingegeven.²⁰ Uitzonderingen op de wet betroffen vanaf 1832
15 advertenties die opriepen tot liefdadigheid, programma's van genoot-
16 schappen tot bevordering van kunsten, wetenschappen en landbouw en
17 nieuwsbladen met een kleiner oppervlak dan twee palmen (vierkante
18 decimeter). Dit leverde tussen 1832 en 1845 de 'lilliputters' op: kleine
19 radicale blaadjes, die op felle toon zowel overheidsbeleid als privéper-
20 sonen aanvielen en waarin om commerciële redenen sensationieus en
21 schandalen centraal stonden. In 1845 werd de zegelwet zo aangepast
22 dat ook over de lilliputters belasting moest worden betaald. Dit was wel
23 een politiek gemotiveerde actie, aangezien de felle en ongenueanceerde
24 oppositie politici een gruwel was.²¹ Over al het periodieke drukwerk,
25 groot en klein, moest nu zegelbelasting worden betaald.

26 In de praktijk van de dagbladpers ging dat als volgt. Kruiers sjouwden
27 ladingen blanco papier naar het kantoor van de ontvangers van het
28 buitengewoon zegel. Daar werd op ieder vel afzonderlijk de woorden
29 'te zegelen' gestempeld. Dan moest de verschuldigde belasting worden
30 betaald: voor vellen van 2 tot 15 palmen inclusief de opcenten 2,5 cent
31 per vel, van 15 tot 25 palmen 4,5 cent en van 25 tot 50 palmen 6,5 cent.
32 Was het bewijs van betaling eenmaal in bezit, dan konden de kruiers de
33 balen papier van het stempelkantoor naar de controleur van het buiten-
34 gewoon zegel brengen. Hier werd het echte zegel gezet als bewijs dat de
35 zegelbelasting was betaald. Pas hierna ging het papier naar de drukkerij
36 om krant te worden. De zegelbelasting was niet alleen zeer gunstig voor
37 de schatkist, maar leverde ook werkverschaffing op aan een heel legertje
38 kruiers, controleurs, zegelkloppers en bladkeerders die belast waren met
39 deze omslachtige procedure.²²

1 Door het stempel dat op het papier van alle kranten en tijdschriften
2 werd gedrukt, was de zegelbelasting zichtbaar, haast tastbaar. De vinger-
3 afdruk van de fiscus herinnerde het lezende publiek dag in dag uit aan
4 de belasting. De metaforen die gebruikt werden om de zegelbelasting
5 aan te duiden, geven aan welke associaties die opriep. Het stempel werd
6 vergeleken met een brandmerk voor slaven of misdadigers en werd 'het
7 *blauwe* merk der slavernij' genoemd. De vergelijking met de in 1854
8 afgeschafte lijfstraffen werd algemeen gebruikt. *De Nederlandsche Spec-*
9 *tator* plaatste in 1867 een spotprent waarin de drukpers een pijnbank
10 is geworden, waarop 's Rijks papierbezoedelaar' een jammerende krant
11 mishandelt. Bij de afschaffing in 1869 plaatste hetzelfde blad een prent
12 waarin de Nederlandse Maagd het stempel en een stuk gezegeld papier
13 in de rariteitenkamer neerlegt, waar ook de pijnbank, de galg, oude
14 wapens en een schandblok staan. Daaronder staat: 'De zegelbelasting,
15 repressief werkende op onze dagbladen, is eene belasting uit eene andere
16 orde van zaken, uit een tijdvak dat met het jaar 1848 gesloten is.'²³

17 De beeldspraak van lijfstraffen en aantasting van de eer van de pers
18 kwam ook terug in de retoriek van het Anti-dagbladzegel-verbond. De
19 voorzitter sprak op de eerste algemene vergadering beeldend over 'het
20 brandmerk, dat thans elken dag op het voorhoofd der periodieke pers
21 gedrukt wordt, als ware ze niet eene reine en kuische maagd, maar eene
22 eerlooze vrouw, wier veiligheid door het stigma der schande aan den volke
23 moet kenbaar gemaakt worden.'²⁴

24 De zware 'belasting op de verlichting'²⁵ druiste in tegen alles waar
25 de liberalen voor stonden: een afzijdige staat, het opheffen van belem-
26 meringen voor een vrij verkeer van goederen en informatie, vergroting
27 van de openbaarheid en de daaraan verwante 'public spirit' en volks-
28 ontwikkeling. Het voortbestaan van deze belasting ondanks de vele
29 pogingen tot afschaffing ervan toonde op pijnlijke wijze de zwakke
30 kant van de liberale regeringen na 1848. In de radicale en liberale pers
31 is steeds de suggestie gewekt dat angst voor de pers meespeelde in de
32 besluitvorming rond het dagbladzegel. Het is niet onwaarschijnlijk dat
33 het algemene wantrouwen jegens de pers een rol heeft gespeeld in de
34 halfslachtigheid van de pogingen tot afschaffing. De journalistieke prak-
35 tijk bestond zoals gezegd ook in politieke kwesties in belangrijke mate
36 uit persoonlijke beschuldigingen en insinuaties. Opmerkelijk is dat dit
37 argument in Kamerdebatten nauwelijks weerklonk. Na het verdwijnen
38 van een groot deel van de lilliputpers na 1845 was het niet langer bon-
39 ton om te pleiten voor beknutting van de persvrijheid. Algemeen werd

1 de 'koningin der aarde' een belangrijke plaats toegedicht in het consti-
2 tutionele stelsel.²²⁶

3 Dat was echter theorie. In de praktijk waren het publiek in het al-
4 gemeen en politici in het bijzonder bang voor de macht van de pers.
5 De *Arnhemse Courant* schreef: 'De Hollander is bang dat iets wat hij
6 denkt of zegt of weet of hem gebeurd is "in de courant zal komen".' Elders
7 werd gesproken over een 'vrees voor elke publiciteit, die bij den deftigen
8 middenstand een soort van vooroordeel tegen schrijven en besproken
9 worden in couranten heeft doen ontstaan'.²⁷ Die angst kwam voor een
10 deel voort uit het gevaar voor de ernstige averij die personen en families
11 konden oplopen door verdachtmakingen, of die nu op feiten waren
12 gebaseerd of niet. In een samenleving waar reputatie het belangrijkste
13 sociaal kapitaal vormde, was dit de nachtmerrie van elke burger.

14 Dit gold ook voor politici. Zij waren niet gediend van al te kritisch
15 commentaar op hun woorden en daden in de Kamer. Vooral als dat
16 met ironie en spot gepaard ging, werd er geklaagd over een 'onpar-
17 lementaire toon en onparlementaire gedachten'. Het is daarom niet
18 ondenkbaar dat het 'fiscale doel' – evenwichtig financieel beleid – een
19 'geheim doel' maskeerde: het inperken van de persvrijheid. Vooral de
20 *Arnhemse Courant* stelde steeds het dagbladzegel aan de kaak als 'ver-
21 momde beperking' en 'surrogaat voor censuur'.²⁸ De Utrechtse bankier
22 en liberaal gemeenteraadslid F.A. van Hall, neef van de gelijknamige
23 minister, noemde in 1867 de belasting op dagbladen 'het kind eener
24 angstige politiek, die den nood der schatkist bezigt, [om] de welligt
25 onaangename bespreking harer daden te voorkomen'. Hij spoorde de
26 regering aan nu eindelijk het initiatief te nemen tot hervorming. Maar
27 ook het Nederlandse volk had een taak. Het moest steeds de aandacht
28 van de volksvertegenwoordiging op de kwestie blijven vestigen, niet
29 alleen door incidentele 'kretten', maar ook door petities aan de koning
30 en de Tweede Kamer aan te bieden. Van Hall spoorde zijn landgenoten
31 aan met de woorden: 'Versaagt niet – woorden wekken, voorbeelden
32 trekken. Weest vasthoudend, er zijn wel leden der Tweede Kamer die
33 toch eindelijk verkregen wat zij jaren lang met regtzinnigen ijver en
34 joodsche volharding hadden beoogd'.²⁹

35 Maar afschaffing zou de staat geld kosten. De rampzalige financiële
36 toestand waarin Nederland in de jaren 1840 verkeerde, had de sanering
37 van de staatsschuld tot prioriteit gemaakt. Minister van Financiën Floris
38 Adriaan van Hall redde Nederland in 1843-1844 van een bankroet met
39 de controversiële Monsterwet, een grote staatslening.³⁰ In de decennia

1 daarna bleef de herinnering aan die periode het financiële beleid groten-
2 deels bepalen. De slepende kwestie van het dagbladzegel toont opnieuw
3 dat ook hervormingsgezinde ministers leden aan wat misschien het best
4 als een staatsschuldcomplex getypeerd kan worden.

5 Pieter Philip van Bosse spendeerde het grootste deel van zijn tijd en
6 energie als minister van Financiën aan het hervormen van het belas-
7 tingstelsel. Zijn vooruitstrevende idealen werden echter in de praktijk
8 getemperd door zijn stelregel 'geen afschaffing van belastingen zonder
9 behoorlijke compensatie'.³¹ Elke belastingverlaging moest gecomp-
10 seerd worden door een 'equivalent', een maatregel die het gat op de be-
11 groting dichtte. In 1849 had hij als minister van Financiën voor het eerst
12 gepleit voor vermindering van het dagbladzegel. Het liberale Kamerlid
13 Daniël van Eck pleitte toen zelfs voor afschaffing. De regering vond toen
14 dat de schatkist dat niet toeliet, maar wijzigde de wet wel zo dat de ver-
15 slagen van de beide Kamers, de Provinciale Staten en de gemeenteraden
16 voortaan op ongezegelde bijvoegsels zouden verschijnen.³²

17 In 1851 kwam Van Bosse met een uitgewerkt voorstel, dat onder meer
18 een forse verlaging van het zegelrecht behelsde. Dit voorstel werd in de
19 Tweede Kamer met een ruime meerderheid aangenomen, de Eerste Ka-
20 mer stemde het af vanwege het gekozen equivalent. Na deze mislukking
21 was de zegelkwestie van een financiële kwestie zonder meer een politieke
22 kwestie geworden. De situatie van 's lands schatkist verbeterde en er
23 waren dus geen steekhoudende argumenten meer om deze belasting
24 niet af te schaffen, betoogde ook Thorbecke in 1858. Hij wees vooral
25 op het nut dat de krant zou kunnen hebben voor de algemene ontwik-
26 keling van het Nederlandse volk. Het dagbladzegel typeerde hij als een
27 'belasting op het schrijven en lezen'. Ook zag hij een belangrijke functie
28 voor de dagbladen in het proces van natievorming:

29
30 Voor de groote massa der burgerij zijn zij het eenig middel van ge-
31 meenschap met hetgeen buiten elks huisselijken kring in de wereld,
32 binnen en buiten 's lands omgaat. Men zou kunnen zeggen, dat de
33 dagbladen het voertuig zijn van den omgang der natie met zich zelve;
34 het middel, waardoor zij zich in hare onderscheiden schakeringen,
35 toestanden en stemmingen leert kennen en doet kennen.³³

36
37 Van Eck voegde daar nog het argument bij dat in de loop van de jaren
38 1860 steeds belangrijker zou worden, namelijk dat een vrije dagbladpers
39 een voorwaarde was voor het goed functioneren van het constitutionele

1 stelsel. 'Indien men de burgerij invloed laat uitoefenen op de algemeene
2 zaak en men geeft geene vrijheid tot staatkundige ontwikkeling, dan is
3 dat een gevaarlijk stelsel, even gevaarlijk als het in het tegenovergestelde
4 geval weldadig werken kan.'³⁴ Minister Van Bosse zegde een nieuw wets-
5 voorstel toe, dat echter door de val van het kabinet-Rochussen in 1860
6 niet werd ingediend.

7 De conservatieve kabinetten gaven de kwestie weinig aandacht, maar
8 toen het tweede kabinet-Thorbecke in 1862 aantrad, waren de verwach-
9 tingen hooggespannen. Alle ogen waren gericht op de hervormingsge-
10 zinde minister van Financiën G.H. Betz. Als zoon van een olieslager
11 uit Breda was hij een autodidact die zijn politieke carrière in 1853 was
12 begonnen als Rotterdams gemeenteraadslid.³⁵ Inderdaad beloofde Betz
13 een wetsvoorstel tot afschaffing van het dagbladzegel. Toen dat in 1865
14 eindelijk in behandeling kwam, was dat tot teleurstelling van velen we-
15 derom gekoppeld aan een 'minder gelukkig gekozen' equivalent, een
16 verhoging van het handelszegel. De Tweede Kamer verwierp die verho-
17 ging in een amendement, waarop Betz de hele wet introk. Hij beloofde
18 een onderzoek in te stellen naar de financiële haalbaarheid van een op
19 zichzelf staande afschaffing van het dagbladzegel. In de dagbladpers
20 werd fel en vol onbegrip gereageerd op de zoveelste mislukking. Betz
21 was van alle kanten gewaarschuwd niet weer de politieke kwestie van
22 het dagbladzegel aan de financiële kwestie van het equivalent te kop-
23 pelen. Nu het voorstel was ingetrokken, zag het er naar uit dat voorlopig
24 geen minister zijn handen aan de zegelkwestie wilde branden. 'Was het
25 dus werkelijk de wensch der natie, dat de dagbladpers eindelijk van de
26 haar knellende banden verlost zou worden, dan moest die wensch zoo
27 ondubbelzinnig en krachtig worden uitgesproken, dat geene Regering
28 het geraden zou achten hem in den wind te slaan,' blikte een van de
29 voorstanders van afschaffing later terug.³⁶

30 Het beleid van ministers als Van Bosse en Betz leverde een stabielere
31 financieel beheer op, maar vertraagde de uitvoer van liberale hervor-
32 mingsplannen. In de jaren 1860 begon een jongere generatie liberalen
33 zich te ergeren aan de eindeloze voorzichtigheid van de oudere politici.
34 'Wij willen geen kruideniersfinanciën à la van Bosse,' schreef de jonge
35 hervormingsgezinde econoom (en latere minister van Financiën) Nico-
36 laas Pierson misprijzend naar aanleiding van de val van het kabinet-Fran-
37 sen van de Putte in 1866.³⁷ Eigenlijk begreep de nieuwe generatie die
38 voorzichtigheid niet goed. Figuren als Pierson en Samuel van Houten,
39 maar ook David van Weel en Eduard van Raalte, twee van de oprich-

1 ters van het Anti-dagbladzegel-verbond, waren rond 1840 geboren. Ze
2 hadden de financiële crisis van de jaren 1840 niet bewust meegemaakt
3 en waren opgegroeid in de tijd van de 'kolossale batige saldo's, van den
4 weergaloozen overvloed'.³⁸ Ook '1848' was voor hen een vaststaand
5 gegeven, geen breukervaring. Daarmee hadden ze een heel ander refe-
6 rentiekader dan de generatie voor hen.

7 Pierson vertolkte de stemming onder deze jonge liberalen met zijn
8 ontboezeming: 'Onze 2e Kamer [...] representeert niet mij en de velen
9 die eenstemmig met mij denken. [...] Waarlijk ik kook tegenwoordig.
10 Het publiek belang is nu eenmaal het hoofdbelang; en het publiek be-
11 lang wordt verwaarloosd op een treurige manier.' Noodzakelijke wets-
12 wijzigingen lieten volgens hen al veel te lang op zich wachten. 'Wij zijn
13 nu eenmaal jong en ons geduld is niet bijster groot.'³⁹ In deze atmosfeer
14 van onvrede over zowel de parlements crises als het liberale onvermogen
15 tot hervorming richtten drie jonge mannen in Rotterdam het Anti-
16 dagbladzegel-verbond op.

17

18

19

ACTIE!

20

21 Het Anti-dagbladzegel-verbond is opgericht door drie jonge mannen die
22 hun studententijd net achter de rug hadden en vastbesloten waren het te
23 gaan maken in de wereld. Om zichzelf een goede kans te geven, waren
24 ze naar de havenstad Rotterdam vertrokken. Het was een handelsstad,
25 nog niet de drukke industriestad die het later zou worden. Rotterdam
26 viel binnen Nederland op door een nuchter pragmatisme, actieve han-
27 delsgeest en een internationale oriëntatie (vooral op Engeland en Ame-
28 rika). Tussen 1860 en 1880 groeide de stad met zo'n 40 000 mensen tot
29 148 102 inwoners, deels door een grote migratie vanuit andere streken.
30 Het was een dynamische stad, die haar inwoners kansen bood. Kans op
31 commercieel succes, kans om te snel te stijgen op de maatschappelijke
32 ladder.⁴⁰ Dat was precies wat Van Weel, Hubrecht en Van Raalte wil-
33 den. Ze kwamen uit een goed nest, hadden hun studie en promotie aan
34 uitstekende universiteiten voltooid, dus ze hoefden zich niet vanuit het
35 niets als *selfmade men* te ontplooien. Maar ze wilden een eigen leven
36 opbouwen, niet klakkeloos in de voetsporen van hun vaders treden die
37 hooguit in hun eigen woonplaats en regio bekend waren.

38 Van de drie vrienden bewoog David van Weel zich het makkelijkst in
39 verschillende maatschappelijke kringen. Welbespraakt en joviaal riep hij

1 door zijn zelfverzekerde houding bij sommige mensen ook weerstand
2 op. Hij was in 1838 op Overflakkee geboren als zoon van de heer van
3 Sommeldijk, die notaris was in Dirksland en tevens burgemeester van
4 Roxenisse en Herkingen. Hij jaagde graag op de landerijen van zijn va-
5 der, maar het dorpse leven benauwde hem. Hij liet het aan zijn jongere
6 broer Pieter over om hun vader op te volgen. Na zijn rechtenstudie en
7 promotie in Leiden ging hij niet terug naar het Zuid-Hollandse eiland,
8 maar vestigde zich in 1863 als advocaat in Rotterdam. Van Weel was
9 toen 25 jaar oud.⁴¹

10 Eduard Ellis van Raalte was in 1841 geboren als zoon van een joodse
11 advocaat uit Den Haag. Hij was scherpzinnig en zelfbewust, maar voor
12 de ambitieuze jongen bleven veel deuren gesloten. 'Israëlieten' werden
13 niet overal als volwaardige Nederlandse burgers beschouwd. In sommige
14 sociëteiten en verenigingen waren ze niet welkom. Van Raalte wist dat
15 hij harder dan een ander zou moeten werken om aan het eind van zijn
16 leven op een glansrijke carrière te kunnen terugkijken. Maar als hij het
17 ergens kon maken, dan wel in Rotterdam. Dat was overtuigend gebleken
18 uit het succesverhaal van Lodewijk Pincoffs, die als jood gemeenteraads-
19 lid van Rotterdam geworden was en zich had ontwikkeld tot een zeer
20 invloedrijke figuur in de politiek, het zakenleven en verenigingsleven
21 van de stad. Van Raalte had tegelijk met Van Weel rechten gestudeerd
22 in Leiden en net als hij ging hij na zijn promotie niet terug naar zijn
23 geboortestad, maar vertrok naar Rotterdam om zich er in 1864, op drie-
24 entwintigjarige leeftijd, als advocaat te vestigen.⁴²

25 Henri François Rudolph Hubrecht was de jongste van de drie, hij
26 stamde uit 1844. Zijn moeder was van adel, zijn vader ambtenaar. Hij
27 was een briljante jongen, die zich op de studie van de natuurweten-
28 schappen had gestort. Na de mulo en de Technische School in Utrecht
29 studeerde hij in Groningen. Kort daarna promoveerde hij op negen-
30 tienjarige leeftijd in Heidelberg, met als studierichting chemie.⁴³ Na
31 deze vliegende start was het ook voor hem tijd om een maatschappelijke
32 loopbaan te beginnen.

33 Maar hoe doe je dat, carrière maken in een stad die uit haar voegen
34 barst van de ambitieuze jonge mannen? Een oudere neef van Henri,
35 Paul Hubrecht, kon als voorbeeld dienen. Hij was sinds 1850 advocaat
36 te Rotterdam en dus een collega van Van Weel en Van Raalte. Op zijn
37 zesendertigste had hij al een mooie loopbaan achter de rug. Op drieën-
38 twintigjarige leeftijd was hij gemeenteraadslid van Rotterdam geworden,
39 vier jaar later ook lid van de Provinciale Staten van Zuid-Holland en hij

1 genoot sinds 1863 in Rotterdam enige bekendheid als medeoprichter en
2 secretaris van de Rotterdamsche Bank. Hij wendde tevens zijn talenten
3 aan tot nut van het algemeen, als lid van het Burgerlijk armbestuur en
4 assessor van de Zondagsschool.⁴⁴

5 Paul Hubrecht had waarschijnlijk plezier in het enthousiasme van
6 zijn jonge collega's. Hij fungeerde als hun mentor, wees hun de weg in
7 Rotterdam, attendeerde hen op functies en deed waar nodig een goed
8 woordje voor ze. Het is goed mogelijk dat Van Weel zijn functie als
9 plaatsvervangend rechter van de arrondissementsrechtbank aan hem
10 te danken had en Van Raalte zijn werk als procureur. In 1866 kregen
11 Eduard van Raalte en Henri Hubrecht beiden een aanstelling aan de
12 nieuwe hogere burgerschool. De eerste als leraar staathuishoudkunde
13 en handelsrecht, de laatste verruilde zijn aanstelling als leraar aan de
14 Technische School in Utrecht voor die van leraar scheikunde aan de net
15 geopende hbs in Rotterdam. Henri Hubrecht had nog geen woonruimte
16 in Rotterdam. Van Weel verleende zijn mentor graag een wederdienst
17 door diens neef Henri gastvrij onderdak te verlenen in zijn bovenwoning
18 aan de Hoofdsteeg. Hier woonden de jonge mannen de daaropvolgende
19 jaren samen, boven de winkel in horloges en pendules van De Haan en
20 naast het koffiehuis van Josias Mösenmeijer.⁴⁵

21 De opening van de hbs in de Kortenaerstraat deed een liberale wens
22 in vervulling gaan. Eindelijk was er passend onderwijs voor jongens
23 uit de stedelijke burgerij die niet naar de universiteit maar de handel in
24 zouden gaan. De vijfjarige 'cursus' schonk veel aandacht aan moderne
25 talen, wiskunde en natuurwetenschappen. Er was meer aandacht voor de
26 praktische kant van wetenschappelijke kennis.⁴⁶ Zo voerde Henri Hu-
27 brecht in zijn lessen scheikundige proeven uit. Hij was zeer geleerd, maar
28 dat hielp hem niet om orde te houden in zijn lessen. Vooral wanneer zijn
29 proeven mislukten, kon hij wel door de grond zakken. De proef moest
30 de theorie bewijzen en aanschouwelijk maken, en wanneer het misging,
31 leek het net of hij niet wist waarover hij het had. Het zweet brak hem
32 op zulke momenten uit en hij bloosde dan zo verschrikkelijk dat zelfs
33 de luidruchtigste jongens medelijden met hem kregen en zeiden dat
34 het helemaal niet erg was, dat ze hem toch wel geloofden. Dan bloosde
35 hij nog erger.⁴⁷ Het moderne scheikundeonderwijs dat Hubrecht gaf,
36 wierp overigens wel vruchten af. Onder zijn leerlingen bevonden zich
37 zijn neef A.A.W. Hubrecht, die later als bioloog grote faam verwierf, en
38 J.H. van 't Hoff, die in 1901 de Nobelprijs voor scheikunde won. Ook
39 de zoon van Lodewijk Pincoffs behoorde tot zijn leerlingen.⁴⁸

1 Van Raalte kon wel orde houden. Hij wijdde zijn leerlingen in in de
2 juridische aspecten van de handel en vertelde ze over de staatsinstellin-
3 gen. Als een volleerd redenaar liep hij tussen de banken heen en weer,
4 terwijl hij zijn leerlingen uitlegde dat de koning onschendbaar was en
5 de ministers verantwoordelijk. Tegenover zijn leerlingen oefende hij
6 zich in de kunst van de uiterlijke welsprekendheid, wat zijn woorden
7 een enigszins gemaakt effect gaf.⁴⁹ Welsprekendheid was een van de
8 eerste vereisten voor jonge mannen die een publiek ambt ambiëerden.
9 Tijdens hun studie waren Van Weel, Van Raalte en Henri Hubrecht
10 namelijk nauwelijks voorbereid op spreken in het openbaar. Paul Hu-
11 brecht richtte begin 1866 voor jonge mannen als zij een debatingclub
12 op. Officieel was volgens de reglementen het doel van het Rotterdamsch
13 Spreekgezelschap 'het oefenen der leden in het openbaar bespreken van
14 vraagstukken van algemeen belang'. Een deel van de aantrekkingskracht
15 bestond eruit dat er niet met willekeurige stellingen geoefend werd,
16 maar dat er actuele politieke kwesties besproken werden op strikt gere-
17 glementeerde wijze. Doordat de parlementaire regels gebruikt werden
18 en regelmatig onderwerpen ter sprake kwamen die in de Tweede Kamer
19 aan de orde waren, konden de jonge debaters zich eens in de twee weken
20 parlamentsleden wanen. De meeste leden hadden zich net van buitenaf
21 in Rotterdam gevestigd. Het Spreekgezelschap voorzag in hun behoefte
22 aan een 'degelijker' wisseling van gedachten dan in sociëteit, koffiehuis
23 of vriendenkring mogelijk was.⁵⁰

24 Vanouds was de Groote Sociëteit Amicitia aan de Zuidblaak de plek
25 waar de leden van de liberale elite van Rotterdam elkaar ontmoetten, de
26 kranten lazen en de kwesties van de dag bespraken. De stad Rotterdam
27 werd voor een belangrijk deel vanuit dit liberale bolwerk bestuurd. Van
28 Weel en Henri Hubrecht waren bij aankomst in de Maasstad meteen
29 geïntroduceerd. Van Raalte mocht als jood geen lid worden. Zelfs Pin-
30 coffs, voor wie alle deuren in Rotterdam opengingen, was het niet gelukt
31 tot in Amicitia door te dringen.⁵¹ Dit had als praktisch gevolg dat Van
32 Raalte zijn vrienden daar niet kon vergezellen en dat hij (als hij zich een
33 krantenabonnement niet kon veroorloven) veroordeeld was tot de op
34 straat aangeplakte exemplaren of tot het koffiehuis, waar vanouds de
35 leestafel met de verschillende kranten een belangrijk centrum was van
36 het lokale politieke debat.⁵²

37 Wellicht was ook het koffiehuis van Mösenmeijer, waarboven Van
38 Weel en Hubrecht woonden, zo'n centrum van debat. In dezelfde straat
39 woonde J. de Regt, wiens broer Bastiaan wiskunde doceerde op de hbs

1 waar ook Hubrecht en Van Raalte werkten. De Regt was een behanger
2 met uitgesproken politieke opinies en was rijk genoeg om te mogen
3 stemmen voor gemeenteraad en parlement. Zijn broer mocht voor de
4 gemeenteraad stemmen maar de andere drie hadden helemaal geen stem-
5 recht. Dat zou later komen, als hun carrière eenmaal van de grond kwam
6 en ze wat eigendom vergaard (of geërfd) zouden hebben.⁵³ Dat deze
7 mannen met elkaar over politiek praatten, is waarschijnlijk, omdat ze
8 elkaar steunden in diverse politieke initiatieven. Van Weel en Van Raalte
9 waren nauw betrokken bij de kiesvereniging Burgerplicht die in 1868
10 door de gebroeders De Regt werd opgericht. In datzelfde jaar werd de
11 petitie van het Anti-dagbladzegel-verbond die Van Weel organiseerde,
12 mede ondertekend door de broers en zelfs door Mösenmeijer.⁵⁴

13 Het driemanschap en de gebroeders De Regt zaten dus politiek gezien
14 op één lijn. Van Raalte en Van Weel ergerden zich aan al die landgenoten
15 die alleen geïnteresseerd waren in datgene wat hun eigen belang diende
16 en die ten opzichte van de publieke zaak onverschillig bleven. J. de Regt
17 ergerde zich aan het gebrek aan politiek leven onder de middenklassen.
18 Volgens Van Weel was het lage peil van politieke ontwikkeling van het
19 Nederlandse volk inmiddels algemeen erkend, maar werden de gevaar-
20 lijke consequenties hiervan onderschat. De regering kon doen wat ze
21 wilde zolang het volk daartegen geen protest aantekende. En dat was
22 te merken aan de debatten in de Tweede Kamer van de laatste tijd, die
23 meer over personenkwesties dan over beginselen gingen. Zonder een
24 krachtig publiek leven en een krachtige journalistiek was de constitu-
25 tionele regeringsvorm een loze kreet. Op dat punt kwamen ze steeds
26 weer uit: het ontbrak in Nederland aan 'public spirit'. En dat was niet
27 vreemd gezien de hoge belasting die de staat op het krantenpapier hief,
28 waardoor de lauwe journalistiek en een lauwe publieke opinie in stand
29 bleven. Dat dagbladzegel was een kanker die aan het politiek, sociaal
30 en intellectueel leven knaagde. Zo'n belasting moest worden afgeschaft,
31 sterker, die had allang afgeschaft moeten zijn.⁵⁵

32 De eerste keer dat ze dit zo helder hadden ingezien, was misschien
33 wel geweest in april 1866, toen op een van de eerste bijeenkomsten van
34 het Rotterdamsch Spreekgezelschap een spreker met klem de afschaf-
35 fing van het dagbladzegel had bepleit.⁵⁶ Als het dagbladzegel eenmaal
36 was afgeschaft, zouden de kranten met elkaar moeten gaan concurren-
37 ren. Hierdoor zouden ze zowel beter als goedkoper moeten worden.
38 Meer mensen zouden de betere kranten lezen, waardoor belangstelling
39 voor de publieke zaak zou worden gewekt. De afschaffing van het zegel

1 was de noodzakelijke voorwaarde voor alle volgende hervormingen
2 op staatkundig gebied. Het werd toch eindelijk eens tijd om krachtige
3 maatregelen te nemen tegen het dagbladzegel, een overblijfsel uit tijden
4 van bekrompenheid en politieke onkunde dat in deze moderne tijd niet
5 thuishoorde.⁵⁷

6 Misschien herinnerden Van Raalte en Van Weel zich opmerkingen
7 van de Leidse hoogleraar staathuishoudkunde Simon Vissering over
8 de Anti-Corn Law League, waar hij in zijn jeugd diep van onder de
9 indruk was geweest. Misschien hadden ze in 1865 naar aanleiding van
10 Cobdens dood over de vereniging gelezen.⁵⁸ Feit is dat iemand het
11 idee opperde om een vereniging op te richten naar voorbeeld van het
12 Anti-graankwet-verbond. Een Anti-dagbladzegel-verbond! Dat zou de
13 regering dwingen te luisteren naar de publieke opinie. Van Raalte en
14 Henri Hubrecht hadden gelegenheid verdere plannen te smeden op de
15 hbs, waar in het pas opgeleverde gebouw de sfeer van vernieuwing in de
16 gangen hing. Van Weel, Paul Hubrecht en zijn neef Henri konden het
17 thema op Amicitia onder de aandacht brengen. Waarschijnlijk reageer-
18 den de mannen van de sociëteit enthousiast op het plan, maar aarzelden
19 zij hun naam te verbinden aan een vereniging die zich openlijk als po-
20 litieke strijdorganisatie afficheerde, zeker in tijden van roerige politiek.
21 Dergelijk baanbrekend werk was meer iets voor jonge honden die nog
22 geen verantwoordelijke positie hadden, of een gezin om voor te zorgen.
23 Het driemanschap Van Weel, Henri Hubrecht en Van Raalte voldeed
24 aan deze omschrijving. Zij hadden als ongetrouwde jonge mannen nog
25 geen gevestigde reputatie.

26

27 Rotterdam is een stad die zeer oordeelt naar schijn en het is onte-
28 genzeggelijk dat het crediet en vertrouwen van iemand die door een
29 huwelijk een *homme fait* is geworden, hier in de stad [...] in groote
30 mate vermeerderd. Voorbeelden zouden dit kunnen bewijzen; de
31 jonge advocaten op kamers wonende worden beschouwd als [...] *dandy's*
32 die met hun ledige tijd geen weg weten, *flaneurs* die den een
33 of anderen dag ophouden advocaat te zijn.⁵⁹

34

35 Het driemanschap nam de uitdaging aan. Ze waren misschien wel *dan-*
36 *dy's* en *flaneurs* geweest, maar wilden aantonen dat ze nu hun 'ledige
37 tijd' nuttig wisten te besteden. Met de oprichting van het Anti-dagblad-
38 zegel-verbond overschreden zij de grens tussen de 'vlinderjaren' van de
39 jonge man en een bestaan als respectabele burger van stad en land.⁶⁰ Met

1 bravoure begonnen de drie aan het avontuur. Het was hoog tijd om de
2 regering terecht te wijzen. Als niemand dat deed, zouden zij die taak op
3 zich nemen. Ze hadden niets te verliezen en een wereld te winnen.

4

5 **Strijdbare liberalen**

6 De drie twintigers konden het niet op eigen kracht.⁶¹ Van Weel (28
7 jaar, voorzitter), Van Raalte (25 jaar, secretaris) en Henri Hubrecht (22
8 jaar, penningmeester) hadden zich begin 1867 per brief tot vooraan-
9 staande liberalen in verschillende steden gericht om landelijke steun te
10 verwerven voor hun verbond. Op 17 april 1867 konden ze op de op-
11 richtingsvergadering al een aantal antwoorden voorlezen van bekende
12 liberale mannen, die toezegden in hun stad het initiatief te nemen tot
13 het oprichten van een afdeling van de vereniging. Het waren niet de
14 minsten: de hoogleraren in de rechten Buys (Leiden), Modderman
15 (Amsterdam), J.A. Fruin (Utrecht) en J.L. de Bruyn Kops (Delft), de
16 inspecteur van het middelbaar onderwijs J. Bosscha en publicist M.P.
17 Lindo (van *De Spectator*) uit Den Haag, de maatschappelijk betrok-
18 ken ondernemer C.T. Stork (Oldenzaal) en de advocaten H. van der
19 Hoeven (Breda) en M. de Witt Hamer (Goes). De oprichting van
20 afdelingen werd echter vertraagd doordat de potentiële medewerkers
21 hadden laten weten eerst de koninklijke goedkeuring van de statuten
22 af te wachten. Blijkbaar verwachtten ze dat die problemen zou kunnen
23 opleveren.

24 Inderdaad had de conservatieve regering-Van Zuylen-Heemskerk
25 moeite met de vereniging. Via de Commissaris des Konings voor Zuid-
26 Holland werd J. van Vollenhove, burgemeester van Rotterdam, verzocht
27 zich te onderhouden met de oprichters. Vooral de naam was in Den
28 Haag niet goed gevallen.

29

30 De benaming dezer vereeniging acht de Heer Minister [van Justitie]
31 minder gelukkig gekozen en het komt zijne Excellentie wel eenigzins
32 strijdig voor met den eerbied, dien men aan eene wet verschuldigd
33 is zoolang zij bestaat. Dat “Anti-Zegel-Verbond” zou alligt tegen de
34 bedoeling der oprichters kunnen doen denken aan een min of meer
35 illegaal en voor de openbare orde niet geheel onschadelijk verzet
36 tegen de vigerende wet.

37

38 De katholieke en conservatieve minister van Justitie E.J.H. Borret sug-
39 gereerde, na overleg met zijn collega van Financiën, om de naam te

1 wijzigen in 'Vereeniging tot bevordering der afschaffing van het Dag-
2 bladzegel', om 'de oprichters beter te vrijwaren tegen alle verdenking van
3 onbehoorlijke opzetting tegen de wetten van den Staat'.

4 Van Weel cum suis wensten echter niet tegen zichzelf in bescher-
5 ming te worden genomen en wezen deze suggestie beslist van de hand.
6 Ze lieten de minister weten dat ze met bevreemding van zijn bezwaar
7 tegen de naam Anti-dagbladzegel-verbond hadden kennis genomen
8 en dat ze 'met allen eerbied voor uwer Excellentie's hoog gewaardeerde
9 meening' vonden dat 'niemand zich kan hoeden voor eene door het een
10 of ander individu te geven uitlegging van duidelijke en ondubbelzini-
11 gige woorden, geheel in strijd met de beteekenis door het algemeen
12 spraakgebruik daaraan gehecht'. Het draaide natuurlijk om het woord
13 'anti'. Dat was slechts acceptabel in de geruststellende samenstelling
14 'antirevolutionair'. Ook de indirecte verwijzing van de naam naar de
15 Anti-Corn Law League gaf de conservatieve politici wellicht een wat
16 ongemakkelijk gevoel. Minister Borret wist tegen de uitgebreide verde-
17 diging van de naam echter niets in te brengen. Op 2 augustus werd het
18 Anti-dagbladzegel-verbond rechtspersoonlijkheid verleend.⁶²

19 Het aanvragen van de koninklijke goedkeuring op de statuten wekte
20 bevreemding bij sommigen, omdat dit 'den koning in den hoogst zon-
21 derlingen toestand brengt van zijn naam te moeten hechten aan eene
22 vereeniging, die zich ten doel stelt om in verzet te treden tegen belas-
23 tingen die door Z.M. zelve zijn goedgekeurd en bekrachtigd'.⁶³ Dit
24 commentaar geeft het vernieuwende aan van het Anti-dagbladzegel-
25 verbond, dat zich niet tegen een misstand keerde, maar directe oppositie
26 voerde tegen de daarvoor verantwoordelijke wet. De goedkeuring van
27 het staatshoofd fungeerde voor de potentiële correspondenten kennelijk
28 als een garantie dat zij zich desondanks niet verbonden aan een radicale
29 organisatie buiten de gevestigde orde, maar aan een vereniging die bin-
30 nen de wettelijke kaders bleef.

31 In augustus 1867 kreeg de zegelkwestie momentum. Maurits van Lee,
32 een Amsterdamse journalist die al jaren in Brussel werkte, zorgde voor
33 een regelrechte sensatie op het negende Taal- en Letterkundige Congres
34 te Gent met zijn rede 'Het zegelrecht der dagbladen in Nederland'. Hij
35 vergeleek de situatie van de Nederlandse pers met die in andere landen
36 en toonde met uitgebreide statistische gegevens aan dat de zegelbelasting
37 debet was aan het lage niveau van de Nederlandse pers. De Nederlanders
38 werden wegens de achterlijke fiscale wetgeving op persgebied in België
39 al de Chinezen van Europa genoemd. Hij wees nogmaals op de roeping

1 van de dagbladpers om het beeld van de 'altijd rooskleurigen bril' van
2 de overheid te corrigeren.

3

4 Zoo doende volmaakt de drukpers niet alleen het toezicht, dat de
5 burger het recht heeft, ja, zelfs verplicht is op de daden der Regeer-
6 ring uit te oefenen, maar bewijst zij deze te gelijker tijd den dienst,
7 tot in de meest afgelegene en engste hoeken van het land door te
8 dringen, tot waar de blikken der volksvertegenwoordigers niet im-
9 mer reiken.

10

11 Van Lee sprak aan het eind van zijn rede zijn hoge verwachtingen van
12 het Anti-dagbladzegel-verbond uit. Hij zag dat blijkbaar als een soort
13 steuncomité voor de verguisde journalistenstand, want hij verwachtte
14 dat het bij velen de vooroordelen ten opzichte van journalisten zou
15 wegnemen zodat de pers in politieke kwesties als bondgenoot van de
16 burgers erkend zou worden. Dan

17

18 zal eindelijk de Noord-Nederlandsche pers de ware uitdrukking van
19 de openbare meening, die eerste macht in den Staat worden, die haren
20 wil zelfs aan den meest absoluten alleenheerscher opdringt. Zoo zal
21 eindelijk Noord-Nederland het wederzijdsch, onverbreekbaar, onloo-
22 chenbaar verbond tusschen de Volksvertegenwoordiging en drukpers,
23 die tweelingzusters derzelfder moeder, die twee ademhalingen van de
24 groote ziel des volks, [...] in het geweten der natie prenten.⁶⁴

25

26 Op deze rede volgde een ovationeel applaus. Eindelijk was met cijfers
27 aangetoond dat afschaffing van het dagbladzegel een duidelijk positief
28 effect zou hebben op het niveau van de journalistiek, het functioneren
29 van het constitutionele stelsel en op de portemonnee van de krantenle-
30 zer. Onder 'groote opgewondenheid' werd in de afdeling van het congres
31 waar de rede was gehouden het ene voorstel na het andere gedaan om
32 deze feiten algemener bekend te maken.⁶⁵ De aanwezige uitgever A.W.
33 Sijthoff was zo enthousiast dat hij aanbood de rede op eigen kosten te
34 drukken om die vervolgens te sturen aan alle leden van de Eerste en
35 Tweede Kamer. Dit voorstel werd hevig toegejuicht. 'Wij moeten het
36 ijzer smeden, terwijl het heet is, en thans, Mijne Heeren, is het zeer
37 heet!'⁶⁶

38 Dit zagen de bestuursleden van het Anti-dagbladzegel-verbond
39 onmiddellijk in. Ze namen contact op met Van Lee en diens uitgever

1 Sijthoff en kwamen overeen dat de vereniging de overgebleven exem-
2 plaren overnam. Daarnaast drukte Sijthoff nog een 'volkseditie' van
3 5000 exemplaren als uitgave van het Anti-dagbladzegel-verbond, die
4 in oktober 1867 kosteloos werd verspreid. Vrijwel unaniem werd Van
5 Lees rede geprezen als het bewijs dat het Anti-dagbladzegel-verbond
6 gelijk had in zijn eis om afschaffing. Voor de vereniging was zijn rede
7 een godsgeschenk.⁶⁷

8 De contributie was niet hoger dan f 2,50, maar het Anti-dagbladze-
9 gel-verbond werd geen massaorganisatie. In januari 1868 telde het 600
10 leden in acht afdelingen en dertien correspondentschappen. Een halfjaar
11 later waren er zo'n 1000 leden. Voor de periode daarna ontbreken de
12 gegevens.⁶⁸ De snelle groei was voor een deel te danken aan de aandacht
13 die de pers aan de kwestie had besteed. Het bestuur had alle 150 in
14 Nederland verschijnende dag- en weekbladen aangeschreven met het
15 verzoek veel over de kwestie te schrijven en de lezers op te wekken zich
16 bij het Anti-dagbladzegel-verbond aan te sluiten. De 'leidsvrouw der
17 publieke opinie' moest het krachtigst protesteren tegen een belasting
18 waaronder zij zelf het meest te lijden had.⁶⁹

19 Een ander middel om leden te werven was een scherp gestelde cir-
20 culaire, waarin de middelen werden opgesomd die het verbond wilde
21 gaan aanwenden. Dat waren allereerst openbare bijeenkomsten en ge-
22 schriften. Minder gebruikelijk was de openlijke verklaring dat het Anti-
23 dagbladzegel-verbond gebruik zou maken van het recht van petitie en
24 anderen daartoe zou opwekken en zelfs invloed zou proberen uit te
25 oefenen rond verkiezingen.⁷⁰ Deze laatste dreigende belofte riekte naar
26 partijpolitiek, maar dat was het geenszins, verzekerden de mannen van
27 het Anti-dagbladzegel-verbond.

28

29 Een wetsontwerp, dat aan onze wenschen voldoet, zullen wij on-
30 dersteunen onverschillig van wien het ook kome; maar niet minder
31 zullen wij, waar het belang der zaak dit vordert, strijd voeren tegen
32 elken Minister van Financiën, die zulk een ontwerp niet voordraagt
33 en verdedigt en tegen elk Kamerlid dat niet medewerkt om het tot
34 wet te verheffen [...]. Geene bestrijding zal ons terug doen deinken,
35 geen tegenspoed zal ons ontmoedigen. *Wij zullen niet rusten voor*
36 *dat het Dagbladzegel zal afgeschaft zijn!*⁷¹

37

38 De strijdbare stijl van het Anti-dagbladzegel-verbond was vrij ongebrui-
39 kelijk in Nederland. Het baseerde zich dan ook niet op de nationale

1 politieke traditie, maar had gekozen voor het model van de Anti-Corn
2 Law League. De oriëntatie op een buitenlands voorbeeld gaf de gele-
3 genheid om afstand te nemen van bepaalde politieke en genootschap-
4 pelijke tradities. Een voorbeeld daarvan is te vinden in het verslag van de
5 tweede algemene ledenvergadering van 25 januari 1868. Voorzitter Van
6 Weel zou die vergadering aftreden ten gunste van de aimabele Utrechtse
7 hoogleraar burgerlijk en handelsrecht J.A. (Jacques) Fruin.⁷² Hij deed
8 dit volgens de bepaling in de statuten dat het tijdelijke hoofdbestuur
9 (het bestuur van de afdeling Rotterdam) vervangen zou worden door
10 een nieuw hoofdbestuur wanneer de grens van 500 leden gepasseerd
11 zou zijn. Nu de bravoure van de oprichters het verbond een vliegende
12 start had bezorgd, deden zij een stap terug ten gunste van mannen met
13 grotere invloed en naamsbekendheid als Van Eck, De Bruyn Kops, L.E.
14 Lenting (liberale Kamerleden), Modderman (hoogleraar) en G.J. van
15 Heek (textielfabrikant te Enschede). Van Raalte en Hubrecht bleven
16 wel secretaris en penningmeester en Van Weel bleef eveneens lid van
17 het hoofdbestuur.⁷³

18 Bij de overdrachtsvergadering sprak Van Weel nog eenmaal als voor-
19 zitter het verbond toe. Hij deed dat voor de vuist weg en op een toon
20 die meer aan het pleidooi van een dandy-advocaat doet denken dan aan
21 een rede van de bezadigde voorzitter van een landelijke vereniging. Hij
22 gaf tussen neus en lippen door zijn visie op de recente politieke ontwik-
23 kelingen. Volgens Van Weel moest het ontbinden van de Tweede Kamer
24 geïnterpreteerd worden als een gevolg van het lage peil van politieke
25 ontwikkeling bij de bevolking. De regering dacht zich daardoor de vrij-
26 heid te kunnen permitteren om 'in 15 maanden tijds twee malen eene
27 kamerontbinding [te provoceren] om de kiezers uitspraak te laten doen
28 over groote regeringsbeginselen? neen, over ijdele personenkwesties'.⁷⁴
29 Hierop vroeg de conservatief jonkheer Moses Salvador het woord.⁷⁵ Hij
30 had zich geërgerd aan Van Weels insinuatie dat de regering zich onoor-
31 baar zou hebben gedragen. Salvador stelde dat een voorzitter zich moest
32 onthouden van partijdige uitspraken in politieke kwesties wanneer hij
33 in functie was. Dit was een ongeschreven regel in het verenigingsleven.
34 Spreken over politiek en godsdienst was over het algemeen taboe, omdat
35 die onderwerpen tot conflict konden leiden en er onder de leden juist
36 harmonie en vriendschap moest bestaan.

37 Het Anti-dagbladzegel-verbond was echter geen gewone vereniging.
38 Een van de aanwezigen sprong voor Van Weel in de bres. Niemand
39 minder dan Lodewijk Pincoffs 'cischte vrijheid van opinie, ook voor

1 den voorzitter der vergadering.' Toen Salvador nogmaals op de zaak
2 terugkwam, wees Pincoffs hem op de gang van zaken bij de Anti-Corn
3 Law League. Hij wist te vertellen dat bij de meetings van dit verbond
4 'door de voorzitter zoowel als door de leden wel degelijk politieke opi-
5 nieën waren uitgesproken'. Tegen dit argument had Salvador niets in
6 te brengen.⁷⁶ De botsing tussen het Nederlandse en Britse model bin-
7 nen de vereniging was door tussenkomst van de parvenu Pincoffs in
8 het voordeel van het laatste beslecht. Partijdigheid wees hier niet meer
9 terug naar roerige episoden uit het vaderlands verleden maar naar een
10 buitenlands voorbeeld dat boven alle twijfel verheven was.

11

12 'De afschaffing van het dagbladzegel is een kwestie van den dag gewor-
13 den!' was de triomfantelijke aanhef van het tweede 'vliegend blaadje'
14 dat het Anti-dagbladzegel-verbond oktober 1867 verspreidde. Maar al
15 kreeg de kwestie veel aandacht, dit had nog niet de gewenste oplossing
16 tot resultaat. In september 1867 had de regering in de troonrede ver-
17 lichting van de zegelbelasting beloofd. In het kamp van de afschaffers
18 was de teleurstelling groot dat er geen wetsvoorstel tot afschaffing van
19 het zegel zou worden ingediend. Bij verlichting van de belastingdruk
20 was er slechts sprake van een schijnbare vooruitgang, want wanneer er
21 eenmaal tot wijziging van de wet was overgegaan, zou het lang duren
22 voor een minister zich weer zou wagen aan een wetsvoorstel tot afschaf-
23 fing. Het Anti-dagbladzegel-verbond gaf een duidelijke boodschap af
24 in de tweede circulaire. 'Algeheele afschaffing en op eenmaal!' eiste het
25 in de kop. '*Het geldt hier een beginsel. [...] Geen halve maatregel, geen*
26 *transactie* kan hem bevredigen. Wie het goede wil, moet het geheel wil-
27 len!'⁷⁷ Ook deze afschaffers verruilden dus de traditionele betoogtrant
28 van het 'juste milieu' voor een absoluut standpunt.

29 Het Anti-dagbladzegel-verbond had zich duidelijk geprofileerd
30 voordat het nieuwe bestuur in januari 1868 aantrad. Het leek tijd, in
31 de woorden van de nieuwe voorzitter Fruin, 'den eigenlijken strijd te-
32 gen het Dagbladzegel te beginnen, met andere woorden, de afschaffing
33 daarvan van de wetgevende macht te vragen'. Toch wachtte het hoofd-
34 bestuur gelegener tijden af voor een petitie, waarmee het aangaf aan te
35 willen sluiten bij het politieke proces. De Tweede Kamer was net een
36 maand geleden voor de tweede maal ontbonden en het hoofdbestuur
37 ging ervan uit dat een nieuwe regering van de zegelkwestie geen prio-
38 riteit zou maken.⁷⁸ Begin juni 1868 formeerde Thorbecke het liberale
39 kabinet-Van Bosse-Fock. Hij bleef zelf buiten de regering maar drukte

1 op de achtergrond onmiskenbaar zijn stempel op het beleid. Vanaf zijn
2 vakantieadres in het Zwarte Woud schreef hij aan Van Bosse: 'Wil, zoo
3 ge enigszins kunt, uwe eerste begroting dadelijk van opheffing van het
4 dagblad- en advertentiezegel vergezeld doen gaan; een karakteristiek,
5 blijvend monument, waarvan de politieke beteekenis meer dan den
6 prijs waard is.'⁷⁹

7 Vandaar dat het wetsvoorstel tot afschaffing van het dagbladzegel in
8 de troonrede van 1868 werd aangekondigd zonder dat daar een petitie-
9 beweging van het Anti-dagbladzegel-verbond aan was vooraf gegaan.
10 Onbekend met Thorbeckes brief stak het hoofdbestuur de loftrumpet
11 voor Van Bosses doortastende besluit. Al eerder, bij zijn aantreden in
12 juni 1868, had het een adres aan de minister aangeboden waarin het
13 vertrouwen werd uitgesproken dat hij nu eindelijk het dagbladzegel zou
14 aanpakken, onder verwijzing naar zijn jarenlange inzet voor de afschaffing
15 daarvan.⁸⁰ Het feit dat voorzitter Fruin al jarenlang bevriend was met
16 Van Bosse en die twee elkaar in een intensieve correspondentie op de
17 hoogte hielden van alle geruchten en gebeurtenissen in de politieke en
18 de wetenschappelijke wereld, zal hebben meegespeeld bij de vriendelijke
19 houding van het Anti-dagbladzegel-verbond tegenover deze minister, en
20 andersom bij zijn positieve houding ten opzichte van de vereniging.⁸¹

21 Toen Van Bosse enkele weken na de troonrede inderdaad een wets-
22 voorstel tot afschaffing van het dagbladzegel indiende, leek het echter
23 meteen weer mis te gaan. Er ontstond grote commotie over het equiva-
24 lent dat hij gekozen had: een accijnsverhoging op de verkoop van tabak
25 en sterkedrank en een verhoging van de invoerrechten op thee. De ge-
26 bruikers van deze populaire genotmiddelen zouden de prijs betalen van
27 de liberale wens van een goedkopere krant. Dit was koren op de molen
28 van de conservatieven; zowel binnen als buiten de Kamer klonken luide
29 protesten tegen deze onrechtvaardige belasting van het gewone volk ten
30 behoeve van de over het algemeen beter gesitueerde krantenlezers.⁸²
31 Van Bosse was zo verstandig een nieuw equivalent te kiezen. Eind 1868
32 koos hij voor een accijnsverhoging op sterkedrank. Met dit wetsvoorstel
33 werd hij tegelijkertijd de held van het Anti-dagbladzegel-verbond en de
34 Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Sterken Drank.

35 Pas nu er een wetsvoorstel lag met kans van slagen, oordeelde het
36 hoofdbestuur de tijd rijp 'om in het strijdperk te treden.'⁸³ Dit hield in
37 dat het verbond een meeting en een petitie organiseerde. De meeting
38 werd in Amsterdam gehouden, en al ruim van tevoren was door adver-
39 tenties en aanplakbiljetten tot aanwezigheid opgeroepen. De conserva-

1 tief I.J. Lion sneerde in zijn *Dagblad van Zuid-Holland en 's Gravenhage*
2 dat er desalniettemin van de 267 000 inwoners van Amsterdam slechts
3 70 aanwezig waren. Daarop wijzend vroeg hij zich af 'in hoever de voor-
4 gestelde maatregel werkelijk aan een nationalen wensch voldoet'.⁸⁴ Het
5 was het begin van een 'allerheftigste campagne' in de dagbladen tegen
6 en voor het wetsvoorstel. Het publiek amuseerde zich volgens een jour-
7 nalist best met deze 'dagelijksche dagbladzegellectuur'.⁸⁵

8 Het hoofdbestuur zond een petitie aan de Tweede Kamer met een
9 opsomming van alle nadelen van het zegel en alle voordelen van afschaf-
10 fing. De leden van het verbond en verdere belangstellenden werden drin-
11 gend uitgenodigd adressen van adhesie in te zenden.⁸⁶ En niet zonder
12 resultaat. Van Bosses wetsvoorstel kreeg steun van 57 adressen. Fransen
13 van de Putte had 104 handtekeningen verzameld in Goes, J.J. van Geuns
14 had in Utrecht 132 handtekeningen opgehaald, er waren ruim honderd
15 handtekeningen van de afdeling Leidsch Studentencorps van het Anti-
16 dagbladzegel-verbond en 71 van de Amsterdamse studentenafdeling.
17 David van Weel spande de kroon met 389 handtekeningen uit Rot-
18 terdam, terwijl zijn broer Pieter er 47 had verzameld op Goeree-Over-
19 flakkee. Verder betuigden ook de besturen van de Kiezersvereniging
20 Alblasserdam en omstreken, de Twentsche Vereeniging tot Bevordering
21 van Nijverheid en Handel en een aantal Kamers van Koophandel hun
22 steun. In totaal zetten ruim 2500 mensen hun handtekeningen onder
23 een petitie aan de Tweede Kamer, onder wie ook afschaffers die elders in
24 dit boek aan de orde komen: Willem Bosch, Adrianus Bogaers, Goose
25 van der Voo en Arnold Kerdijk.⁸⁷

26 Achteraf, en waarschijnlijk met Lions commentaar in het achter-
27 hoofd, gaf voorzitter Fruin toe dat de petitiebeweging in kwantitatief
28 opzicht geen verpletterend succes geweest was.

29
30 Zeker, indien het ons te doen ware geweest om adressen, zwart van
31 naamtekeningen, onverschillig van wie en hoe die verkregen waren,
32 zouden wij thans moeten erkennen, dat wij ons doel niet bereikt
33 hebben. Het getal toch der adressanten bedroeg, voor zooveel ik
34 kan nagaan, niet meer dan drie à vierduizend. Maar voor hen, die
35 begrijpen, dat men ook namen niet tellen maar wegen moet, was dit
36 getal zeker niet gering.⁸⁸

37
38 Hier karakteriseert Fruin niet alleen de petitie, maar ook meer in het
39 algemeen de politiek van de single-issue organisaties. Zij hielden het

1 midden tussen de ‘persoonlijke politiek’ van voor 1840 en de massapo-
2 litiek van na 1880. Ze zetten de steun van honderden, liefst duizenden
3 Nederlanders voorzichtig in als argument om te bewijzen dat afschaffing
4 een ‘volkswensch’ betrof, maar hechtten tegelijkertijd nog sterk aan het
5 gewicht van de namen.⁸⁹

6

7 **Kritiek op het Anti-dagbladzegel-verbond**

8 De kritiek op het Anti-dagbladzegel-verbond richtte zich vooral op zijn
9 strijdbare stijl, waarin sommigen ‘een oppositie-richting’ of ‘iets hostiels
10 jegens de regering’ ontdekten. Dergelijke afkeuring werd door de af-
11 schaffers verwelkomd, omdat het een belangrijke functie had in hun
12 groepsvorming en motivatie. Felle kritiek gaf hun de gelegenheid zich
13 als strijders voor de goede zaak neer te zetten. Daarbij, hoe groter de
14 tegenstand was, des te zoeter smaakte de overwinning. ‘Terwille van de
15 euforie’ had Fruin zelfs gewenst dat de regering de strijd tegen de naam
16 van het Anti-dagbladzegel-verbond langer had volgehouden. In een
17 terugblik op de verenigingsgeschiedenis besteedde hij veel aandacht
18 aan de critici.⁹⁰

19 Aanvankelijk viel de vereniging – naar eigen zeggen – vooral onver-
20 schilligheid ten deel en werd deze als ongevaarlijk beschouwd. Tegen-
21 standers haalden hun schouders op of dreven de spot met de mannen
22 die een onmogelijk doel wilden nastreven. ‘Maar al spoedig verging hun
23 de lust tot spotten,’ meende Fruin. Toen het verbond een snelle groei
24 doormaakte, begon de bestrijding en poogde men het als een ‘gevaarlijk
25 complot van boosdoeners in discrediet te brengen’. Fruin had de kwali-
26 ficaties ‘rustverstoorders en revolutionairen’ bij het schrijven maar weer
27 doorgehaald, zo letterlijk was het niet gezegd. Wel was het verbond
28 verdacht gemaakt als ‘verderfelijk voor den Staat en de openbare orde’
29 en waren de leden uitgemaakt voor samenzweerdere tegen staatsorde
30 en wet. Dat was een gunstig teken: het verbond was een niet te negeren
31 factor geworden. Ook de petitiebeweging had ergernis uitgelokt, zelfs
32 ‘kluchtige boosheid’.⁹¹

33 De tegenstanders moeten vooral in katholieke en conservatieve hoek
34 gezocht worden. Judocus Smits, hoofdredacteur van het liberaal-ka-
35 tholieke dagblad *De Tijd*, geloofde niet in de gunstige effecten van de
36 afschaffing van het zegel. Hij was waarschijnlijk bang voor een onge-
37 breidelde pers die zomaar van alles kon drukken wat de maatschappij en
38 het geloof zou ondermijnen.⁹² Hij vond een medestander in de eerder
39 genoemde Izaak Jacob Lion, de felste bestrijder van de afschaffing van

1 het dagbladzegel. Lion was een conservatieve journalist, die sinds 1864
2 als hoofdredacteur van het *Dagblad van Zuid-Holland en 's Gravenhage*
3 zijn partij van de ondergang probeerde te redden. Lion ontkende dat
4 het dagbladzegel een negatieve uitwerking had op de pers en verwachtte
5 weinig heil van afschaffing. Hij vond vooral dat andere belastingen eerst
6 moesten worden afgeschaft, zoals de accijnzen op zout, zeep en bier.
7 Hij presenteerde zich als expert op het gebied van het dagbladzegel
8 en zijn effecten, maar stond bij velen vooral bekend om zijn creatieve
9 interpretaties van statistische gegevens. Volgens Van Lee hield Lion zijn
10 lezers voor de gek met het gebruik van 'vermomde halve waarheden, [...]
11 cijfers in zondagskleederen' en 'guirlandes van cijfers'.⁹³

12 Een andere tegenstander van afschaffing was zijn zoon Jacobus Lion.
13 Deze viel op 18 februari 1868 als jonge rechtenstudent het Anti-dag-
14 bladzegel-verbond aan tijdens een meeting van Utrechtse studenten
15 over de zegelkwestie en het verbond.⁹⁴ Zijn oordeel: een liberaal 'oor-
16 logswerktuig' in verkiezingstijd – geen echte vereniging tot maatschap-
17 pijhervorming, daarvoor was het niet ernstig en degelijk genoeg.⁹⁵ Lion
18 jr. haalde zelfs de Anti-Corn Law League erbij, die blijkbaar tot in con-
19 servatieve kringen de status van ijkpunt bereikt had.

20

21 Toen in Engeland de *Anti-Corn Law-League* werd opgericht bepaalde
22 men zich toen tot 't aanheffen der kreet: '*Weg met de graanwetten*'?
23 Neen, de beroemde mannen aan 't hoofd van de *league* hebben niet
24 opgehouden in couranten, geschriften en meetings aan te toonen op
25 welke wijze 't verlies voor de schatkist gedekt konde worden; daar-
26 door werd de *league* een ernstig verbond, geen vereeniging die alleen
27 afbrak; maar die ook wist op te bouwen.⁹⁶

28

29 Het Anti-dagbladzegel-verbond deed inderdaad geen voorstellen voor
30 compensatie van de zegelbelasting, want dat was de taak van de overheid.
31 Van Weel had gesteld: 'zulk een belasting [...] moet afgeschaft worden,
32 men voere daar tegen geene dilatoire excepties van equivalent [en] be-
33 hoefte der schatkist aan. Immers de millioenen voor de budgetten van
34 oorlog en marine zijn toch ook steeds gevonden, omdat ze noodzakelijk
35 geoordeeld werden'.⁹⁷ Door zijn compromisloze houding kreeg het ver-
36 bond volgens Lion jr. het 'karakter van bemoeielijking van de regeering'
37 en om die reden kon hij geen lid worden. Een medestudent diende hem
38 in studentenblad *Vox Studiosorum* van repliek. 'Sedert wanneer is het
39 in Nederland noodig als men eene regering bestrijden wil dit bedekt te

1 doen?’ Hij wees de door Lion jr. geschetste karikatuur van het verbond
2 van de hand. ‘Dan wordt dus het [verbond] een comité van anarchie!
3 Eene Jacobijnenclub in miniatuur! Eene vereeniging niet tegen eene
4 regering maar tegen het regeren. Wij missen bewijs!’⁹⁸

5 Vader Lion formuleerde zijn kritiek iets zorgvuldiger, maar even
6 scherp. Volgens hem had het Anti-dagbladzegel-verbond

7
8 niets gedaan dan in het belang zijner zaak agiteren door rood-zwarte
9 proclamatieën, gesteld in den stijl van Napoleons legerbulletins [...].
10 Het Verbond betoonde zich wel een middel van politieke agitatie,
11 maar niet, wat het wezen moest, een instelling, die door grondige
12 kennis der quaestie en door hare onpartijdige behandeling, trachten
13 zou de openbare meening daarvoor te winnen. Van dáár dat het Ver-
14 bond, in plaats van te worden een nationale vereeniging, zich buiten
15 de Natie om gevestigd heeft en niets anders geworden is dan, op enkele
16 uitzonderingen na, een nieuwe club van één enkele partijrichting.⁹⁹

17
18 Wanneer het Anti-dagbladzegel-verbond op bezadigde wijze het publiek
19 had voorgelicht, dan had het voldaan aan het verwachtingspatroon dat
20 Lion sr. had van een vereniging die de publieke opinie probeerde te be-
21 invloeden. Door de strijd bare toon, door (partij)kleur te bekennen en
22 ‘politieke agitatie’ voor de liberale partij te voeren had het echter zijn alge-
23 mene karakter verloren. Volgens de conservatieve journalist, die zich na-
24 tuurlijk ook zelf aan retoriek te buiten ging en zijn eigen politieke agenda
25 had, ging het Anti-dagbladzegel-verbond verder dan andere single-issue
26 verenigingen door de kwestie in een politieke context te plaatsen.

27 Lion protesteerde ook tegen de steeds herhaalde claim dat de pu-
28 blieke opinie afschaffing wenste. Terecht weet hij erop dat in een door
29 verkiezingsstrijd gepolariseerde samenleving de publieke opinie een
30 problematisch begrip is.¹⁰⁰ Het gedepolitiseerde begrip publieke opinie
31 verkreeg binnen de polarisatie veel meer politieke betekenis, omdat alle
32 kampen claimden de publieke opinie en de nationale of volkswens te
33 vertolken. Lion voegde daar nog aan toe dat dit versterkt werd door-
34 dat het een kwestie betrof die de pers aanging: ‘zij, die geacht moeten
35 worden in den regel die opinie uit te drukken, strijden, in dit speciale
36 geval voor eigen haard’.¹⁰¹

37 Kritiek op het Anti-dagbladzegel-verbond was ook te horen tijdens
38 de Kamerdebatten in 1869 over het wetsvoorstel tot afschaffing van het
39 dagbladzegel. Na een warm pleidooi voor aanname door Van Eck, die al

1 vanaf 1848 in de Tweede Kamer regelmatig de afschaffing van het dag-
 2 bladzegel had bepleit, verklaarde de katholiek F.J.E. van Zinnicq Berg-
 3 mann niet onder de indruk te zijn van diens rede. Als bestuurslid van
 4 het Anti-dagbladzegel-verbond had Van Eck voor hem zijn geloofwaar-
 5 digheid als Kamerlid verloren. 'Door tot zulk een verbond te behoor-
 6 geeft men zijn eigen wil gevangen; men moet alle mogelijke middelen
 7 in het werk stellen om het oogmerk van het verbond te bereiken...' ¹⁰²
 8 Hier greep de voorzitter in. Hij verzocht de spreker niet te ver te gaan,
 9 'de uitdrukkingen zouden beledigend worden'. Van Ecks onafhankelijk-
 10 heid, het grootste goed van een Kamerlid in de toen gangbare voorstel-
 11 ling van politiek, werd in twijfel getrokken nu deze zijn naam aan een
 12 single-issue vereniging verbonden had. Dergelijke verenigingen typeerde
 13 Van Zinnicq Bergmann verder als een 'onzalig product van de geest des
 14 tijds'. Ze vormden een 'nieuwe macht in de staat, die tot partijdigheid
 15 leidde en tot omverwerping van de maatschappelijke orde'. ¹⁰³
 16 Minister van Financiën Van Bosse ging in zijn antwoord op deze
 17 kwestie in. Hij gaf toe met plezier en instemming het Anti-dagblad-
 18 zegel-verbond gevolgd te hebben, maar ontkende ten stelligste dat hij
 19 gezwicht was voor de aandrang van deze vereniging. Verder verweerde
 20 hij zich tegen aantijgingen dat hij handelde uit populariteitsbejag of om
 21 de Kamerverkiezingen van juni te beïnvloeden. Om de gemoederen te
 22 bedaren benadrukte hij dat hij de afschaffing niet als een partijkwestie
 23 wilde zien maar als een politieke kwestie – 'echte' politiek was (toen
 24 nog) niet partijdig. Hij ging in op het verwijt van J. Heemskerk Azn.
 25 dat hij mede schuldig was aan de onrust die het Anti-dagbladzegel-
 26 verbond had veroorzaakt omdat hij zich niet vanaf het begin krachtig
 27 tegen dit verbond had verklaard. Had hij meteen 'een behendig woord'
 28 uitgesproken of het gebruikelijke 'quos ego' ('ik zal ze', dus dreigende
 29 taal), dan zou hij de 'baren van de zee der antidagbladzegelbeweging'
 30 hebben gekalmeerd. Rust roest, antwoordde Van Bosse laconiek. Wat
 31 strijd zou de ingeslapen natie hopelijk wakker schudden. ¹⁰⁴

32 33 34 SUCCES

35
 36 Op 13 maart 1869 werd het wetsontwerp tot afschaffing van het dag-
 37 bladzegel in de Tweede Kamer in stemming gebracht en met 41 tegen
 38 31 stemmen aangenomen. Van Bosse schreef daarna op ironische toon
 39 aan zijn 'amice' Jacques Fruin:

1 Wat de Eerste Kamer doen zal, daarover verkeer ik nog geheel in
2 onzekerheid. Ik wacht de sterkste ondersteuning van Messchert Vol-
3 lenhoven, die natuurlijk weer het Dagblad [van Zuid-Holland en
4 's Gravenhage, d.i. Lion] napraten zal; en onze Senateurs willen geens-
5 zins zoo *reac[tionair]* zijn. Ik hoop dus zeer dat hij en van Nispen de
6 wet sterk bestrijden: dat doet het meeste goed. [...] De aanneming
7 der wet op het zegel – en dan Junij – zullen veel over de toekomst
8 beslissen.¹⁰⁵

9
10 Iedereen keek vol spanning uit naar de Kamerverkiezingen van juni
11 1869 voor de uitslag van de politieke strijd tussen de conservatieven en
12 liberalen. In dit verband was ook de afschaffing van het dagbladzegel
13 een symbolische en beladen kwestie geworden. De afschaffing leverde de
14 liberalen inderdaad in Thorbeckes woorden een 'karakteristiek, blijvend
15 monument' op en dat wilden hun politieke tegenstanders voorkomen,
16 vandaar waarschijnlijk het grote aantal tegenstemmen.¹⁰⁶ De Eerste
17 Kamer stemde ondanks – of juist dankzij – de verwachte conservatieve
18 pleidooien met 24 tegen 12 stemmen voor het aannemen van de wet.
19 Vanaf 1 juli 1869 was er geen belasting meer verschuldigd op periodiek
20 drukwerk en advertenties.¹⁰⁷ De hoge verwachtingen die de afschaffers
21 van deze wetswijziging hadden kwamen uit. Vanaf genoemde datum
22 verschenen bestaande kranten over het algemeen frequenter, werden ze
23 dikker, goedkoper en beter. Veel nieuwe kranten zagen het licht, nu een
24 dagbladbedrijf een lucratieve onderneming kon worden. In combinatie
25 met technische innovaties zorgde de afschaffing van het dagbladzegel
26 voor het ontstaan van de moderne massapers.¹⁰⁸

27 Het bestuur van het Anti-dagbladzegel-verbond bracht Van Bosse op
28 13 mei 1869 hulde tijdens een audiëntie op het ministerie. Vice-voorzit-
29 ter Burger overhandigde namens het verbond een adres van dankbetui-
30 ging. 'Ernstig vattet gij de zaak op; ernstig en volhardend zettet gij haar
31 door, zonder u door kleingeestige ingenomenheid met oorspronkelijke
32 plannen te laten weerhouden, en de equivalents-kwestie te regelen op
33 eene wijze, welke ten slotte bijna allen heeft bevredigd.' Van Bosse hul-
34 digde op zijn beurt het Anti-dagbladzegel-verbond. 'Waar de regering
35 steun vindt bij het verlichte deel der natie, dat zijn gevoel en op kalme en
36 redelijke, maar daardoor zooveel te krachtiger wijze openbaart, wordt
37 het algemeen welzijn beter bevorderd, dan door een beroep op hartstogt
38 en nationale zwakheden of vooroordelen.' Hij hoopte dat hun voorbeeld
39 navolging zou vinden. 'Ook nu had vereniging van krachten heilzame

1 gevolgen. Moge men het groote belang van eendragtig zamenwerken
2 na dien uitslag wederom leeren waardenen.¹⁰⁹

3 Zaterdag 19 juni, dus nog voor de afschaffing zelf, kwamen tal van
4 leden van het Anti-dagbladzegel-verbond bij elkaar in Rotterdam voor
5 de ‘begrafenis’ van de vereniging. Nu het doel bereikt was, trad artikel 29
6 van de statuten in werking, dat van de ‘zelfvernietiging’. Het manuscript
7 van de rede die voorzitter Jacques Fruin bij deze gelegenheid hield, blijkt
8 bewaard gebleven. Het is een belangrijke bron voor de verbondsgeschie-
9 denis en voor het beeld dat de mannen van het Anti-dagbladzegel-ver-
10 bond van hun vereniging hadden. Veelzeggend is dat de vergelijking met
11 de Anti-Corn Law League als een rode draad door Fruins verhaal liep.
12 Hij begon zijn toespraak met te vertellen over de laatste meeting van de
13 Anti-Corn Law League in Manchester, en ontleende zijn beeldspraak
14 van een vrolijke begrafenis aan Cobdens speech bij die gelegenheid. Hij
15 maakte de vergelijking,

16

17 Ofschoon ik mij niet aan de belachelijke overdrijving zal schuldig
18 maken van onze werkzaamheid in de verte met die der Engelsche
19 free-traders te vergelijken [...]. Laat ons, als wij den naam der Anti-
20 Corn Law-League noemen, niet vergeten, M.H., dat onze taak, ook
21 wanneer wij de proportiën behoorlijk in aanmerking nemen, on-
22 eindig lichter was dan de hare. Wij hebben ons doel zoo spoedig
23 bereikt, omdat wij niet, zoo als zij, eene ons vijandige regeering tot
24 onze beginselen te bekeeren, omdat wij geen Robert Peel te overwin-
25 nen hebben gehad.¹¹⁰

26

27 Het is duidelijk dat Fruin, met alle verschuldigde eerbied aan de le-
28 gendarische voorgangers, de Anti-Corn Law League beschouwde als
29 voorbeeld en maatstaf voor zijn vereniging. Maar hij blikte niet alleen
30 terug. Hij sprak de hoop en de verwachting uit dat het Anti-dagblad-
31 zegel-verbond op zijn beurt eens een voorbeeld voor anderen zou zijn.
32 Fruin presenteerde het als een schakel tussen het grote Britse voorbeeld
33 en de single-issue organisaties van de toekomst. Om die sleutelrol te
34 vervullen moest het wel claimen de eerste single-issue organisatie van
35 Nederland te zijn.

36

37 Eene Vereeniging als de onze, was tot dus verre in ons Vaderland nog
38 niet opgericht. Indien ik mij althans niet bedrieg, zijn wij de eerste
39 Nederlandsche Staatsburgers die zich op deze wijze hebben aaneen-

1 gesloten om de uitspraak der openbare meening over eene belangrijke
2 sociale quaestie uitte lokken, en daarvan de wettelijke regeling voor te
3 bereiden. Het komt mij voor, dat wij daardoor op zich zelf reeds een
4 goeden dienst aan ons Vaderland bewezen hebben.¹¹¹

5
6 In de laatste zinnen van zijn rede klonk de vergelijking met de Anti-
7 Corn Law League dan ook al een stuk zelfverzekerder.

8
9 Zonder ijdele grootspraak durf ik met eenige wijziging op onze Ver-
10 eeniging toepassen wat eenmaal door een Britsch Staatsman van de
11 Anti-Cornlaw-league getuigd werd: Wanneer er voortaan in Ne-
12 derland gevraagd zal worden, of er eenige grond is om te hopen, dat
13 men een wettelijk kwaad, hetwelk bijkans onoverwinnelijk schijnt,
14 door inspanning en volharding zal kunnen wegnemen zullen zij, tot
15 wie de vraag gericht wordt, voor alle antwoord wijzen op de korte
16 geschiedenis van het Anti-Dagbladzegel-Verbond.¹¹²

17 18 **Drie carrières**

19 Over de initiatiefnemers van het Anti-dagbladzegel-verbond is wel
20 geschreven dat zij ‘geheel belangeloos hun krachten gewijd [hebben]
21 aan een zaak die hun als rechtgeaarde intellectuele liberalen heilig was:
22 de pers als draagster van de publieke opinie te bevrijden van de mo-
23 lensteen aan haar nek.’¹¹³ Deze visie is gekleurd door het zelfbeeld dat
24 de afschaffers in hun propaganda verspreidden. Ze hadden wel dege-
25 lijk persoonlijk belang bij hun acties tegen het dagbladzegel. Een blik
26 op de verdere carrière van Van Weel, Van Raalte en Hubrecht, de drie
27 hoofdbestuursleden van het eerste uur, verduidelijkt de betekenis van
28 het Anti-dagbladzegel-verbond voor hun loopbaan.

29 Hun carrière nam een vlucht op het moment dat niet alleen nationaal,
30 maar ook lokaal kritiek begon te klinken op de liberalen van 1848. In
31 Rotterdam had de groep liberalen die bij de invoering van Thorbeckes
32 gemeentewet in 1851 de macht naar zich toe had weten te trekken, die
33 macht geconsolideerd in drie instellingen: Groote Sociëteit Amicitia,
34 kiesvereniging Orde (opgericht in 1853) en de NRC. Orde was tussen
35 1857 en 1881 de belangrijkste kiesvereniging van de stad, met een grote
36 invloed in het College van Burgemeesters en Wethouders. Maar tegen het
37 eind van de jaren 1860 ontstond voorzichtig verzet tegen het ‘hooghartig
38 monopolie’ van dit ‘Amicitia-liberalisme’.¹¹⁴ Radicalen, katholieken en
39 orthodox-protestanten, maar ook een jongere generatie liberalen, deels

1 uit de middenklasse, daagden het liberale establishment uit. De strijd
2 om de macht werd op vele plaatsen en manieren gevoerd. Verschillende
3 kranten, banken en verenigingen werden opgericht als tegenhangers van
4 de bestaande liberale bolwerken.¹¹⁵ In januari 1868 werd bijvoorbeeld de
5 antirevolutionaire kiesvereniging Van Hogendorp opgericht, 'tegen de ul-
6 tra-liberale almagt'. Enkele dagen later richtten de gebroeders De Regt de
7 liberale kiesvereniging Burgerplicht op, 'vooral voor de middelklasse der
8 burgerij'.¹¹⁶ Dat de oprichters van het Anti-dagbladzegel-verbond bij deze
9 kiesvereniging betrokken waren, is een van de vele aanwijzingen dat de
10 beweging tegen het dagbladzegel zowel op lokaal als op nationaal niveau
11 onderdeel was van een vernieuwende stroming binnen het liberalisme.

12 David van Weel maakte een bliksemcarrière in Rotterdam. Na zijn
13 voorzitterschap van het Anti-dagbladzegel-verbond werd hij in 1869
14 benoemd tot bestuurslid van de kiesvereniging Burgerplicht, een functie
15 waarvoor hij datzelfde jaar nog moest bedanken omdat hij als gemeente-
16 raadslid was gekozen.¹¹⁷ Hij was zowel de kandidaat geweest van Orde
17 als van Burgerplicht. In Orde was hij wellicht aanbevolen door Lodewijk
18 Pincoffs, die daar veel invloed had. Voor Burgerplicht is de kandidaat-
19 stelling gedocumenteerd. Van Weel werd door Paul Hubrecht aanbevo-
20 len op grond van zijn liberale beginselen, 'vooral daarin blijkbaar dat hij
21 zoo'n belangrijk aandeel heeft genomen in het tot stand komen van het
22 Anti-dagblad-zegel-verbond'. Driekwart van de leden steunde Van Weel
23 na deze aanbeveling.¹¹⁸ Zelf staat Van Weel pas in 1873 als kiezer voor
24 de gemeenteraad te boek en in 1875 voor de Tweede Kamer. Toen de
25 zaken begonnen te lopen, kon hij eindelijk verhuizen. In 1873 woonde
26 hij op het Beursplein en in 1875 op de Mauritsweg.¹¹⁹

27 Het is aannemelijk dat Van Weel een bekende Rotterdammer werd
28 door zijn voorzitterschap van het Anti-dagbladzegel-verbond. Dat hij
29 begin 1869 in Rotterdam zo'n 400 handtekeningen verzamelde voor de
30 petitie van het verbond, speelde daarin ongetwijfeld ook een rol, het
31 gaf hem de kans zich te profileren en kennis te maken met tout Rotter-
32 dam. Zoals eerder aangegeven, was het organiseren van de petitie en de
33 opinie- en groepsvorming die dat opleverde, vaak belangrijker dan het
34 primaire doel: het indienen ervan.¹²⁰ Het lijkt er daarnaast op dat Van
35 Weel zich in de directe nabijheid van Lodewijk Pincoffs ging bewegen
36 vanaf het moment van hun kennismaking in de vergaderingen van het
37 Anti-dagbladzegel-verbond. Van Weel assisteerde Pincoffs niet alleen
38 in het zakenleven, maar de twee zaten in de jaren 1870 samen in een
39 aantal besturen.¹²¹

1 Meer en meer ging Van Weel deel uitmaken van het Rotterdamse
2 zakenleven. In 1869 was hij al commissaris van de Amerikaansche
3 Stoomvaart Maatschappij geworden en in 1875 zelfs directeur van de
4 Rotterdamsche Bank. Hij bewoog steeds dichter naar het centrum van
5 de economische en politieke macht in de Maasstad: ten tijde van de
6 ineenstorting van de machtige Rotterdamsche Handelsvereniging van
7 Marten Mees en Pincoffs en de smadelijke vlucht van die laatste naar
8 Amerika was Van Weel als secretaris van de raad van commissarissen
9 van de Rotterdamsche Handelsvereniging een van de direct betrokkenen.¹²² Volgens familieverhalen reisde Van Weel in de jaren 1870
10 ook naar Amerika om er zijn broer Pieter te helpen die door roekeloze
11 beleggingen in de problemen was geraakt. Hij bleek zelf een uitstekend
12 belegger en verdiende daar miljoenen met het speculeren in spoorweg-
13 aandelen.¹²³ Terug in Rotterdam werd hij in 1882 wethouder van Finan-
14 ciën en in 1888 Gedeputeerde voor Zuid-Holland, dat laatste tot zijn
15 overlijden in 1911. Hij trouwde niet en had evenmin als zijn broer en
16 zus kinderen. Met hun enorme vermogen (11 miljoen gulden in 1923)
17 werd in 1934 met een klassiek filantropisch gebaar in hun geboorteplaats
18 Dirksland het Bethesda-Van Weel ziekenhuis gesticht.¹²⁴

19
20 Henri Hubrecht verhuisde in 1869 naar Amsterdam, waar hij op
21 vijftientwintigjarige leeftijd werd benoemd tot directeur van de Nieuwe
22 Openbare Handelsschool. In de jaren 1880 verruilde hij het onder-
23 wijs voor het zakenleven. Hij verdiende veel geld als directeur van de
24 Nederlandsche Bell Telefoon Maatschappij en van de Amstel-Hotel
25 Maatschappij en met zijn eigen administratiekantoor. Maar hij was
26 niet alleen ondernemer. Hij speelde een rol in de oprichting van het
27 Aardrijkskundig Genootschap (1873) en het tijdschrift *Eigen Haard*
28 (1875). Dit deed hij vanuit de overtuiging dat Nederland slechts als
29 grote koloniale mogendheid een kans maakte in de concurrentiestrijd
30 tussen de volken; hij was een felle tegenstander van de ethische richting
31 in het koloniale bestuur. Hij begon zijn politieke carrière in het Anti-
32 dagbladzegel-verbond en zette die voort in de belangrijke Amsterdamse
33 liberale kiesvereniging Burgerpligt, waarvan hij later zelfs voorzitter
34 zou worden. Hij had een belangrijk aandeel in de oprichting van het
35 Comité ter bespreking der Sociale Quaestie, waar hij pleitte voor actieve
36 deelname door werklieden. Ook in de Vereniging Volksonderwijs en
37 het Nut speelde hij in de jaren 1870 een belangrijke rol. Pas rond de
38 eeuwwisseling nam hij zitting in de Provinciale Staten (1898-1923)
39 en de Tweede Kamer (1901-1918). De laatste jaren voor zijn dood in

1 1923 was hij Gedeputeerde van Noord-Holland. Net als zijn voormalige
2 huisgenoot David van Weel was hij ongehuwd, kinderloos en miljonair.
3 Een groot deel van zijn kapitaal liet hij na aan het door hem opgerichte
4 Koloniaal Instituut te Amsterdam.¹²⁵

5 Eduard van Raalte werd minder rijk dan de andere twee, maar be-
6 reikte een hoger politiek ambt. Na zijn secretarisfunctie voor het Anti-
7 dagbladzegel-verbond werd hij in 1869 voorzitter van het Rotterdamsch
8 Spreekgezelschap en volgde hij datzelfde jaar Van Weel op als bestuurslid
9 van Burgerplicht, toen deze gemeenteraadslid werd.¹²⁶ In 1877 nam
10 Van Raalte op zijn beurt voor de liberalen zitting in de Rotterdamse
11 gemeenteraad. In 1892 werd hij er wethouder van Financiën. Na twin-
12 tig jaar gemeentepolitiek bedankte hij als wethouder: hij wilde 'eene
13 politieke carrière beginnen' (de gemeenteraad werd als 'zuiver admi-
14 nistratief lichaam', dus als niet-politiek beschouwd).¹²⁷ Als bestuurslid
15 van Burgerplicht had hij contact onderhouden met andere vooruit-
16 strevend-liberale kiesverenigingen en nadat deze in 1885 hun krachten
17 gingen bundelen in de Liberale Unie, nam hij twee jaar later zitting in
18 het bestuur van deze eerste landelijke liberale partijorganisatie, waar-
19 van hij in 1889 voorzitter werd. Toen hij in 1897 in de Tweede Kamer
20 kwam voor het district Rotterdam V, ging hij deel uitmaken van de
21 Vrijzinnig-Democratische Kamerclub. In 1901 maakte hij de overstap
22 van de Liberale Unie naar de Vrijzinnig-Democratische Bond, die er
23 radicalere ideeën over kiesrecht op na hield, om in 1913 weer terug te
24 keren naar de Liberale Unie. In 1905 werd hij minister van Justitie in
25 het door Goeman Borgesius geformeerde kabinet-De Meester, waar
26 hij de invoering van de Wet op de Arbeidsovereenkomst (1907) op
27 zijn naam schreef. Als minister viel hem de twijfelachtige eer ten deel
28 van een aanslag op zijn leven door een verwarde man. Van Raalte bleef
29 hierbij ongedeerd en stierf pas in 1921.¹²⁸

30 De carrières van het driemanschap Van Weel, Hubrecht en Van Raalte
31 volgen in grote lijnen het gebruikelijke traject voor een politieke of be-
32 stuurlijke carrière, zij het met enkele nieuwe elementen. Na hun studie
33 en eerste werkervaring begonnen zij hun maatschappelijke loopbaan
34 in drie moderne verenigingen: de debatingclub, de single-issue orga-
35 nisatie en de net opgerichte liberale kiesvereniging-nieuwe stijl.¹²⁹ De
36 debatingclub werd algemeen gezien als een instelling die jonge mannen
37 kon voorbereiden op deelname aan het maatschappelijke en politieke
38 debat. Voor velen was het daarnaast een praktische voorbereiding op
39 een latere politieke loopbaan. Uit hun enthousiaste participatie in de

1 nieuwe kiesvereniging Burgerplicht blijkt dat zij inderdaad ambities
2 hadden die groter waren dan alleen debatteren over politiek. Ook al
3 waren ze nog niet kiesgerechtigd, ze wilden invloed uitoefenen op het
4 bestuur van hun stad en van hun land.

5 De oprichting van een single-issue vereniging was een gouden kans
6 om zichzelf in de kijker te spelen als jonge talenten op het maatschap-
7 pelijke toneel. Bij die eerder gesignaleerde belangeloosheid kunnen
8 vraagtekens geplaatst worden, aangezien de carrière van de oprichters
9 in een stroomversnelling terecht kwam ten tijde van en direct na hun
10 inzet voor het Anti-dagbladzegel-verbond. Ze hadden het tij mee: zowel
11 landelijk als lokaal groeide de kritiek op de liberale generatie van 1848
12 en werd behoefte gevoeld aan jonge mannen die het liberalisme een
13 nieuwe stem, vorm en inhoud konden geven.

14

15 **Een nieuwe voorstelling van politiek**

16 De kabinetsscrises van de jaren 1866-1868, de verkiezingen die daarop
17 volgden en de politieke polarisatie die daarmee gepaard ging, zorgden
18 voor een herwaardering van de controlerende taak van parlement, pers
19 en publiek ten opzichte van de politieke besluitvorming. Er moesten
20 organen zijn die indien nodig een tegenwicht konden bieden aan de
21 'avontuurlijke politiek' van de regering. Deze herwaardering van bui-
22 tenparlementaire pressie was geen uniek Nederlands verschijnsel. Iets
23 dergelijks speelde ook in Groot-Brittannië. Volgens Patricia Hollis
24 verloor het Britse parlement in de loop van de jaren 1850 en 1860 de
25 status van belangrijkste plaats voor het politieke debat en vatte het idee
26 post dat de publieke opinie buiten de deuren van het parlement werd
27 gevormd en binnen die deuren werd geratificeerd. Jonge Britse politici
28 vonden eind jaren 1860 buitenparlementaire pressie effectiever om her-
29 vorming af te dwingen dan het aanhangig maken van een kwestie in het
30 parlement. De steun van het publiek gaf de regering een mandaat om
31 hervormingen tegen de zin van het parlement door te voeren. Sterker
32 nog, 'druk van buitenaf' was een noodzakelijke voorwaarde geworden
33 voor hervormingen. Terwijl veertig jaar eerder georganiseerde pressie
34 gezien werd als onwettig, onnodig of allebei, had het zich omstreeks
35 1870 ontwikkeld tot een noodzakelijk onderdeel van het proces van
36 hervorming.¹³⁰

37 Dit geldt (wellicht in mindere mate) ook voor Nederland. De nieuwe
38 waardering voor controle en pressie van buitenaf maakte, paradoxaal
39 genoeg, buitenparlementaire pressie tot onderdeel van een politiek be-

1 sluitvormingsproces. Hierdoor was het namelijk mogelijk geworden
2 de single-issue organisatie als onderdeel van het politieke proces op te
3 vatten. Druk uitoefenen was voor de burger dan niet zozeer het inlossen
4 van een morele verplichting, maar het aangrijpen van de mogelijkheid
5 hervorming te bespoedigen of de Haagse politiek bij te sturen als deze
6 de weg kwijt was. Politiek zelf stond niet fundamenteel ter discussie en
7 moest niet wezenlijk anders, maar sneller en consequenter gaan func-
8 tioneren.

9 Op het eerste gezicht is de claim van Fruin dat het Anti-dagbladzegel-
10 verbond in Nederland de eerste in zijn soort was, niet erg geloofwaardig.
11 De Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering van de Afschaffing der
12 Slavernij en de Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Sterken
13 Drank zijn goede voorbeelden van single-issue organisaties die invloed
14 op de politieke besluitvorming probeerden af te dwingen. Het is onwaar-
15 schijnlijk dat Fruin met deze voorbeelden onbekend was. Omdat deze
16 echter een andersoortig doel hadden, beschouwde hij ze als een andere
17 soort verenigingen. Het Anti-dagbladzegel-verbond draaide niet om de
18 lijdende medemens of maatschappelijke misstanden en opereerde niet
19 vanuit morele en geloofsovertuiging. Politieke verandering was niet een
20 middel tot een hoger zedelijk of godsdienstig doel, maar doel en mid-
21 del tegelijk. Het Anti-dagbladzegel-verbond was de eerste single-issue
22 organisatie die zichzelf zonder gêne – en schijnbaar zelfs met enige trots
23 – politiek noemde. ‘Men bedenke wel, dat staatkundige vereenigingen
24 als de onze, hier te lande nog lang geen gewone verschijnselen zijn,’
25 schreef Van Raalte in het jaarverslag van het Anti-dagbladzegel-ver-
26 bond.¹³¹ Dat had een aantal opmerkelijke gevolgen voor de stijl, het
27 ledenbestand en de activiteiten van de vereniging.

28 Omdat er hier geen sprake was van concrete slachtoffers als mishan-
29 delde slaven, kinderen van dronkaards of uitgebuite Javanen, speelden
30 vrouwen geen enkele rol in het Anti-dagbladzegel-verbond. Zij konden
31 tot politieke actie overgaan als die een uitvloeisel was van medelijden
32 met de ander, maar niet vanuit onvrede met de politiek-bestuurlijke gang
33 van zaken. Predikanten waren ook zo goed als afwezig, in tegenstelling
34 tot de eerdere verenigingen. Hun plek werd ingenomen door (liberale)
35 hoogleraren. Wie wel tot de natuurlijke doelgroep van deze vereniging
36 behoorden, waren studenten. Zij werden actief uitgenodigd aparte stu-
37 dentenafdelingen van het Anti-dagbladzegel-verbond op te richten, wat
38 in Leiden en Amsterdam daadwerkelijk gebeurde.

39 De studenten en de oprichters waren twintigers en dertigers die het

1 verbond een jeugdig elan en een frisse, moderne stijl gaven. Stijl en elan
 2 bepaalden zijn jong-liberale karakter evenveel als de inhoudelijke ideeën
 3 over het belang van publieke opinie en hervorming. De wat opgewonden
 4 gestelde circulaire die met Napoleons legerbulletins vergeleken werden,
 5 de haast studentikoze flair waarmee Van Weel zijn rol als voorzitter ver-
 6 vulde en de strijdlustige aankondiging dat elke onwillige minister van
 7 Financiën bestreden zou worden, tonen een nieuwe betrokkenheid en
 8 strijdbaarheid inzake politiek, die te herleiden is op de constitutionele
 9 crisis van 1866-1868. Van Weel hield de leden in een gloedvolle rede
 10 voor dat het 'dagbladzegel onbestaanbaar is met de constitutionelen
 11 regeringsvorm, d.i. met de regering van alle belanghebbenden'. Politiek
 12 was iets wat burgers aanging. Het verbond was daarom een krachtig
 13 protest van 'een volk, dat zich zelf wil helpen regeren'.¹³²
 14 Het Anti-dagbladzegel-verbond spoorde dagbladen aan beschouwin-
 15 gen over de zegelkwestie te publiceren en distribueerde de rede waarin
 16 Van Lee de effecten van de belasting aantoonde, maar gaf niet zelf een
 17 tijdschrift uit om het debat en de voorlichting over de kwestie te bevor-
 18 deren. Het presenteerde zich niet als een instelling die met wetenschap-
 19 pelijke argumenten zowel burgers als regering voorlichtte, maar als een
 20 zelfbewuste manifestatie van de publieke opinie tegenover de regering
 21 en volksvertegenwoordigers. Het maakte aaneensluiting mogelijk van
 22 gelijkdenkenden die 'door het feit van hun lidmaatschap alleen, als het
 23 ware dagelijks onder de oogen der Regering [brengen] hun wensch,
 24 dat de dagbladen van het zegelrecht ontheven worden'.¹³³ Het ontbrak
 25 het verbond daardoor volgens sommigen aan ernst en onpartijdigheid.
 26 'Echte' verenigingen tot maatschappijhervorming hadden de taak 'de'
 27 publieke opinie op onpartijdige wijze voor te lichten. Het Anti-dagblad-
 28 zegel-verbond had zich volgens critici buiten de natie geplaatst, omdat
 29 het geen algemene vereniging probeerde te zijn.
 30 In combinatie met de (nooit ingeloste) belofte de verkiezingen te
 31 gaan beïnvloeden, was dit aanleiding voor sommigen om het Anti-
 32 dagbladzegel-verbond te beschouwen als een 'machine de guerre', een
 33 verkiezingswapen voor de liberalen. Er zijn inderdaad wel enkele aan-
 34 wijzingen dat deze zo functioneerde. Veel leden van wie we de naam
 35 kennen, waren politiek actief, vrijwel zonder uitzondering liberalen. Zes
 36 afdelingsbestuursleden hadden in de kabinetscrisis van 1866 publieke-
 37 lijk partij getrokken voor het parlement.¹³⁴ Tweede voorzitter Fruin
 38 'behoorde met hart en ziel der liberale Thorbeckiaansche partij toe' en
 39 was in Utrecht op vele vergaderingen 'woordvoerder' van die richting.¹³⁵

1 Het Anti-dagbladzegel-verbond werkte binnen de liberale ‘partij’ als
2 versterking van het zelfbewustzijn van de liberalen en als impuls voor
3 de liberale groepsvorming.¹³⁶ Juist in de roerige jaren 1866-1868 deed
4 een dergelijke manifestatie van een verlichte publieke opinie de liberalen
5 goed, omdat die uitzicht bood op een liberale comeback. In dat opzicht
6 is het terecht om het Anti-dagbladzegel-verbond te plaatsen in de con-
7 text van de verschillende initiatieven tot coördinatie en organisatie van
8 de liberale richting als antwoord op de conservatieve dreiging.¹³⁷

9 Er moet echter, net als bij de Maatschappij tot Nut van den Javaan,
10 een onderscheid gemaakt worden tussen de functie die het verbond in
11 de praktijk kreeg en de redenen die aan de oprichting ten grondslag la-
12 gen. Liberalen als Buys en Fruin steunden het verbond, maar het is niet
13 waarschijnlijk dat zij het zouden hebben opgericht. Ze sloten zich aan
14 bij de kritische en actieve jong-liberale oprichters en erkenden daarmee
15 dat het liberalisme misschien een andere richting in moest slaan. In de
16 nieuwe liberale voorstelling van politiek stonden niet langer parlement
17 en theorie centraal, maar maatschappij en praktijk. Politiek moest gaan
18 functioneren als een vanuit actuele problemen opgestelde ‘to do-list’.
19 Om de kwesties één voor één te kunnen afvinken, moesten burgers
20 bereid zijn tijd en energie in de publieke zaak te investeren en moest,
21 indien nodig, ook de staat tot actie overgaan.

22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39

HOOFDSTUK 6

DE SCHOOLSTRIJD

Verenigingen als politieke strijdorganisaties 1860-1879

ONDERWIJSKWESTIE EN SCHOOLSTRIJD

De onderwijskwestie was een van de belangrijkste vraagstukken van de negentiende eeuw. De schoolstrijd waartoe deze aanleiding gaf, mobiliseerde grote delen van de bevolking, zorgde voor een ongekende polarisering en politisering van de maatschappij en wordt beschouwd als de 'katalysator van de verzuiling'.¹ Het is des te opmerkelijker dat er nauwelijks recente studies over de schoolstrijd bestaan. De oudere staan nog in de traditie van de verzuilde geschiedschrijving en zijn vrijwel zonder uitzondering geschreven vanuit ofwel het perspectief van de verdedigers van de openbare school, ofwel vanuit dat van de strijders voor bijzonder onderwijs.²

Dit hoofdstuk gaat niet uitgebreid in op de inhoudelijke kant van de onderwijskwestie, maar beschrijft een cruciale periode in de schoolstrijd – de jaren tussen de Onderwijswetten van 1857 en 1878 – vanuit een nieuw perspectief: dat van het verenigingsleven. Het gaat hier specifiek om de ontwikkeling van de schoolstrijd als effect van conflicten en concurrentie tussen de Vereeniging voor Christelijk-Nationaal Schoolonderwijs, het Nut, het Nederlandsch Schoolverbond, het Antischoolwetverbond en de Vereeniging Volksonderwijs. Door verenigingen die tegenover elkaar stonden in onderlinge samenhang te bestuderen, is het mogelijk te tonen dat deze verenigingen op elkaar reageerden en dat dit zowel tot polarisatie als tot politisering leidde.³ Historici hebben eerder gesignaleerd dat het plaatselijke verenigingsleven in de loop van de jaren 1860 gepolariseerder raakte, onder invloed van (onder meer) de schoolstrijd.⁴ Hierna zal blijken dat dit ook kan worden omgekeerd: de polarisatie die tijdens de schoolstrijd plaatsvond, is voor een belangrijk deel een resultaat van de interactie tussen verenigingen. Natuurlijk was de onderwijskwestie ook een politieke zaak die in het parlement werd uitgevochten. De organisaties die in dit hoofdstuk centraal staan, maak-

1 ten het echter mogelijk dat er een geïnstitutionaliseerde maatschappe-
2 lijke 'schoolstrijd' ontstond met een voorheen ongeken- de intensiteit.
3 Door de maatschappelijke en parlementair-politieke werelden aan elkaar
4 te verbinden, gaven ze politiek een nieuwe dimensie en maakten ze een
5 politisering van de maatschappij mogelijk.

6 De onderwijskwestie bezat een sterke mobiliserende kracht. Dui-
7 zenden mensen werden naar aanleiding daarvan voor het eerst lid van
8 een vereniging die politiek stelling nam. Dit is deels te verklaren uit de
9 aard der zaak: met onderwijs heeft vrijwel iedereen in zijn leven vroeger
10 of later te maken, in tegenstelling tot de lijdende slaaf of Javaan. Vooral
11 het idee dat het eigen kroost bedreigd werd, spoorde aan tot actie. Een
12 ander deel van de verklaring is dat zowel confessionelen als liberalen de
13 lagere school van cruciaal belang achtten voor de toekomst van de natie.
14 Het liberale programma van volksopvoeding en -beschaving stond of
15 viel met goed en door iedereen genoten onderwijs, evenals het ideaal van
16 herkerstening en later het behoud van de eigen religieus-maatschappe-
17 lijke identiteit voor de antirevolutionairen en katholieken. De toekomst
18 van de lagere school was het waard om voor te vechten.

19 Hierdoor kregen de verenigingen in de loop van de tijd steeds meer het
20 karakter van strijdorganisaties die tegenover elkaar stonden. De oudere
21 single-issue organisaties hadden zich tegenover de volksvertegenwoor-
22 diging en de regering geplaatst als vertolkers van 'de' publieke opinie.
23 Nu was er iets anders aan de hand. Men kon niet langer volhouden dat
24 de publieke opinie een eenheid vormde. Het idee vatte post dat er een
25 fundamenteel en onoverkomelijk verschil van inzicht bestond tussen
26 de verschillende 'partijen' in de schoolstrijd. Het ging er nu om de strijd
27 te winnen van de tegenpartij. Daartoe werden verschillende middelen
28 ingezet. De verenigingen namen zelf publiekelijk stelling en spoorden
29 anderen in hun geschriften aan datzelfde te doen. Ze probeerden (onder
30 meer door lage contributies) zoveel mogelijk leden te werven. 'Kwantiteit',
31 het aantal mensen dat gemobiliseerd werd, ging in de schoolstrijd een
32 belangrijker rol spelen dan in kwesties daarvoor. Een andere, ingrijpende
33 vernieuwing was het feit dat sommige verenigingen electorale politiek
34 gingen bedrijven. Dit was een heel concreet voorbeeld van de verbinding
35 van maatschappelijke tegenstellingen aan de strijd in het parlement. Door
36 dit alles bevorderden deze verenigingen de processen van polarisering en
37 politisering van de maatschappij zodanig dat ze sterk bijdroegen aan het
38 ontstaan van partijpolitiek buiten het parlement.

39 De activiteit van de antirevolutionairen in de schoolstrijd heeft tra-

1 ditioneel veel aandacht gekregen omdat die de achtergrond vormde
2 voor de oprichting van de eerste politieke partij: de Antirevolutionaire
3 Partij (ARP) in 1879. De orthodox-protestanten waren niet de enigen die
4 stelling namen en zich organiseerden, dat deden de vrijzinnig-liberale
5 burgers eveneens.⁵ Ook de katholieke Kerk nam stelling en verklaarde
6 zich in de jaren 1860 openlijk tegen het openbare onderwijs, maar om-
7 dat katholieken zich pas tegen het eind van de negentiende eeuw sterker
8 gingen organiseren in politiek georiënteerde verenigingen, worden ze in
9 dit hoofdstuk grotendeels buiten beschouwing gelaten. De Nederlandse
10 socialisten waren zichzelf nog aan het uitvinden en werkten wat de on-
11 derwijskwestie betreft vaak gebroederlijk samen met vooruitstrevende
12 liberalen. In dit hoofdstuk gaat het dan ook voornamelijk om de tegen-
13 stelling tussen vrijzinnig-liberale en orthodox-protestantse burgers.

14 In de wedloop in organisatie die de schoolstrijd vooral tussen 1868
15 en 1879 werd, speelden antirevolutionaire en liberale pressiegroepen
16 een belangrijke rol. Dat deze verenigingen op elkaar leken, hoeft niet
17 te verwonderen, want ze reageerden op elkaar en imiteerden elkaar. In
18 de loop van de jaren 1870 ontstonden er zelfs twee politiek-maatschap-
19 pelijke bewegingen die veel gemeen hadden. In de beeldvorming van
20 deze periode is de beweging die leidde tot de oprichting van de eerste
21 politieke partij van Nederland als succesverhaal neergezet. Wanneer
22 de politieke partij echter niet als doel en eindpunt van de geschiedenis
23 van buitenparlementaire politiek wordt beschouwd, blijkt de liberale
24 beweging minstens zo invloedrijk te zijn geweest.

25
26 Nog even terug naar het bekende verhaal. De schoolstrijd begon na 1848
27 als een defensieve reactie van orthodox-protestanten en katholieken op
28 het vrijzinnige programma dat de liberalen probeerden uit te voeren.⁶
29 Vooral de Onderwijswet van 1857 en artikel 194 van de grondwet ston-
30 den ter discussie. Het grondwetsartikel bepaalde dat de regering voor
31 voldoende openbaar onderwijs moest zorgen, terwijl de compromiswet
32 van minister van Justitie J.J.L. van der Brugghen in 1857 bepaalde dat
33 de gemengde staatsschool uitgangspunt bleef. Deze moest tot 'de Chris-
34 telijke en maatschappelijke deugden' opvoeden, terwijl er hogere eisen
35 aan de scholen en het onderwijs gesteld werden en het makkelijker werd
36 bijzondere scholen op te richten.⁷ De onderwijswetgeving had tot doel
37 de bestaande en mogelijke tegenstellingen en conflicten te verdoezelen,
38 maar bereikte het omgekeerde door concurrerende interpretaties die
39 leidden tot felle strijd.⁸

1 Toen de Onderwijswet-Van der Bruggen werd aangenomen, verliet
2 Groen van Prinsterer gedesilluseerd de Kamer. Hij liet in de jaren
3 daarop langzaam het ideaal van de christelijke volksschool los en vond
4 een ander strijdperk buiten het parlement. Het was zijn bedoeling een
5 verbinding te leggen tussen wat er in de Kamer gebeurde en wat er leefde
6 onder het Nederlandse volk. Hij zag dat als een logisch uitvloeisel van
7 de grondwet van 1848. Het argument dat de burgers 'niet geroepen zijn
8 om mede te regeren', leidde bij velen tot aarzeling om zich een oordeel
9 over politiek aan te meten. 'Deze huivering om meê te regeren is m.i.
10 te sterk,' stelde hij echter.

11 Om daarin verandering te brengen was 'agitatie' nodig. Die moest
12 leiden tot 'gebruik van het kiesregt na bestudering en popularisering van
13 het vraagstuk', schreef Groen onomwonden in 1865.⁹ Ook zag hij moge-
14 lijkheden in het koppelen van agitatie aan een vereniging, zoals verderop
15 zal blijken uit zijn pogingen de Vereeniging voor Christelijk-Nationaal
16 Schoolonderwijs in te zetten voor deze popularisering van de onderwijs-
17 kwestie. Hierin leek de 'schoolwetagitatie' op wat de afschaffers al jaren
18 deden. Er was echter een cruciaal verschil: Groen koppelde de agitatie
19 aan de verkiezingen – iets waarop andere single-issue organisaties in de
20 jaren 1860 in hun propaganda weliswaar zinspeelden, maar wat ze in de
21 praktijk niet goed aandurfdn – en hiermee bedreef hij een ander soort
22 politiek. Manin noemt het zorgvuldig buiten de verkiezingen houden
23 van kwesties die niet in het parlement aan de orde zijn een kenmerk van
24 parlementaire politiek, terwijl agitatie rond kwesties in verkiezingstijd
25 juist bij partijpolitiek hoort.¹⁰

26 Er was echter nog geen antirevolutionaire partij toen Groen met
27 zijn agitatie begon. Wel was duidelijk dat de afkeer van de openbare
28 school een krachtige samenbindende factor vormde in de brede ortho-
29 doxe kring, die de afkeer van de moderne stroming in de Hervormde
30 Kerk deelde, maar geen vanzelfsprekend gezamenlijk programma kende.
31 Daarom presenteerde Groen voor de Kamerverkiezingen van 1864 en
32 1866 het onderwijs als 'shibboleth', als wachtwoord bij de stembus.¹¹
33 Wie zich achter Groen en zijn geestverwanten wilde scharen – in het
34 geval van Kamerleden aangeduid als antirevolutionairen, maar buiten
35 de Kamer eerder als 'christelijk-historischen' of 'christelijk-nationalen',
36 een onderscheid dat hier wordt overgenomen – moest zijn stem alleen
37 geven aan een antirevolutionaire kandidaat, of bij gebrek daaraan aan
38 een kandidaat die de antirevolutionairen steunde inzake de onderwijs-
39 kwestie.

1 Toen de Utrechtse predikant Abraham Kuyper eind jaren 1860 plan-
2 nen ontvouwde voor de politieke strijd tegen de onderwijswetgeving,
3 kon hij beschikken over een grote potentiële aanhang, die echter sterk
4 verdeeld was over de vraag of de schoolstrijd wel op politiek terrein
5 thuishoorde. De ontwikkelingen die op politiek gebied uiteindelijk
6 meer eenheid brachten en een bepaalde groep orthodoxe protestanten
7 verenigden, brachten verdeeldheid en scheiding binnen een veel bredere
8 groep.¹² Kuyper zag het verenigen echter niet primair als een middel
9 tot verzoening en samenwerking, hij zette organisatie primair in om
10 politieke doelen te bereiken. De vereniging moest een beginsel als basis
11 hebben en aan zuiverheid van dat beginsel haar kracht ontleen.¹³ Dit
12 idee stond haaks op dat van de algemene vereniging. Met de intrede
13 van partijpolitiek verloor deze verenigingsvorm haar vanzelfsprekend-
14 heid.

15
16

17 STELLINGNAME EN POLARISATIE 1860-1869

18

19 Actie-reactie in het verenigingsleven

20 In 1860 werd de Maatschappij (een jaar later omgedoopt tot Vereeni-
21 ging) voor Christelijk-Nationaal Schoolonderwijs (VCNS) opgericht,
22 met als doel de financiële ondersteuning van bijzonder onderwijs. De
23 VCNS was ontstaan vanuit de Amsterdamse Réveil-kring en werd in prin-
24 cipe beschouwd als een vorm van inwendige zending: positief-christelijk
25 onderwijs moest worden ingezet als middel om de natie te herkerstenen.
26 Toch hield het lidmaatschap van de vereniging een stellingname in. Wie
27 voor bijzonder onderwijs koos, zei de christelijke openbare volksschool
28 definitief vaarwel. Om die reden wilden gematigde orthodoxen geen lid
29 worden, want zij hadden nog enig vertrouwen in het uitgangspunt van
30 de wet van 1857. Wat sommigen ook huiverig maakte, was een zinsnede
31 in de statuten. Het VCNS zou scholen steunen die de 'onveranderlijke
32 waarheden' leerden, die met andere woorden dogmatisch onderwijs
33 gaven. Vooral ethisch-irenische predikanten waren terughoudend in
34 een steunbetuiging aan een vereniging die zo'n gevoelig discussiepunt
35 binnen de Hervormde Kerk in haar grondslagen opnam.¹⁴

36 Ondanks die aarzelingen werd de VCNS een grote en belangrijke
37 organisatie waarin vrijwel alle kopstukken van de christelijk-nationale
38 richting vertegenwoordigd waren.¹⁵ Groen van Prinsterer werd als ge-
39 zicht van de schoolstrijd vanzelfsprekend de erevoorzitter, maar het

1 meeste werk werd verzet door voorzitter De Neufville en secretaris
2 Feringa (het hoofd van de Amsterdamsche Haveloozen School). Hun
3 namen vielen eerder als sprekers in een openbare bidstond voor af-
4 schaffing van slavernij, waar ook J. van Eik (enkele jaren later eveneens
5 bestuurslid van de VCNS) het woord had gevoerd.¹⁶ Zij kenden elkaar
6 natuurlijk van veel meer gelegenheden en verenigingen dan alleen de
7 Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering van de Afschaffing der
8 Slavernij: sinds de eerste oprichting van die vereniging in 1842 waren
9 er in orthodoxe kring veel initiatieven genomen, bijvoorbeeld de bij-
10 eenkomsten van de Christelijke Vrienden en evangelisatieverenigingen.
11 Het geeft aan dat de groep bleef samenwerken, ook als de kwesties
12 elkaar afwisselden.

13 De VCNS was in principe geen politieke vereniging, omdat het doel
14 niet de omverwerping van de bestaande schoolwet was. Toch hield het
15 lidmaatschap ook een politieke stellingname in. Dat ondervond Van
16 der Bruggen, die zijn naam aan de Onderwijswet van 1857 had ver-
17 bonden. Toen hij lid wilde worden van de VCNS, werd hem vanuit de
18 vereniging verteld dat dit beschouwd werd als een bewijs van afkeuring
19 van zijn eigen wet, zelfs als een schuldbelijdenis. Daarop trok hij zich
20 terug.¹⁷ Vanaf het begin was de bespreking van de onderwijskwestie op
21 lokaal niveau een verenigingsdoel, naast het inzamelen van geld om
22 het bijzonder onderwijs concreet te steunen. De 'Hulp-Vereenigingen',
23 zoals de afdelingen (net als bij zendingsverenigingen) heetten, gaven
24 als vanzelf

25
26 gestadig aanleiding [...] tot overweging en besprek[ing] van al wat, op
27 het gebied van opvoedkunde en wetgeving, van gewigt is. Welke zijn
28 de vereischten eener Christelijke School? [...] Moet niet, ter wering
29 van ongelooft en bijgeloof, de bij de wet voorgeschreven *onzijdigheid*
30 der openbare school worden verlangd? Is er, in een niet al te verwij-
31 derd verschiet, een begeerlijke wetsherziening verkrijgbaar?¹⁸

32
33 'Deze en dergelijke vragen geraken weldra bij toeneming aan de orde
34 van den dag' en de plaatselijke hulpvereniging van de VCNS was de aan-
35 gewezen plaats om door 'nauwkeurig onderzoek' en 'ernstige beraad-
36 slaging' een antwoord te formuleren.¹⁹ De VCNS speelde daarmee een
37 belangrijke rol in Groens agitatieplannen en het is niet verwonderlijk
38 dat hulpverenigingen zich op lokaal niveau inderdaad met politiek inlie-
39 ten, door zich bijvoorbeeld te bemoeien met de kandidaatstelling voor

1 verkiezingen.²⁰ Ook op algemene ledenvergaderingen van het VCNS
2 werden de ontwikkelingen in de landelijke politiek besproken en zelfs
3 moties over wetsvoorstellen aangenomen.²¹

4 Een derde functie van de vereniging was 'het *populariseren* van het-
5 geen het Volk omtrent de tegenstelling van openbare en Christelijke
6 school behoort te weten'. Het was de bedoeling de openbare school te
7 verzwakken door deze als onchristelijk af te schilderen. De hulpver-
8 eniging moest plaatselijk, in overleg met de Hoofd-Commissie (het
9 landelijke bestuur), 'ligt verstaanbare geschriften' verspreiden en lezin-
10 gen organiseren.²² Vanaf het eerste jaar nam de vereniging een agent in
11 dienst die colporteerde en organiseerde.

12 Op lokaal niveau kon de oprichting van een bijzondere school voor
13 grote spanningen zorgen. Aan de opening van een bijzondere school
14 ging namelijk gewoonlijk een periode vooraf waarin een hulpvereniging
15 van de VCNS de (orthodox-)protestanten de noodzaak ervan duidelijk
16 maakte, geld inzamelde en ervoor pleitte de kinderen van de openbare
17 school te halen en op de nieuwe school te doen. De vrijzinnig-libe-
18 rale elite sprak er schande van dat de nieuwe school werd voorgesteld
19 als 'eene toevlucht uit de gevaren van het openbaar onderwijs' en dat
20 bijvoorbeeld de secretaris van de openbare schoolcommissie naar de
21 nieuwe school overliep, zeker als hij de lijsten van schoolgaande kinderen
22 meenam om leerlingen te werven voor de nieuwe school, waarvan hij
23 dan zelf curator werd, zoals in 1868 in Zeist gebeurde.²³ De oprichting
24 van een School met den Bijbel vormde een zelfbewuste manifestatie van
25 de orthodoxe plaatsgenoten en dat was even wennen. Cynisch, maar
26 ook met een zweem van jaloezie schrijft de liberaal Pieter Haverkorn
27 van Rijswijk over zo'n gebeurtenis:

28
29 Het éclat waarmee de bijzondere school geopend werd, was boven-
30 dien wel geschikt om van haar een hoogen dunk in te boezemen. Er
31 werden speeches gehouden, liederen gezongen, ouders ter bijwoning
32 genoodigd – kortom een feest werd aangericht, dat wel de gedachte
33 moest wekken, hoeveel beter deze bijzondere school zou wezen en
34 vooral hoeveel Christelijker dan de openbare school, waarover geen
35 lawaai werd gemaakt.²⁴

36
37 Voorstanders van de openbare school voelden zich geprovoceerd. Toen
38 in 1866 in het Friese Nijekerk een bijeenkomst werd gehouden om tot
39 de oprichting van een bijzondere school te komen, mengde ook een

1 tegenstander van dit streven zich onder de aanwezigen. Hij tekende
2 op wat de orthodoxe predikant daar vertelde en publiceerde dat in de
3 *Provinciale Friesche Courant*, die al jaren de spreekbuis was van liberale
4 Friezen tegenover de VCNS.²⁵

5
6 De jeugd wordt op de openbare school opgevoed aan de voeten van
7 den vorst der duisternis, er wordt den jeugd vergift toegediend; de
8 openbare school is eene secteschool voor de modernen, de geest en
9 strekking van de leerboekjes in 't algemeen zijn: wij leven in de wereld
10 om te eten en te drinken, te dansen en te springen.²⁶

11
12 De (anonieme) infiltrant was geschokt: 'Hoe moeten wij [...] daarmee
13 aan? – Kan dat alles zoo maar geduld worden?'²⁷ Tegen deze oneerlijke
14 aantijgingen moest protest worden aangetekend.

15 In Friesland ontstond de eerste organisatie met dat doel. In het kiel-
16 zog van de kerkelijke strijd tussen orthodoxen en modernen laaide in
17 deze regio ook de schoolstrijd al vroeg op.²⁸ Orthodoxe predikanten
18 verspreidden gewoonlijk het drukwerk van de VCNS. Dat in deze pro-
19 paganda de openbare scholen als verderfelijk en antichristelijk werden
20 afgeschilderd, wensten de modernistische schoolinspecteurs Frederick
21 Hessel van Beijma thoe Kingma (burgemeester van Engwierum) en
22 Philippus van Blom niet over hun kant te laten gaan. Zij richtten een
23 vereniging op om strijd te voeren tegen de 'agitatiekoorts tegen het
24 openbaar onderwijs'.²⁹ De schoolinspecteurs vormden een nieuwe
25 groep in het onderwijsdebat, die nog veel van zich zou laten horen.
26 Niet hervormde predikanten, maar ambtenaren met een juridische
27 achtergrond namen vanaf 1860 het schooltoezicht op zich. Die wa-
28 ren vaak liberaal, waardoor meer conflicten met bijzondere scholen
29 ontstonden.³⁰

30 Het aan de kaak willen stellen van de manier waarop de strijd door de
31 'christelijk nationalen' werd gevoerd, was de voornaamste reden geweest
32 voor de oprichting van de Vereeniging tot bevordering van het Volks-
33 onderwijs op 12 mei 1866. De vereniging stelde zich tot doel 'voor de
34 rechtbank der algemeene opinie als verdedigers der openbare scholen
35 op te treden'.³¹ In de eerste brochures van de vereniging – overdrukken
36 van stukken die eerst in de *Provinciale Friesche Courant* waren versche-
37 nen – werd veel aandacht besteed aan de agitatie van de tegenstanders
38 van de openbare school.³² Wanneer het publiek eenmaal begreep dat
39 de voorstanders van bijzonder onderwijs 'niet zelden op zeer onedele

1 wijze' te werk gingen, zou het niet meer naar hen luisteren, maar hen
 2 terechtwijzen: 'Neen, zóó behoort het niet! – dat is laag, dat is onedel,
 3 dat is niet christelijk.'³³
 4 'Volksonderwijs', zoals de vereniging al snel ging heten, was tegenover
 5 de 'onedele' agitatie overigens ook niet altijd kalm en bezadigd. In een
 6 moment van zelfreflectie bekende een lid:
 7
 8 wanneer we dan waarneemen 't verminken van feiten, 't verguizen van
 9 sedert tal van jaren hoog gewaardeerde paedagogische beginselen, ja,
 10 dan wordt onze bestrijding wel eens scherper en gebruiken we nu en
 11 dan wel eene uitdrukking die minder passend is. Toch, wanneer dit
 12 soms gebeurd is, dan was 't een gevolg van billijke verontwaardiging,
 13 nimmer van de intentie om te beleedigen of te kwetsen.³⁴
 14
 15 Van meet af aan drongen medestanders erop aan om van het Friese
 16 Volksonderwijs een landelijke vereniging te maken, wat in 1870 zou
 17 gebeuren. De vereniging had toen ruim 1000 leden en zou uitgroeien
 18 tot een belangrijke liberale pressiegroep.³⁵
 19
 20 Zoals de activiteiten van de VCNS de aanleiding vormden voor de op-
 21 richting van Volksonderwijs, vormde de stellingname van de katholieke
 22 Kerk tegen het openbaar onderwijs de aanleiding voor een ongekende
 23 manifestatie vóór de openbare school door de Maatschappij tot Nut van
 24 't Algemeen. Twee maanden na uitvaardiging van het bisschoppelijk
 25 mandement van 1868, dat katholieken in principe verbood openbare
 26 scholen te bezoeken, barstte de jaarlijkse algemene vergadering van het
 27 Nut uit in een 'bijzondere toejuiching' met 'voetgestamp en handgeklap'
 28 toen het hoofdbestuur verklaarde met kracht voor de openbare school
 29 te willen optreden.³⁶ Verscheidene departementen drongen aan op een
 30 krachtige stellingname van het Nut in de schoolstrijd. Het hoofdbestuur
 31 signaleerde enigzins verbaasd een 'vrij algemeene, en van verschillende
 32 kanten luid uitgesproken verwachting, dat de Maatschappij, en in haren
 33 naam het Hoofdbestuur, tegenover de steeds dreigender Schoolweta-
 34 gitatie, aan hare vroeger betoonde belangstelling voor het Openbaar
 35 onderwijs niet ontrouw zal worden.'³⁷
 36 Het hoofdbestuur zag uiteindelijk af van het 'uitlokken van Ver-
 37 eenigingen ter bescherming van het Openbaar onderwijs' en stelde in
 38 plaats daarvan een circulaire op die een belangrijke rol zou spelen in de
 39 onderwijskwestie.³⁸ Het Nut sprak voor zijn doen zeer dreigende taal:

1 mocht het nodig zijn, dan zou het zich in de politieke strijd werpen.
 2 Het hoofdbestuur meende zich
 3
 4 *vooralsnog* van openbare stappen te moeten onthouden, zolang het
 5 niet blijkt dat de kracht van den aanval [op de openbare school]
 6 geëvenredigd is aan het strijdgedruisch, waarmede men dreigt, en
 7 's Lands Hooge Regering zelve niet gedrongen wordt het ingenomen
 8 standpunt te verlaten en het behoud der tegenwoordige wetten op
 9 te geven.³⁹
 10
 11 De kracht van het Nut werd benadrukt. De overwinning kon de vereni-
 12 ging niet ontgaan 'als wij, Leden der Maatschappij, duizenden in getal,
 13 eendragtig de hand blijven houden aan deze treffelijke Instelling' die
 14 het openbaar onderwijs was.⁴⁰
 15 De 297 Nutsdepartementen zorgden voor verdere verspreiding en
 16 bespreking van de circulaire, vaak tijdens speciaal daartoe belegde ver-
 17 gaderingen. Sommige organiseerden zelfs openbare bijeenkomsten,
 18 waar medeburgers tot 'openlijke gedachtenwisseling' werden uitgeno-
 19 digd.⁴¹ Het hoofdbestuur liet weten dat het 259 officiële reacties van
 20 de departementen ontvangen had, die allemaal positief waren. In de
 21 landelijke en lokale pers werd de circulaire uitgebreid besproken.⁴² Uit
 22 de enthousiaste reacties van de departementen spreekt de behoefte aan
 23 dergelijke stellingname.⁴³ Nadat het Nut zich openlijk als verdediger
 24 van de christelijke openbare school had opgeworpen, meldden zich veel
 25 nieuwe leden aan. Tussen 1868 en 1876 groeide het ledental met een
 26 kwart.⁴⁴ Diverse departementen spoorden het hoofdbestuur aan tot
 27 meer: adressen aan het parlement, manifesten aan de natie, buitenge-
 28 wone algemene vergaderingen of ruime verspreiding van traktaatjes.⁴⁵
 29 Het hoofdbestuur besloot voorlopig alleen dat laatste te doen en liet
 30 de Amsterdamse onderwijzer en hoofdbestuurslid van het Nederlandsch
 31 Onderwijzers Genootschap Willem Degenhardt een serie traktaatjes
 32 schrijven, die begin 1869 verscheen onder de titel *De vriendenkring te*
 33 *Vlasdorp*. Omdat de tekst bedoeld was als overzicht van het publieke
 34 debat over het onderwijs, biedt het inzicht in de voorstelling die binnen
 35 het Nut daarvan leefde. De titel is al meteen kenmerkend: het debat
 36 wordt voorgesteld als een samenspraak tussen vrienden, te weten de
 37 notabelen van het fictieve Vlasdorp. In het eerste deel bespreken de
 38 dokter, de onderwijzer, de landeigenaar (tevens wethouder) en de be-
 39 lastingontvanger de kwestie bij de onderwijzer thuis, in een bij uitstek

1 harmonieuze setting. 'Een winteravond heeft toch altijd iets aantrek-
2 kelijks. Als de kachel flink brandt en de lamp opgestoken is, de luiken
3 gesloten en de stoelen bijgeschoven zijn, dan gevoelt men eerst recht, dat
4 een mensch een gezellig wezen is.' Onder het genot van een pijp trachten
5 ze de onderwijskwestie objectief en van alle kanten te beschouwen.⁴⁶

6 De tegenstanders van openbaar onderwijs horen niet bij de vrienden-
7 kring. Hun ideeën wordt indirect weergegeven. De belastingontvanger
8 vertolkt bijvoorbeeld de mening van zijn schoonvader die 'vrij sterk, zo-
9 als men zegt, naar den ouden kant overhelt', wat hem herkenbaar maakt
10 als orthodox-protestant. De katholieke positie wordt, op een korte ver-
11 wijzing naar het bisschoppelijk mandement na, geheel genegeerd.⁴⁷ De
12 tegenstanders van de wet van 1857 zijn dus geen gesprekspartners, maar
13 worden als 'agitateurs' beschouwd.

14 De aanwezigen vertrouwen elkaar hun zorgen toe over de school-
15 wetagitatie.

16

17 De agitateurs zijn begonnen te spreken, eerst van eene eerbiedwaar-
18 dige kleine minderheid [van gewetensbezwaarden]; daarna van dui-
19 zenden, straks komen ze met tienduizenden, altijd in opklimmende
20 reeks. En het is zoo; door het onvermoeid aanwenden van allerlei
21 middelen, middelen die niet altijd het daglicht kunnen velen, is het
22 hun gelukt een tamelijk getal medeklagers te krijgen, die op hun
23 wachtwoord gereed zullen zijn den noodkreet aan te heffen, des
24 noods adressen met en zonder kruisjes te teekenen.⁴⁸

25

26 De dokter meent dat het gelukkig altijd mogelijk is in hoger beroep te
27 gaan tegen de aantijgingen van de 'agitateurs'. 'Dat beroep is een beroep
28 op het denkend, op het best gedeelte der natie, op de kern van ons volk.
29 [...] Maar weet ge wat in dit geval ongelukkig is? Het denkend gedeelte
30 is tevens over het algemeen het zwijgend gedeelte.'⁴⁹ Triomfantelijk
31 verzekeren de anderen de dokter dat het Nut nu ook stelling heeft ge-
32 nomen. De onderwijzer gaat de circulaire boven halen, zodat ze hem
33 samen kunnen lezen. "Bravo," roept de dokter, "we steken dan in dien
34 tusschentijd nog eens versch op."

35 Als het stuk is voorgelezen, blijkt hij teleurgesteld: 'de circulaire is
36 naar mijn begrip niet kras genoeg. Die agitateurs moesten, als ik mijn
37 zin had, daarin eens flink rechts en links krijgen; – ze hebben lang ge-
38 noeg de praats alleen gehad.' Maar de schoolmeester is tegen 'grieven
39 en beleedigen'. 'Zodoende zou men aan deze zijde in dezelfde fout

1 vervallen als die wij verwijten aan de bestrijders der Volksschool.⁵⁰ Het
2 Nut zag het belang van stellingname in, maar probeerde zorgvuldig 'de
3 bitse redeneertrant en apodictische toon' te vermijden.⁵¹ De strijd moest
4 met beschaafde middelen gevoerd worden.

5 Ondanks de gematigde toon baarde de circulaire van het hoofdbe-
6 stuur 'nog al algemeen opzien'. Vriend en vijand beschouwden haar als
7 'hoogst opmerkelijk' en 'hoogst gewichtig'.⁵² Zowel in katholieke als
8 in orthodox-protestantse kring beschouwde men de stellingname van
9 het Nut als een openlijke oorlogsverklaring. Sinds het verschijnen van
10 de Nuts-circulaire, schreef een katholieke hoofdonderwijzer in 1869,
11 werd er in de pers onophoudelijk aandacht aan besteed.

12

13 Het getal 14 000 [Nuts]leden schemert de courantelezers gedurig voor
14 de oogen en kennelijk wordt dat getal zoo dikwijls herhaald, om een
15 indruk van buitengewone kracht te geven. En toch wat maken 14 000
16 leden tegenover de 1,291,503 Katholieken, de 75,229 Christelijk
17 afgescheidenen en de duizendtallen geloovige Protestanten, die vol-
18 strekt niet eenstemmig met de *Nuts-mannen* denken.⁵³

19

20 Met andere woorden: wanneer het Nut in de onderwijskwestie argu-
21 menten van kwantiteit ging gebruiken, zou het de strijd zeker gaan
22 verliezen.⁵⁴

23 Opmerkelijk was de wisselwerking tussen de stellingname van het
24 Nut en protesten tegen de schoolwet vanuit de christelijk-nationale
25 beweging. Groen had zijn politieke eisen samengevat in *Ons Schoolwet-*
26 *program*, een stuk dat besproken werd door alle 'christelijke bladen' en
27 hulpverenigingen van de VCNS en daarnaast via agitatie in brede kring
28 onder de aandacht gebracht werd. *Ons Schoolwet-program* was een po-
29 litieke stellingname tegenover het regeringsbeleid, maar tegelijkertijd
30 belangrijk als statement tegenover het Nut. In de woorden van Groens
31 vertrouweling M.D. van Otterloo was het stuk 'een punt waarom we
32 alle krachten kunnen vereenigen, ook een steunpunt voor eene con-
33 trademonstratie tegen het Nut'.⁵⁵ Hier wordt de dynamiek tussen de
34 verenigingen goed duidelijk: de reactie van het Nut op de agitatie tegen
35 de openbare school werd op haar beurt weer aanleiding voor een 'con-
36 trademonstratie' van de VCNS.

37 Groen bepleitte de aanneming van zijn schoolwetprogram door de VCNS
38 in een brochure aan de hulpverenigingen. Door het standpunt aan een
39 organisatie te koppelen, zouden de eenheid en kracht van de christelijk-

1 nationale beweging vergroot worden. Het programma was ‘een vlag’
2 waaronder de politieke strijd gevoerd moest worden, en de vereniging
3 was het leger. Voorwaarde was het creëren van een afbakening tussen de
4 conservatieven en de antirevolutionairen, het versmallen van de groot-
5 protestantse beweging die in 1853 de Aprilbeweging had gevormd.⁵⁶
6 Niet alle VCNS-leden wilden echter van hun vereniging een vereniging
7 tot afschaffing van de Schoolwet van 1857 maken. Over een openlijke
8 politieke stellingname waren de meningen verdeeld. Om een scheuring
9 te voorkomen werd in 1870 geen VCNS-jaarvergadering gehouden, maar
10 voorgesteld de politieke actie te voeren ‘op een a-part gecreëerd terrein.’⁵⁷
11 Hierin zou vanaf 1872 het Antischoolwetverbond voorzien.

12 Eind jaren 1860 was Kuiper echter al aan het nadenken over orga-
13 nisatie van de christelijk-nationale richting. De stellingname van het
14 Nut was voor hem een godsgeschenk. Hij citeerde de circulaire in zijn
15 geheel in *De ‘Nuts’-beweging*, een brochure van meer dan tachtig pa-
16 gina’s. Uit het ‘oorlogs-manifest’ van het Nut bleek ‘schitterender dan
17 ooit de onhoudbaarheid van de “Nuts”-dogmatiek’; ze bewees dat het
18 Nut niet algemeen was, maar gewoon een partij zoals andere. Met het
19 uitgeven van deze circulaire waren de belangrijkste uitgangspunten van
20 het Nut, te weten neutraliteit in politieke en religieuze zaken, blijkbaar
21 opgegeven. Want ‘hoe men nu een partij kan bestrijden, zonder zelf
22 partij te kiezen, vat ik niet.’ Een “Nuts”-beweging dus, een “Nuts”-agi-
23 tatie tegen [de] “kerkelijke” beweging over geplaatst.’⁵⁸ Hij schilderde
24 de kracht en de strijd lust van deze ‘georganiseerde macht’ in schrille
25 kleuren. ‘Het “voorwaarts” wordt nog tegengehouden, en alleen op
26 wapening aangedrongen. Men make al vast de schutterbataljons der
27 departementen mobiel.’ Met deze circulaire toonde het Nut niet alleen
28 haar partijdigheid, het was ook ‘een geduchte klauw [...] die straks tegen
29 het Christelijk Nationaal onderwijs zal worden uitgestoken.’⁵⁹

30 Kuiper beschouwde wel met bewondering en speciale interesse de
31 ‘echt-hollandsche, nationale’ organisatievorm van het Nut. Vooral de au-
32 tonomie van de afdelingen ten opzichte van het centrale bestuur achtte hij
33 cruciaal, omdat die de leden activeerde. ‘Hoe schrap we ons uit christelijk
34 oogpunt ook tegen de maatschappij van het Nut overstellen, [...] voor
35 zooveel de wijze van inrichting betreft, kunnen onze christelijke instellin-
36 gen zeker niet beter doen, dan bij datzelfde “Nut” ter school gaan.’⁶⁰ Het
37 VCNS met zijn zelfstandige en actieve hulpverenigingen leek niet toevallig
38 al sterk op het Nut. Ook Groen had de organisatiestructuur van het Nut
39 bij de oprichting van de VCNS in 1860 ten voorbeeld gesteld.⁶¹

1 **27 oktober 1869: de stellingen betrokken**

2 De polarisatie die tijdens en door de schoolstrijd ontstond, maakte het
3 haast onmogelijk het 'juste milieu' op te zoeken. Kleur bekennen en
4 positie bepalen ten opzichte van anderen werden noodzakelijk geacht.
5 Dit had tot gevolg dat de algemene vereniging, die immers de politieke
6 en religieuze verschillen tussen leden ondergeschikt maakte aan het
7 gezamenlijke doel, niet langer de vanzelfsprekende verenigingsvorm
8 was. Partijdige single-issue organisaties en later zelfs politieke partijen
9 waren het alternatief. Zelfs degenen die partijpolitiek verafschuwden
10 en wilden vasthouden aan de algemene verenigingsvorm, merkten dat
11 de tijden veranderd waren. Dat binnen de gepolariseerde verhoudingen
12 de vorm van de algemene vereniging niet meer (goed) werkte, blijkt
13 ook uit de korte geschiedenis van het Nederlandsch Schoolverbond.
14 De onderwijskwestie was zo explosief dat het zelfs onmogelijk bleek
15 een ordelijke oprichtingsvergadering te houden.

16 Het Nederlandsch Schoolverbond had in eerste instantie tot doel
17 leerplicht in Nederland in te voeren. Initiatiefnemers waren de gebroe-
18 ders Dirk en Pieter Harting, de eerste doopsgezind predikant te Enkhui-
19 zen, de tweede hoogleraar natuurwetenschappen te Utrecht.⁶² Tijdens
20 een reis door Pruisen waren ze op het idee van leerplicht gekomen, om
21 het schoolverzuim tegen te gaan. Het doel was dus wetswijziging, maar
22 de broers benadrukten dat zij geen politieke bedoelingen hadden. Ze
23 hadden zelfs de oprichting van de vereniging uitgesteld om de schijn
24 te vermijden invloed op de Tweede-Kamerverkiezingen van juni dat
25 jaar te willen uitoefenen, 'en zóó eene politieke kwestie met eene zui-
26 ver maatschappelijke te verwarren'. Hiermee namen ze afstand van de
27 partijpolitieke agitatie rond de verkiezingen van bijvoorbeeld Groen.
28 Leerplicht was een omstrede kwestie en over onderwijs werd verschil-
29 lend gedacht, maar de vereniging was neutraal, zodat voorstanders van
30 zowel openbaar als bijzonder onderwijs lid konden worden.⁶³

31 Over aandacht voor hun initiatief hadden ze niet te klagen. De daar-
32 opvolgende weken ontmoette hun plan zowel krachtige bijval als felle
33 kritiek. Vooral het streven naar 'schoolplichtigheid' leek eensgezinde
34 organisatie in de weg te staan. De gebroeders Harting bleken gevoelig
35 voor de pressie die persoonlijk en door de conservatieve en liberale pers
36 op hen werd uitgeoefend. 'Minstens 9/10 der stemhebbende lui [zijn]
37 daartegen en velen zoo heftig, dat de geheele zaak gevaar loopt in duigen
38 te vallen, wanneer wij slechts iets deden wat den schijn heeft van haar
39 te willen invoeren,' schreef Pieter Harting bezorgd aan zijn broer.⁶⁴ De

1 enthousiaste adhesiebetuigingen van de ‘vurigste der voorstanders’ van
2 leerplicht stemden hem evenmin vrolijk. Zij leken de neutrale kleur van
3 de vereniging ernstig te bedreigen. ‘Om den uit de verte dreigenden
4 storm zoo mogelijk te bezweren’ krabbelden ze vlak voor de oprich-
5 tingsvergadering terug en verklaarden publiekelijk dat leerplicht toch
6 niet het doel van de vereniging zou zijn.⁶⁵

7 Op de oprichtingsvergadering, 27 oktober 1869, zou blijken wat het
8 karakter van de toekomstige vereniging zou worden. De schoolstrijd
9 werd hier concreet en persoonlijk. Niet eerder was er een gelegenheid
10 geweest waarbij vertegenwoordigers uit bijna alle kampen aanwezig
11 waren (de katholieken waren hier niet vertegenwoordigd). De aanwe-
12 zigen waren zich ervan bewust ‘hoe eigenaardig pikant een vergadering
13 beloofde te worden, waar de strijders in de schoolquaestie elkander zou-
14 den ontmoeten’.⁶⁶ Ze hadden wellicht elkaars brochures gelezen, maar
15 zagen nu voor het eerst de gezichten achter de auteursnamen. Daarnaast
16 werd duidelijk dat de onderwijskwestie over meer ging dan openbaar
17 en bijzonder onderwijs. In Kuypers woorden werd er op deze vergade-
18 ring een dubbele strijd gestreden, te weten ‘die der *democratie* tegen het
19 *liberalisme*, en die van de *vrije* tegen de *staatsschool*’.⁶⁷

20 De concertzaal van het Utrechtse Gebouw voor Kunsten en Weten-
21 schappen was gevuld met bijna 400 mannen uit heel Nederland. Onge-
22 veer een kwart van hen was onderwijzer, verder waren er veel schoolin-
23 specteurs, leraren, juristen en predikanten. Een groot deel bestond uit
24 vertegenwoordigers van verenigingen: het Friese Volksonderwijs, de
25 VCNS, Nutsdepartementen, het Nederlandsch Onderwijzers Genoot-
26 schap, plaatselijke schoolcommissies en de Maatschappij ter Bevordering
27 van Nijverheid.⁶⁸ Zij zaten in een zaal die op deze ‘met sneeuw dreigende
28 oktoberdag’ vrij donker was. Naarmate de debatten heftiger en grim-
29 miger werden, nam de duisternis nog toe.⁶⁹

30 Op het podium zaten de gebroeders Harting en hun vertrouweling,
31 de jonge liberaal Wilco Julius van Welderen Rengers. Naast hen zaten
32 de ondertekenaars van de tweede, gematigde verklaring, onder wie de
33 liberalen Jacques Fruin (net voorzitter af van het Anti-dagbladzegel-
34 verbond), R. van Rees en M.P. Lindo van het tijdschrift *De Spectator*,
35 en vijf conservatieven, onder wie voormalig minister van Financiën H.J.
36 van der Heim.

37 Kuyper zat met zijn medestanders van de VCNS in een hoge bank
38 aan de rand van de zaal.⁷⁰ De avond daarvoor had hij met een aantal
39 VCNS-leden een motie opgesteld tegen leerplicht, omdat die, bij gebrek

1 aan bijzondere scholen, tot 'gewetensdwang' zou kunnen leiden. Ze
2 hadden afgesproken dat alle VCNS-leden zich aan de vereniging zouden
3 onttrekken wanneer deze motie niet zou worden aangenomen. Geza-
4 menlijk zouden ze de vergadering verlaten wanneer een van hen daartoe
5 het teken gaf.⁷¹

6 De VCNS-mannen waren niet de enigen die een motie hadden voor-
7 bereid. Op een van de voorste rijen zat Otto Verhagen, een andere
8 hoofdrolspeler in deze vergadering. De radicaal-liberale Goese onder-
9 nemer, vrijdenker en lid van Provinciale Staten van Zeeland, wilde het
10 tegenovergestelde van de VCNS-delegatie: de garantie dat de nieuwe
11 vereniging wél leerplicht als doel zou opnemen in haar statuten. Een
12 motie daartoe had hij aan de ingang van de zaal uitgereikt.⁷²

13 Pieter Harting was geroerd door de hoge opkomst. Het tekent Har-
14 ting, een liberaal van de oude stempel, dat hij eendracht wist te ontwa-
15 ren in deze unieke ontmoeting van verklaarde tegenstanders. Hij sprak
16 voordat de vergadering begon:

17
18 Voorwaar, het is een treffend, een hartverheffend schouwspel, dat
19 zich thans aan onze blikken aanbiedt, een, zooals voorzeker schaars
20 ergens aanschouwd is. Een groot aantal mannen, van zeer uiteen-
21 loopende richting op het gebied van staatkunde en godsdienst, zit
22 hier eendrachtelijk samen. Zij hebben voor het oogenblik hunne
23 twisten vergeten, hunne partijschappen buiten gindsche deur gela-
24 ten, en wenschen de handen in een te slaan, alleen met het ééne doel
25 voor oogen: opheffing van de lagere volksklassen uit den staat van
26 onwetendheid.⁷³

27
28 Hij was echter te optimistisch. De onenigheid begon al toen de voorzit-
29 ter, onderwijsinspecteur L. Mulder, voorstelde de moties over leerplicht
30 later in de vergadering te behandelen, bij het punt 'middelen'. Hij wilde
31 hiermee voorkomen dat al direct de knuppel in het hoenderhok gewor-
32 pen werd. Kuyper nam hier geen genoegen mee. Hij gaf de voorzitter
33 beslist te kennen dat hij 'in de gelegenheid wenscht gesteld te worden
34 om de wenschen van hem en zijne geestverwanten [...] reeds dadelijk
35 ter sprake te brengen'. Hij wilde wel proberen Hartings wens te vervul-
36 len dat

37
38 alle verdeeldheid buiten gindsche deuren mocht blijven, maar dan
39 mocht daar toch ook de eisch der oprechtheid tegenover worden

1 gesteld, dat men, alvorens zich tot onderlinge samenwerking te ver-
2 binden, wist wat men aan elkaar had. Wat hem en de zijnen betrof,
3 zij hadden den mannelyken moed zich aan de zijde der oprichters
4 van het verbond te scharen, doch wenschten daarom geen afstand te
5 doen van hunne overtuiging, en zich het recht voor te behouden om
6 de beginselen van het schoolverbond aan de hunne te toetsen.

7
8 Hierop diende zowel hij als Verhagen hun tegengestelde moties in. Kuy-
9 per lichtte de VCNS-motie toe. Mocht leerplicht onvermijdelijk zijn,
10 dan moest het Schoolverbond voorafgaande aan de invoering daarvan
11 de 'algeheele vrijmaking der school' eisen.⁷⁴ Hij benadrukte dat hij zijn
12 amendement niet tegenover dat van Verhagen stelde, 'daar hij voor zich,
13 op zekere voorwaarden, tot invoering der schoolplichtigheid zou kun-
14 nen medewerken'.⁷⁵ Politieke onderhandelingen dus, waar de zaal met
15 afkeuring op reageerde. Vrijdenker Hartogh Heijs van Zouteveen ver-
16 weet Kuyper een '*monsterverbond*' met het Schoolverbond na te streven,
17 dat hij voor zijn karretje zou willen spannen om de wet van 1857 af te
18 breken.⁷⁶ Kuyper kreeg onverwacht bijval van de radicaal-liberale filo-
19 soof C.W. Opzoomer, een collega van Pieter Harting en een verklaard
20 voorstander van leerplicht. Hij betoogde dat het inderdaad van belang
21 was om te weten wat men aan elkaar had. 'Wij staan thans voor een
22 duidelijk schibboleth, en handelen slechts praktisch door het twistpunt
23 tot beslissing te brengen.'⁷⁷ Daarom diende hij een motie van orde in,
24 om eerst de motie-Verhagen in stemming te brengen, die zou uitmaken
25 of leerplicht het doel van Schoolverbond zou zijn.

26 De voorzitter lijkt door de drie moties hevig in verwarring te zijn
27 gebracht. Hij verloor langzaam maar zeker de controle over de verga-
28 dering. Mulder was niet de eerste keus geweest om te presideren, maar
29 anderen hadden het voorzitterschap van zo'n beladen vergadering niet
30 aangedurfd.⁷⁸ Door een 'onbegrijpelijk verzuim' was vooraf niet vast-
31 gesteld hoe een eventuele stemming zou moeten worden uitgevoerd.
32 Kuyper beschrijft de wanorde waarin het stemmen over de motie van
33 orde ontaardde:

34
35 Zitten en opstaan gaf geen beslissing. Het aflezen der namen was
36 schier ondoenlijk. Men besloot eindelijk, dat een der partijen de zaal
37 verlaten zou, om, op de wijze van het Engelsche parlement, door
38 telling te beslissen. Maar ook nu deed de voorzitter den misgreep,
39 om hen die voor de motie waren, verreweg de meerderheid, de zaal

1 te doen verlaten, en zoo kostte de ongelukkige, volstrekt doellooze
2 motie der vergadering een half uur van haar zeer kostbaren tijd.⁷⁹

3

4 De motie-Opzoomer werd aangenomen, de vergadering moest zich
5 uitspreken over de leerplicht.

6 De gemoederen waren inmiddels verhit. In het debat dat aan de vol-
7 gende stemming voorafging, nam secretaris Feringa van de VCNS het
8 woord. Toen hij begon te spreken over 'gewetensvrijheid, de uitnemend-
9 ste aller uitnemendheden', werd hem door een oorverdovend getrappel
10 en gefluit het spreken onmogelijk gemaakt. Het officiële verslag vermeldt
11 'teekenen van goed- en afkeuring bij de vergadering; de Voorzitter ver-
12 zoekt den heer Feringa zich niet op het terrein der schoolwetkwestie
13 te begeven'. Kuypers is wat uitbundiger in zijn sfeertekening van het
14 incident:

15

16 Maar nauwelijks had de spreker het denkbeeld van gewetensvrijheid
17 uitgesproken, of er ontstond een stormachtige beweging in de verga-
18 dering, die aan de orgiën der Parijsche volksmeetings deed denken.
19 Telkens moest de spreker zwijgen. De voorzitter meende zelfs het
20 woord hem niet te kunnen laten, en niet dan moeielijk slaagde de
21 heer Feringa er in zijn manlijk protest uit te spreken.⁸⁰

22

23 Anthony Moens, een hervormd predikant die vanaf 1866 liberaal
24 Tweede-Kamerlid was en tevens verklaard voorstander van leerplicht,
25 stelde voor de discussie af te breken met als argument 'dat ieder in de
26 vergadering met eene vaste overtuiging was gekomen, van welke hij door
27 de discussie niet zou worden teruggebracht'.⁸¹ Deze voorstelling van
28 debat (de uitkomst ligt van tevoren vast) hoort bij partijpolitiek, die
29 met de schoolstrijd ook het verenigingsleven verdeelde en oude vormen
30 onbruikbaar maakte.

31 De motie-Verhagen om leerplicht doel van het Schoolverbond te
32 maken werd afgestemd met 42 stemmen voor en 217 tegen. Maar de
33 duidelijkheid die dit gaf, bracht de rust niet terug. De voorzitter, en met
34 hem vele aanwezigen, ging ervan uit dat Kuypers zijn motie zou laten
35 vallen nu leerplicht niet het doel van de vereniging zou zijn. Dat hij die
36 toch handhaafde, maakte velen 'baloorig'. Kuypers moest de motie echter
37 wel in stemming brengen, omdat hij op deze vergadering was gekomen
38 om demonstratief te vertrekken. Zo kon hij voor iedereen zichtbaar het
39 algemene karakter van het Schoolverbond betwisten. Al in 1867 had

1 hij opgeroepen ook in de keus voor een vereniging het beginsel voorop
2 te stellen. Hij was in 1869 al enkele jaren bezig in felle pamfletten de
3 valsheid van het harmoniemodel aan te tonen, en het is ondenkbaar
4 dat hij hier een serieuze poging kwam doen tot samenwerking met het
5 Schoolverbond, dat voor hem op één lijn stond met het gehate Nut.⁸²

6 Bij Kuypers woorden ter verdediging van de motie waren afkeurende
7 geluiden uit de zaal opgestegen en bij zijn dramatische slotakkoord liep
8 de vergadering helemaal uit de hand. Kuiper voorspelde 'dat er door de
9 schoolplichtigheid misschien eenige misdadigers minder in de gevange-
10 nis komen, maar dat het Verbond die slechts zal hebben leeg gemaakt,
11 opdat hij en de zijnen er ingaan.'⁸³ Deze opmerking wekte grote veront-
12 waardiging. Er klonk in de zaal een 'onstuimig rumoer, dat aan woede
13 denken deed'. Verhagen – teleurgesteld dat zijn motie door een grote
14 meerderheid was afgestemd – keerde zich zelfs van zijn zitplaats vooraan
15 in de zaal om en riep, zwaaiend met zijn hoed, de vergadering luidkeels
16 toe blijk te geven van haar afkeuring. Op Verhagens oproep 'kwam er eene
17 beweging in de vergadering', 'ja men zegt, dat de doffe kreet gehoord
18 werd: *Sla hem dood*. De voorzitter zag zich genooddaakt in te grijpen en
19 Verhagen 'over verbreking der parlementaire regelen [te] kastijden'.⁸⁴

20 Pieter Harting probeerde de gemoederen tot bedaren te brengen. In
21 een emotionele oproep aan Kuiper en de zijnen zich niet aan de ver-
22 eniging te onttrekken, benadrukte hij dat 'er nog eerlijkheid en goede
23 trouw in de wereld zijn. [...] Men koestert vrees voor gevaren, die nu
24 althans nog geheel denkbeeldig zijn. Waarom dan elkander niet liever
25 met vertrouwen tegemoet gekomen? Waarom zich niet verlaten op de
26 eerlijkheid van elkanders bedoelingen?' Kon Kuiper niet op proef lid
27 van de vereniging worden en pas vertrekken als er iets was gebeurd dat
28 zijn wantrouwen rechtvaardigde?

29 Geen reactie. Een hoofdelijke stemming over de motie-Kuiper bleek
30 niet nodig, daar die slechts door een minderheid werd gesteund. Kuiper
31 verliet hierop de zaal, terwijl hij het Schoolverbond veel succes wenste
32 bij zijn strijd. Hij werd volgens het officiële verslag gevolgd door 'eenige
33 andere heeren', volgens eigen zeggen door 'omstreeks een honderdtal'
34 geestverwanten, 'in de smartelijke, maar onafwijsbare bewustheid, dat
35 onze tegenstanders ons geen recht *willen* doen ervaren, en dat de waar-
36 borg voor gewetensvrijheid zelfs ons door de tegenpartij niet wordt
37 gegund'.⁸⁵

38 Na de rumoerige debatten, chaotische stemmingsronden en het the-
39 atrale vertrek van Kuiper was de vergadertijd om. Besloten werd in een

1 avondzitting de middelen van het Schoolverbond tegen schoolverzuim
2 te behandelen. De orthodox-protestantse Zeister predikant Th.H. Na-
3 huys werd de held van de vergadering. Omdat hij niet met Kuyper was
4 meegegaan, maar diens vertrek afkeurde en zei zelf vertrouwen te heb-
5 ben in de goede bedoelingen van het Schoolverbond, mocht hij een
6 daverend applaus in ontvangst nemen.⁸⁶

7
8 De stormachtig verlopen vergadering werd uitgebreid besproken in de
9 pers. Wie had er schuld aan het ontaarden van de vergadering en aan het
10 vertrek van Kuyper?⁸⁷ Deze vraag werd, afhankelijk van de positie die de
11 krant of publicist in het politieke spectrum innam, verschillend beant-
12 woord. Kuyper bundelde eind 1869 zijn eigen commentaar, dat eerder
13 was verschenen in kerkelijk weekblad *De Heraut*, en andere perscom-
14 mentaren die hem vrijpleitten onder de titel *De Christelijk-Nationalen*
15 *op de vergadering van Het Schoolverbond*. Kuypers 'Utrechtse Secession'
16 (afscheidingsbeweging) en 'het incident Nahuys'⁸⁸ werden door alle
17 persaandacht belangrijke symbolen voor de politiek-maatschappelijke
18 verdeeldheid die op de vergadering manifest en daardoor in zekere zin
19 definitief geworden was.

20 Jaren later kon Kuyper zonder nadere uitleg verwijzen naar 'de be-
21 kende vergadering van Schoolverbond'.⁸⁹ Ook in liberale kring werd
22 deze vergadering tot een historische gebeurtenis. Nog decennia later
23 herinnerden liberalen zich hoe op de stormachtige oktoberdag het weer
24 buiten en de sfeer binnen in volkomen overeenstemming waren: 'De
25 beraadslaging nam gaandeweg in heftigheid toe; het daglicht werd door
26 een hevige sneeuwbus belet in de zaal door te dringen. Men zou het
27 gaslicht moeten ontsteken.' Maar precies op het moment dat Kuyper en
28 zijn 'partijgenooten' vertrokken, 'brak eensklaps een vriendelijke zon-
29 nestraal door het vallicht der zaal; de opgewektheid, daardoor uitgelokt,
30 liet zich luid en algemeen gelden'.⁹⁰

31 Het moet Pieter Harting gespeten hebben dat Kuyper naar aanleiding
32 van de rumoerige oprichtingsvergadering kon schrijven dat gebleken was
33 'hoe op een meeting van Holland's fatsoenlijk publiek, nog niet zoo als in
34 Frankrijk, maar toch reeds al te duidelijk, de geesten beginnen op te brui-
35 sen, zoodra men het heilige noemen durft'. Het gaf Kuyper aanleiding te
36 concluderen dat door het vertrek van de christelijk-nationalen 'de neutrale
37 vlag onze tegenstanders van meet af uit de handen is gewrongen'.⁹¹

38 Harting verzette zich tegen deze zienswijze. Hijzelf, en anderen met
39 hem, bleven geloven in een algemene vereniging. Een aantal orthodoxen

1 en radicaal-liberalen bleven lid. De oprichter van het Schoolverbond
2 lijkt een week na de vergadering te hebben berust in het gebeurde. 'Met
3 de clericalen, d.i. Ultramontanen en lieden als Kuyper c.s., is niets uit-
4 terigten. Zij willen alleen heerschen, niet zamengaan,' schreef hij aan zijn
5 broer Dirk.⁹² Hij keurde ook het heftige optreden van enkele radicaal-
6 liberalen op de vergadering af. Maar rasoptimist Pieter Harting zag uit
7 die hoek geen gevaar voor de toekomst van zijn Schoolverbond.

8
9 Gelukkig, dat het aantal van zulke pseudo-liberalen gering is, want
10 zij zouden anders in staat zijn de beste zaken te bederven. Ik [...]
11 vertrouw dat, indien wij eenvoudig, rustig voortgaan, zonder ons te
12 storen aan de lieden van de uiterste regter- of linker zijde, de gema-
13 tigten die het centrum vormen wel zullen zegevieren.⁹³

14
15 Zijn optimisme bleek ook nog uit zijn voorspelling dat het Schoolver-
16 bond voor het einde van 1870 20 000 leden zou tellen.⁹⁴

17 Harting zou teleurgesteld worden. Eind 1870 telde de vereniging
18 een kleine 6000 leden. Het Schoolverbond koos uit voorzichtigheid
19 voor halfslachtige bestrijdingsmiddelen tegen het schoolverzuim. Bij
20 het definitief vastleggen van de statuten bleek dat het Schoolverbond
21 teruggreep naar oude middelen tot persoons Hervorming (beloning bij
22 schoolbezoek) en patronageachtige maatregelen (huisbezoek). Zelfs
23 een onderzoek naar de mogelijkheid van leerplicht bleef de eerste jaren
24 uit.⁹⁵ Het vooruitstrevender Friese Volksonderwijs concludeerde dat het
25 Schoolverbond 'velen in den lande bitter teleurgesteld' had.⁹⁶

26 Otto Verhagen, die op de oprichtingsvergadering van het Schoolver-
27 bond luidruchtig het standpunt van de radicaal-liberalen had verwoord,
28 deed enkele weken nadien een voorstel tot oprichting van een nieuwe
29 vereniging tot 'bescherming en handhaving der openbare (neutrale)
30 school tegen hare openbare en geheime vijanden'. Een jaar eerder had
31 hij eenzelfde voorstel ook al eens gedaan op een drukke meeting, belegd
32 door de Gorinchemse liberale kiesvereniging Burgerpligt, naar aan-
33 leiding van de Nuts-circulaire. Voor- en tegenstanders bespraken daar
34 de wet van 1857, maar voelden niet veel voor Verhagens idee die wet
35 tegen haar vijanden te beschermen door een 'Schoolwet-Verbond' op
36 te richten. Om in de schoolstrijd zoveel mogelijk mensen te kunnen
37 mobiliseren, aldus Verhagen, was de toekomst aan een vereniging met
38 een lage contributie van bijvoorbeeld 25 cent per jaar.⁹⁷

39

De christelijk-nationale beweging

De liberalen richtten geen schoolwetverbond op. In 1872 zag aan orthodox-protestantse zijde echter wel een Antischoolwetverbond het licht. Dit was een echte afschaffersvereniging: artikel 194 van de grondwet en de meest aanstootgevende delen uit de Onderwijswet van 1857 moesten verdwijnen. Ieder die daarmee instemde, kon lid worden tegen een contributie van slechts 50 cent per jaar.⁹⁸

Het Antischoolwetverbond is in verschillende studies over het ontstaan van de ARP als iets nieuws opgevoerd. Oprichter Jacob Voorhoeve zou door zijn bijzondere kennis van de Britse politiek in het algemeen en de Anti-Corn Law League in het bijzonder met deze vernieuwende verenigingsvorm bekend zijn.⁹⁹ Dit type vereniging was echter vrij algemeen bekend onder burgers die in politieke zaken geïnteresseerd waren, hetzij door buitenlandse voorbeelden, hetzij door het optreden van de Nederlandse single-issue organisaties.¹⁰⁰ Het is waarschijnlijk dat de Rotterdammer Voorhoeve, die actief betrokken was bij de antisla vernij- en drankbestrijdingsbeweging, ook met het succesverhaal van het Anti-dagbladzegel-verbond goed bekend was. Het Antischoolwetverbond lijkt in veel op dit laatste verbond. Toch vervulde het Antischoolwetverbond wel een bijzondere functie. Het was enerzijds een ad-hoc vereniging, opgericht uit verontwaardiging over een misstand die afgeschaft moest worden, maar fungeerde anderzijds als voertuig om voor een bestaand programma tegelijkertijd meer maatschappelijk draagvlak en directe politieke steun te verwerven. Het verbond hoefde sympathie voor zijn streven en een achterban niet van de grond af op te bouwen.

Ondanks pogingen tot een centrale antirevolutionaire coördinatie van de landelijke verkiezingscampagnes van 1869 en 1871, waarin de zelfstandigheid tegenover de conservatieven het centrale punt was geweest, boekten de antirevolutionairen op zijn zachtst gezegd nog geen grote successen bij de Kamerverkiezingen. Wel ontwikkelde de richting een steeds beter afgebakend politiek programma. Na Groens 'Schoolwet-program' van 1869 publiceerden de redacteurs van zes christelijke bladen – waaronder het blad van de VCNS – een programma dat breder was dan de onderwijskwestie alleen. Naast de slogan 'vrije school regel, de staatsschool aanvulling' werd verlaging van de census bepleit. De zelfstandigheid van de christelijk-historische richting was een ander

1 punt en daar lag de erkenning aan ten grondslag dat ‘Gods Woord ook
2 als beginsel van *staatkunde*’ relevant was.¹⁰¹

3 Dit zogenoemde redacteursprogramma had echter niet de gezochte
4 eenheid gebracht, ook al omdat Groen plotseling slechts drie kandidaten
5 aanwees: Kuyper, Van Otterloo en L.W.C. Keuchenius. Na de teleurstel-
6 lende verkiezingen van 1871 had Kuyper eigenlijk een kiezersbond (een
7 overkoepelende organisatie van antirevolutionaire kiesverenigingen)
8 gewild, die de VCNS kon ontlasten, want die verzette veel extra werk in
9 verkiezingstijd. Ook bij de achterban leefde de behoefte aan vereniging,
10 zoals kiesverenigingen en individuen lieten weten.¹⁰² Uiteindelijk zou
11 niet een kiezersbond, maar het Antischoolwetverbond de volgende ver-
12 eniging zijn die aan deze behoefte kon voldoen. Het verbond was van
13 meet af aan een politieke vereniging: Groens schoolwetprogramma, dat
14 er al jaren lag, en de agitatie die al jaren was gevoerd, werden nu gekop-
15 peld aan een organisatie die de onvrede kon kanaliseren.

16 Voorhoeve ontvouwde zijn plan voor het Antischoolwetverbond op
17 een vergadering van de Amsterdamse hulpvereniging van de VCNS. Ter
18 voorkoming van eindeloze discussies over het al dan niet opportune van
19 politieke actie werd in de uitnodiging voor de oprichtingsvergadering
20 expliciet gesteld: ‘aan het bijwonen dezer Vergadering is evenwel eene
21 hoofdvoorwaarde verbonden, en deze is: dat men voorstander moet
22 zijn van eene onverwijldte verandering, in art. 194 der Grondwet en in
23 de art. 23, 24 en 33 der Schoolwet’.¹⁰³ Op de oprichtingsvergadering
24 stonden alleen de middelen ter discussie. Gekozen werden het beweer-
25 den van de publieke opinie, het petitionnement – maar niet voordat
26 de vereniging 10 000 leden zou tellen – en het uitoefenen van invloed
27 op de verkiezingen.¹⁰⁴

28 Initiatiefnemer Voorhoeve introduceerde en bewaakte het voor
29 sommigen nieuwe concept van de single-issue organisatie. Dat was een
30 politieke vereniging ‘van algemeenen aard’. Iedereen die wijziging van
31 artikel 194 wenste, kon lid worden, ongeacht geloofsovertuiging, poli-
32 tieke kleur, sekse en maatschappelijke positie.¹⁰⁵ Dat wekte verwarring.
33 Was een algemene vereniging niet een ondermijning van het begin-
34 sel? Een politieke vereniging waaraan naast orthodox-protestantse ook
35 katholieke en joodse burgers konden deelnemen, leek lijnrecht in te
36 druisen tegen de bedoeling de christelijk-historische richting zelfstandig
37 en eensgezind te maken. In de samenwerking met andersdenkenden
38 ‘ligt nu wel iets aannemelijks voor den man naar de wereld, doch den
39 christen past het geenszins, deel te nemen aan een zoo vleeschelijk ver-

1 bond', schreef een criticus.¹⁰⁶ Vooral de weigering van Voorhoeve om
2 voorafgaand aan een bijeenkomst van het Antischoolwetverbond voor
3 te gaan in gebed, ontmoette verontwaardiging en onbegrip en was voor
4 sommigen reden zich terug te trekken uit de vereniging. Voorhoeve,
5 zelf Darbyst, verdedigde zich door erop te wijzen dat alle voorstanders
6 van vrij onderwijs op die bijeenkomst waren uitgenodigd en niet alleen
7 orthodoxe protestanten. Maar, voegde hij eraan toe, hij was fout geweest
8 en inmiddels van gedachten veranderd. Voortaan werd er gebeden.¹⁰⁷

9 Ook op andere punten werd het algemene karakter in de praktijk ge-
10 weld aangedaan. In Middelburg bestonden bijvoorbeeld twee afdelingen
11 van het Antischoolwetverbond: afdeling A bestond uit afgescheidenen
12 en afdeling B uit hervormden.¹⁰⁸ Dit was overigens een uitzondering. In
13 andere afdelingen werkten de afgescheidenen samen met de hervormden
14 en ook het hoofdbestuur was gemengd.¹⁰⁹ Het vrouwenlidmaatschap
15 zorgde direct op de eerste ledenvergadering van het Antischoolwet-
16 verbond voor discussie. Twee afdelingen stelden voor vrouwen toch
17 formeel uit te sluiten. De vereniging besloot echter vrijwel unaniem
18 de statuten niet te wijzigen, maar de afdelingen alle vrijheid te geven
19 vrouwen te weren.¹¹⁰ Over het werkelijke aandeel van vrouwen in het
20 Antischoolwetverbond is niets bekend.

21 De single-issue organisatie ontmoette meer kritiek. Groen vond dat
22 Voorhoeve te hard van stapel liep en dat deze vorm voor de Nederlandse
23 situatie te Brits en te politiek was. Hij had er vooral moeite mee dat het
24 verbond onverbloemd voorschreef wat er in de grondwet moest ko-
25 men.¹¹¹ Anderen spraken hun zorg uit over de 'revolutionaire wijs' waar-
26 op het bestaande grondwetsartikel bestreden werd.¹¹² Het was onmis-
27 kenbaar dat het Antischoolwetverbond de eerste afschaffersvereniging
28 was die daadwerkelijk electorale politiek bedreef.¹¹³ Er bestond dan ook
29 niet toevallig een grote personele overlap tussen lokale afdelingsbestuur-
30 ders en antirevolutionaire kiesverenigingen. Tijdens de campagne voor
31 de parlementsverkiezingen van 1873 werkte het verbond nauw samen
32 met de kiesverenigingen. Het Antischoolwetverbond coördineerde dat
33 jaar feitelijk de antirevolutionaire campagne. Slechts kandidaten die lid
34 waren van het Antischoolwetverbond, mochten worden aanbevolen.¹¹⁴
35 Dit stuitte veel vooraanstaande orthodox-protestanten tegen de borst.
36 Kamerleden dienden zelfstandig en onafhankelijk hun beleid te bepalen.
37 Dat een vereniging zich op deze manier met de antirevolutionaire poli-
38 tiek bemoeide, stond hen tegen en veel toonaangevende 'notabiliteiten'
39 onthielden het Antischoolwetverbond hun steun.¹¹⁵

1 Het Antischoolwetverbond groeide desondanks explosief. In mei
2 1874 had het al meer dan 10 000 leden en 144 afdelingen. Dit had
3 voor een deel te maken met de ruime verspreiding van drukwerk.¹¹⁶
4 Van groter belang was dat een nieuwe groep zich door de vereniging
5 aangesproken voelde. Onderwijzers, jongeren en mensen met een lagere
6 sociaal-economische achtergrond maakten een belangrijk onderdeel uit
7 van het ledenbestand. Het Antischoolwetverbond gaf vernieuwende
8 impulsen aan de christelijk-nationale beweging.¹¹⁷ Regio's waar veel
9 hulpverenigingen van VCNS bestonden, telden daarbij in de regel een
10 hoog aantal afdelingen van het Antischoolwetverbond.¹¹⁸ Een jaar na
11 oprichting constateerde Kuyper dat zijn wens voor een (kiezers)bond
12 toch in vervulling was gegaan. 'Een uitnemenden *Bond*, die nu reeds
13 zijn tal van *tien duizend* leden verre overschreed, en door zijn krachtige
14 organisatie een macht in het land is.'¹¹⁹ De verkiezingen van 1873 verlie-
15 pen naar tevredenheid: er waren 12 000 stemmen op antirevolutionaire
16 kandidaten geweest, tegen 5000 in 1871. Daarmee had het Antischool-
17 wetverbond zijn bestaansrecht bewezen.¹²⁰

18 Waarom koos Voorhoeve voor de vorm van een single-issue organi-
19 satie, die zoals gezegd verbazing wakte?¹²¹ Waarschijnlijk meende hij
20 dat een algemene single-issue organisatie voor vriend en vijand minder
21 bedreigend overkwam dan een partijpolitieke organisatie, terwijl de
22 geschiedenis van bijvoorbeeld de Anti-Corn Law League geleerd had
23 dat deze organisatievorm een unieke combinatie van slagvaardigheid
24 en populaire aantrekkingskracht kon ontwikkelen. Nadeel was dat de
25 abstracte en op de Haagse politiek gerichte leus 'artikel 194 afschaffen'
26 niet direct een snaar bij de doelgroep raakte en bovendien het conserva-
27 tievere deel van de achterban niet erg beviel. Twee jaar na de oprichting
28 schreef de secretaris van een lokale afdeling aan de voorzitter van het
29 hoofdbestuur dat de verkiezingsfolders beter niet 'te Antischoolwet-
30 verbondachtig' konden zijn, 'men kan ze er niet mee vangen. Wel met
31 Vaderland en Oranje.'¹²²

32 Maar toen had het Verbond zijn functie ook al vervuld. Het had de
33 antirevolutionaire richting afgebakend ten opzichte van de conserva-
34 tieven, de politieke kant van de onderwijskwestie gepopulariseerd en de
35 christelijk-nationale beweging een democratische impuls gegeven. Het
36 had ook bijgedragen aan het ontstaan van een nationaal georganiseerde
37 antirevolutionaire verkiezingscampagne. Door de mobilisatie was im-
38 mers een wijdvertakt netwerk opgebouwd, dat in verkiezingstijd van
39 onschatbaar belang was.¹²³

1 De liberale beweging

2 Zoals het Antischoolwetverbond in de ontwikkeling van de christe-
3 lijk-nationale beweging een belangrijke rol speelde, was de Vereeniging
4 Volksonderwijs enige jaren later van belang voor het tot stand komen
5 van een liberale beweging buiten het parlement. De laatste vereniging
6 ontwikkelde zich niet toevallig parallel met het Antischoolwetverbond.
7 De oprichting van het Friese Volksonderwijs, in 1866, was een reactie
8 geweest op de VCNS, en op vergelijkbare wijze waren de activiteiten
9 van het landelijke Volksonderwijs deels een reactie op die van het Anti-
10 schoolwetverbond.

11 De door Janssens beschreven lokale schoolstrijd in Amersfoort in
12 de winter van 1872-1873 toont hoe de aanwezigheid van het Anti-
13 schoolwetverbond een reactie uitlokte en de plaatselijke bevolking tot
14 stellingname aanspoorde. Na een stortvloed van strooibiljetten was
15 in 1872 in Amersfoort een bijzonder actieve Antischoolwetverbond-
16 afdeling opgericht, die zich tot doel stelde van de schoolwetkwestie
17 een 'volksquestie' te maken.¹²⁴ Daartoe belegde zij die winter een serie
18 bijeenkomsten, waarvan de laatste, op 29 januari 1873, het spectacu-
19 lairst was: een openbaar debat tussen voor- en tegenstanders van de
20 Schoolwet. Afgescheiden predikant Anthony Brummelkamp was de
21 coryfee van het Antischoolwetverbond, en tegenover hem stond H.J.
22 Menalda van Schouwenberg, directeur van de plaatselijke hbs en be-
23 stuurslid van de nieuwe liberale kiesvereniging Vooruitgang, met drie
24 moderne predikanten.¹²⁵

25 Nog op de avond van het debat richtten de verdedigers van de school-
26 wet 'uit reactie' een afdeling van Volksonderwijs op, met onder anderen
27 Menalda van Schouwenberg in het bestuur. Meteen werden 90 Amers-
28 foorters lid. De afdeling van het Antischoolwetverbond telde op dat
29 moment 99 leden.¹²⁶ Het Amersfoortse Volksonderwijs nodigde direct
30 Brummelkamp uit voor een volgend openbaar debat, nu in zijn vergade-
31 ring. Dat vond onder grote publieke belangstelling plaats op 20 maart.
32 Acht mannen uit de twee kampen voerden die avond voor een 'talrijk en
33 aandachtig' publiek een 'spiegelgevecht' van de schoolstrijd op. Er was
34 geen vrij debat, de meeting was streng gereguleerd. Iedere spreker had
35 vijftien minuten de tijd om voor de vuist weg een toespraak te houden,
36 de beide richtingen kwamen om en om aan het woord. Zestien toespra-
37 ken wisselden elkaar die avond tussen acht en twaalf uur af. Zo werd
38 de schoolstrijd niet alleen gepopulariseerd, maar zelfs 'voor het publiek
39 onderhoudend'.¹²⁷ De openbare debatten maakten deze inderdaad tot

1 een volkskwestie en nodigden de lokale bevolking uit positie te bepalen.
2 Vele tientallen Amersfoorters werden na deze debatten lid van ofwel
3 het Antischoolwetverbond ofwel Volksonderwijs.¹²⁸

4 Ook op landelijk niveau gaf het zelfbewuste en confronterende op-
5 treden van het Antischoolwetverbond een nieuwe impuls aan Volkson-
6 derwijs. Tot die tijd was Volksonderwijs een relatief kleine vereniging.
7 Vanaf 1870, het moment dat het een nationale vereniging werd, tot 1873
8 steeg het ledental slechts van 1200 naar 1325, van wie het merendeel
9 nog steeds in Friesland woonde.¹²⁹ Dit veranderde nadat de vereniging
10 politieke kleur bekende. In een manifest aan het Nederlandse volk riep
11 Volksonderwijs in 1874 op geen 'struisvogel-politiek' te bedrijven en on-
12 der ogen te zien dat de volksschool de inzet was van felle strijd, waaraan
13 de 'vrijzinnigen' zich niet mochten onttrekken. Niet alleen de katho-
14 lieken bedreigden de volksschool; verontrust meldde Volksonderwijs:
15 'leden eener andere gezindte vormen eene staatkundige vereeniging,
16 die als anti-schoolwetverbond in onze regeeringslichamen wil bren-
17 gen hare geestverwanten, die de neutrale volksschool wil afbreken.'¹³⁰
18 Volksonderwijs zag zich gedwongen eenzelfde koers te varen als het
19 Antischoolwetverbond en nam als nieuw middel in zijn statuten op
20 'het bespreken van politieke kwestieën, die met het onderwijs in verband
21 staan, en het invloed uitoefenen op de verkiezingen voor de Tweede
22 Kamer der Staten-Generaal, de provinciale Staten en den Gemeente-
23 raad'.¹³¹ Evenals bij de Nuts-circulaire het geval was geweest, werd dit
24 manifest van Volksonderwijs door de voorstanders van de bijzondere
25 school als een 'oorlogsverklaring' beschouwd.¹³²

26 In het manifest werd de verdediging en verbetering van de openbare
27 school gekoppeld aan de sociale kwestie, zoals die toen al enkele jaren
28 door de sociaal-liberalen geformuleerd was:

29

30 De deelneming van het geheele volk aan het staatkundig leven in zijn
31 ganschen omvang, moet worden voorbereid. De arbeidende klasse
32 moet in staat worden gesteld den economischen strijd des levens
33 beter te kunnen strijden, en tevens weerstand te bieden aan de slechte
34 elementen, die èn haar, èn de gansche samenleving met klimmend
35 gevaar bedreigen. Sociale hervorming zonder schokken moet het
36 wachtwoord worden.¹³³

37

38 Vanuit deze optiek was het niet meer dan logisch dat er een grote overlap
39 bestond met de deelnemers in het Comité ter bespreking der Sociale

1 Quaestie, dat vooral tussen 1870 en 1874 actief was en tot doel had
2 heren en handwerkslieden gezamenlijk te laten debatteren over onder-
3 werpen als kinderarbeid, leerplicht, spaarbanken en coöperaties. Volks-
4 onderwijsmannen als Arnold Kerdijk, Balthus Pekelharing, Hendrik
5 Goeman Borgesius en Henri Hubrecht (oprichter van het Anti-dag-
6 bladzegel-verbond) waren tevens lid van dit Comité.¹³⁴ Zij adviseerden
7 daarnaast het Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond (ANWV),
8 een in 1871 opgerichte federatie van zo'n twintig vakverenigingen. Om-
9 gekeerd waren afdelingen van het ANWV lid van Volksonderwijs.¹³⁵ In
10 het debat over kinderarbeid en leerplicht probeerde het ANWV ook zelf
11 verbindingen te leggen tussen maatschappij en politiek door op 19 april
12 1874 een grote bijeenkomst te houden, waar naast vertegenwoordigers
13 van werkliedenverenigingen en vakbonden ook alle volksvertegenwoor-
14 ders waren uitgenodigd. Aanwezig waren veertien Tweede-Kamerleden
15 onder wie Kuiper, Moens en Van Houten.¹³⁶

16 De ontwikkeling van Volksonderwijs tot een vereniging die ook elec-
17 torale politiek bedreef, was deels een reactie op het Antischoolwetver-
18 bond, deels een poging een brug te slaan tussen sociaal-liberale ideeën
19 in de maatschappij en het parlement. De sociaal-liberalen verzamelden
20 zich vanaf 1870 in het Comité ter bespreking der Sociale Quaestie en
21 na 1874 rond het tijdschrift *Vragen des Tijds*, waaraan naast oprichters
22 als Van Houten, Pekelharing en Kerdijk ook Goeman Borgesius mee-
23 werkte. Zij hadden een duidelijk politiek programma, waarin onderwijs
24 een centrale rol speelde, maar misten een natuurlijke achterban. De
25 nauwe banden met het ANWV leverden electoraal weinig op aangezien
26 de meeste 'werklieden' te weinig verdienden om te mogen stemmen.

27 Om aansluiting bij de kiezerspopulatie te vinden keken ze als van-
28 zelfsprekend naar de Vereniging Volksonderwijs. Tussen 1870 en 1878
29 werkten Volksonderwijs en de sociaal-liberalen samen.¹³⁷ Kerdijk had
30 onder invloed van Opzoomer, bij wie hij kind aan huis was, in 1870 een
31 brochure voor leerplicht gepubliceerd die hem binnen Volksonderwijs
32 tot een gevierd man maakte en zou tussen 1874 en 1880 als secreta-
33 ris sterk zijn stempel op de vereniging drukken. Ook Pekelharing en
34 Goeman Borgesius waren bestuurslid, de laatste bracht het zelfs tot
35 voorzitter.¹³⁸

36 Een andere, algemenere factor in de ontwikkeling van de buiten-
37 parlementaire liberale verenigingen was teleurstelling over de Haagse
38 liberale politiek. Organisatie kan worden beschouwd als reactie op het
39 falen van de liberale politici in de Tweede Kamer. Tussen 1868 en 1874

1 regeerden drie zwakke liberale kabinetten, en de zeven kabinetsscrises
2 tussen 1868 en 1877 maakten duidelijk dat het constitutionele stelsel in
3 crisis verkeerde.¹³⁹ Het is dan ook begrijpelijk dat Opzoomer in 1873
4 zowel vertwijfeld als hoopvol stelde: 'Men zoek een partij niet in dat
5 groepje kamerleden dat tot haar behoort, maar in het land.' Hij pleitte
6 voor krachtiger organisatie van de liberalen buiten de Kamer, ook om-
7 dat de oude kiesverenigingen bitter teleurstelden. 'Een nieuwe partij
8 te vormen wordt noodig. Ik zou haar de nationale of politieke willen
9 noemen,' schreef Opzoomer.¹⁴⁰

10 Een landelijke liberale politieke partij werd niet opgericht, maar
11 er bestonden andere verbanden tussen nationale of gemeentepolitiek
12 en een liberale 'achterban'. Op lokaal niveau profileerden nieuwe kies-
13 verenigingen zich sterk. Vanaf 1866 werden vooruitstrevende liberale
14 kiesverenigingen opgericht, vaak onder de naam Vooruitgang, Burger-
15 pligt of, nog moderner: Burgerplicht. Tussen deze kiesverenigingen en
16 Volksonderwijs bestonden nauwe banden. In Amersfoort waren be-
17 stuursleden van kiesvereniging Vooruitgang betrokken bij de oprichting
18 van een afdeling van Volksonderwijs. Op de algemene vergaderingen
19 van Volksonderwijs speelden vooraanstaande leden van de Amsterdamse
20 kiesvereniging Burgerplicht een belangrijke rol, onder wie E. van Lier,
21 W.W. van Lennep, J.A. Levy en Henri Hubrecht.¹⁴¹ Daarnaast vormde
22 bijvoorbeeld Moens een belangrijke schakel tussen de Tweede Kamer
23 (waarvan hij tussen 1866 en 1880 lid was) en verenigingen als de Maat-
24 schappij tot Nut van den Javaan en Volksonderwijs, waarvan hij hoofd-
25 bestuurder was. In de Tweede Kamer verdedigde hij in 1873 en 1874 op
26 welsprekende wijze het voorstel voor Van Houtens 'Kinderwetje'. Van
27 Houten liet desondanks uiteindelijk de leerplichteis vallen, omdat dit
28 aanneming van zijn hele wetsvoorstel in gevaar bracht.¹⁴²

29 Dat conciliantie een gepasseerd station was, bleek ook uit het ver-
30 dwijnen van het Nederlandsch Schoolverbond. De algemene vereniging
31 werd uiteindelijk overgenomen door de actieve links-liberalen. Met
32 lede ogen had medeoprichter Dirk Harting toegezien hoe 'de nieuwe
33 strooming [...] zich allengs in die vereeniging openbaarde'.¹⁴³ In 1875
34 ging het Schoolverbond op in Volksonderwijs.¹⁴⁴ Harting betreurde het
35 verdwijnen van 'zijn' vereniging. Vooral het feit dat Volksonderwijs zich
36 met de verkiezingen bemoeide, was voor hem reden niets meer met de
37 nieuwe vereniging te maken te willen hebben.¹⁴⁵

38 De politieke activiteiten zorgden – net als eerder bij het Nut – voor
39 een explosieve ledengroei van Volksonderwijs. Tussen juni 1874 en juni

1 1875 groeide het aantal afdelingen van 20 naar 73 en het ledental van
2 1400 naar 4800. Een halfjaar later waren er al 126 afdelingen en 10 000
3 leden.¹⁴⁶ Dat was ongeveer evenveel als het Antischoolwetverbond op
4 zijn hoogtepunt in 1874 aan leden telde en in 1877 ging de Vereeni-
5 ging Volksonderwijs daar zelfs nog overheen toen zij bijna 12 000 leden
6 had.¹⁴⁷ Volksonderwijs was door de lage contributie toegankelijk voor
7 alle voorstanders van openbaar onderwijs: gewone leden betaalden een
8 gulden, en voor wie dat te veel was kon het afdelingsbestuur een alter-
9 natieve contributie van 30 cent vaststellen.¹⁴⁸ In sociaal opzicht was
10 het daardoor een gemengde vereniging. Werklieden, onderwijzers en
11 leden van de goeode burgerij maakten gezamenlijk deel uit van het
12 ledenbestand.¹⁴⁹ In een ander opzicht was de vereniging niet gemengd:
13 vrouwen lijken afwezig te zijn geweest in Volksonderwijs.

14 Net zoals het Antischoolwetverbond de christelijk-nationale be-
15 weging zelfbewuster had gemaakt,¹⁵⁰ groeide door de eensgezindheid
16 ook het zelfbewustzijn van Volksonderwijs en daarmee van de liberale
17 richting. De liberalen waren niet langer de verdedigers van de wet van
18 1857, maar ontwikkelden een alternatief daarvoor. Hun nieuwe onder-
19 wijsprogramma bestond uit leerplicht, onderwijsverbetering (kleinere
20 klassen), de positie en het inkomen van de onderwijzer en hygiënistische
21 eisen aan het schoolgebouw (ventilatie) en de leerlingen (verplichte
22 vaccinatie).¹⁵¹ De bijbedoeling hiervan was het de bijzondere scholen
23 lastig te maken. Die kregen geen subsidie en zouden door dergelijke hoge
24 eisen onbetaalbaar worden. Vaccinatie was bovendien een teer punt
25 voor orthodoxe protestanten. In de loop van de jaren 1870 verloor de
26 'liberale partij' haar defensieve karakter en ging ze in de aanval, daartoe
27 onder meer aangespoord door liberale verenigingen als het Amster-
28 damse Burgerpligt en Volksonderwijs.¹⁵²

29 Dat de liberalen de Schoolwet van 1857 verwiepen, viel ook hun
30 tegenstanders op. Had men eerder niet over die wet gesproken met
31 een eerbied die aan 'afgodische vereering' en 'Fetisch-dienst' grensde?
32 Kuyper toonde zich verbaasd over dit 'rechtsomkeert der Liberalen'.¹⁵³
33 Hij verklaarde dit uit de invloed van Volksonderwijs op de liberale
34 richting. De 'Friesche Clubbisten' waren als redders ingehaald en de
35 schoolkwestie was naar voren geschoven om haar eenheid te versterken.
36 Hij merkte op dat hierdoor binnen de liberale 'partij' plotseling de pro-
37 gressieve 'fractie Moens-Kerdijk' toonaangevend was geworden en dat
38 de gematigder liberalen de Volksonderwijs-mannen moesten volgen.
39 Aan het naar voren schuiven van de onderwijskwestie zouden electorale

1 overwegingen ten grondslag liggen. Hierdoor hadden de liberalen 'in
2 elken schoolmeester een natuurlijk verkiezingsagent in elk dorp en
3 in elk gehucht'.¹⁵⁴

4 Kuyper overdreef, maar hij had in wezen gelijk.¹⁵⁵ De 'gevreesde en
5 geduchte Vereeniging Volksonderwijs' voerde rond de Kamerverkiezin-
6 gen van 1875 en 1877 campagne voor de liberalen. Lokale afdelingen
7 ondersteunden bepaalde kandidaten en bevalen hen aan met adverte-
8 ties, aanplakbiljetten en bijeenkomsten. Moens en Kerdijk reisden het
9 hele land door in wat Kuyper 'zendingstochten' noemde.¹⁵⁶ De liberale
10 verkiezingsbijeenkomsten hadden neutrale namen. Zo hield Volkson-
11 derwijs een week voor de verkiezingen een 'Algemeene Meeting', waar
12 Kerdijk een 'inleiding' hield over de onderwijskwestie, waarna 'debat'
13 volgde.¹⁵⁷ De campagne had effect. Niet alleen groeide het aantal li-
14 berale volksvertegenwoordigers, maar een groot aantal behoudende
15 liberalen in de Kamer moest plaats maken voor voorstanders van on-
16 derwijswetwijziging. J. Kappeyne van de Coppello kon in 1877 met
17 een meerderheid van 53 van de 86 zetels een links-liberaal kabinet vor-
18 men, wat gedeeltelijk als een succes van Volksonderwijs gezien mag
19 worden.¹⁵⁸

20 Ook het Nut sloot zich aan bij de nieuwe liberale beweging en ver-
21 wierp in 1875 de oude Schoolwet die het tot dan toe zo fel had verde-
22 digd.¹⁵⁹ De compromiswet van 1857 moest wijken voor een wet die
23 stelling nam in de schoolstrijd. Kappeyne verbond zijn naam aan zo'n
24 wet. Hij was bij uitstek een politicus van polarisatie en beginselpolitiek
25 en leek daarin op zijn tegenstander Kuyper.¹⁶⁰ Het zelfbewuste optreden
26 dat hij en andere liberalen tentoonspreidden, genereerde makkelijker
27 dan daarvoor een vijandbeeld dat de antirevolutionaire strijdbaarheid en
28 saamhorigheid vergrootte.¹⁶¹ De stortvloed van protest die Kappeynes
29 radicale Onderwijswet van 1878 opleverde, toonde dat nog eens aan.
30 De wet hield in dat het openbaar onderwijs nu ook formeel neutraal
31 zou zijn en dat er zwaardere kwaliteitseisen voor zouden gelden. Het
32 openbaar onderwijs werd hiermee aanzienlijk duurder, maar het rijk
33 zou 30 procent van de extra kosten dragen en de gemeentes 70 procent.
34 Bijzondere scholen moesten de extra kosten zelf opbrengen. Het is dus
35 begrijpelijk dat er vanuit die hoek protest was.

36 Het liberale Volksonderwijs was echter evenmin tevreden over Kap-
37 peynes wet. Het had vast gerekend op invoering van leerplicht, maar dat
38 achtte Kappeyne op dat moment onmogelijk.¹⁶² Nu de onderwijskwe-
39 stie door de wet-Kappeyne beslist leek, kwam de kiesrechtkwestie op de

1 voorgrond te staan. In tegenstelling tot de onderwijskwestie verdeelde
2 deze de liberalen sterk. In een drukbezochte algemene vergadering van
3 Volksonderwijs greep de afgevaardigde van Den Haag, Ferdinand Do-
4 mela Nieuwenhuis, de gelegenheid met beide handen aan om het nieuwe
5 geschilpunt naar voren te brengen. Hij wees de vergadering erop dat
6 de liberale verwerping van het algemeen stemrecht slechts uitgelegd
7 kon worden als een impliciete erkenning dat de meerderheid van de
8 natie niet gediend was van de openbare school. Wie oprecht meende
9 dat de natie gehecht was aan de openbare school, zou niet bang zijn
10 voor uitbreiding van het aantal kiesgerechtigden. Hij vond een geïrri-
11 teerde Kerdijk tegenover zich, die hem vertelde dat het bespreken van
12 dergelijke thema's in Volksonderwijs niet thuishoorde.¹⁶³ Kort daarna
13 zouden Domela Nieuwenhuis en anderen op de uiterste linkerflank
14 van de liberale beweging het liberalisme de rug toekeren en voor het
15 socialisme kiezen.

16

17 Toen het wetsvoorstel van Kappeyne op 18 juli 1878 door de Tweede
18 Kamer werd aangenomen, was het volkspetitionnement tegen konink-
19 lijke goedkeuring ervan al tot in de puntjes voorbereid. Het volkspe-
20 titionnement is een interessant en bovendien goed gedocumenteerd
21 voorbeeld van de massapetitie. In mei 1878 was er op de Algemeene
22 Vergadering van de VCNS een Commissie voor het Volkspetitionne-
23 ment aangesteld, waarvan Feringa en Kuyper de drijvende krachten
24 werden.¹⁶⁴ Ze hadden de kerkenraden van de hervormde, christe-
25 lijk gereformeerde en hersteld lutherse gemeenten en verschillende
26 evangelisatieverenigingen gevraagd mee te doen en daarnaast hun
27 gebouwen voor de uitvoering van het grote project ter beschikking
28 te stellen. Redacties van de 'christelijke pers' was om medewerking
29 gevraagd. Op lokaal niveau werd het bestaande netwerk ingezet om
30 plaatselijke comités te vormen. Veel contactpersonen waren eerder
31 betrokken geweest bij het Antischoolwetverbond.¹⁶⁵ De commissie
32 had een 'smeekschrift' opgesteld in naam van de gewetensbezwaarde
33 vader die de koning vroeg zijn handtekening aan de wet te onthouden.
34 Net als in de rest van de campagne was het centrale thema het lijden
35 dat veroorzaakt werd door ongelijke behandeling van de orthodox-
36 protestanten.

37 De organisatiegraad, schaal en intensiteit van deze petitiebeweging
38 waren ongekend. Van het smeekschrift werden 200 000 exemplaren
39 verspreid. De 'actieweek' was van 20 tot 27 juli. Op maandag 22 juli

1 werd in het hele land om acht uur 's avonds een bidstond gehouden.
2 Lokale coördinatoren gingen de deuren langs om handtekeningen op
3 te halen. Er kon daarnaast getekend worden in consistoriekamers van
4 kerkgebouwen en in winkels van de plaatselijke orthodox-protestantse
5 middenstand. Er werden in totaal 305 596 handtekeningen verzameld
6 van mannen en vrouwen ouder dan twintig jaar. De katholieken voegden
7 daar nog 164 000 handtekeningen bij (alleen van mannen).¹⁶⁶ Dit was
8 een onvoorstelbaar hoog aantal: maar liefst 11,7 procent van de totale
9 Nederlandse bevolking (ruim vier miljoen mensen) verbond zijn naam
10 aan het protest tegen de Onderwijswet.¹⁶⁷

11 Hoewel koning Willem III zijn handtekening plaatste onder het 'de-
12 cretum horribile' (Kuypers woorden), gaf de massaliteit van het protest
13 de betrokkenen het tevreden gevoel dat was aangetoond dat deze wet
14 'niet anders is dan eene *partij*-wet, die door de minderheid – maar welke
15 minderheid, krachtens eene hoogst onbillijke Kieswet, in de Tweede
16 Kamer als machthebbend heerschappij voert – aan het gehele volk
17 wordt opgedrongen.'¹⁶⁸

18

19 **Politieke partijvorming**

20 Het volkspetitionnement had, in tegenstelling tot wat vaak veronder-
21 steld is, geen directe effecten op de oprichting van de ARP. Het verraag-
22 de zelfs Kuypers pogingen om na de verkiezingen van 1877, die door
23 de liberalen gewonnen waren, nu toch eindelijk tot een kiezersbond te
24 komen.¹⁶⁹ Indirect leverde het natuurlijk veel op: bewustwording bij
25 een enorme groep Nederlanders dat hun onrecht werd aangedaan en
26 dat zij zelf daartegen konden protesteren. Daarmee was het draagvlak
27 voor een politieke partij verbreed.

28 Al na de verkiezingen van 1873 had Kuyper van het Antischool-
29 wetverbond een kiezersbond willen maken. Op de algemene leden-
30 vergadering van 1874 was er hevig gedebatteerd over een dergelijke
31 'metamorphose', waarvan vooral de democraten binnen de christelijk-
32 nationale beweging voorstander waren. De democratische praktijk van
33 de algemene vergadering gaf hun de overwinning, en Kuyper kreeg de
34 opdracht een reglement voor zo'n bond te schrijven. Hij schreef daarop
35 het eerste concept-programma van de antirevolutionaire richting, wat
36 veel te voorbarig bleek te zijn. De Kamerleden waren niet bereid hun
37 onafhankelijkheid op te geven door zich te verbinden aan zo'n document
38 en de achterban van het Antischoolwetverbond schrok van Kuypers
39 doortastendheid.¹⁷⁰

1 Vanaf 1875 verkeerde het Antischoolwetverbond in een crisis dankzij
2 de persoonlijke tegenstellingen in het hoofdbestuur, de groeiende te-
3 genstelling tussen de afgescheidenen en de hervormden en het verschil
4 van inzicht over het doel van het Antischoolwetverbond.¹⁷¹ Meer spe-
5 ciefiek kan daaraan worden toegevoegd dat de leden het niet erg kon-
6 den waarderen dat Kuyper de (machts)politieke bedoelingen van het
7 Antischoolwetverbond zo expliciet maakte. Was er dan toch iets waar
8 van de beschuldigingen van de liberalen dat dit verbond een geheime
9 agenda had?¹⁷² Zoals voorzitter B.J.L. de Geer van Jutfaas aan Kuyper
10 schreef over de malaise binnen de vereniging: 'Het wantrouwen is ge-
11 wekt, de lust is uitgedoofd.' De kans op een kiezersbond leek voorlopig
12 verkeken. Een Amsterdams Centraal Comité nam de coördinatie van
13 de antirevolutionaire campagne voor de verkiezingen van 1875 van het
14 hoofdbestuur van het Antischoolwetverbond over.¹⁷³

15 Pas tussen 1877 en 1879 wist Kuyper zowel in als buiten het parle-
16 ment steun te verkrijgen voor zijn beginselprogramma. De door hem
17 in 1872 gestichte krant *De Standaard* speelde een belangrijke rol in de
18 verspreiding en toelichting daarvan. *Ons Program* was niet langer pri-
19 mair gericht op bescherming van de eigen levenssfeer, maar bood een
20 gedetailleerde blauwdruk voor een christelijke maatschappij.¹⁷⁴ Nu er
21 een algemeen geaccepteerd beginselprogramma lag, had een politieke
22 partij kans van slagen.

23 Op 3 april 1879 werd een vergadering belegd waar een kiezersbond
24 moest worden opgericht. Daarvoor ontvingen antirevolutionaire kies-
25 verenigingen en redacties van de 'christelijke bladen' een uitnodiging,
26 maar ook afdelingen van het Antischoolwetverbond, mits deze het pro-
27 gramma konden onderschrijven. De afdelingen van het Antischoolwet-
28 verbond, die in de praktijk vaak al jaren in diepe rust verkeerden, werden
29 formeel zelfs gelijkgesteld aan de kiesverenigingen. Hierdoor hadden ze
30 stemrecht op de Deputatenvergaderingen, zoals de jaarvergaderingen
31 van afgevaardigden zouden heten. De Deputatenvergaderingen namen
32 de functie van ontmoeting over van de algemene vergaderingen van de
33 VCNS.¹⁷⁵ Er bestond dus zeker enige continuïteit tussen 'schoolstrijd-
34 verenigingen' als de VCNS en het Antischoolwetverbond en de ARP.

35
36 De late jaren 1870 waren een nieuw begin voor de antirevolutionairen.
37 Voor de liberalen vormden ze daarentegen het einde van een tijdperk van
38 liberaal optimisme, van links-liberale zelfbewuste schoolwetpolitiek en
39 de bijbehorende enthousiaste buitenparlementaire organisatie. De jaren

1 1880 zouden, vooral voor de conservatieve liberalen, door pessimisme
2 gekenmerkt worden.¹⁷⁶ Het beeld van vochtig geworden vuurwerk dat
3 het sociaal-liberale *Vragen des Tijds* gebruikte bij het aftreden van het
4 kabinet-Kappeyne van de Coppello, dringt zich ook hier op. De hoge
5 verwachtingen waren niet ingelost, een anticlimax volgde.¹⁷⁷ De links-
6 liberale beweging buiten het parlement had vooral tussen 1866 en 1878
7 momentum. Vanaf de val van het kabinet-Fransen van de Putte in 1866,
8 toen de liberalen voor het eerst sinds lange tijd weer in de oppositie
9 kwamen, organiseerde de liberale richting zich meer en meer buiten
10 het Binnenhof. De politieke strijd met andersdenkenden maakte de
11 liberalen eensgezinder en zelfs agressiever.¹⁷⁸

12 Door de schoolstrijd werd partijdigheid ook in liberale kring erkend
13 als een onderdeel van nationale politiek. Daardoor was het organiseren
14 van een achterban in een partijdige vereniging minder verdacht gewor-
15 den.¹⁷⁹ Van groot belang was ook dat een jonge generatie liberalen pro-
16 beerde het liberalisme te moderniseren. Politieke verenigingen pasten
17 in hun streven. Sterker nog, de vereniging was hún instrument, zoals de
18 grondwet dat voor de liberalen van de vorige generatie geweest was.¹⁸⁰
19 Eind jaren 1860 was het Anti-dagbladzegel-verbond een poging van
20 jonge ongeduldige liberalen om de invoering van het liberale programma
21 te versnellen. Ook de Maatschappij tot Nut van den Javaan bleek voor
22 de groep rond Fransen van de Putte en Van Heukelom een interessant
23 vehikel voor de verspreiding van koloniaal-liberale ideeën. Voor veel
24 liberale burgers waren echter de aanvallen op de Onderwijswet van 1857
25 de belangrijkste aanleiding voor organisatie en politieke stellingname,
26 zoals hiervoor bleek in de ontwikkeling van Volksonderwijs, het Ne-
27 derlandsch Schoolverbond en het Nut.

28 De belangrijke links-liberale Amsterdamse kiesvereniging Burger-
29 pligt was eveneens naar aanleiding van de onderwijswestie door jonge
30 liberalen opgericht.¹⁸¹ Net als haar Rotterdamse zustervereniging was
31 Burgerpligt bij uitstek een 'Burger-Vereeniging', een organisatie uit en
32 voor de middenklassen. De koppeling die Burgerpligt en later ook (het
33 door personele overlap verwante) Volksonderwijs legden tussen de on-
34 derwijswestie, de sociale kwestie en electorale politiek,¹⁸² maakte van
35 hen in wezen brede, zelfs populaire politieke bewegingen, die in vorm
36 maar weinig afweken van de christelijk-nationale beweging in de jaren
37 1870. Ook daar was immers een verbinding gelegd tussen agitatie, een
38 politiek programma en organisatie, ook daar werd de onderwijswestie
39 zoals die leefde bij een breed publiek door middel van electorale poli-

1 tiek verbonden aan het parlement. Zeker toen het Nut, het Comité
2 ter bespreking der Sociale Quaestie en het ANwV stelling namen in de
3 onderwijskwesitie en als pressiegroepen ten dienste van de jong-liberale
4 Kamerfractie gingen functioneren, was er een enorme (potentiële) ach-
5 terban voor een populaire liberale politiek gemobiliseerd, die wezenlijk
6 invloed lijkt te hebben uitgeoefend op de uitkomst van de verkiezingen
7 van 1875 en 1877.¹⁸³ Via zijn linkervleugel en op basis van de onder-
8 wijskwesitie had het liberalisme de weg gevonden naar het vrijzinnige
9 deel van het volk achter de kiezers.¹⁸⁴

10 Tussen 1860 en 1879 wisten de buitenparlementaire liberale en
11 christelijk-nationale bewegingen beide een aanzienlijke groep Neder-
12 landers te mobiliseren in een politieke kwesitie. Vooral tussen 1869 en
13 1879 speelde politiek een belangrijke rol: de sterkere verbinding tussen
14 Haagse politiek en het publieke debat voedde het idee dat de uitkomst
15 van de onderwijskwesitie wel eens buiten het parlement beslist zou kun-
16 nen worden. Beide bewegingen raakten in die jaren doordrongen van
17 het overgrote belang van organisatie, het wachtwoord van de moderne
18 tijd.¹⁸⁵

19 In tegenstelling tot de antirevolutionairen boden de liberalen hun
20 achterban echter geen ‘thuis’ door een partij op te richten. Het was ook
21 niet hun ambitie mensen te binden aan het liberalisme of zelfs maar
22 contact met hen te leggen. Zij hielden – ook uit standsbesef – afstand.¹⁸⁶
23 Mede hieruit is te verklaren dat in de jaren 1880 het zelfbewustzijn van
24 de leden van Volksonderwijs afnam.¹⁸⁷ De onzekerheid die de brede
25 liberale beweging nu kenmerkte, speelde de vereniging parten. De so-
26 cialisten en radicalen binnen Volksonderwijs gingen steeds meer hun
27 eigen weg en richtten in 1881 de Sociaal-Democratische Bond op, die
28 in Domela Nieuwenhuis een charismatisch leider had en wel een ‘thuis’
29 bood aan wie daaraan behoefte had. In de jaren 1880 zou het socialisti-
30 sche geluid overigens nog regelmatig klinken binnen Volksonderwijs,
31 bijvoorbeeld vanuit de Haagse afdeling, die geheel in socialistische
32 handen raakte.¹⁸⁸

33 Met de pacificatie van de onderwijskwesitie (de grondwetsherziening
34 van 1887 en de Schoolwet van 1889) hervond de liberale beweging
35 echter haar elan. Zoals gezegd, links-liberalen geloofden niet in een
36 politieke partij, maar zagen meer in kleinschalige verenigingen als co-
37 operaties, drankbestrijdingsverenigingen en woningbouwverenigingen
38 van werklieden en leden van de lagere burgerij. Hun eigen taakopvat-
39 ting was het stimuleren daarvan en, indien dat tekortschoot, initiatief

1 nemen tot overheidsingrijpen. De Drankwet van 1881 was daarvan
2 een voorbeeld, maar ook de uitgebreide sociale wetgeving van de laat-
3 ste jaren van de negentiende eeuw: de Woningwet, Ongevallenwet,
4 Gezondheidswet, Kinderwetten en, eindelijk dan toch, in 1901 een
5 Leerplichtwet. Het linkse liberalisme dat in de jaren 1890 vrucht zou
6 dragen, ontwikkelde zich in de jaren 1870 in het schoolwetliberalisme
7 en daarvoor in het liberalisme van het Anti-dagbladzegel-verbond,
8 kiesverenigingen als Burgerplicht in Amsterdam en de Maatschappij
9 tot Nut van den Javāan.

10 In 1885 werd de Liberale Unie opgericht, een koepelorganisatie voor
11 liberale kiesverenigingen. Zij zou in de jaren daarop uitgroeien tot een
12 machtige vereniging met een vooruitstrevend programma.¹⁸⁹ Veelzeg-
13 gend is dat in de Liberale Unie een belangrijke rol was weggelegd voor
14 figuren uit de genoemde verenigingen: Levy (Amsterdamse Burger-
15 plicht), Van Raalte (Anti-dagbladzegel-verbond, Rotterdamse Burger-
16 plicht), Henri Hubrecht (Anti-dagbladzegel-verbond, Amsterdamse
17 Burgerplicht, Nut, Volksonderwijs) en Goeman Borgesius (Volksbond,
18 Vereeniging tegen Drankmisbruik, Maatschappij tot Nut van den Ja-
19 vaan, Volksonderwijs). Een figuur als Goeman Borgesius bewijst dat de
20 activiteiten, idealen en retoriek van de afschaffers niet in het luchtledige
21 bleven hangen maar in concrete politieke hervormingen resulteerden.
22 Hij was een nuchtere politicus en afschaffer in hart en nieren. Dit blijkt
23 bijvoorbeeld uit zijn overtuiging dat politiek moest streven naar verbe-
24 tering van het lot van de massa, wat zijn sociale politiek een bevoogdend
25 karakter gaf. Net als de afschaffers van slavernij en cultuurstelsel sprak
26 hij námens de slachtoffers. Hij werd niet hun leider en emancipator,
27 zoals Kuyper en Domela Nieuwenhuis, maar zag het als zijn burger- en
28 christenplicht hen te helpen.¹⁹⁰

29 Voor orthodox-protestanten, socialisten en katholieken ging het
30 om het gevecht voor de erkenning van het eigen anders-zijn en voor
31 het recht dat anders-zijn door te geven aan de volgende generatie. Ze
32 bedreven een type politiek dat filosoof Charles Taylor aanduidt als 'the
33 politics of recognition', waarbij het argument van gelijke rechten wordt
34 ingezet om maatschappelijke en politieke erkenning te krijgen voor de
35 eigen groepsidentiteit.¹⁹¹ Die groepsidentiteit werd enerzijds gevormd
36 door de gedeelde ervaring van het achtergesteld-zijn en door het geza-
37 menlijke slachtofferschap, waaraan, wanneer het met geheven hoofd
38 gedragen werd, een zekere heroïek kon worden ontleend. Anderzijds
39 speelde het georganiseerde protest tegen het achtergesteld-zijn een niet

1 te onderschatten rol in de totstandkoming van een groepsidentiteit en
2 groepsgevoel. De groep kreeg gestalte in allerlei verenigingen, vakbon-
3 den en politieke partijen, organisaties die de strijd om erkenning faci-
4 teerden. De gezamenlijke inzet voor deze organisaties maakte dan ook
5 een essentieel onderdeel uit van de strijd om erkenning.

6 Zowel wat betreft voorstelling van politiek als organisatievormen
7 is er verwantschap te ontdekken met de afschaffers. Het grote verschil
8 lag toch in het erkenning vragen voor het leed en de rechten van de
9 eigen groep, waarmee politieke participatie drastisch werd uitgebreid:
10 van tienduizenden naar honderdduizenden mensen. Om de nieuwe,
11 politiek onervaren groep te bereiken en het appèl voor vriend en vijand
12 duidelijk te doen klinken, kozen de nieuwe politieke groepen voor een
13 emotionele stijl.¹⁹² Die was nieuw in zijn heftigheid en intensiteit, maar
14 kwam niet uit de lucht vallen: het was een voortzetting van de verhalen
15 die afschaffers over het lijden van 'hun' slachtoffers vertelden.

16

17 **Institutionalisering van verschillen**

18 Uit de geschiedenis van een aantal verenigingen tussen de Schoolwet-
19 ten van 1857 en 1878 blijkt dat deze vanaf eind jaren 1860 een functie
20 vervulden in de ontwikkeling van buitenparlementaire politiek. Het
21 belang van deze verenigingsgeschiedenissen stijgt daarmee uit boven
22 de geschiedenis van de schoolstrijd alleen. De schoolstrijdverenigingen
23 namen stelling, mobiliseerden een achterban en droegen bij aan politi-
24 sering van de maatschappij. Mobilisatie en polarisatie versterkten elkaar
25 onderling, zoals bijvoorbeeld bleek uit de casus Amersfoort. De stel-
26 lingname van het Antischoolwetverbond en de debatten tussen voor- en
27 tegenstanders van de wet van 1857 resulteerden in een 'spiegelgevecht'
28 dat een afdeling van Volksonderwijs in het leven riep. Vele tientallen
29 Amersfoorters sloten zich na de debatten aan bij de ene of de andere
30 vereniging en kwamen zo tegenover elkaar te staan. Een ander voor-
31 beeld: de scherpe tegenstelling tussen de modernen en orthodoxen in
32 Friesland vormde daar een vruchtbare voedingsbodem voor mobilisatie
33 inzake de schoolstrijd: het VCNS was daar sterk, wat aanleiding gaf tot
34 de oprichting van het Friese Volksonderwijs. Ook het Antischoolwet-
35 verbond was in Friesland sterk vertegenwoordigd.¹⁹³

36 De strijd kende zijn eigen dynamiek en ging steeds meer op een or-
37 ganisatie-wedloop lijken. Als een vijandelijk leger gemobiliseerd was,
38 moest er een antwoord komen om niet het terrein aan de vijand te laten.
39 Dit bleek uit de oprichting van het Friese Volksonderwijs, dat voor de

1 rechtbank van de publieke opinie tegenover de agitatie van VCNS een
2 tegengeluid wilde laten horen. Dit bleek ook uit de woorden waarmee
3 het Nut stelling nam: bij een krachtige aanval van ‘agitateurs’ op de
4 wet van 1857 voelde het zich verplicht deze te verdedigen. En dit werd
5 weer als een oorlogsverklaring uitgelegd door de critici van deze wet, die
6 hiermee een reden te meer hadden zich te organiseren en te wapenen
7 voor een ‘contrademonstratie’ tegenover het Nut.

8 Kortom, de dynamiek van actie-reactie tussen verenigingen was van
9 groot belang voor het proces van polarisatie. Daarnaast raakte tijdens de
10 schoolstrijd de maatschappij veel dichter betrokken op ontwikkelingen
11 in de landelijke politiek, welk proces als politisering van de samenleving
12 is aan te duiden. Deze twee processen maakten (politieke) partijdigheid
13 tot een maatschappelijk fenomeen. Het optreden van Kuiper en de
14 VCNS op de oprichtingsvergadering van het Nederlandsch Schoolver-
15 bond was een demonstratie van zelfstandigheid en kracht van de steeds
16 zelfbewuster wordende politiek-maatschappelijke beweging die in deze
17 jaren wisselend christelijk-historisch en christelijk-nationaal, maar nog
18 haast nooit antirevolutionair genoemd werd. Dat kwam pas toen er via
19 een antirevolutionair programma en partijorganisatie een verbinding tot
20 stand gebracht werd tussen de Kamerleden en de christelijk-nationale
21 beweging.

22 Aan de andere kant van het politieke spectrum vormde de Vereeni-
23 ging Volksonderwijs in de jaren 1870 de kern van een brede buitenpar-
24 lementaire liberale beweging, bestaande uit Nutsmannen, progressieve
25 hoogleraren, onderwijzers, sociaal-liberalen, radicaal-liberalen, vrijden-
26 kers en multatulianen. Verscheidene van hen zouden zich later in de so-
27 cialistische beweging thuis gaan voelen, of die zelfs leiden, zoals Domela
28 Nieuwenhuis. Volksonderwijs was niet de enige pressiegroep die onder
29 de liberale beweging gerekend mag worden; dit geldt evengoed voor de
30 Maatschappij tot Nut van den Javaan en het Anti-dagbladzegel-verbond.
31 Op basis van achtereenvolgens de zegelkwestie, de koloniale kwestie en
32 de onderwijskwestie kreeg het liberalisme ook buiten het Binnenhof
33 betekenis. Iets soortgelijks was te zien bij de orthodoxe protestanten,
34 die na de afschaffing van de slavernij nu de afschaffing van de Onder-
35 wijswetten ter hand namen. Organisatie en (politieke) actie rond een
36 kwestie maakten duidelijk hoe individuen en groepen zich konden ver-
37 houden tot de Haagse politiek. Vooral in het midden van de jaren 1870,
38 toen Volksonderwijs en het Antischoolwetverbond een coördinerende
39 functie vervulden in de liberale respectievelijk antirevolutionaire verkie-

1 zingscampagnes, was de verwevenheid van de single-issue organisaties
 2 met de Haagse politiek op een hoogtepunt.

3 Verenigingen waren niet alleen van invloed doordat ze polarisatie,
 4 politisering en mobilisatie mogelijk maakten en versterkten, maar ook
 5 doordat ze de hierdoor ontstane partijdigheid institutionaliseerden.
 6 De politieke partij is te beschouwen als een vereniging die in staat is
 7 tijdelijke polarisatie, politisering en mobilisatie voor langere tijd vast te
 8 leggen. Bij de politieke partij trad, net als bij de andere verenigingen, het
 9 'concurrentie-mechanisme'¹⁹⁴ op. Andere richtingen volgden na enige
 10 tijd het voorbeeld van de ARP en richtten eigen partijen op, al was het
 11 maar om bij de verkiezingen niet te zeer benadeeld te worden door de
 12 georganiseerde tegenpartij.

13 De ontwikkeling van algemene single-issue organisatie naar poli-
 14 tieke partij, die ook in de Angelsaksische wereld plaatsvond, was volgens
 15 sommige commentatoren een slechte zaak, omdat het politieke proces
 16 hierdoor aan kwaliteit zou verliezen. In *Democracy and the organization*
 17 *of political parties*, dat aan het begin van de twintigste eeuw verscheen,
 18 wees Moisei Ostrogorski de politieke partij af en preees hij de single-is-
 19 sue organisatie als het beste politieke actiemiddel. Dat stelde de burger
 20 namelijk in staat zijn mening over verschillende onderwerpen te geven,
 21 zonder de gewetensdwang die een allesomvattend partijprogramma
 22 kon opleveren. Daarbij paste de flexibiliteit van de ad hoc single-issue
 23 organisaties volgens hem veel beter bij de dynamiek van de moderne de-
 24 mocratische samenleving dan de monolitische partijen.¹⁹⁵ En inderdaad
 25 is het oprichten van politieke partijen te beschouwen als verstarring en
 26 institutionalisering van verhoudingen die in de decennia daarvoor nog
 27 in beweging waren.¹⁹⁶

28 Het ideaal van de eenheid van de publieke opinie was tussen 1840
 29 en 1870 geconcretiseerd, bevestigd en versterkt door de algemene ver-
 30 eniging, die zich tegenover 'de politiek' plaatste. Na 1870 toonden de
 31 partijdige single-issue organisatie en vooral de politieke partij dat die
 32 eenheid niet bestond. Integendeel, er werd publiekelijk strijd geleverd.
 33 De publieke sfeer werd als het ware opgedeeld in compartimenten, elk
 34 met een eigen politiek ideaal, pers en verenigingsleven. De waardering
 35 voor die ingrijpende structuurverandering van de publieke sfeer die rond
 36 1870 in de hele westerse wereld waarneembaar is, wisselt. Habermas
 37 beschouwde het uiteenvallen van de publieke sfeer als een negatieve ont-
 38 wikkeling, die debat onmogelijk maakte. Anderen hebben erop gewezen
 39 dat alleen door af te rekenen met het (valse) idee van eenheid en onpar-

1 tijdigheid meer mensen bij het de publieke zaak en het politieke proces
2 betrokken konden raken. Door de institutionalisering van verschillen
3 binnen de maatschappij in partijen, vakbonden en andere verenigingen
4 kreeg het proces van democratisering een belangrijke impuls.¹⁹⁷

5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39

CONCLUSIE

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10 Het idee dat de geschiedenis van politiek over meer moet gaan dan
11 alleen verkiezingen, kabinetsformaties en politieke crises, is inmiddels
12 algemeen geaccepteerd. Ook de publieke opinie, de agendering van
13 kwesties door groepen buiten het politieke machtscentrum en de discus-
14 sie over wat politiek nu eigenlijk is, hoe politiek werkt en wie er mogen
15 meedoen, zijn wezenlijke onderdelen van het politieke proces. Dat lijken
16 echter ongrijpbare fenomenen, die heel wat lastiger te onderzoeken zijn
17 dan wat er op het Binnenhof gebeurt. Verenigingsonderzoek biedt een
18 ingang om een beter beeld te krijgen van deze fasen van het politieke
19 proces.

20 De verenigingen in dit boek agendeerden kwesties en sorteerden
21 politiek effect door de publieke opinie te formuleren en kanaliseren.
22 De publieke opinie diende volgens de doctrinair-liberalen rationeel te
23 zijn en bepaald te worden door 'abstracte individuen', die hun sociaal-
24 culturele identiteit tijdelijk aflegden. In werkelijkheid werd de publieke
25 opinie natuurlijk bepaald door mensen van vlees en bloed die juist vanuit
26 hun geloof, gevoel en geweten bij de publieke zaak betrokken waren
27 of raakten. De geschiedenis van de afschaffers toont aan dat in de vor-
28 ming van de publieke opinie wetenschap, religie, literatuur en emoties
29 een grote rol spelen. Staathuishoudkunde, statistiek, hygiënisme, het
30 Réveil, 'humanitarian narratives' en het medelijden, de verontwaardi-
31 ging en de woede die deze opriepen, beïnvloedden het politieke proces.
32 Het maatschappelijke belang van bijvoorbeeld literatuur en emotie is
33 natuurlijk eerder onderkend, maar het politieke effect ervan is moei-
34 lijk te preciseren en te meten, reden waarom het in de praktijk door
35 (politiek-)historici toch vaak wordt genegeerd.¹ Verenigingen zijn de
36 ideale onderzoeksobjecten om dergelijke processen te reconstrueren.
37 Ze bieden een ingang om de mentale horizon van degenen die zich met
38 de publieke zaak bezighouden te bestuderen, van daaruit hun handelen
39 te verklaren en het politieke effect van dat handelen vast te stellen. De

1 vereniging is dan intermediair tussen een verzameling individuen en de
2 overheid, tussen overtuigingen en beleid.

3 Toch doet deze zienswijze de vereniging nog te kort. Zij is meer dan
4 een intermediair of een spiegel van de ideeën van een groep mensen.
5 Als deel van de culturele infrastructuur bepalen verenigingen mede
6 de inhoud van cultuur, doordat ze de mogelijkheden en beperkingen
7 creëren voor de ontwikkeling en verbreiding ervan. Verenigingen zijn
8 zelfstandige spelers in het maatschappelijke krachtenveld en spelen een
9 creatieve rol in maatschappelijke en politieke ontwikkelingen.² Ze ma-
10 ken het, met andere woorden, niet alleen mogelijk het politieke effect
11 van literatuur, emoties, religie en moraal te bestuderen, maar maakten
12 het in de eerste plaats mogelijk dat deze een grotere rol in het politieke
13 proces gingen spelen. De definitieve intrede van de vereniging in het
14 politieke leven transformeerde de negentiende-eeuwse politiek. Ver-
15 enigingen als single-issue organisaties, politieke partijen en vakbonden
16 zouden in de late negentiende en het grootste deel van de twintigste
17 eeuw een bepalende rol spelen in de politiek. Dat hun rol bescheidener
18 is geworden in de afgelopen decennia, geeft de benodigde afstand om
19 het fenomeen vereniging te onderzoeken als belangrijk element van
20 het politieke leven.

21

22 **Ontwikkeling van de single-issue organisatie**

23 Tussen de afschaffersverenigingen die in dit boek aan de orde zijn ge-
24 weest, bestaan grote verschillen. Het handwerkende antislavernij-Da-
25 mes-Comité, de Uitgeversvereniging van de *Bijdragen*, het patronaat-
26 achtige Amsterdamsch Matigheids-Genootschap, de ‘staatkundige ver-
27 eniging’ die het Anti-dagbladzegel-verbond wilde zijn, het activistische
28 Antischoolwetverbond en het bezadigde Nederlandsch Schoolverbond
29 zijn uitersten in een spectrum van single-issue verenigingen. Samen
30 geven ze een goed beeld van de verkenning van de rol van de burger en
31 van verenigingen in het vertegenwoordigende stelsel.

32 De afschaffers wisten niet welke strategie aan zou slaan. Achteraf
33 is er wel enige lijn te ontwaren in de ontwikkeling van de manieren
34 waarop ze in het politieke proces probeerden te participeren. Er zijn
35 in de ontwikkeling van de single-issue organisatie ruwweg twee fasen
36 te onderscheiden. Kort gezegd was het tussen 1840 en 1866 niet dui-
37 delijk wat een single-issue organisatie was, wat deze kon bereiken in
38 politiek-maatschappelijke kwesties en wat burgers zich konden veroor-
39 loven in hun protest tegen politieke en maatschappelijke misstanden.

1 De verenigingen waren voorzichtig, hun toon bleef gematigd, maar de
2 protestvormen waren divers en creatief. Na de kabinetscrisis van 1866
3 ontstond er een scherper omlijnd en uniformer idee over wat politiek
4 was en hoe burgers zich in de politiek konden en moesten gedragen. De
5 toon werd harder, de strijd feller, ook tussen burgers onderling.

6 Rond 1840 was het oprichten van een single-issue organisatie een
7 gewaagd experiment. De oprichters van drankbestrijdings- en antislav-
8 vernijverenigingen werden door tijdgenoten uitgelachen en bespot en
9 tegengewerkt door de autoriteiten. Ze debatteerden met elkaar over de
10 vraag of een afschaffersvereniging geoorloofd was en sommigen trokken
11 zich terug omdat ze hun goede naam niet wilden riskeren. Voor 1848
12 onthield de koning geregeld zijn goedkeuring aan dergelijke verenigin-
13 gen, of zijn ministers probeerden de leiders zover te krijgen hun protes-
14 ten te staken. De belangen van de jeneverindustrie en de slavenhouders
15 wogen zwaarder dan die van dronkaards en slaven. Hiermee namen de
16 afschaffers uiteindelijk geen genoegen.

17 Nieuw was dat de afschaffersverenigingen de openbare mening wilden
18 beïnvloeden en vertolken, ongeveer zoals een pamflet of krant dat ook tot
19 doel kon hebben. Sinds de Bataafse tijd was het ongewoon dat burgers
20 zich collectief in het publieke debat mengden, zeker waar het gevoelige
21 zaken als het koloniale beleid betrof. Omstreeks 1840 zorgden drie fac-
22 toren ervoor dat hierin verandering kwam: er was bezorgdheid over de
23 toestand en de toekomst van Nederland, er trad een nieuwe koning aan
24 die meer ruimte gaf aan politieke verandering en er was daarom zowel
25 een noodzaak als ruimte om het voorbeeld van buitenlandse single-issue
26 organisaties, die juist eind jaren dertig actief werden, na te volgen. Dat
27 gebeurde in eerste instantie op lokaal niveau. Pas later werden pogingen
28 gedaan overkoepelende nationale verenigingen op te richten.

29 Het buitenlandse voorbeeld is altijd op de achtergrond aanwezig ge-
30 weest in het bewustzijn van de afschaffers. Steeds als er gesproken werd
31 over vernieuwing van strategie, werd over de grenzen gekeken. Maar de
32 drankbestrijders en antislavernijactivisten volgden dit voorbeeld niet
33 klakkeloos na en schiepen zelfs bewust afstand tot de afschaffers overzee,
34 om niet de verdenking op zich te laden dat ze net zo radicaal of theatraal
35 waren als bijvoorbeeld de Britse hervormingsbewegingen. Wat er in het
36 buitenland gebeurde, trok aan en stootte tegelijkertijd af, maar over het
37 algemeen kan worden gesteld dat wat elders gebeurde, inspireerde en
38 ruimte maakte voor vernieuwing, die vaak zo 'Nederlands' mogelijk
39 werd vormgegeven.

1 De eerste afschaffers hadden uiteenlopende stijlen en strategieën om
2 verandering te bewerkstelligen. De drie belangrijkste manieren om het
3 publiek te overtuigen dat het zich tegen een misstand moest keren, waren
4 de wetenschappelijke aanpak, het appèl op geloof en moraal en het op-
5 wekken van gevoelens van medelijden en verontwaardiging. In de weten-
6 schappelijke betogen werd veel gebruik gemaakt van staathuishoudkunde
7 en statistiek, maar ook van medische argumenten. Wetenschappelijke
8 betogen hadden grote autoriteit en hielden tegelijkertijd ongeletterden
9 en vrouwen op een afstand. Zoals in de antislavernijbeweging bleek, was
10 wetenschap 'fatsoenlijker' dan gruwelverhalen, omdat wetenschap feite-
11 lijk en objectief zou zijn en niemand direct beschuldigde.

12 Een beroep doen op geloof, geweten en moraal van het publiek was
13 op zichzelf niet bijzonder; in de filantropie was het bijvoorbeeld een ge-
14 bruikelijke strategie om fondsen te werven. De combinatie met politiek
15 was echter vernieuwend. Net als in de Angelsaksische hervormingsbewe-
16 gingen stelden de afschaffers dat wat buiten de politiek als hoogste waar-
17 heid geprezen werd, ook daarbinnen toegepast moest worden. Geloof
18 bleek een belangrijke inspiratiebron voor politiek protest en politieke
19 vernieuwing. In de jaren 1840 realiseerden de afschaffers zich dat vanuit
20 geloof makkelijker grenzen overschreden werden, ook de grenzen van
21 het politieke domein. 'Godsdienstige beweegredenen en christelijke
22 liefde', zo hielden ze elkaar voor, zijn 'de magtigste hefbomen om den
23 menschelijken wil [...] tot iets goeds en groots te bewegen'.³

24 Waar de burgerschapsideologie vooral was gericht op maatschappelijk
25 evenwicht, harmonie en het cultiveren van vormen en normen, had het
26 geloof een veel groter revolutionair potentieel. Zeker in de nieuwe vorm,
27 die vanaf eind achttiende eeuw dominant werd: geloof werd niet meer
28 zozeer in de maatschappij, maar in het innerlijk van de gelovige geloka-
29 liseerd.⁴ Die kon uitdrukking geven aan zijn geloof in zijn handelen en
30 veel gelovigen deden dat ook, zelfs als zij daarmee tegen de geldende ge-
31 dragsnorm ingingen. Zo speelde geloof een belangrijke maatschappelijke
32 en politieke rol. Dit gold bijzonder sterk voor de Réveil-beweging en de
33 latere christelijk-nationale beweging, die zich vanuit geloofsovertuiging
34 met politiek-maatschappelijke kwesties bezighielden. Maar het betreft
35 een breder fenomeen. De morele invulling die het burgerbegrip in de
36 gedepolitiseerde jaren 1815-1840 kreeg, verdween na 1840 niet. De
37 'morele burger' ging zich met politiek bemoeien en eiste dat ook in het
38 politieke domein algemeen-christelijke en zedelijke waarden doorslag-
39 gevend waren.⁵

1 Gruwelverhalen verspreiden over de slachtoffers van misstanden was
2 ook een veel gebruikte strategie. De beschrijving van lijden wekte me-
3 delijden en het verlangen in te grijpen. Lange tijd werden emotionele
4 reacties als een goed kompas beschouwd om de waarheid op het spoor
5 te komen en moreel een rechte koers te varen. Net als geloof kon ook
6 gevoel een richting aanwijzen in de politiek. Fictieve teksten werden ge-
7 waardeerd omdat ze misstanden aan de kaak konden stellen, de publieke
8 opinie in één klap konden doen omslaan, maar ook als instrumenten
9 om over de ernst van de situatie te oordelen. Literatuur speelde onmis-
10 kenbaar een belangrijke politieke rol.

11 De afschaffers wilden in eerste instantie ‘algemene’ verenigingen
12 oprichten, wat pretendeerde dat de natie als geheel zich uitsprak over
13 maatschappelijke problemen. De bestaande politieke en religieuze
14 verschillen werden zorgvuldig bedekt onder een retoriek waarin bur-
15 gerdeugd en godsdienstzin verzoenende principes waren. De alge-
16 mene verenigingen vormden een concretisering van de ideologie van
17 de publieke sfeer en het idee van de publieke opinie: ze claimden
18 neutraal te zijn, niet-politiek en zoveel mogelijk het juiste midden te
19 houden. Dit ideaal pakte in de praktijk vaak anders uit. De single-issue
20 organisaties bleven, net als de oudere maatschappijhervormingsver-
21 enigingen, hoofdzakelijk bolwerken van protestantse mannen uit de
22 (hogere) middenklassen, voornamelijk woonachtig in het westen en
23 noorden van het land.

24 Katholieken waren meer dan welkom om het algemene karakter
25 van bijvoorbeeld de drankbestrijdingsvereniging te bewijzen, maar zij
26 voelden zich minder aangetrokken tot de landelijke protestantse ver-
27 enigingen en organiseerden zich eerder in lokale katholieke verbanden.
28 Het feit dat katholieken in dit boek een marginale rol spelen, mag niet
29 worden uitgelegd als een bewijs dat zij niet aan maatschappijhervor-
30 ming deden. Ze kozen daarvoor alleen niet de vorm van de single-issue
31 organisatie maar kerkelijke kanalen.

32 Een opmerkelijk vroege uitzondering op het idee van een algemene
33 vereniging was de antislavernijbeweging. Onder leiding van Groen van
34 Prinsterer weigerde een groep Réveil-mannen zich met mensen buiten
35 hun kring te verenigen, omdat dit het onmogelijk zou maken door de
36 vereniging hun religieuze identiteit uit te drukken en te bevestigen. De
37 weinig begripvolle reacties van de overige abolitionisten in binnen- en
38 buitenland maken duidelijk dat die er een andere opvatting van het doel
39 van een single-issue organisatie op na hielden.

1 Het egalitaire ideaal van de drankbestrijdingsvereniging was een ver
2 doorgevoerde en unieke poging tot een algemene vereniging, maar voor-
3 al op lokaal niveau werden de seksen en de maatschappelijke standen
4 weer van elkaar gescheiden. Een effectief instrument om in de praktijk
5 scheiding binnen de vereniging aan te brengen, was het instellen van
6 verschillende soorten contributies. Wie (meer) betaalde, mocht voor-
7 aan zitten, de anderen moesten achteraan zitten. De namen van vrou-
8 welijke afschaffers werden in aparte stamboeken opgetekend, dat was
9 fatsoenlijker. De bestuurders werden vanzelfsprekend gerekruteerd uit
10 de mannen uit de hogere klassen, behalve in het saint-simonistische ex-
11 periment van het Rotterdamsch Afschaffings-Genootschap. Omdat dit
12 zowel bestuurders met een lage maatschappelijke status als vrouwelijke
13 bestuurders welkom heette, werd het onfatsoenlijk gevonden.

14 De oprichters en bestuursleden van de eerste generatie single-issue
15 organisaties waren voornamelijk notabelen als artsen, hoogleraren, pre-
16 dikanten, advocaten en opmerkelijk veel ambtenaren, zoals medewer-
17 kers van gerechtshoven en ministeries. De meesten waren ambtshalve
18 gewend publiekelijk een oordeel uit te spreken over kwesties, ook in het
19 dagelijks leven speelden ze een bemiddelende rol tussen autoriteiten (of
20 gezaghebbende kennis) en het publiek. Vanuit het idee dat waarheid en
21 gerechtigheid zouden overwinnen als het publiek met de feiten bekend
22 zou worden, voelden zij een maatschappelijke verantwoordelijkheid om
23 zich in te zetten voor afschaffing van misstanden.

24 Een andere motivatie om afschaffer te worden lag in de uitstraling
25 van morele superioriteit die eraan ontleend kon worden. Juist mensen
26 die meer ambitie hadden dan hun maatschappelijke status toeliet, za-
27 gen in het oprichten of ondersteunen van een afschaffersvereniging een
28 geschikt instrument om te stijgen op de maatschappelijke ladder. Over
29 de drankbestrijders is om die reden wel eens gezegd dat ze 'statuspoli-
30 tiek' bedreven.⁶ Als de erkenning van tijdgenoten ontbrak, troostten
31 de afschaffers zich met het idee dat de slachtoffers die ze hielpen of
32 het nageslacht hun pogingen wel zouden waarderen, of sterker nog,
33 dat ze genoeg hadden aan het besef van het eigen morele gelijk. De
34 antislavernij-activist Teenstra schreef: 'Het is waar, onze zwarte veron-
35 gelijkte broeders kunnen ons niet met geld of goed, ambten of posten
36 beloonen, titels noch decoraties aan ons uitreiken, maar – er is meer
37 dan al dit verankerd spelgoed van volwassene kinderen, er bestaat een
38 inwendig geluk, waartegen geen uitwendig geluk opwegen kan.' Enkele
39 jaren later hield hij de redactie van het antislavernijtijdschrift *Bijdragen*

1 voor: 'tijdgenoten moge Uliederpogingen miskennen, een meer verlicht
2 nakomelingschap zal U zegenen'.⁷

3 Ondanks de pogingen van Teenstra en andere vurige afschaffers, on-
4 danks het ideaal van een algemene vereniging en de mogelijkheid door
5 een appèl op geloof en gevoel een grote groep mensen aan te spreken,
6 ontstonden er geen massale volksbewegingen tegen slavernij, drank en
7 het cultuurstelsel. Dat was grotendeels een bewuste keuze, genomen
8 naar aanleiding van specifiek Nederlandse omstandigheden. Allereerst
9 was daar de kleine schaal van het land, waardoor iedereen die ertoe
10 deed elkaar kende. Dit gaf het publieke debat een persoonlijk karakter.
11 Zoals Teenstra's uitgever waarschuwend sprak: 'men kent elkander in
12 dit kleine land van te nabij, om onbewimpeld te schrijven; alles moet
13 zoo niet van nabij gezien en bewezen worden, hierdoor zoude men zich
14 schuldig maken aan onbescheidenheid en personaliteiten'.⁸ De klein-
15 schaligheid versterkte het doctrinair-liberale uitgangspunt dat het in
16 politiek om kwaliteit gaat, niet om kwantiteit. Dit verklaart waarom
17 het in de Nederlandse politiek lange tijd om (bekende) namen draaide,
18 niet om aantallen.

19 In de Angelsaksische wereld was daar rond het midden van de ne-
20 gentiende eeuw verandering in gekomen door de evangelische opwek-
21 kingsbeweging, die het taboe op geloof en emotie in de publieke ruimte
22 doorbrak en massapolitiek mogelijk maakte. Het verwante Réveil bleef
23 klein en er bleef in Nederland lange tijd een taboe rusten op publieke
24 uitingen van emotie en geloof. De initiatiefnemers en bestuursleden
25 van afschaffersverenigingen vervulden over het algemeen belangrijke
26 maatschappelijke functies. Ze waren ervan overtuigd dat slechts een
27 hoge 'kwaliteit' van het ledenbestand en een niet-provocerende op-
28 stelling van de vereniging effectieve pressie mogelijk maakten. Er zijn
29 aanwijzingen dat het voorbeeld van de buitenlandse afschaffers na de
30 oprichtingsfase averechts werkte, in de zin dat Nederlandse afschaffers
31 niet langer geassocieerd wilden worden met deze massale, theatrale en
32 radicale bewegingen.

33 De Nederlandse afschaffers kozen ervoor geen protestmarsen te or-
34 ganiseren, geen colporteurs aan te stellen, rond verkiezingen geen druk
35 uit te oefenen en niet op grote schaal beeldmateriaal en fictie over de
36 misstanden uit te geven, zaken die de Angelsaksische hervormingsbe-
37 wegelingen hun aantrekkingskracht en mobiliserend vermogen gaven. In
38 plaats daarvan gaven ze geleerde tijdschriften uit, zonder illustraties. De
39 drankbestrijdingsverenigingen, die meer dan de andere afschaffers op

1 volksoopvoeding en persoons Hervorming gericht waren, maakten nog het
2 meest gebruik van populariseringsmiddelen als traktaatjes en prenten.
3 Ook zij waren daar echter het grootste deel van de negentiende eeuw
4 voorzichtig mee. Pas tegen het einde van de eeuw ontstond er bijvoor-
5 beeld een liedcultuur binnen de drankbestrijdingsbeweging.

6 Een belangrijk middel binnen de single-issue organisatie was de mee-
7 ting. In 1840 hadden Britse abolitionisten al een meeting gehouden in
8 Rotterdam, maar het duurde tot de jaren 1850 voordat de afschaffers
9 het met enige regelmaat inzetten. Ze zagen het als een geschikt middel
10 tot opwekking van het publiek en voorlichting; pas na 1866 werd het
11 gezien als een gelegenheid tot debat, dat lange tijd sterk gereguleerd
12 en niet spontaan was. Een ander belangrijk strijdmiddel van de single-
13 issue organisatie was de petitie, die, net als de single-issue organisatie
14 zelf, steeds vaker werd ingezet en waar steeds meer mensen hun naam
15 aan verbonden. De petitie ontwikkelde zich van een stedelijke activiteit
16 van deftige burgers die elkaar kenden naar groots opgezette en goed
17 voorbereide landelijke acties van mensen die elkaar niet kenden. Was
18 de petitie aanvankelijk een bewijs van de 'kwaliteit' van de indieners,
19 die vaak achter hun naam hun beroep vermeldden, later werd het een
20 middel tot mobilisatie van een groep en werd het ingezet voor groeps-
21 en zelfs partijvorming.

22 Het voornaamste effect van petitie en andere gezamenlijke acties
23 was dat een aantal individuen zich publiekelijk een collectieve identiteit
24 verschafte, die in principe tijdelijk was (alleen ondertekenaars van die ene
25 petitie, of leden van een vereniging die zich zou opheffen als de wet een-
26 maal gewijzigd was), maar waarvan het effect in de praktijk veel sterker
27 was. In veel gevallen ging aan gezamenlijk protesteren niet een groeps-
28 gevoel vooraf, maar werd het in en na het protesteren beleefd. Dat de
29 protesten tegen slavernij en de liberale Onderwijswet van grote betekenis
30 zijn geweest voor de orthodox-protestantse groepsvorming, is een in het
31 oog springende conclusie, maar dat is niet de enige. Ook het proces van
32 nationale integratie werd door dergelijke protesten bevorderd, evenals het
33 vrouwelijke seksbewustzijn. Voor de periode na 1866 is het duidelijk dat
34 het gezamenlijk bedrijven van issue-politiek van groot belang was voor
35 het ontstaan van een liberale en antirevolutionaire achterban en aan de
36 basis ligt van de oprichting van de eerste politieke partijen.

37

38 Het nieuwe en experimentele karakter van de eerste fase van de single-
39 issue organisatie maakte dat er tot 1866 binnen de verenigingen veel

1 gedacht en gesproken werd over hun doel, wezen en strategie. Dit werd
2 daarna minder, omdat het concept minder omstreden werd. Wat het
3 publiek van de vereniging zou denken, werd minder belangrijk, hetgeen
4 ruimte schiep voor vernieuwing van de vorm. De afstand tot de traditi-
5 onele verenigingen tot maatschappijhervorming werd groter en naast de
6 Britse antislavernijbeweging ging het voorbeeld van de Anti-Corn Law
7 League een belangrijke rol spelen. Dat hield in dat de afschaffers hun
8 verenigingen zakelijker gingen organiseren. Secretarissen kregen vanaf
9 de jaren 1860 vaker een financiële vergoeding voor hun werk. Korte en
10 krachtige 'vliegende blaadjes' vervingen langzaam de wetenschappelijke
11 studies naar de achtergronden van het probleem. Opmerkelijk is dat het
12 Anti-dagbladzegel-verbond en het Antischoolwetverbond geen eigen
13 tijdschrift hadden, zoals tot dan gebruikelijk was geweest. Zij gaven
14 wel eigen drukwerk uit – weinig titels in hoge oplagen – en vonden
15 daarnaast de weg naar de bestaande periodieke pers. *De Standaard* fun-
16 geerde als het orgaan van het Antischoolwetverbond; beide waren in
17 1872 opgericht en zouden op hun eigen manier de antirevolutionaire
18 richting mobiliseren en doel en samenhang verlenen.

19 In de inleiding werden drie functies genoemd van de single-issue orga-
20 nisatie: voorlichting en debat, tot uitdrukking brengen van de publieke
21 opinie en invloed uitoefenen op het politieke besluitvormingsproces.
22 De ontwikkeling van de single-issue organisatie van een voorzichtig
23 experiment tot een vanzelfsprekende actievorm met effectieve politieke
24 invloed is te begrijpen als een verandering in de verhouding tussen deze
25 functies. In de eerste generatie single-issue organisaties (tot 1866) lag
26 het accent voornamelijk op voorlichting en debat, terwijl in de tweede
27 generatie afschaffersverenigingen het accent verschoof naar het beïn-
28 vloeden van het politieke proces door het uitbrengen van stemadvies.
29 Terwijl de afstand tot traditionele hervormingsbewegingen groter werd,
30 verkleinde de afstand tot de Haagse politiek. De afschaffers spraken met
31 minder schroom over politiek en durfden steeds zelfbewuster en feller
32 kritiek te uiten op de Haagse politici. De Maatschappij tot Nut van
33 den Javaan zweeft tussen de generaties in en is te beschouwen als een
34 vereniging die de overgang tussen beide fasen belichaamt.

35 De groep leden van de tweede generatie single-issue organaties werd
36 zowel homogener als heterogener. Heterogener in de zin dat zij door
37 de verlaging van de contributie en de aanpassing van de communica-
38 tiestijl (traktaatjes en 'volksblaadjes' in plaats van wetenschappelijke
39 artikelen) toegankelijk werden voor leden van de lagere middenklasse

1 en geschoolde arbeiders. Langzamerhand werd een lange ledenlijst ef-
 2 fectiever geacht dan een korte ledenlijst met grote namen.
 3 Tegelijkertijd werd de brede afschaffingsbeweging homogener: vrou-
 4 wen verdwenen naar de achtergrond. De Maatschappij tot Nut van den
 5 Javaan en het Antischoolwetverbond stonden weliswaar expliciet open
 6 voor vrouwen, maar er meldde zich (waarschijnlijk) maar een enkeling
 7 aan. Nu waren afschaffersverenigingen voor 1866 evenmin vrouwenbol-
 8 werken geweest, maar in een groot deel van de retoriek van de afschaffers
 9 van slavernij, drank en het cultuurstelsel werd in de oplossing van de
 10 problemen een centrale rol toegewezen aan vrouwen. Die hadden de
 11 grootste aanleg voor geloof, medelijden, morele verontwaardiging en
 12 liefde voor de medemens, precies de kernwaarden van de vroege afschaf-
 13 fingsbewegingen, waarin regelmatig de hoop en verwachting klonk dat
 14 de Nederlandse vrouwen zich in de toekomst en masse zouden gaan
 15 bemoeien met de misstanden. Toen echter in de jaren 1870 de single-
 16 issue organisatie dichter bij de Haagse politiek kwam te staan, en in
 17 tegenstelling tot de tijd daarvoor zichzelf als onderdeel van het politieke
 18 proces ging beschouwen, betekende dit (voorlopig) het einde van de
 19 ereplaats die in deze bewegingen voor de vrouw was ingeruimd. Vanaf
 20 de jaren 1870 moesten vrouwen de rol die ze in de oplossing van poli-
 21 tiek-maatschappelijke kwesties konden spelen, weer gaan bevechten.
 22 Het ledenbestand werd ook homogener wat politieke kleur betreft.
 23 Na 1866 werd het in de praktijk gewoner dat een vereniging zich iden-
 24 tificeerde met een bepaalde politieke richting in het parlement. Toch
 25 verzetten veel verenigingen zich tegen deze zienswijze. Zij waren alge-
 26 meen en dus niet partijdig. Dat zelfs het Antischoolwetverbond claimde
 27 een algemene vereniging te zijn, terwijl het duidelijk dienstbaar was aan
 28 partijpolitiek, geeft aan dat het benadrukken van het algemene karakter
 29 een retorische strategie kon zijn. In het geval van de Maatschappij tot
 30 Nut van den Javaan lag het anders. Willem Bosch had aanvankelijk
 31 graag met Groen van Prinsterer willen samenwerken en uitte felle kritiek
 32 op de liberalen. Toch kreeg de vereniging een vrijzinnig-liberale kleur,
 33 deels omdat vrije arbeid nu eenmaal een liberaal thema was, deels omdat
 34 liberale politici en moderne predikanten lid werden van de Maatschap-
 35 pij omdat zij er een geschikt middel in zagen om hun eigen doelen te
 36 bereiken. In de gepolariseerde jaren 1870 werd het haast onmogelijk
 37 een neutrale, algemene vereniging op te richten, zoals de geschiedenis
 38 van het Nederlandsch Schoolverbond laat zien.
 39

1 Ontwikkeling van de voorstelling van politiek

2 Voorgaande opmerkingen betreffen vooral concrete zaken als de vorm,
3 de middelen en de samenstelling van het ledenbestand van de afschaf-
4 fersverenigingen. Maar waarom zou men die willen bestuderen? Het
5 belang van de single-issue organisatie ligt in twee ontwikkelingen die
6 nauw verweven zijn. Dit type vereniging ontwikkelde en verspreidde
7 nieuwe vormen van burgerparticipatie in het politieke proces én een
8 nieuwe voorstelling van politiek. Vooral de eerste generatie afschaf-
9 fersverenigingen was hiervoor van groot belang. Enerzijds bestond
10 die uit verenigingen die zo respectabel mogelijk wilden zijn en zo min
11 mogelijk aanstoot wilden geven, anderzijds waren er verenigingen die
12 in dat opzicht meer risico's namen en vernieuwend waren doordat ze
13 protestvormen overnamen die een buitenlandse oorsprong hadden.
14 Beide strategieën droegen op hun eigen wijze bij aan de heruitvinding
15 van politiek. De voorzichtige strategie was belangrijk, omdat deze orga-
16 nisatie rond een politiek-maatschappelijk thema ontdeed van het imago
17 van radicalisme en dit weer fatsoenlijk en acceptabel wist te maken.
18 De vernieuwende, creatieve strategie was evengoed belangrijk, omdat
19 die nieuwe verbindingen legde tussen het leven van de burger en het
20 politieke.

21 Een iets nauwkeuriger blik op de ontwikkeling van de voorstelling
22 van politiek tussen 1840 en 1880 maakt het mogelijk de bovenstaande
23 fasering, met 1866 als scheidslijn, nog enigszins te verfijnen. Uit de
24 activiteiten en opmerkingen van de afschaffers is hun voorstelling van
25 politiek te reconstrueren: wat verwachtten ze van politiek, wat leken
26 geschikte protestvormen en hoe zagen ze hun eigen rol in het politieke
27 proces? Weliswaar deelden niet alle afschaffers dezelfde voorstelling
28 van politiek, maar aan de andere kant mag worden aangenomen dat
29 een soortgelijke voorstelling van politiek ook leefde bij mensen die geen
30 afschaffer waren, wat de reikwijdte van de analyse vergroot. Onder-
31 staande periodisering moet overigens eerder beschouwd worden als
32 een hypothese die door nieuw onderzoek gestaafd zou moeten worden,
33 dan als het definitieve antwoord op de vraag hoe burgers over politiek
34 dachten tussen 1840 en 1880.

35 Tussen 1840 en 1855 bestond in brede kring angst voor politieke
36 strijd, een erfenis van de revolutionaire jaren van de late achttiende eeuw.
37 Voor niet-politici was bemoeienis met politiek onfatsoenlijk. Maar het
38 idee dat burgers de wetgevende macht konden beïnvloeden, was tegelij-
39 kertijd aantrekkelijk: de wet zou wel eens hét instrument kunnen zijn om

1 hervormingen door te kunnen voeren die door de toenmalige praktijk
2 van filantropie, volksopvoeding en zending niet bewerkstelligd konden
3 worden. De herwaardering van politiek is duidelijk zichtbaar in de jaren
4 na 1848, toen wetgeving door Thorbeckes nieuwe grondwet volop in de
5 aandacht stond en er ook echt meer ruimte was voor participatie. Op-
6 merkkelijk is overigens dat in het verenigingsleven een direct effect van de
7 invoering van de grondwet in 1848 niet merkbaar is. Op de petitiegolf
8 van 1848 na lijkt het erop dat men enkele jaren afwachtte.

9 Toch vormt de grondwetswijziging de achtergrond voor de popula-
10 risering van de Haagse politiek die begin jaren 1850 zichtbaar is. Gru-
11 welverhalen, publieke gevoelsuitingen en petitioneren raakten korte tijd
12 in de mode. Deze maakten politiek protest enige tijd ook voor vrou-
13 wen en jongeren denkbaar. Rond 1855 was er een relatief lage drempel
14 voor publieke politieke stellingname. Het was een periode van relatieve
15 'politieke onschuld', in de zin dat nog niet vast lag wat politiek was.⁹
16 Het veelsoortige politieke protest van die tijd, waarbinnen de massale
17 Aprilbeweging van 1853 (hier wegens haar niet-geïnstitutionaliseerde
18 karakter buiten beschouwing gelaten) wel het meest opvallend was, is
19 in zekere zin te beschouwen als enthousiasme over '1848'. Maar zoals
20 gezegd speelden buitenlandse voorbeelden een minstens zo belangrijke
21 rol in de ontwikkeling van de heruitvinding van politiek. De grond-
22 wetswijziging bood de ruimte, maar de buitenlandse voorbeelden bo-
23 den ideeën voor de invulling daarvan. Vooral de Britse afschaffers, en
24 in mindere mate de Amerikaanse en Duitse, verbreedden de mentale
25 horizon van Nederlandse maatschappijhervormers. Zij maakten ook in
26 Nederland single-issue organisaties denkbaar en verdedigbaar en boden
27 een compleet actierepertoire aan.

28 Tussen 1855 en 1866 ebde het enthousiasme voor parlementaire poli-
29 tiek als hervormingsinstrument enigszins weg, deels omdat het nieuwtje
30 eraf was, deels uit teleurstelling dat het parlement zo langzaam werkte
31 en zo afwerend reageerde op de verzoeken van burgers. De afschaffing
32 van slavernij werd een slepende kwestie. De met bravoure ondernomen
33 strijd om een verbodswet op sterkedrank te verkrijgen (vanaf 1851)
34 verloor zijn elan door de onverschillige reacties op de twee grote petiti-
35 onnementen van 1855 en 1865. Door de trage en lauwe reacties van het
36 Binnenhof op de enthousiaste afschaffers werd de proteststijl iets zake-
37 lijker en gereserveerder. Men zou kunnen zeggen dat de liefde enigszins
38 bekoelde. Burgers koesterden minder verwachtingen van het parlement
39 en bleven zelf actief, door bijvoorbeeld slaven vrij te kopen. Veelzeggend

1 is ook dat Groen van Prinsterer na de voor hem teleurstellende Onder-
2 wijswet van 1857 zijn Kamerzetel opgaf en zich meer ging richten op het
3 beïnvloeden van de kiezers en het stimuleren van burgerinitiatieven als
4 de VCNS, omdat hij daarvan meer resultaat verwachtte. Ook de jonge
5 generatie liberalen was rond 1866 teleurgesteld over wat er sinds 1848
6 bereikt was. Het ontbrak de Haagse politiek aan daadkracht. Anderen
7 meenden dat het in de politiek vooral aan moraal ontbrak.

8 De afschaffers uitten niet alleen kritiek op de politiek van Den Haag,
9 maar staken ook de hand in eigen boezem. Ze begrepen dat, wilden ze
10 door politici en het publiek serieus worden genomen, ze niet al te 'ex-
11 perimenteel' konden zijn, maar zich respectabel moesten gedragen. Het
12 egalitaire karakter van sommige verenigingen en de onthoudingsbelofte
13 binnen de drankbestrijdingsbeweging kwamen onder vuur te liggen.
14 Die zouden – alleen al door de spot die ze opriepen – slechts averechts
15 werken op het snel bereiken van een wetswijziging. De oriëntatie op de
16 Haagse politiek maakte de proteststijl uniformer. Uit het actiereper-
17 toire van de single-issue organisatie kozen de afschaffers slechts enkele,
18 minder omstreden protestvormen, en hun stijl werd over het algemeen
19 minder expressief. In ruil daarvoor werd deze verenigingsvorm gewoner
20 en geaccepteerder. Een belangrijke consequentie van het verdwijnen van
21 de brede en open voorstelling van politiek protest was dat vrouwen hun
22 vanzelfsprekende positie in veel afschaffingsbewegingen verloren. In de
23 nauwere opvatting van politiek protest hoorden zij niet thuis.

24 Tussen 1866 en 1880 werden nieuwe ideeën invloedrijk: 'de politiek'
25 heeft de burger nodig om goed te functioneren en het parlement moet
26 zich bezighouden met thema's die in de maatschappij leven. De poli-
27 tieke crises tussen 1866 en 1868 en de politieke polarisatie die daarop
28 volgde, gaven voeding aan het idee dat Haagse politici zo nu en dan
29 gecorrigeerd dienden te worden door de burger (of de natie of het volk;
30 de terminologie veranderde langzaam). Er werd kritischer naar Haagse
31 politiek en politici gekeken. Politiek was nu voor een grote groep bur-
32 gers een vast gespreksthema en werd dikwijls op (licht) depreciërende
33 toon besproken.

34 Paradoxaal genoeg leidde het gezichtsverlies van 'de politiek' en het
35 daaruit voortkomende idee dat single-issue organisaties een rol hadden
36 in het sturen van de politiek ertoe dat zij zich als onderdeel gingen zien
37 van het politieke proces, zoals duidelijk werd in de casestudies van het
38 Anti-dagbladzegel-verbond en de Maatschappij tot Nut van den Ja-
39 vaan. Overigens waren de kabinetscrises niet de enige oorzaken voor de

1 herwaardering van de publieke opinie in het politieke bestel. Deze ont-
2 wikkeling was in dezelfde tijd ook in het buitenland waarneembaar en
3 was een gevolg van het groeiend zelfbewustzijn van burgers, dat gevoed
4 werd door de waardering voor de publieke opinie in de ideologie van
5 de publieke sfeer. Een belangrijk gevolg van het feit dat de single-issue
6 organisaties zich als onderdeel van de politiek gingen beschouwen, was
7 dat ze 'partijdiger' werden. Kwesties gingen steeds meer de demarcatelij-
8 nen tussen politieke kampen bepalen en politieke richtingen gebruikten
9 kwesties om zich te profileren. Vanaf 1866 ontdekten politici de single-
10 issue organisatie dan ook als bondgenoot.

11 De ontwikkeling die tijdens de kabinetscrisis van 1866 was ingezet,
12 raakte in het volgende decennium in een stroomversnelling. Politiek
13 nam een steeds grotere plaats in de maatschappij in en werd steeds meer
14 een strijdtoneel. Wat het eerste betreft: de sociaal-liberalen omarmden
15 rond deze tijd de zienswijze dat de staat een oplossing moest bieden voor
16 maatschappelijke problemen. Hierdoor werd niet alleen het Kinder-
17 wetje van Van Houten (1874) maar ook de door de drankbestrijders zo
18 fel begeerde Drankwet (1881) mogelijk. Net als de afschaffers eerder al
19 gedaan hadden, kenden ook de sociaal-liberalen dus een grotere rol toe
20 aan de staat. Zij deelden de waardering voor het instrument van wetge-
21 ving, wat in de sociale wetgeving en uiteindelijk in de verzorgingsstaat
22 zou resulteren. Voordat rond 1901 vanuit de maakbaarheidsgedachte
23 het actief verbeteren van de samenleving uitgangspunt werd, door wet-
24 ten als de Woningwet, was er al enige decennia lang sprake van wetten
25 die het maatschappelijk kwaad moesten beteugelen. Het Kinderwetje
26 en de Drankwet zijn 'afschaffingswetten', wetten die verwant zijn aan het
27 gedachtegoed van de afschaffers. Hun idee over het wezen van een wet
28 was overigens wel veranderd sinds het midden van de negentiende eeuw.
29 Waren de afschaffers er toen van overtuigd geweest dat een wetwijziging
30 alleen mogelijk was wanneer de publieke opinie deze begeerde, enkele
31 decennia later zagen ze wetwijziging als een manier om die publieke
32 opinie de goede kant op te sturen. Rond 1880 meenden drankbestrijders
33 en sociaal-liberalen dat de wet de publieke opinie niet moest volgen,
34 maar haar moest leiden.

35 Iets dergelijks vonden liberalen ook van onderwijs. Dit moest niet de
36 verschillen tussen burgers weerspiegelen, maar opvoeden tot eenheid.
37 De wetgever bevoordeelde daarom het openbare boven het bijzondere
38 onderwijs. Dit riep echter zulke heftige reacties op dat de schoolstijd
39 de verdeeldheid juist zou vergroten. In de gepolariseerde verhoudingen

1 werd zonneklaar dat 'de' publieke opinie niet bestond. Er werd niet eens
2 meer gestreden om de gunst van het hele publiek, maar om dat van de
3 'eigen' groep. Rond de onderwijskwestie zouden voor het eerst in de
4 negentiende eeuw verschillende groepen elkaar op grote schaal buiten
5 het parlement in verenigingsverband 'bestrijden'. Dat had er ook mee
6 te maken dat nu niet primair het lot van slaven, Javanen en jenever-
7 gebruikers op het spel stond, maar de afschaffers meer dan daarvoor
8 vochten voor het behoud van hun eigen waarden en overtuigingen,
9 gesymboliseerd door de openbare school of door de school met de bijbel.
10 Hierdoor werd politiek voor steeds meer mensen een identiteitskwestie.
11 Het logische gevolg hiervan was dat men ervan overtuigd raakte
12 dat politiek ook buiten Den Haag bestond, namelijk in de civil society
13 (in verenigingen, media) en zelfs in de privé-sfeer. In de woorden van
14 Kuyper: 'Antirevolutionair óók in uw huisgezin.'

15 De hevige polarisatie en snelle politisering die tussen 1866 en 1879
16 manifest werd in de schoolstrijd, het verenigingsleven en de samen-
17 leving als geheel, is te verklaren doordat verschillende processen in
18 elkaar grepen. Burgers lieten vaker en luider van zich horen in poli-
19 tiek-maatschappelijke kwesties; een jongere generatie, met een andere
20 voorstelling van politiek, profileerde zich ten opzichte van de oude
21 garde en de concurrentiestrijd tussen verschillende groepen kreeg in
22 en door organisaties een heel andere dynamiek. De jongere generaties
23 vrijzinnig-liberalen en orthodox-protestanten waren minder bang voor
24 politiek dan hun geestelijke vaders. Ze zochten naar manieren om hun
25 eigen richting te moderniseren, naar een eigen plek binnen de beweging
26 en naar manieren om een brug te slaan tussen burgers en parlement.
27 De (partijdige) single-issue organisatie en later de politieke partij wa-
28 ren hiertoe de geëigende middelen. Die verenigingen namen dubbel
29 stelling: tegenover 'de politiek' en tegenover de oude garde binnen de
30 eigen beweging.

31 In de schoolstrijd kwam daar nog een derde stellingname bij: tegen-
32 over de concurrerende beweging. Juist dit laatste aspect vergrootte het
33 belang van organisatie enorm. Organisatie moest niet alleen interne
34 doelen dienen, maar ook imponeren. De ledentallen van de vereniging
35 en het aantal afdelingen waren een bewijs van kracht. Dit verklaart de
36 hernieuwde interesse in 'organisatie' vanaf de jaren 1870. De organi-
37 satie was niet langer een middel, maar werd een doel op zich. Ad hoc
38 organisaties maakten plaats voor permanente verenigingen als politieke
39 partijen.

1 Dat georganiseerde groepen burgers in de schoolstrijd tegenover
2 elkaar stonden, maakte dat de ideologie van de publieke sfeer die een
3 en ondeelbaar was, en waarin 'de' publieke opinie werd vastgesteld,
4 vrijwel onhoudbaar werd. Politieke strijd werd door velen als onont-
5 koombaar beschouwd. De single-issue organisaties die een belangrijke
6 rol speelden in de schoolstrijd, waren actief in de liberale en antirevolu-
7 tionaire verkiezingscampagnes. Ook single-issue organisaties die zich
8 ver hielden van verkiezingsstrijd, kregen een steeds homogener leden-
9 bestand wat politieke overtuiging betreft. De algemene vereniging was
10 door de gepolariseerde verhoudingen niet meer de vanzelfsprekende
11 verenigingsvorm, en dit betekende dat het verenigingsleven 'partijdig'
12 werd. Mede hierdoor wende de Nederlandse bevolking aan partijpoli-
13 tiek, en kon partijdigheid een maatschappelijk fenomeen worden. Een
14 strikt gescheiden verenigingsleven bleef een belangrijk element in de
15 politiek-maatschappelijke segregatie die gewoonlijk met verzuiling
16 wordt aangeduid.

17
18 In 1840 was de opvatting van politiek zeer beperkt. Politiek werd ge-
19 lokaliseerd in het parlement. Het politieke domein was klein – de pu-
20 blike opinie viel erbuiten – en de taakopvatting van politici bestond
21 voornamelijk uit het handhaven van de openbare orde en de zorg voor
22 de schatkist. De staat is geen 'zedemeester', meenden ze. De politiek
23 hoefde zich niet met maatschappelijke problemen bezig te houden en
24 de burger hoefde zich niet met politiek bezig te houden. De afschaffers
25 zagen dat anders. Zij zetten onder meer het maatschappelijk vraagstuk
26 van drankmisbruik op de politieke agenda en pleitten voor de invoer-
27 ing van leerplicht om schoolverzuim en kinderarbeid tegen te gaan.
28 Ze lieten politici weten dat zij hun best gedaan hadden, maar dat het
29 particuliere initiatief niet toereikend was. Ze stelden dat, waar het bur-
30 gerinitiatief tekortschoot, de politiek moest helpen. En omgekeerd:
31 waar de politiek faalde, moest de publieke opinie haar terechtwijzen. De
32 afschaffers wilden samenwerken met de politiek om maatschappelijke
33 problemen op te lossen. Door de wederzijdse 'hulp' werden de grenzen
34 van het politieke domein minder absoluut. De afschaffers speelden een
35 belangrijke rol in het proces van de wederzijdse doordringing van staat
36 en maatschappij.

37 De grote paradox is dat de single-issue organisatie goed paste in de be-
38 perkte opvatting van politiek die na 1840 dominant werd, maar tegelij-
39 kertijd die voorstelling en bijbehorend stelsel ondermijnende. Het publiek

1 kon alleen werkelijk bij politieke kwesties betrokken raken vanuit geloof,
2 gevoel en geweten. Door politieke kwesties als morele kwesties voor te
3 stellen, en omgekeerd morele kwesties als politieke kwesties, ontstond er
4 een nieuwe voorstelling van politiek en een nieuwe politieke praktijk.

5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39

DANKWOORD

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11 Elk onderzoek begint met een vraag. Mijn vraag diende zich aan toen ik
12 mijn afstudeerscriptie over de Maatschappij tot Nut van den Javaan net
13 af had. Deze vereniging was in de vergetelheid geraakt, maar van belang
14 omdat die een veranderende houding van burgers ten opzichte van poli-
15 tiek liet zien. Mijn gewaardeerde begeleider Leen Dorsman miste nog
16 iets in de scriptie: waren er in die tijd meer van dit soort verenigingen?
17 Dit boek is te beschouwen als een antwoord op die vraag. Met dank aan
18 Leen Dorsman dat hij op het antwoord heeft willen wachten.

19 Nu het boek af is, realiseer ik me hoeveel anderen hebben bijgedragen
20 aan de totstandkoming ervan. Allereerst gaat mijn grote dank uit naar
21 Henk te Velde, die mij de ruimte bood mijn onderzoek naar single-
22 issue organisaties onder te brengen in zijn NWO-Pionierprogramma
23 'Parlementair en partijdig. Politieke cultuur en opvatting van politiek
24 in Nederland en (West-)Europa, 19e en 20e eeuw'. Tevens bood hij mij
25 in overdrachtelijke zin de ruimte om mijn eigen boek te schrijven, ter-
26 wijl hij toch nauw betrokken bleef bij het ontstaansproces. Ik ben hem
27 dankbaar voor het vertrouwen dat hij in mij stelde en voor zijn waar-
28 devolle aansporingen op mijn eigen intuïtie te vertrouwen. De warme
29 belangstelling van Wessel Krul, mijn tweede promotor, heeft mij vanaf
30 het begin gemotiveerd in het werken aan dit boek. Boudien de Vries
31 stond mij jarenlang met raad en daad terzijde. Ik ben haar dankbaar
32 voor haar voor haar hartelijke meeleven bij het ontstaan van het boek
33 en voor haar nauwgezette commentaar op het manuscript. Mieke Aerts'
34 kritische analyse van mijn betoog en voortdurende aansporingen toch
35 vooral 'precies' te zijn, zijn dit boek zeer ten goede gekomen, terwijl
36 haar enthousiasme de laatste loodjes verlichtten. In verschillende stadia
37 van dit onderzoek heb ik daarnaast dankbaar geprofiteerd van vragen,
38 opmerkingen of commentaar van Marjan Schwegman, Wijnand Mijn-
39 hardt, Francisca de Haan, Elma Jonas, Rimko van der Maar, Annemieke

1 Kolle en Ulla Jansz. Remieg Aerts, Klaas van Berkel en Piet de Rooy
2 zijn zo vriendelijk geweest het eindresultaat aan hun strenge oordeel
3 te onderwerpen.

4 De andere 'Pioniers' – Annemarie Houkes, Jaap van Rijn, Jouke Tur-
5 pijn, Dennis Bos, Ilja van den Broek, Hanneke Hoekstra en Flip Kramer
6 – bedank ik voor hun adviezen, stimulerende commentaar op eerdere
7 versies en voor de gezelligheid tijdens de vele bijeenkomsten, etentjes
8 en zelfs buitenlandse reizen. Voor inspirerende inhoudelijke debatten
9 waren er daarnaast de leden van de Werkgroep Verenigingsgeschiede-
10 nis van het Huizinga Instituut en de organisatoren en deelnemers van
11 PONTEG. Mr. H. Mees gaf mij toestemming om gebruik te maken van
12 het rijke archief van de familie Mees. De medewerkers van de diverse
13 bibliotheek- en archiefinstellingen, in het bijzonder van de Universi-
14 teitsbibliotheek Utrecht, droegen onvermoeibaar honderden vergeelde
15 brieven, brochures en tijdschriften aan.

16 Mijn vrolijke en getalenteerde vriendinnen van de 'Società delle Bal-
17 derie', Ellen Rutten, Susanna de Beer en Bregtje Lameris, hebben de
18 afgelopen jaren enorm verrijkt. Het meeleven van mijn historische vrien-
19 dinnen Carolien Wuyster en Barbara Keijzer heb ik ook zeer op prijs
20 gesteld. Helaas kan ik hier niet alle vrienden, bekenden, familieleden
21 en burens die al die jaren met me hebben meegeleefd bij naam noemen,
22 maar het moet gezegd dat ik me bevoorrecht voel zulke fijne mensen
23 om me heen te hebben. Wel noem ik nog mijn geweldige broers Anne
24 en Dirk Janse, die er altijd voor me zijn. Mijn ouders Sam Janse en Nel-
25 leke Janse-van Zessen fungeerden de afgelopen jaren als een onmisbaar
26 vangnet. Ik kon altijd rekenen op hun steun, en hun praktische hulp
27 stelde mij in staat me, ook in drukke tijden, aan de geschiedvorsing te
28 wijden. Zonder mijn stoere rots in de branding – en inmiddels wettige
29 echtgenoot – Jasper Aukes was ik niet eens aan dit avontuur begonnen.
30 Van alles waarvoor ik hem dankbaar ben noem ik op deze plek slechts
31 het meest prozaïsche: zijn grote toewijding als mijn persoonlijke sy-
32 steembeheerder. Tijdens het ontstaansproces van dit boek werd onze
33 prachtige zoon David geboren. Nu het af is, draag ik het aan hem op.

34

35

36

37

38

39

NOTEN

INLEIDING

- 1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11 1 Zie voor een typologie van negentiende-eeuwse verenigingen De Vries, 'Een
12 eeuw vol gezelligheid'.
13 2 Kolle, 'Van eensgezindheid naar reveil', 47.
14 3 Ibidem, 47-48.
15 4 De functies van single-issue organisaties zijn gebaseerd op Jephson, *The Platform*,
16 bijzonder I, 89-90 en II, 557-573, Hollis, 'Pressure from without', 16-18; Ander-
17 son, 'The administrative Reform Association', 263. Deze beide auteurs baseren
18 zich voor hun indeling eveneens voornamelijk op Jephson.
19 5 [*Eerste circulaire van het*] *Anti-dagbladzegel-verbond*, 18-19.
20 6 Hierom, en omdat contributie betalen in principe de enige verplichte vereni-
21 gingsactiviteit was, worden ze wel aangeduid als 'subscriber democracies'. Morris,
22 'Civil society'; De Vries, 'Een gewone vereniging?'.
23 7 Hemels, *Op de bres voor de pers*, 151-153.
24 8 Van Sas, 'Het beroerd Nederland'; Van Zanten, *Schielijk*, 39-58.
25 9 Ter vergelijking: het ledental van het Nut schommelde in de periode 1840-1880
26 ongeveer tussen de 13 500 en 17 500. Mijnhardt en Wichers (red.), *Om het Al-
27 gemeen Volksgeeluk*, 360.
28 10 Van Zanten, *Schielijk*.
29 11 Toelichting bij de grondwet, geciteerd in De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*,
30 54.
31 12 De meer formele kant wordt uitgebreid behandeld in Eskes, *Repressie van politieke
32 bewegingen* en Talsma, *Het recht van petitie*.
33 13 Stuurman, *Wacht op onze daden*; Van Raak, *In naam van het volmaakte*; Bos,
34 *Waarachtige volksvrienden*; Janssens, *De opbouw* en de zogeheten verzuilingsstu-
35 dies, onder meer Van der Laarse, *Bevoogding en bevinding*; Wolffram, *Bezwaarden
36 en verlichten*; Van Miert, *Wars van clubgeest en partijzucht*; Leenders, *Benauwde
37 verdraagzaamheid, hachelijk fatsoen*.
38 14 Een belangrijke uitzondering hierop vormt Bos, *Waarachtige volksvrienden*,
39 waarin de nadruk ligt op het eigen karakter van politiek in de periode voor de
partijpolitiek. Datzelfde geldt voor De Jong, *Van standspolitiek naar partijloya-
liteit*.
15 Manin, *The principles*.
16 De Haan, *Het beginsel van leven en wasdom*, waaraan ook het idee van de bur-
ger die experimenteert met zijn nieuwe publieke rol is ontleend. Zie ook de

- 1 te verschijnen dissertaties van Jaap van Rijn, over parlementaire debatcultuur
2 buiten het parlement, en van Jouke Turpijn, over het Nederlandse parlement in
3 de tweede helft van de negentiende eeuw.
- 4 17 De Haan en Te Velde, 'Vormen van politiek'.
- 5 18 Kritiek hierop en alternatieve visies onder meer in Te Velde, 'De spiegel van de
6 negentiende eeuw'; Idem, 'De val van de partijgeschiedenis'; Idem, 'Politieke
7 cultuur, verenigingen en sociabiliteit'.
- 8 19 Boogman, *Rondom 1848*; Te Velde, 'Constitutionele politiek'. Meer aandacht voor
9 de relatie tussen constitutionele politiek en debatten buiten het parlement in De
10 Haan, *Beginsel van leven en wasdom*, maar ook dit boek is geschreven vanuit het
11 perspectief van de grondwet.
- 12 20 Prostitutie, doodstraf, lijfstraffen, kinderarbeid, oorlog en vrede, dienstvervan-
13 ging en dieren- en kindermishandeling waren ook belangrijke kwesties, maar
14 die komen in dit boek niet aan de orde omdat (landelijke) verenigingen tegen
15 deze misstanden niet werden opgericht, of grotendeels buiten de onderzochte
16 periode actief waren. Ook een belangrijk protest als de Aprilbeweging van 1853
17 valt vanwege haar niet-geïstitutionaliseerde karakter buiten de selectie van case-
18 studies.
- 19 21 Verantwoordingsethiek en Gesinnungsethik in Weber, 'Politik als beruf', 237-240;
20 instrumentele en expressieve politiek in Parkin, *Middle class radicalism*, 34-40 en
21 tevens gebruikt in Kluvel, *Reis door de hel der onschuldigen*. Zie ook Koopmans,
22 'Typologieën van sociale bewegingen'.
- 23 22 Tilly, *Popular contention in Great Britain*; Idem, *Contention and democracy in
24 Europe*; Idem, 'Introduction'.
- 25 23 Een idee dat de kern vormt van mentaliteitsgeschiedenis. Bijvoorbeeld Frijhoff,
26 *Cultuur, mentaliteit*, betoogt dat de mentale horizon (het onbewuste wereld-
27 beeld) van mensen een cultuur bepaalt. Deze mentale horizon is alleen kenbaar
28 via cultuuruitingen. Dit kan ook worden toegepast op politiek(e cultuur); in dit
29 onderzoek wordt verenigingsonderzoek ingezet om voorstellingen van politiek
30 te bestuderen. Zie ook Ginzburg, 'Sporen. Wortels van een indice-paradigma'.
- 31 24 Gebaseerd op het idee van openbaarheid zoals Habermas dat ontwikkelde in
32 *Strukturwandel der Öffentlichkeit*. Voor een behandeling van deze thematiek
33 met betrekking tot de Nederlandse geschiedenis zie o.m. De Haan en Te Velde,
34 'Vormen van politiek', en Van Vree, *De politiek van de openbaarheid*.
- 35 25 Te Velde, 'Onderwijzers in parlementaire politiek', bijz. 322-324.
- 36 26 Zie voor deze ontwikkeling Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, 112-
37 171; Baker, 'Public opinion'; Ozouf, "'Public Opinion" at the end of the Old
38 Regime'.
- 39 27 Baker, 'Public opinion', 178, 196.
- 40 28 Mah, 'Phantasies of the public sphere', 164-168. Zie ook Rosanvallon, *Le peuple
introuvable*.
- 41 29 Rosanvallon, *Le sacre du citoyen*, 149-180; Pieterman, 'Recht en liberaal idi-
oom'.
- 42 30 Dergelijke kritiek onder meer in Eley, 'Nations, publics, and political', en Ryan,
43 'Gender and public access'.
- 44 31 Mah, 'Phantasies of the public sphere', 158-164, 168. Zie ook Rosanvallon, *Le*

1 *peuple introuvable*, 40-41, en Witteveen, 'De nuttige fictie van het algemeen
2 belang'.
3 32 Manin, *The principles*, 205; De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*.
4 33 Manin, *The principles*, 204.
5 34 Ibidem, 204-205, 170.
6 35 Vgl Tilly, *Popular contention in Great Britain*.
7 36 Jansz, *Denken over sekse*, 13-14. Zie ook Van der Linden, *Het naderende einde
8 van de vaderlandse geschiedenis*.
9 37 Van Tijn en De Vries hebben in de herontdekking van het burgerlijke vereni-
10 gingsleven een belangrijke rol gespeeld. Zie onder meer Van Tijn, *Twintig jaren*;
11 De Vries, *Electoraat en elite*.
12 38 Diverse publicaties in themanummer van *De Negentiende Eeuw* over genoot-
13 schapsleven in Nederland 1800-1850, *DNE* 7 (1983) 2; De Jonge en Mijnhardt,
14 'Het genootschapsonderzoek in Nederland'; Mijnhardt, *Tot heil van 't mensch-*
15 *dom*; Hanou, *Sluiers van Isis*.
16 39 Een overzicht van de sociabiliteit in deze periode in Kloek en Mijnhardt, *1800.
17 Blauwdrukken*.
18 40 Van den Berg, 'Het literaire genootschapsleven'; vgl. Westers, 'Over eenvouds-
19 cultus, mode en hoogdravendheid', bijz. 25-26, en Idem, *Welsprekende burgers*.
20 Voor meer literatuurverwijzingen naar culturele genootschappen zie De Vries,
21 'Een eeuw vol gezelligheid'.
22 41 De Vries, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen*; Compagnie en Bosschen-
23 broek, *Het mysterie van de verdwenen bordelen*; Van der Stel, *Drinken, drank en
24 dronkenschap*; Veld, *Volksonderwijs en leerplicht*.
25 42 Van Winter, 'De openbare mening'; Reinsma, *Een merkwaardige episode*; Hemels,
26 *Op de bres voor de pers*; Janssens, *De opbouw*, hoofdstuk 7-10.
27 43 Wat dit laatste betreft: in de belangrijke studie van Van Tijn over Amsterdam,
28 waarin veel aandacht wordt besteed aan het lokale verenigingsleven, komen de
29 afschaffersverenigingen die in dit boek behandeld worden (op enkele verwijzin-
30 gen naar de schoolstrijdverenigingen na) niet voor, terwijl deze toch allemaal
31 bloeiende afdelingen hadden in de hoofdstad. Van Tijn, *Twintig jaren*.
32 44 Zie voor verdere literatuurverwijzingen Bermeo en Nord (red.), *Civil society
33 before democracy*, en Hoffmann, *Geselligkeit und Demokratie*.
34 45 De belangrijkste publicaties zijn Aerts en Te Velde, *Stijl van de burger*; Kloek en
35 Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken*; Kloek en Tilmans (red.), *Burger*.
36 46 Bijvoorbeeld Aerts en Te Velde, 'Inleiding', 19.
37 47 Deze benadering kenmerkt bijvoorbeeld Aerts, *De letterheren* en Te Velde, *Ge-
38 meenschapszin en plichtsbef*. Reflectie op deze benaderingswijze in Idem, 'Politi-
39 tieke cultuur en politieke geschiedenis'; Idem en De Haan, 'Vormen van politiek';
40 De Haan, *Politieke reconstructie*; vgl. recensie van de laatste titel in *BMGN* 119
41 (2004) 3 378-380.
42 48 Te Velde, 'Politieke cultuur, verenigingen en sociabiliteit'.
43 49 Een idee dat teruggaat op Tocqueville, *De la Démocratie en Amérique*, en door
44 het invloedrijke werk van Putnam, vooral *Making democracy work*, tot een uit-
45 gangspunt van veel modern verenigingsonderzoek verheven is, maar ook veel
46 kritiek ontmoette.

- 1
2
3 1 Cowherd, *The politics of English dissent*; Filler, *The crusade against slavery*, 28-
47.
4 2 Van Drenth en De Haan, *The Rise of Caring Power*, 24-29; Hoekstra, *Het hart*
5 *van de natie*.
6 3 Hurwitz, *Politics and the public conscience*, 21-47.
7 4 Jephson, *The platform*, 1, 5-10.
8 5 Tyrrell, *Sobering up*, 6-7. Dit perspectief bepaalt bijvoorbeeld Gusfield, *Symbolic*
9 *crusade*, en drukt ook zijn stempel op het belangrijkste onderzoek naar de Ne-
10 6 derlandse drankbestrijding: Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap*.
11 7 Colley, *Britons*, 359-360.
12 8 Tilly, *Popular contention*; Idem, *Contention and democracy*.
13 9 Harrison, *Drink and the Victorians*, 160. Harrison wijst op de grote rol van dis-
14 senters, met name quakers, in de drankbestrijding, terwijl ook in de historiografie
15 over de Britse antislavernijbeweging de cruciale rol van dissenters ruime aandacht
16 krijgt: Cowherd, *The politics of English dissent*, 46-63. Ook in de Amerikaanse
17 drankbestrijdingsbeweging spelen de dissenters een grote rol: zij werden het
18 9 eerst en het sterkst beïnvloed door de evangelische opwekkingsbeweging. Tyrrell,
19 *Sobering up*, 87-88.
20 Kish Sklar, *Women's rights emerges*; Zollinger Giele, *Two paths to women's equality*;
21 Fagan Yellin (red.), *Women and sisters*. Vrouwenprotest tegen de slavernij leidde
22 niet noodzakelijkerwijs tot de ontwikkeling van een feministische beweging, zie
23 o.m. Midgley, *Women against slavery*.
24 10 Temperley, *British Antislavery*, 192.
25 11 Ibidem, 191-192; vgl. Filler, *The crusade*, 67, waar het aantal leden op 250 000
26 wordt geschat.
27 12 Tyrrell, *Sobering up*, 87.
28 13 Harrison, *Drink and the Victorians*, 109.
29 14 Zie voor politiek in de publieke sfeer ook Vernon, *Politics and the people*.
30 15 Midgley, *Women against slavery*, 67.
31 16 Tyrrell, *Sobering up*, 279-280.
32 17 Drescher, 'The long goodbye', 29 (hier citeert de auteur David Brion Davis);
33 Emmer, 'Anti-Slavery and the Dutch', 93; Drescher, 'The long goodbye', 52; Kui-
34 tenbrouwer, 'Nederlandse afschaffing', 96, 98; Van Stipriaan, 'Stilte! Niet storen!',
35 52.
36 18 Van Winter, 'De openbare mening', 61; Gomes, 'Natuurgenoeten', passim; Van
37 Stipriaan, 'Stilte! Niet storen!', 52; Emmer, 'The ideology of free labor'. Zie ook
38 'Kuitenbrouwer, 'Nederlandse afschaffing'.
39 19 Drescher, *Capitalism and Antislavery*, x. Zie ook de inleiding van Hochschild,
Bury the chains.
20 Oostindie, 'Introduction', 8-9. De auteur verwijst hier naar een uitspraak van
21 Drescher.
22 Oostindie, 'Introduction'; Drescher, 'The long goodbye'.
Zie voor het begrip 'political transfer' het themanummer hierover van de *Euro-
pean Review of History* 12 (2005) 2.

- 1 23 Van der Woude, 'De honderdjarige N.V.', 85-86 (hij citeert hier een artikel uit 1917);
2 Van der Meulen, 'De georganiseerde anti-alcoholbeweging in Nederland', 41.
- 3 24 Zie onder meer Kruithof, 'De deugdzame natie'; Aerts en Te Velde, 'Inleiding'.
4 25 Door onder meer Haskell aangeduid met 'humanitarian sensibility'. Haskell,
5 'Capitalism'. Voor concrete voorbeelden: Franke, *De dood in het leven van alledag*,
6 85-166; Schenkeveld, *Het kinderwetje van Van Houten*, 39-65.
- 7 26 Mathijssen, *De gemaskerde eeuw*, 179-180, 195.
8 27 Boschloo, *De productiemaatschappij*, 59-60, 73-74.
- 9 28 Boogman, *Rondom 1848*, 9-49; Boschloo, *De productiemaatschappij*, 188-189.
10 29 Huydecoper, *De afschaffing van den sterken drank*, 29-30.
- 11 30 Zie ook Hockstra, *Het hart van de natie*, 182-183.
12 31 Notulen openbare vergaderingen, 2 januari 1844, IISG, Archief Afdeling Haarlem
13 van de NVASD.
- 14 32 Bestaande historiografie over de drankbestrijding noemt de verbintenis slechts
15 terloops, Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap*, 146-147; Mathijssen, *De*
16 *gemaskerde eeuw*, 189.
- 17 33 *Algemeen reglement voor de NVASD* [1844].
- 18 34 Van der Meulen, 'De georganiseerde anti-alcoholbeweging', 39.
- 19 35 Huydecoper, *Een woord van ernst en liefde*, 165.
- 20 36 Ibidem, 165-166.
- 21 37 Het begrip alcoholist werd overigens pas in de tweede helft van de negentiende
22 eeuw geïntroduceerd. Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap*, 85-88.
- 23 38 Rooyakkers, *Rituele repertoires*, 564-567.
- 24 39 [Redevoering C.C.E. d'Engelbronner, 1847, geciteerd in] *De grondslag en het*
25 *beginsel der NVASD*, 11.
- 26 40 *De Volksvriend*, februari 1860.
- 27 41 Van Lynden, *Des Christens deelneming aan de NVASD*, 5.
- 28 42 *De Volksvriend*, februari 1860.
- 29 43 De stamboeken van Amsterdam en Harlingen zijn bewaard, resp. GAA, Archief
30 AMG, 1 en IISG, Archief NCA, 37. In het Gemeentearchief Utrecht bestaat een
31 Alfabetisch ledenregister van de afdeling Utrecht van de NVASD 1843-1889 (Ver-
32 zameling losse aanwinsten, 583). Ook bestaat er een uitgebreide ledenlijst van
33 het Rotterdamsch Afschaffingsgenootschap uit 1851, IISG, Archief NCA, 40/1.
- 34 Verdere precieze informatie over lidmaatschappen ontbreekt. Nadere analyse van
35 deze ledenlijsten zou de achtergrond van de leden preciezer kunnen vaststellen.
36 Hierbij moet worden aangetekend dat Rotterdam en Amsterdam de afdelingen
37 zijn met gemiddeld de laagste sociaal-economische status. Opvallend is verder
38 dat de namen van mannen en vrouwen vaak in verschillende stamboeken werden
39 bijgehouden, zijnde 'voegelijker en voor vele vrouwen en meisjes aangenamer'.
40 Instructie voor correspondenten, GAA, Archief AMG, 50 (1845).
- 41 44 *De Volksvriend*, juli 1846.
- 42 45 Meer over de functie van spot en miskenning in Janse, 'De balanceerkunst van
43 het afschaffen'.
- 44 46 Geschiedenis der Maatschappij van Matigheid [MVM] te Dragten, van derzelve
45 oprichting, tot aan den aanvang dezer Notulen, in Notulenboek MVM te Drachten
46 (kopie 1938), IISG, Archief NCA, 37.

- 1 47 Naast J.G. van Blom (notaris): F.S. Reiding (secretaris van Smallingerland), P.K.
2 Pel (geneesheer), G. Kylstra Lz. (veearts) en T.H. Brandsma (ontvanger der plaat-
3 selijke belastingen).
- 4 48 Bijvoorbeeld S. Fischer, arts te Gorredijk, werd 'uit aanmerking der van tijd tot
5 tijd meer veld winnende geruchten aangaande [diens] gedrag' gevraagd of hij lid
6 wilde blijven of wilde opzeggen, geroyeerd werd goud- en zilversmid M. Kuipers,
7 'om redenen gemakkelijk te begrijpen'. Kopieën van brieven, 29 september en 13
8 december 1843, in Notulenboek (kopie 1938), IISG, Archief NCA, 37.
- 9 49 Brief van het hoofdbestuur van de MVM te Drachten aan S. Fischer, 5 december
10 1843, in Notulenboek MVM te Drachten (kopie 1938), IISG, Archief NCA, 37.
- 11 50 Brief van het hoofdbestuur van de MVM te Drachten aan Robidé van der Aa, 5
12 april 1841, in Notulenboek MVM te Drachten (kopie 1938), IISG, Archief NCA,
13 37.
- 14 51 Van der Veen, *Over de ondoelmatigheid der Matigheidsgenootschappen*.
15 52 Ibidem, ii, 17, 18.
- 16 53 Ibidem, 13.
- 17 54 Ibidem, 13, 30. Cursivering in de originele tekst.
- 18 55 *Een woord van de Maatschappij van Matigheid* verscheen in een oplage van 500
19 exemplaren. Notulenboek MVM te Drachten (kopie 1938), IISG, Archief NCA,
20 37.
- 21 56 Bouman, *Heringa als voorstander van het vaderland*, 23. Cursiveringen in de
22 originele tekst.
- 23 57 Ibidem, 6.
- 24 58 Van der Veen, *Over de ondoelmatigheid*, 21-22.
- 25 59 Bouman, *Heringa als voorstander van het vaderland*, 23.
- 26 60 Heringa, *Berigt, aangaande de Utrechtsche vereeniging*, 2.
- 27 61 Ibidem, 21.
- 28 62 Ibidem, 14-21.
- 29 63 Bouman, *Heringa als voorstander van het vaderland*, 122-124.
- 30 64 Hoe dit rijmpje verder gaat is onbekend. [Bouman,] *Jodocus Heringa*, 26.
- 31 65 *De gezamenlijke Jeneverstokers te Schiedam*.
- 32 66 [Bouman,] *Jodocus Heringa*, 27, zie ook J. Ackersdijck aan W. Egeling (minuut),
33 13 januari 1855, UBU, Collectie Ackersdijck, HS 1152, 16 A 2.
- 34 67 Robijns, 'G.W. van der Voo'; Heyting, 'Saint-Simonisme in Nederland'.
35 68 *Sterke dranken [...] Verslag eerste drie bijeenkomsten*, 3-5. Zie voor de geschiedenis
36 van de Rotterdamse vereniging ook Wepster, 'Honderd jaar N.V.'.
37 69 Van der Voo, Handgeschreven commentaar d.d. 19 juli 1845 bij een uittreksel
38 van Heldring, *De jenever erger dan de cholera*, IISG, Archief NCA, 40/3. Zie voor
39 Van der Voo-Ermels rol in de vereniging Janse, "Huishouden en maatschappelijk,
nuttig bezig zijn".
- 70 *Sterke dranken [...] Verslag eerste drie bijeenkomsten*, 7.
- 71 Wepster, 'Honderd jaar N.V.', 216.
- 72 *Traktaatje Rotterdams Afschaffings-Genootschap*, nr. 1.
- 73 *Waarde Stad en Landgenooten!* (Rotterdam 1839). Dat de weigering toe te re-
den het gevolg is van de maatschappelijke positie van de bestuursleden, wordt
bevestigd door informatie die het bestuur van de NVASD direct na oprichting in

1 1842 in zijn bezit krijgt. In de eerste bestuursvergadering wordt gesproken over
2 de Rotterdamse vereniging, die 'weinig opgang maakt, omdat de bestuurders niet
3 genoeg gezien zijn'. In de tweede vergadering bleek dat de zaak van de afschaffing
4 in Rotterdam voorlopig moeizaam zou blijven, want Rotterdamse notabelen
5 verklaarden dat ze weliswaar het nut van een afschaffingsgenootschap inzagen,
6 maar daaraan hun medewerking niet durfden verlenen 'uit vrees om belagchelijk
7 te zijn'. Notulenboeken NVASD, IISG, Archief NCA, 85.
8 74 *Sterke dranken [...] Verslag eerste Algemeene vergadering*, 11.
9 75 Janse, "Huishouden en tegelijk maatschappelijk, nuttig werkzaam zijn"; Van der
10 Voo, Handgeschreven commentaar d.d. 19 juli 1845 bij een uittreksel van O.G.
11 Heldring, *Jenever erger dan cholera*, IISG, Archief NCA, 40/3; *Sterke dranken [...]*
12 *Verslag eerste drie bijeenkomsten*, 17.
13 76 Poldervaart, *Tegen conventioneel fatsoen en zekerheid*, 109-110.
14 77 *Sterke dranken [...] Verslag eerste Algemeene vergadering*, 13; Janse, "Huishouden
15 en tegelijk maatschappelijk, nuttig werkzaam zijn".
16 78 Wepster, 'Honderd jaar N.V.', 218.
17 79 Ibidem, 219.
18 80 *Alphabetische naamlijst*.
19 81 Vergelijk de lijst met inschrijvingen voor financiële steun van 1849 (IISG, Ar-
20 chief NCA, 40/4) met de *Alphabetische naamlijst*: op de laatste ontbreken de
21 namen van de eerste lijst. Wepster, 'Honderd jaar N.V.', 218 trekt uit de eerste
22 lijst de verkeerde conclusie. Volgens hem was de Rotterdamse afdeling elitair en
23 de drankbestrijding in Rotterdam geen volkszaak. Dit misverstand is overgeno-
24 men in Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap*, 144.
25 82 Janse, 'De balanceerkunst van het afschaffen', 31-33.
26 83 Stuart, *Opwekking tot persoonlijke medewerking*.
27 84 Handgeschreven verslag van de oprichting van het Amsterdamsch Matigheids-
28 Genootschap (AMG), GAA, Archief AMG, 2.
29 85 Stamboek AMG, GAA, Archief AMG, 1.
30 86 Handgeschreven verslag van de oprichting van het AMG, GAA, Archief AMG,
31 2.
32 87 Notulen vergaderingen van gecommiteerden ten bezoek 1846-1851, IISG, Ar-
33 chief NCA, 33. Citaten uit de vergadering van juli 1846.
34 88 Ibidem, Citaten uit vergadering van januari 1848.
35 89 Egeling, *Herinneringsrede*, 18.
36 90 Welcker, 'Klaas Ris', 227. Veertig jaar later haalde Ris nog herinneringen op aan
37 de slechte levensomstandigheden in 1847, 'toen drie pond roggebrood 35 centen
38 kostten en een huisgezin van f 5,- een geheele week leven moest'. Bos, *Waarachtige
39 volksvrienden*, 28.
40 91 Al in 1838 schreef het hoofdbestuur van het Nut over de drankkwestie: 'ieder
41 leest en denkt er over na; en het onderwerp is niet meer de eigendom van eenige
42 philanthropische individu's, maar heeft *Nationale* belangstelling verkregen', zoals
43 onder meer was af te leiden uit de hoeveelheid publicaties over drankmisbruik
44 en uit de oprichting van de verschillende drankbestrijdingsgenootschappen.
45 Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, *Onderzoek*, 8-9.
46 92 Het betrof de heren W. Egeling, J. Heemskerk Azn., J.G. La Lau, A.A. Stuart, J.

- 1 Stuart, [H.?] Hovy, [J.?] Backer Korff en [G.?] Delprat. De laatste drie trokken
2 zich uiteindelijk terug.
- 3 93 Adama van Scheltema, *Hulde aan Egeling*, 10.
- 4 94 Zie voor deze vergadering *Verslag van den oprichting en toestand der NVASD*, 8-
9.
- 5 95 Correspondentie in Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, *Onderzoek*.
6 96 *Verslag van den oprichting en toestand*, 9.
- 7 97 Ibidem.
- 8 98 Ibidem, 10.
- 9 99 Ibidem, 23.
- 10 100 Ibidem, 24.
- 11 101 Ibidem, 21.
- 12 102 *9e Jaarverslag NVASD* (1853) 23-24, Notulen hoofdbestuursvergadering, 8 fe-
bruari 1866, IISG, Archief NCA, 16. Drankbestrijdingstijdschrift *De Wegwijzer*
vermeldt nog dat er twee priesters te Rotterdam lid waren, evenals Dr. Schaepman
te Zwolle. Wanneer zij lid werden, staat niet vermeld. *De Wegwijzer* 41 (1941)
89.
- 15 103 Notulen hoofdbestuursvergadering, 8 februari 1866, IISG, Archief NCA, 16.
- 16 104 Wielsma, "De geessel der eeuw", 103.
- 17 105 Gebaseerd op lijsten (met vermelding van beroep) achter in de eerste vier Trak-
taatjes van de NVASD (z.pl. [ca. 1842-1843]); vgl. Van der Stel, *Drinken, drank*
18 *en dronkenschap*, 148.
- 19 106 *Sterke dranken [...]* *Verslag eerste Algemeene vergadering*, 9-10.
- 20 107 Bericht van aansluiting, GAA, Archief AMG, 50 (1843); aanbod af te treden en
21 toetreding, *Verslag van den oprichting en toestand*, 43.
- 22 108 Losse aantekeningen Van der Voo, IISG, Archief NCA, 40/2.
- 23 109 Discussie over het toetreden tot de Nationale vereniging in GAA, Archief AMG,
24 50 (1846, 1850 en 1851).
- 25 110 Stamboek AMG, GAA, Archief AMG, 1.
- 26 111 Vgl. Krabbendam, "A plant of American origin, fit for Dutch soil?", bijz. 58-59.
In Nederland was de beroemde Robert Baird, anders dan Krabbendam stelt,
27 niet invloedrijk: geen enkele drankbestrijder refereert aan diens *Geschiedenis der*
28 *matigheidsgezelschappen*. Hiermee vormt Nederland een uitzondering, zoals Van
29 der Woude eerder al stelde: in Scandinavië en de Duitse gebieden was Baird van
30 grote betekenis tijdens de opbouwfase van de verschillende drankbestrijdingsbe-
wegingen. Van der Woude, 'Een eeuw georganiseerde drankbestrijding', 116.
- 31 112 Egeling, *Herinneringsrede*, 4.
- 32 113 Kuitenbrouwer, 'Nederlandse afschaffing', 69; Engerman, 'Emancipations in
33 comparative perspective', 227.
- 34 114 Da Costa, *Bezwaren tegen de geest der eeuw*, 26-27.
- 35 115 Van Winter, 'Openbare mening', 64-65; Gomes, 'Natuurgenooten', 62-68; aboli-
36 tionistische argumenten op basis van de tekst van het Adres-Gevaerts, geciteerd
in Reinsma, *Merkwaardige episode*, 70-73.
- 37 116 Zie onder meer Buisman, *Tussen vroomheid en Verlichting*; Sens, *Mensaap, beiden,*
38 *slaaf*, 97-128.
- 39 117 Tekst Adres-Bogaers en bijbehorend manifest, geciteerd in Reinsma, *Merkwaar-*

- 1 *dige episode*, 75, 77.
- 2 118 Jansz, 'Onze natuurgelovigen overzee'.
- 3 119 Reinsma, *Merkwaardige episode*, 75, 77.
- 4 120 Zie voor de oprichting, achtergrond en eerste jaren van deze vereniging Temperley, *British antislavery*, 62-92.
- 5 121 Van Winter, 'De openbare mening in Nederland', 61.
- 6 122 Temperley, *British antislavery*, 190.
- 7 123 Midgley, *Women against slavery*, 139; Temperley, *British antislavery*, 72-73.
- 8 124 Reinsma, *Merkwaardige episode*, 6, 24.
- 9 125 Van Winter vermeldt dat deze groep evenals Scoble en Alexander namens de British and Foreign Anti-Slavery Society in Nederland was. Samuel Gurney was een van de belangrijkste geldschieters van de BFASS, maar het is onduidelijk of hij namens die vereniging sprak. Van Winter, 'De openbare mening', 65-66, Temperley, *British antislavery*, 70.
- 10 126 Voor een biografische schets van Elizabeth Fry, haar reizen in Nederland en de receptie van haar ideeën zie Van Drenth en De Haan, *Rise of Caring Power*.
- 11 127 Da Costa aan Groen, geciteerd in Reinsma, *Merkwaardige episode*, 7. Zie ook Van Winter, 'Openbare mening', 65-66.
- 12 128 Reinsma, *Merkwaardige episode*, 8.
- 13 129 H.J. Koenen aan G. Groen van Prinsterer, 28 november en 17 december 1841, NA, Archief Groen van Prinsterer, 77.
- 14 130 Brimley Johnson (red.), *Elizabeth Fry's journeys on the continent*, 33.
- 15 131 Ibidem, 122-123.
- 16 132 Voor de Britse nationale trots over de afschaffing van de slavernij zie Colley, *Britons*, 359-360: 'Freeing the slaves made large numbers of Britons feel important, benign and above all, patrons and possessors of liberty. It reassured them that their country was worthy of their attachment and of other nations' envy.'
- 17 133 Reinsma, *Merkwaardige episode*, 13, 21 en 24.
- 18 134 W.C. Mees aan J. Ackersdijck, 29 december 1841, GAR, Archief Mees, 1587; Van Leenhoff, *Adresboek Rotterdam* (1838); Ibidem (1841).
- 19 135 De volgende mannen ondertekenden een verzoek om goedkeuring van de Rotterdamse vereniging en waren dus in ieder geval lid: Daniel Twiss, George Clark, Samuel Dunlop, James Laming, William Mark, William Jay jr., George Levingston, Alex Beaton, John M. Brown, A. Bogaers, W.J. van Reesema, W.C. Mees en diens vader, de kassier R.A. Mees. GAR, Archief Mees, 438. Zie ook W.C. Mees aan J. Ackersdijck, 23 november en 29 december 1841, GAR, Archief Mees, 1587.
- 20 136 GAR, Bevolkingsregister.
- 21 137 Slechts drie van deze pamfletten zijn bewaard gebleven; ze bevinden zich in het Rotterdams Gemeentearchief, Archief Mees, 438. De inhoud ervan komt in het volgende hoofdstuk aan de orde.
- 22 138 UBU, Collectie Ackersdijck, HS 1152, 165a. Zie ook W. Jay jr. aan J. Ackersdijck, 22 januari 1842, UBU, Collectie Ackersdijck, HS 1152, 16A 3.
- 23 139 Er bestaat een namenlijst die waarschijnlijk opsomt welke mensen Fry bij haar tweede bezoek in Nederland gesproken heeft. UBU, Collectie Ackersdijck, HS 1152, 165a.

- 1 140 Reinsma, *Merkwaardige episode*, 13.
- 2 141 Overigens beschouwde Alexander het initiatief van Ackersdijck wel als een vereniging: 'I was glad to find that an Anti-slav[er]y S[ociet]y is formed at Utrecht.'
- 3 G.W. Alexander aan J. Ackersdijck, 31 maart 1840, UBU, Collectie Ackersdijck,
- 4 HS 1152, 16 A 1.
- 5 142 Reinsma, *Merkwaardige episode*, 17.
- 6 143 Ibidem, 15, J.W. Gefken aan H.J. Koenen, 22 oktober 1841, Réveilarchief, UVA, Collectie Koenen.
- 7
- 8 144 Reinsma, *Merkwaardige episode*, 16.
- 9 145 W.C. Mees [aan Fabius te Amsterdam], ongedateerd [ca. eind januari 1842], minuut. GAR, Archief Mees, 1587. Zie voor de context en de vermoedelijke
- 10 ontvanger van deze brief aldaar A. Bogaers aan W.C. Mees, 13 januari 1842.
- 11 146 UBU, Collectie Ackersdijck, HS 1152, 165a.
- 12 147 Ibidem.
- 13 148 Reinsma, *Merkwaardige episode*, 16.
- 14 149 J.W. Gefken aan H.J. Koenen, 23 november 1841, Réveilarchief, UVA, Collectie Koenen.
- 15 150 E.M.M. Groen van Prinsterer-van der Hoop aan C. de Clercq-Boissevain, 16 november 1841, geciteerd in Reinsma, *Merkwaardige episode*, 17.
- 16
- 17 151 Een afschrift van deze statuten bevindt zich in UBU, Collectie Ackersdijck, HS
- 18 1152, 165a.
- 19 152 Mees [aan Fabius], GAR, Archief Mees, 1587.
- 20 153 Ibidem.
- 21 154 Ibidem. Er waren in totaal 39 aanwezigen.
- 22 155 W.C. Mees aan J. Ackersdijck, 23 november 1841, GAR, Archief Mees, 1587.
- 23 156 Mees [aan Fabius], GAR, Archief Mees, 1587.
- 24 157 Geciteerd in Reinsma, *Merkwaardige episode*, 29.
- 25 158 G.W. Vreede, *Levensschets*, 259-260; Mees [aan Fabius], GAR, Archief Mees, 1587.
- 26 159 Miller aan Groen, 30 november 1841, NA, Archief Groen van Prinsterer, 77.
- 27 160 Elout aan Groen, 7 december 1841, NA, Archief Groen van Prinsterer, 77.
- 28 161 W.C. Mees aan J. Ackersdijck, 27 december 1841, GAR, Archief Mees, 1587.
- 29 162 Ibidem.
- 30 163 Tekst van het Adres-Gevaerts in Reinsma, *Merkwaardige episode*, 70-73.
- 31 164 Reinsma, *Merkwaardige episode*, 34; Ibidem, 36-38 geeft een overzicht van de ondertekenaars.
- 32 165 Van der Oudermeulen aan Groen, 12 februari 1842, NA, Archief Groen van Prinsterer, 77.
- 33 166 Reinsma, *Merkwaardige episode*, 33-36.
- 34 167 Bijvoorbeeld J. Hora Siccama aan de Redactie van de *Bijdragen*, 6 december 1847, UBU, Collectie Ackersdijck, HS 1152, 16 A 8.
- 35 168 De ondertekenaar bewees de initiatiefnemer in zekere zin een gunst, zoals ook
- 36 deze opmerking suggereert: 'Uw bode, mij het adres overhandigende, voegde er bij, dat gij gaarne hadt, dat ik er mijn' naam onder liet volgen', in Ibidem. Zie voor
- 37 het concept standspolitiek De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*.
- 38
- 39 169 Het betreft de hoogleraren H.W. Tydeman, A. Rutgers en H.E. Vinke, die het

- liberale adres tekenden maar blijkens brieven ook voor het andere adres gevraagd waren. J.W. Gefken aan H.J. Koenen, 9 februari 1842, Réveilarchief, UVA, Collectie Koenen, en Groen aan Bodel Nijenhuis [zonder datum], NA, Archief Groen van Prinsterer, 77. De vierde persoon is W.H. Warnsinck Bsz. (belangrijk figuur in het Nut en het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen), die door Van der Oudermeulen gevraagd was voor het bestuur van de Amsterdamse afdeling van Groens antislavernijvereniging, maar na inlichtingen ingewonnen te hebben hiervoor bedankte. W.J.C. van Hasselt aan W.H. Warnsinck Bsz., 2 maart 1842 (minuut) en vice versa, 3 maart 1842, UBU, Collectie Ackersdijck, HS 1152, 16 A 8.
- 170 Tekst van Adres-Bogaers en het manifest afgedrukt in Reinsma, *Merkwaardige episode*, 74-79.
- 171 Ibidem.
- 172 Mees [aan Fabius], GAR, Archief Mees, 1587.
- 173 W.C. Mees aan J. Ackersdijck, 12 november 1842, GAR, Archief Mees, 1587.
- 174 Ibidem.
- 175 Adres Enslic-Ashwell, NA, Archief Ministerie van Koloniën, 4283, nr. 341 geheim.
- 176 Midgley, *Women against slavery*, 62-71. Vrouwen namen daarmee in Engeland een groot deel van het totale aantal handtekeningen voor hun rekening: in 1833 een derde, in 1838 tweede deel. Ibidem, 67. Zie ook Colley, *Britons*, 278-280.
- 177 W. Jay jr. aan J. Ackersdijck, 22 januari 1842, UBU, Collectie Ackersdijck, HS 1152, 16 A 3.
- 178 Tekst van het adres ook in Reinsma, *Merkwaardige episode*, 80-81.
- 179 Kluit, *Het protestantse Réveil*, 206-208.
- 180 Intekenlijst, IISG, Archief NCA, 40/4.
- 181 A. Bogaers aan J. Ackersdijck, 23 mei 1842, UBU, Collectie Ackersdijck, HS 1152, 16 A 1.
- 182 Reinsma, *Merkwaardige episode*, 29.
- 183 Ibidem, 29-30. Wie er bedoeld worden met de Amerikaanse zendelingen, is onduidelijk.
- 184 Ibidem, 30.
- 185 Eskes, *Repressie*, 9-43.
- 186 Reinsma, *Merkwaardige episode*, 54, 31-32.
- 187 Hij had tussen 1839 en 1842 als schout-bij-nacht aan het hoofd gestaan van het koloniale gezag in Suriname en was dus goed op de hoogte van de situatie daar. In 1839 was er bewust voor gekozen geen gouverneur-generaal maar een militair aan te stellen, Rijk moest als 'veiligheidsagent' maatregelen nemen om dreigende slavenopstanden tegen te gaan. Hij was persoonlijk geen tegenstander van de afschaffing van slavernij, maar zag daar in de praktijk geen middelen toe. Siwpersad, *Nederlandse regering*, 15-17.
- 188 Verder H.R. Haijunga, P. van Oordt, H.W. Tydeman, E.W. van Dam van Isselt, A. Bogaers, D. Twiss, (?) Van der Velde, allen ondertekenaars van het Adres-Bogaers.
- 189 Reinsma, *Merkwaardige episode*, 52-54. Een verslag van deze vergadering bevindt zich in UBU, Collectie Ackersdijck, HS 1152, 165i.

- 1 190 NA, Archief Ministerie van Koloniën, 4283. De tekst staat ook in Reinsma, *Merk-*
 2 *waardige episode*, 55-59. Zie voor de politieke context van de reactie van Baud
 3 en Rijk Siwpersad, *Nederlandse regering*, 69-126.
 4 191 Het Rotterdamse comité was 'ingeslapen'. W.C. Mees aan J. Ackersdijck, 12
 5 november 1842, GAR, Archief Mees, 1587.
 6 192 J.W. Gefken aan H.J. Koenen, 9 februari 1842, geciteerd in Reinsma, *Merkwaar-*
 7 *dige episode*, 39. Dit thema was actueel door het Koninklijk Besluit van 2 januari
 8 1842, met daarin enkele maatregelen om het openbaar onderwijs aantrekkelijker
 9 te maken voor orthodox-protestanten. Samen met Groen van Prinsterer ontwik-
 10 kelde Gefken een plan om later dat jaar een nationale bijeenkomst te organiseren
 11 voor wie zich 'uit een Christelijk oogpunt met het Volks-onderwijs bezig houden,
 12 om ieders gedachten te hooren', Ibidem.
 13 193 Dubois, 'Een mosterdzaadje in Zetten', 17.
 14 194 Gunning, 'Het Réveil op de hei', 40; Kruihof, "In de eerste plaats naar binnen
 15 werken", 10-11.

HOOFDSTUK 2 – EEN VOORZICHTIG EXPERIMENT

- 17 1 Gefken, Levenservaringen (uittreksel), Réveilarchief, UVA, Collectie Gefken, M,
 18 17.
 19 2 Notulen Redactievergadering, 11 september 1843, UBU, Collectie Ackersdijck, HS
 20 1152, 154a. Ze zagen dit duidelijk als een voortzetting van de mislukte pogingen
 21 een landelijke antislavernijvereniging op te richten; ook Ackersdijck schreef enkele
 22 weken later: 'wij, die tot deze ontwerpers [van de niet actief geworden vereniging]
 23 behoord hebben, gevoelen ons verplicht, om niet langer geheel werkeloos te blijven'.
 24 Prospectus van de *Bijdragen*, UBU, Collectie Ackersdijck, HS 1152, 155a.
 25 3 A.S. Rueb, Concept-statuten, UBU, Collectie Ackersdijck, HS 1152, 155a. Hij
 26 bedoelde hier waarschijnlijk niet de inwoners van de koloniën en slaven zelf
 27 mee, die tussen 1838 en 1850 officieel wel 'Nederlander' waren, maar niet in
 28 Nederland woonden. Heijs, *Van vreemdeling tot Nederlander*, 34-35.
 29 4 Notulen Redactievergadering, 25 augustus 1843, UBU, Collectie Ackersdijck,
 30 HS 1152, 154a.
 31 5 W.C. Mees aan J. Ackersdijck, 12 november 1842, GAR, Archief Mees, 1587.
 32 6 De oprichting van deze vereniging wordt in Van Raak, *In naam van het vol-*
 33 *maakte*, jaren te laat gedateerd. De *Bijdragen* begonnen niet in 1850 (235n) maar
 34 in 1843, de landelijke vergadering van liberalen en orthodox-protestanten vond
 35 niet plaats in 1848 (138) maar in 1841. Ook de opmerking dat het Ackersdijck
 36 niet lukte de Rijnsociëteit op te richten (235n), is onjuist, zie Von Santen, 'De
 37 Amstelsociëteit', 124.
 38 7 Prospectus van de *Bijdragen*, UBU, Collectie Ackersdijck, HS 1152, 155a.
 39 8 Boschloo, *De productiemaatschappij*, 37, 174. Het betrof Ackersdijck, *Bedenkin-*
 40 *gen over de korenwetten*.
 9 Notulen van vergaderingen der Redacteuren 1843-1848, UBU, Collectie Ackers-
 dijk, HS 1152, 154a.
 10 Redactiestatuten, UBU, Collectie Ackersdijck, HS 1152, 3 K 9.

- 1 11 Statuten Uitgeversvereniging, in brief bij prospectus van de *Bijdragen*, UBU, Collectie Ackersdijck, HS 1152, 155a.
- 2 12 Prospectus van de *Bijdragen*, UBU, Collectie Ackersdijck, HS 1152, 155a.
- 3 13 T.R.C. Huydecoper aan A.S. Rueb, 24 november 1843, UBU, Collectie Ackersdijck, HS 1152, 16 A 8.
- 4 14 S. de Wind aan G.W. Vreede, [z.d. (1843)], UBU, Collectie Ackersdijck, HS 1152, 16 A 8.
- 5 15 P.P. van den Broecke aan G.W. Vreede, 1 december 1843, UBU, Collectie Ackersdijck, HS 1152, 16 A 8.
- 6 16 J.P. Cornets de Groot aan J. Hora Siccama, 23 februari 1844, UBU, Collectie Ackersdijck, HS 1152, 16 A 8. Biografische informatie Cornets de Groot van Kraaijenbeeck, *BAPP*, 31 mei 2005. Zie ook de reactie van J.M. Engelberts ('militair in de regering'), die als '*man van de regering*' zijn maatschappelijke positie niet op het spel kon zetten door in verenigingsverband op een dergelijk belangrijk punt om grondwetswijziging te verzoeken. J.M. Engelberts aan A.S. Rueb, 18 april 1844, UBU, Collectie Ackersdijck, HS 1152, 16 A 8.
- 13 17 P.C. Molhuysen aan A.S. Rueb, 22 november 1843, UBU, Collectie Ackersdijck, HS 1152, 16 A 8.
- 14 18 H.C. Millies aan A.S. Rueb, 4 en 16 april 1845, UBU, Collectie Ackersdijck, HS 1152, 16 A 8. Zie ook Fafié, 'De schending van een mensenrecht'.
- 15 19 J.M. de Kempenaar aan G.W. Vreede, 28 november 1843, UBU, Collectie Ackersdijck, HS 1152, 16 A 8.
- 16 20 Dit zou kunnen gelden voor de liberale Amsterdamse advocaat S.P. Lipman, die een dubbelrol speelde. Hij was de opsteller van verschillende adressen aan de Tweede Kamer van de Amsterdamse handelshuizen die belangen hadden in Suriname en speelde als anoniem lid van de Uitgeversvereniging informatie uit die kringen door naar de redactie. Jansz, 'Hartstocht en opgewondenheid', 48; Notulen Redactievergadering, 16 december 1844, UBU, Collectie Ackersdijck, HS 1152, 154a.
- 23 21 A.H. Büchler aan de Redactie der *Bijdragen*, juli 1844, UBU, Collectie Ackersdijck, HS 1152, 16 A 8.
- 24 22 Over de activiteiten van de slavenhouders is niet veel bekend. Naast verschillende adressen van vooral Amsterdamse handelshuizen werd er vooral achter de schermen gelobbyd. Een hoge afkoopsom bij afschaffing was daarvan vrijwel meteen het doel en daarom is het misschien beter van een slavenhouderslobby te spreken dan van een pro-slavernijlobby; vgl. Emmer, 'Anti-slavery', 92-93.
- 30 23 A.S. Rueb aan G.W. Alexander, 8 mei 1844 (minuut), UBU, Collectie Ackersdijck, HS 1152, 16 A 8.
- 31 24 W.C. Mees aan A.S. Rueb, 3 januari 1844, UBU, Collectie Ackersdijck, HS 1152, 16 A 8.
- 32 25 Ibidem.
- 33 26 Zie ook Van Deventer, 'Toussaint L'Ouverture', 229.
- 34 27 A.S. Rueb aan G.W. Alexander, 8 mei 1844 (minuut), UBU, Collectie Ackersdijck, HS 1152, 16 A 8.
- 35 28 A.S. Rueb aan J.C. Rijk, 27 april 1844, UBU, Collectie Ackersdijck, HS 1152, 16 A 8.
- 36 29

- 1 29 Enkele maanden na de lancering van de *Bijdragen* werd er door de slavenhou-
 2 derslobby nog wel een vergeefse poging gedaan de uitgave van het tijdschrift
 3 te beëindigen. De invloedrijke E. van Emden, voormalig lid van het hof van
 4 Paramaribo, was september 1844 te gast in een redactievergadering. Hij stelde
 5 voor de uitgave te staken omdat (Britse) abolitionisten er misbruik van zouden
 6 maken om de slaven tot oproer aan te zetten. Het antislavernij-initiatief zou
 7 daarbij voorbarig zijn omdat het geld voor de genoegdoening van planters er
 8 nog niet was. Notulen Redactievergadering 21 september 1844, UBU, Collectie
 9 Ackersdijck, HS 1152, 154a. Voor Van Emden zie Wolbers, *Geschiedenis van*
 10 *Suriname*, 749, voor de controverse rond het optreden van de Britten in Suriname
 11 Siwpersad, *Nederlandse regering*, 52-68.
- 12 30 Zie J.M. Engelberts aan A.S. Rueb, 25 juli 1844: 'zoude dit stilzwijgen ook voor-
 13 bedachtelijk wezen, ter wille de zaak zoo lang doenlijk aan de publieke attentie
 14 te onttrekken?' UBU, Collectie Ackersdijck, HS 1152, 16 A 8.
- 15 31 *De Referent*, 17 maart 1844. Of zoals een respondent schreef: 'De gematigdheid
 16 welke in de uitgegevene nummers van het tijdschrift heerschende is, heeft mij
 17 [...] gerustgesteld, en doet mij vertrouwen dat het de Redactie steeds om over-
 18 tuiging, op waarheid gegrond, zal te doen zijn.' A.H. Büchler aan de Redactie
 19 der *Bijdragen*, juli 1844, UBU, Collectie Ackersdijck, HS 1152, 16 A 8.
- 20 32 Aerts, *De letterheren*, 63-65.
- 21 33 *De Referent*, 17 maart 1844.
- 22 34 Aantal uitgevers gebaseerd op de lijst met openbare mede-uitgevers in *Bijdra-*
 23 *gen* (1844) (Universiteitsbibliotheek UVA); verkoop en oplage tijdschrift op de
 24 Rekening-Courant van de Uitgever, UBU, Collectie Ackersdijck, HS 1152, 56.
- 25 35 Opgave der afgeleverde exemplaren en aparte nummers van de *Bijdragen*, UBU,
 26 Collectie Ackersdijck, HS 1152, 56.
- 27 36 Aerts, *De letterheren*, 174. *De Gids* was daarbij wel driemaal zo dik en driemaal
 28 zo duur als de *Bijdragen*.
- 29 37 Van de *Gids*-redacteuren tussen 1845 en 1847 waren J. van Geuns, G. Voorhelm
 30 Sneevogt en G. de Clercq geen lid van de Uitgeversvereniging van de *Bijdragen*,
 31 maar W.J.C. van Hasselt, P.J. Veth, E.J. Potgieter, S. Vissering en B. ter Haar wel.
 32 Ook *Gids*-medewerkers als J.P. Heije, O.G. Heldring, A. Bogaers en S.P. Lipman
 33 waren in 1847 mede-uitgever van de *Bijdragen*. Aerts, *De letterheren*, 63-78.
- 34 38 Van de 204 leden van de sociëteit tussen 1846 en 1851 waren er in 1847 25 lid
 35 van de Utrechtse Uitgeversvereniging. Met haar uitgesproken liberale signatuur
 36 is de Uitgeversvereniging een opvallend element in de deftig-conservatieve stad
 37 die Utrecht toen was. Von Santen, 'De Amstelsociëteit'; Idem, 'Politiek leven'.
- 38 39 Veel leden (36) woonden in Utrecht, waar de vereniging was opgezet rond de
 39 persoonlijke netwerken van de Utrechtse redactie. Daarna volgden Amsterdam
 met 24, Rotterdam met 20 en Den Haag en Leiden met respectievelijk 13 en
 11 leden. Verdeling van leden over de provincies laat zien dat Zuid-Holland
 met 44, Utrecht met 42 en Noord-Holland met 25 het merendeel van de leden
 huisvestten. Gelderland kon zich nog beroemen op negen leden, Zeeland op
 zes, Overijssel op vijf, Friesland op drie, Drenthe en Noord-Brabant op twee en
 Groningen op slechts één lid. Geen enkele Limburger was lid. In Nederlands-
 Indië woonden nog 3 leden.

1 40 Het betreft Eerste-Kamerlid J.G. van Nes van Meerkerk en Tweede-Kamerleden
 2 W. Boreel van Hooglanden, J.Th.H. Nedermeijer van Rosenthal (foutief met
 3 voorletters F.J. aangeduid), P.C. Schooneveld en B. Wichers. De laatste was een
 4 onversneden liberaal, de anderen zijn als gematigd liberaal of conservatief-liberaal
 5 41 Verder waren er nog 14 leden afkomstig uit de wereld van de handel, twee mili-
 6 tairten, een landeigenaar en een landbouwer.
 7 42 Namelijk Nedermeijer van Rosenthal, Heldring, P. Huidekoper, De Neufville,
 8 J.E. Mollet, P.W. Alstorpius Grevelink, en A.J. van Beeck Calkoen.
 9 43 Zoals blijkt uit verschillende brieven die de redactie ontving. Over nut en nood-
 10 zaak van het petitioneren overlegden de aangezochten meestal eerst met de re-
 11 dactie van de *Bijdragen*, die blijkbaar geaccepteerd werd als aanvoerder van de
 12 44 Notulen Redactievergadering, 9 december 1844, UBU, Collectie Ackersdijck,
 13 HS 1152, 154a.
 14 45 G.W. Alexander aan A.S. Rueb, 23 april 1844, UBU, Collectie Ackersdijck, HS
 15 1152, 16 A 8.
 16 46 A.S. Rueb aan G.W. Alexander, 8 april 1844 (minuut), UBU, Collectie Ackers-
 17 47 Gomes, *Natuurgenooten*, 59.
 18 48 Een dergelijke houding had overigens ook de Britse antislavernijbeweging van
 19 voor eind jaren 1820 gekenmerkt. De beweging had toen nog een aristocratisch
 20 karakter in de zin dat veel abolitionisten het antislavernijdebat vooral als par-
 21 lamentaire aangelegenheid beschouwden en een breed publiek debat over de
 22 kwestie ongewenst vonden, want: 'To have broadened the appeal would not only
 23 have been pointless but might well have proved counterproductive.' Temperley,
 24 49 Aerts, *De letterheren*, 217.
 25 50 Notulen Redactievergadering, 18 en 25 oktober 1844, UBU, Collectie Ackers-
 26 51 Ackersdijck e.a., *Adres aan de edelm. H.H.*
 27 52 Daarnaast tekenden 23 Amsterdammers, 15 Groningers en in zowel Den Haag
 28 als Leiden negen mannen. De lijst bevat namen, woonplaatsen en beroepsge-
 29 gevens, Ibidem. Oplage in Rekening Courant over 1848-1854, UBU, Collectie
 30 53 J. Hora Siccama aan de Redactie van de *Bijdragen*, 18 oktober en 6 december
 31 1847, UBU, Collectie Ackersdijck, HS 1152, 16 A 8.
 32 54 Gewijzigd contract met C. van der Post, 26 november 1847, UBU, Collectie
 33 Ackersdijck, HS 1152, 56.
 34 55 A.S. Rueb aan D.L. Wolfson, 23 april 1848, UBU, Collectie Ackersdijck, HS 1152,
 35 16 A 8.
 36 56 Boschloo, *De productiemaatschappij*, 48.
 37 57 Geciteerd in Aerts, *De letterheren*, 205.
 38 58 [H.G. Nahuys van Burgst,] 'Openbaarheid in koloniale aangelegenheden', *Bij-*
 39 *dragen* (1844) 115-124, 116. Baron Nahuys van Burgst was een van de anonieme
 uitgevers en zesvoudig intekenaar op het tijdschrift.

- 1 59 Aerts, *De letterheren*, 216-218; Boschloo, *De productiemaatschappij*, 199.
 2 60 Boschloo, *De productiemaatschappij*, 49.
 3 61 Kloek en Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken*, 192-194, 114, 108. Zie ook Vermij,
 4 62 Aerts, *De letterheren*, 229-230.
 5 63 *Aan onze landgenooten!*, 10-11.
 6 64 *Bijdragen* (1845) 218.
 7 65 Ibidem, 52.
 8 66 Gomes *Natuurgenooten*, 146, 166, 71.
 9 67 Aerts, *De letterheren*, 207.
 10 68 Boschloo, *De productiemaatschappij*, 188-189. Zie voor een analyse van het revo-
 11 lutiejaar 1848 in Europa Sperber, *The European revolutions*, en voor Nederland
 12 69 Siwpersad, *Nederlandse regering*, 155; W.C. Mees aan J. Ackersdijck, 11 maart
 13 1848, GAR, Archief Mees, 1587.
 14 70 Siwpersad, *Nederlandse regering*, 155-161.
 15 71 Ibidem, 161-166.
 16 72 Het zou overigens nog tot in de jaren 1860 duren voordat de volksvertegenwoor-
 17 diging volledige controle over het koloniale beleid en de koloniale financiën kon
 18 73 Ibidem, 167.
 19 74 Ibidem, 184-188.
 20 75 A.S. Rueb aan D.L. Wolfson, 23 april 1848, UBU, Collectie Ackersdijck, HS
 21 1152, 16 A 8. Waardering voor het tijdschrift in W.C. Mees aan J. Ackersdijck,
 22 76 W.C. Mees aan J. Ackersdijck, 16 maart 1848, GAR, Archief Mees, 1587.
 23 77 Ibidem.
 24 78 Ibidem.
 25 79 Van Winter, 'Openbare mening', 71-72. Dat is relatief weinig, zie Stuurman,
 26 *Wacht op onze daden*, 157-158, en De Haan, *Beginsel van leven en wasdom*, 53-55
 27 voor de petitiebeweging van 1848. Zie voor de tekst van een petitie uit orthodox-
 28 80 protestantse hoek Reinsma, *Merkwaardige episode*, 81-82.
 29 81 *Adres aan Z.M. den Koning*.
 30 Al in 1853 verschenen er vijf drukken van de Nederlandse vertaling bij A.C.
 31 Kruseman in Haarlem, waarvan de vijfde een goedkope 'volksuitgave' was. Op
 32 Java verscheen dat jaar bij Fuhri een afzonderlijke Nederlandse vertaling.
 33 82 Van Deventer, 'Toussaint L'Ouverture', 229-230. Het stuk is gedateerd 27 novem-
 34 ber 1853. De auteur vond het gedweep met het boek overigens overdreven.
 35 83 Gefken, *Levenservaringen* (uittreksel), Réveilarchief, UVA, Collectie Gefken, M,
 36 47-48.
 37 84 Koenen, *Jan Willem Gefken*, 14-16.
 38 85 Van Raak, *In naam van het volmaakte*, 69-83; Vis en Janse (red.), *Staf en storm*.
 39 86 Houkes, 'Het succes van 1848', 101-102.
 87 In het tijdschrift *De Vereeniging: Christelijke Stemmen* (1853) 721-722 maakte
 het nieuwe bestuur melding van de heroprichting en riep op lid te worden. Ook
 de statuten werden afgedrukt.

- 1 88 J.W. Gefken aan H.J. Koenen, 1 juli 1853, Réveilarchief, UVA, Collectie Koenen.
- 2 89 Ibidem.
- 3 90 Reinsma, *Merkwaardige episode*, 67.
- 4 91 Circulaire in NA, Archief Groen van Prinsterer, 77.
- 5 92 De eerste aankondiging noemde vijf gulden contributie, *De Vereeniging: Christelijke Stemmen* (1853) 721-722. Eind 1853 stond echter al in een brochure te lezen: 'De toetreding tot [de NMBAS] is gemakkelijk gemaakt; het lidmaatschap kost slechts f 2,50 in het jaar of 5 cent in de week', Wolbers, *De slavernij in Suriname*, 30. Overzicht ledengroei in Van Winter, 'Openbare mening', 72-73.
- 9 93 Het Nederlandsch Bijbelgenootschap had daarbij nog 2324 begunstigers. Met dank aan Annemieke Kolle voor het ledental van deze vereniging.
- 10 94 *Tijdschrift NMBAS* (1856-1857), 2.
- 11 95 Amsterdam (136 leden), Den Haag (115), Rotterdam (79), Delft (48), Haarlem (40) en Heemstede (39). *Tijdschrift NMBAS* (1856-1857), 33.
- 13 96 Ibidem. In de hele provincie Utrecht had de NMBAS maar 19 leden. Ook Drenthe (17 leden), Zeeland (5 leden), Noord-Brabant (4 leden) en Overijssel (1 lid) waren minimaal vertegenwoordigd. In Friesland (26 leden) en Groningen (54 leden) deed de NMBAS het iets beter.
- 15 97 De dames schonken de redactie 75 gulden, door Rueb persoonlijk opgehaald in Rotterdam. Rueb aan het Rotterdam Ladies Anti-Slavery Committee, 1 februari 1844 (minuut), UBU, Collectie Ackersdijck, HS 1152, 16 A 8 en het Rotterdam Ladies Anti-Slavery Committee (J. Jay) aan J. Ackersdijck, 19 december 1843, UBU, Collectie Ackersdijck, HS 1152, 16 A 3, Notulen Redactievergadering 15 januari 1844, UBU, Collectie Ackersdijck, HS 1152, 154a. De verenigingen verspreidden ook elkaars drukwerk.
- 22 98 Van Oosterwijk Bruyn, *Het Réveil in Nederland*, 62; Schram, 'Een huisvrouw uit het Réveil', 213-214.
- 23 99 Van Oosterwijk Bruyn, *Het Réveil in Nederland*, 62. Zie ook De Bie en Fritschy, 'De "wereld" van Reveilvrouwen', en Janse, 'Réveilvrouwen en de strijd voor afschaffing van de slavernij'.
- 25 100 Zie blz. 43.
- 26 101 *Bijdragen* (1846) 163-168.
- 27 102 Rueb aan potentiële medeuitgevers van *Bijdragen*, 1847/1848, UBU, Collectie Ackersdijck, HS 1152, 16 A 8.
- 28 103 Bijvoorbeeld in Van Toorenenbergen, *De bevrijding der slaven en de evangelieprediking*, 9 en Nicolaas Beets, *De bevrijding der slaven*, 37. Het thema van de nationale zonde uitvoeriger in Wolbers, *Neerlands schuld*.
- 30 104 Wolbers, *Geschiedenis van Suriname*, 748.
- 31 105 Siwpersad, *Nederlandse regering*, 239; Reinsma, *Merkwaardige episode*, 67.
- 32 106 Van Winter, 'Openbare mening', 72.
- 33 107 Siwpersad, *Nederlandse regering*, 243.
- 34 108 *Tijdschrift NMBAS* (1856-1857) 73.
- 35 109 Autobiografische schets J.P. Cornets de Groot van Kraaijenbeeck, KB, Archief Cornets de Groot van Kraaijenbeeck, 201.
- 36 110 *Uittreksel van het verhandelde*. Dit was overigens een van de zeldzame gelegenheden.

- den dat in het Indisch Genootschap West-Indië aan de orde kwam. Siwpersad, *Nederlandse regering*, 220-221.
- 111 *Tijdschrift NMBAS* (1856-1857) 3.
- 112 Ibidem, 5.
- 113 Beets, *De Bevrijding der slaven*, 30.
- 114 Temperley, *British antislavery*, 191.
- 115 Van Toorenenbergen, *De bevrijding der slaven en de evangelieprediking*, 10.
- 116 Het idee van de staat als voogd bijvoorbeeld in Ibidem, 18, 26.
- 117 Ibidem, 21.
- 118 Siwpersad, *Nederlandse Regering*, 240.
- 119 *Tijdschrift NMBAS* (1856-1857) 33.
- 120 *Tijdschrift NMBAS* (1859-1860) 37.
- 121 Het idee dat slaven de kosten van de emancipatie zelf moesten opbrengen was ook in regeringskringen vrij gangbaar in de jaren 1850, tot het in 1858 scherp door de Tweede Kamer veroordeeld werd. Siwpersad, *Nederlandse regering*, 224.
- 122 *Tijdschrift NMBAS* (1857-1858) 38.
- 123 Zie voor het Dames-Comité, blz 103-105.
- 124 *Tijdschrift NMBAS* (1858-1859) 184. Zie ook Lenders, 'Weldadigheid als vrouwenplicht', 124-125 en *Jaarboekje Christelijke weldadigheid*, 3 (1861) 278-283.
- In datzelfde jaarboekje en op dezelfde wijze besprak Bergendahl de toestand van een door de Vereeniging tot Ondersteuning van Hulpbehoevenden geholpen 'jonge dochter' (259-260). Dit was gebruikelijk in de op persoonshervorming en bekering gerichte christelijke filantropie, zie bijvoorbeeld ook Heldrings gedetailleerde verslagen over de situatie van de 'gevallen meisjes' die in Asiel Steenbeek verbleven. De Haan en Van Drenth, *Rise of caring power*, 144-145.
- 125 Vgl. Gomes, 'Natuurgenooten', 101.
- 126 *Tijdschrift NMBAS* (1856-1857) 85-86.
- 127 [Bergendahl,] 'Dames-Comité te Amsterdam', *Jaarboekje Christelijke weldadigheid* 1 (1859) 232. Toen in 1862 eindelijk tot afschaffing werd overgegaan, was Bergendahl verheugd 'dat het God behaagd heeft om het hart der Regering van Nederland alzoo te leiden, dat het onlangs besloten heeft om weldra de smet der slavernij aftewisschen van het wapenschild en de kroon van Nederland en Oranje', [Bergendahl,] *Een woord bij de aanstaande afschaffing*, 1.
- 128 [Bergendahl,] 'Dames-Comité', *Jaarboekje Christelijke weldadigheid* 1 (1859) 255-257.
- 129 Van Drenth en De Haan, *Rise of caring power*; vgl. voor een soortgelijk invloedrijk persoonlijk contact tussen Nederlandse hervormers en de Engelse hervormer Josephine Butler: Houkes en Janse, 'Foreign examples'.
- 130 Schenkeveld, *Het kinderwetje van Van Houten*, 44-51; Kluvel, *Reis door de hel*, 77-103.
- 131 Laqueur, 'Bodies, details', bijz. 176-178. De Amerikaanse historicus Thomas Haskell legde eerder een verband tussen het ontstaan van een nieuwe 'humanitarian sensibility' en de ontwikkeling van het kapitalisme. Het principe van wederkerigheid dat aan de marktwerking ten grondslag ligt, zou een nieuw besef van de noden van anderen en van de mogelijkheid van (financiële) hulp aan hen hebben bewerkstelligd. Haskell, 'Capitalism and the origins of the humanitarian sensibility'.

- 1 132 Teenstra, *De Negerslaven in de kolonie Suriname*; Idem, *Bijdrage tot de ware beschouwing*.
- 2 133 Chamerovzow, *De slavernij, eene misdaad*, 8.
- 3 134 *Maandblad NMBAS* (1855-1856), 19.
- 4 135 Teenstra, *Bijdrage tot de ware beschouwing*, 146.
- 5 136 Citaat uit een ooggetuigeverslag van een geseling van een jonge slavin, in Wolbers, *De slavernij in Suriname*, 16.
- 6
- 7 137 Een mooi voorbeeld valt te lezen in een publicatie uit 1842 van het Rotterdam Ladies Anti-Slavery Committee, dat een beschrijving gaf van 'het lijden van onze eigene natuurgenoeten, [...] die lichamen hebben even als de onze, gevoelig voor pijn, en zielen niet minder vatbaar voor droefheid en smart dan die, welke in ons zelve leven'. *Pamflet*, nr. 3, 11.
- 8
- 9
- 10 138 Sturkenboom, *Spectators van hartstocht*, 300-301. Wood wijst op elementen van seksueel genot die uit het aanschouwen van de geketende, lijdende slaaf konden voortvloeien. Wood, *Slavery, empathy and pornography*.
- 11 139 Sturkenboom, *Spectators van hartstocht*, 302.
- 12 140 Taylor, 'De politiek van erkenning', 46; Ginzberg, *Women and the work of benevolence*, 11-35, bijz. 13. Voor een recenter betoog langs deze lijnen zie Martha Nussbaum, *Upheavals of thought*.
- 13
- 14 141 L.J.F. Jansen aan A.S. Rueb, 28 november 1843, UBU, Collectie Ackersdijck, HS 1152, 16 A 8.
- 15 142 Zie Kluvel, *Reis door de hel*, 52-58; Schwegman, 'Strijd om openbaarheid', 162 e.v.
- 16 143 *Bepalingen omtrent de vereeniging te Amsterdam*; Suringar, *Redevoering over de gepastheid en noodzakelijkheid*.
- 17 144 Bergendahl, *Album*, 51, 57; citaat in Lenders, 'Weldadigheid', 123.
- 18 145 Temperley, *British antislavery*, 191.
- 19 146 Ibidem.
- 20 147 Ibidem, 246; Turley, *The culture of English antislavery*, 198.
- 21 148 [Bergendahl,] 'Dames-Comité', *Jaarboekje Christelijke weldadigheid* 1 (1859) 262.
- 22 149 Idem, 'Dames-Comité', *Jaarboekje Christelijke weldadigheid* 3 (1861) 307-308; *Tijdschrift NMBAS* (1856-1857) 55-58.
- 23 150 [Bergendahl,] 'Dames-Comité', *Jaarboekje Christelijke weldadigheid* 1 (1859) 262.
- 24 151 *Tijdschrift NMBAS* (1857-1858) 103-104. Meer over de collectie handwerken in Ibidem, 71-72.
- 25 152 *Tijdschrift NMBAS* (1856-1857) 55-58.
- 26 153 Onder meer Colley wijst er overigens op dat rond het midden van de negentiende eeuw Britse vrouwen zo veel activiteiten buitenshuis ontplooiden dat verwijzingen naar de gescheiden sferen van mannen en vrouwen in die periode eerder prescriptief dan descriptief moeten worden opgevat. Colley, *Britons*, 281.
- 27 154 *Tijdschrift NMBAS* (1856-1857) 89-95.
- 28 155 Midgley, *Women against slavery*, 97-98.
- 29 156 Roessingh, 'Een Anti-Slavernij kop en schotel'; Legêne, 'Gekooide levens'.
- 30 157 *Pamflet*, nr. 2.

- 1 158 *Pamflet*, nr. 3, 3-4.
- 2 159 *Pamflet*, nr. 2.
- 3 160 Adres-Enslie-Ashwell, geciteerd in Reinsma, *Merkwaardige geschiedenis*, 81.
- 4 161 [Bergendahl,] 'Dames-Comité', *Jaarboekje Christelijke weldadigheid* 1 (1859)
250-252.
- 5 162 Adres-Looman-Ketelaar, 30-6-1855, NA, Archief Ministerie van Koloniën, 450,
6 29 augustus nr. 9. De tekst van het adres is ook te vinden in *Maandblad NMBAS*
7 (1854-1855) 54-56.
- 8 163 Zie ook Janse, 'Réveilvrouwen', 13-16; Houkes, 'Réveil van het volk', 75.
- 9 164 Zie voor deze vereniging Houkes, 'Réveil van het volk', citaat aldaar, 70.
- 10 165 Lenders, 'Weldadigheid', stelt dat Anna Bergendahl het initiatief nam voor deze
petitie, maar daar zijn geen aanwijzingen voor. De organisatoren van een petitie
11 tekenden vaak als eerste, en Bergendahls naam is niet terug te vinden op de lijst
12 met ondertekenaars. Het is niet uit te sluiten dat ze wel tekende, want er lijkt
13 een blad met handtekeningen verloren te zijn gegaan: de NMBAS repte van 733
ondertekenaars terwijl er ongeveer 680 in het archief te vinden zijn.
- 14 166 *De Vereeniging: Christelijke Stemmen* 10 (1856) 39.
- 15 167 Volgens de definitie van De Haan en Van der Heide, 'Vrouwen-Vereenigingen,
16 Dames-Comité's', 300. In dit artikel worden de vrouwenverenigingen voor het
17 bezoeken van vrouwelijke gevangenen als het beginpunt van de vrouwenbewe-
18 ging aangemerkt. Deze werden opgericht naar aanleiding van het bezoek van
19 Elizabeth Fry aan Nederland in 1840. Datzelfde bezoek was ook de aanleiding
20 tot oprichting van het Rotterdam Ladies Anti-Slavery Committee (hoewel het
21 ontstaan daarvan grotendeels in nevelen gehuld is). De antislavernijbeweging
22 is dus, evengoed als de gevangenezorg, een beginpunt van de georganiseerde
vrouwenbeweging. Ibidem, 301-304.
- 23 168 Kish Sklar, *Women's Rights Emerges*, en Fagan Yellin (red.), *Women and Sisters*,
24 zijn enkele belangrijke studies over dit thema wat Noord-Amerika betreft; voor
Engeland is Midgley, *Women against slavery*, het belangrijkste.
- 25 169 [Bergendahl,] 'Dames-Comité te Amsterdam', *Jaarboekje Christelijke weldadig-*
26 *heid* 1 (1859) 267-268, zie ook Ibidem, 3 (1861) 311-312.
- 27 170 Uitgebreider in Janse, 'De balanceerkunst van het afschaffen', 33-37.
- 28 171 Lenders, 'Weldadigheid', 127.
- 29 172 *Tijdschrift NMBAS* (1857-1858) 43.
- 30 173 *Maandblad NMBAS* (1854-1855) 55. Een dergelijke formulering is ook in het het
Adres-Enslie-Ashwell van 1842 te vinden, Reinsma, *Merkwaardige episode*, 80.
- 31 174 Onder meer in het Adres-Looman-Ketelaar, *Maandblad NMBAS* (1854-1855)
32 55-56.
- 33 175 Midgley, *Women against slavery*, 101-102.
- 34 176 Dit was het geval bij de Nederlandse vrouwenpetities van 1842 en 1855.
- 35 177 Midgley, *Women against slavery*, 102-103.
- 36 178 Hiervan is weinig meer bekend dan dat het bestuur ervan een adres aan de koning
37 indiende tot een spoedige afschaffing van de slavernij, desnoods bij Koninklijk
38 Besluit. Het riep verder het Nederlandse volk op tot het massaal indienen van
adressen. *Tijdschrift NMBAS* (1859-1860) 80.
- 39 179 *Verslag van het eerste jaar*, 3-4.

- 1 180 *Tijdschrift NMBAS* (1859-1860) 58-60.
- 2 181 Tante Marie, *Een kijkje in de hut van Oom Tom*.
- 3 182 Chamerovzow, *De slavernij, eene misdaad*, iii-iv; Temperley, *British antislavery*,
4 191.
- 5 183 Toes, *Wanklanken rond een wingewest*, 297-300 (het citaat is uit een brief van
6 Gefken aan Koenen).
- 7 184 *Verslag van het eerste jaarfeest*, 12 Ook abolitionist van het eerste uur Jan Ackers-
8 dijk ontving een uitnodiging voor de jaarfeesten van 1854-1856. UBU, Collectie
9 Ackersdijk, HS 1152, 165a.
- 10 185 Het voorstel werd redelijk gunstig ontvangen in de Tweede Kamer, maar we-
11 gens protest van de belanghebbenden trok de minister het weer in. Siwpersad,
12 *Nederlandse regering*, 245-246.
- 13 186 Klappers op verzoekschriften, Archief Tweede Kamer, NA, 1858-1859, 1487 en
14 1495.
- 15 187 Talsma, *Het recht van petitie*, 305; Houkes, 'Het succes van 1848', 96.
- 16 188 Zie ook Ginzberg, *Women and the work of benevolence*, 80-84.
- 17 189 Wolbers was zelfs binnen de Réveil-kring niet onomstreden, zie De Gaay Fort-
18 man, 'Mr. J.W. Gefken', 136-137.
- 19 190 Teenstra, *De Negerslaven*, iv-xvi.
- 20 191 Idem, *Bijdrage tot de ware beschouwing*, vi.
- 21 192 Ibidem, 162, 170.
- 22 193 Zie voor vergelijkbare reacties op Multatuli Maas, "Dat boek is meer dan een
23 boek", en Van der Meulen, *Multatuli*, 413-438.
- 24 194 Jansz, 'Hartstocht en opgewondenheid', 53-54.
- 25 195 Van Hoëvell, *Slaven en vrijen*, inleiding.
- 26 196 Ibidem. Later probeerde hij ook Multatuli over te halen zijn schrijftalent in dienst
27 van de liberale oppositie te stellen. Van der Meulen, *Multatuli*, 423.
- 28 197 Van Winter, 'Openbare mening', 62; Siwpersad, *Nederlandse regering*, 237; vgl.
29 Toes, *Wanklanken*, 61: C.P. Schimp, gouverneur van Suriname, herzag zijn oor-
30 deel over slavernij weer toen hij er persoonlijk mee kennismakte; hij voelde
31 zich misleid door de *Negerhut* en *Slaven en vrijen*, schreef hij aan Rochussen. De
32 invloedrijke leden van het Indisch Genootschap waren ook geschokt door het
33 boek van medelid Van Hoëvell: hij schetste 'een tafereel [...] van de slavernij in
34 onze W-I bezittingen, dat verbazing en afschuw heeft verwekt in den lande: zóó
35 gruwelijk had men het in de tweede helft der 19e eeuw niet gedacht'. Ze waren
36 erdoor overtuigd geraakt dat de slaven 'voortdurend innig medelijden verdienen',
37 maar meenden dat het organiseren van een algemeen petitionnement niet tot
38 de taak van hun genootschap behoorde. *Uittreksel van het verhandelde*, 2, 8.
- 39 198 Helsloot, 'De Nutsbeweging', 62.
- 199 Siwpersad, *Nederlandse regering*, 244.
- 200 Jansz, 'Hartstocht en opgewondenheid', 53-55.
- 201 Siwpersad, *Nederlandse regering*, 204-209, cit. 207.
- 202 Ibidem, 222-223.
- 203 Namelijk G.C. Bosch Reitz en A. Brugmans. Ook voorzitter Baud, de drie oud-
gouverneurs Rijk, R.H. Esser en R.F. van Raders en J. Heemskerk Bzn. stonden
niet direct bekend als abolitionisten, waardoor de commissie een 'conservatief-

- 1 behoedzame signatuur' had. Ibidem, 223-226.
- 2 204 Ibidem, 225-226.
- 3 205 Ibidem, 226-232.
- 4 206 Ibidem, 228, 232, 236-337, 253.
- 5 207 Wolbers, *Geschiedenis van Suriname*, 745-746; Siwpersad, *Nederlandse regering*,
6 234. Zie ook Toes, *Wanklanken*, 74-76.
- 7 208 Beets, *Bevrijding der slaven*, 6-7.
- 8 209 Van Winter, 'Openbare mening', 86-87; Siwpersad, *Nederlandse regering*, 185,
9 249-250.
- 10 210 Ibidem, 224-250.
- 11 211 *Tijdschrift NMBAS* (1859-1860) 49; *Tijdschrift NMBAS* (1857-1858) 161-162.
- 12 212 *Tijdschrift NMBAS* (1857-1858) 33; *Tijdschrift NMBAS* (1858-1859) 28; *Tijdschrift*
13 *NMBAS* (1859-1860) 49.
- 14 213 *Tijdschrift NMBAS* (1857-1858) 164.
- 15 214 *Tijdschrift NMBAS* (1858-1859) 23.
- 16 215 Wolbers, *Geschiedenis van Suriname*, 745-746.
- 17 216 Ibidem.
- 18 217 Wolbers ontwikkelde in samenwerking met de Amsterdamse antislavernij-jon-
19 gelingsvereniging een soortgelijk plan als de Christelijke Vrienden in 1853, zie
20 Wolbers, *Schets van een plan*.
- 21 218 *Tijdschrift NMBAS* (1860-1861) 25.
- 22 219 *Tijdschrift NMBAS* (1856-1857) 35-36; *Tijdschrift NMBAS* (1858-1859) 170-
23 171.
- 24 220 *Tijdschrift NMBAS* (1860-1861) 28, 34.
- 25 221 Ibidem, 29.
- 26 222 Ibidem.
- 27 223 *Tijdschrift NMBAS* (1861-1862) 25-26. De kritiek kwam van A.D. van de Gon
28 Netscher, die teleurgesteld was dat de vereniging zijn emancipatieplan niet wilde
29 steunen.
- 30 224 Vgl. Van Stipriaan, 'Stilte! Niet storen!'; 52-53, waar de passieve houding eenzijdig
31 verklaard wordt uit een gebrek aan belangstelling voor de afschaffing van slavernij
32 in Nederland.
- 33 225 Siwpersad, *Nederlandse regering*, 255-263, cit. 263.
- 34 226 Van Winter, 'Openbare mening', 87-89.
- 35 227 [Bergendahl,] *Een woord bij de aanstaande afschaffing*, 1.
- 36 228 Ibidem, 3, Lenders, 'Weldadigheid', 127.
- 37 229 Wolbers, 'De afschaffing der slavernij eene volkszaak'.
- 38
- 39

HOOFDSTUK 3

AFSCHAFFERS TUSSEN ONTHOUDING EN WETSWIJZIGING

- 1
- 2
- 3 1 Onder meer *De Flesch* [...] met bijschriften van T.C.R. Huydecoper; D'Ancona,
- 4 *De Flesch*, en het vervolg: *Des dronkaard's kinderen* [...] met bijschriften van
- 5 *Boudewijn; De kinderen van den dronkaart* [...] met oorspr. bijschriften van J.J.L.
- 6 *ten Kate*. Ook de jonge Elise van Calcar schreef in 1848 een soortgelijk stuk
- 7 (waarschijnlijk haar eerste grote verhaal, dat echter ten onrechte meestal veel
- 8 later gedateerd wordt), Elise, *Rongman's huisgezin*.
- 9 2 Taylor, *De Flesch. Leerrijk zedespel*; opmerking over opvoering Scheltema, *Wel*
- 10 3 *matigheid*, 113. Zie ook Lion, *Korte inhoud van De Flesch*.
- 11 4 Wepster, 'Honderd jaar N.V.', 220.
- 12 5 Zie Mathijssen, *De gemaskerde eeuw*, 181-188 voor meer gruwelverhalen over
- 13 6 dronkenschap.
- 14 7 Notulen openbare vergaderingen, 10 september 1844, IISG, ArchiefNederland-
- 15 8 sche Vereniging tot Afschaffing van Alcoholhoudende Dranken, Afdeeling
- 16 9 Haarlem, 1.
- 17 10 *Algemeen reglement voor de NVASD*, vastgesteld 29 mei 1844.
- 18 11 *De Wegwijzer* 38 (1937) 121.
- 19 12 Hooykaas Herderschee, *De zon*, 2.
- 20 13 Cool, *De afschaffing*, 22.
- 21 14 *Waar toe Vereniging?*, 8.
- 22 15 *Wat gaat uwe Vereniging ons, vrouwen, aan?*, 1-3.
- 23 16 De secretaris van de NVASD adviseerde expliciet aan nieuwe correspondenten
- 24 17 te spreken van vrouwen als medewerker in plaats van als drankgebruikers. GAA,
- 25 18 Archief AMG, 210-50, bijlagen bij de bestuursvergaderingen (1845).
- 26 19 *Wat gaat uwe Vereniging ons, vrouwen, aan?*, 7-8, 11.
- 27 20 Ibidem, 10-11.
- 28 21 De NVASD had toen 11891 leden, exclusief 461 jongeren onder de 18 en 800
- 29 22 leden in de 'Overzeesche bezittingen'. *15e jaarverslag NVASD* (1859) 4.
- 30 23 Scheltema, *Wel matigheid*, 113. Hij neemt deze parodie over, maar die is niet
- 31 24 van zijn hand.
- 32 25 Cool, *De afschaffing*, 20-21. Zie ook Aerts, *De letterheren*, 209-210 voor opvat-
- 33 26 tingen over wat 'functioneel' en geoorloofd was bij het schetsen van ellende en
- 34 27 welke thema's en beelden critici te confronterend achtten.
- 35 28 Scheltema, *Wel matigheid*, 120.
- 36 29 Ibidem.
- 37 30 *Gesprek over de afschaffing*, 2.
- 38 31 [Van Milligen,] *Een woord aan de leden*, 17-22.
- 39 32 *Zeven bedenkingen opgelost*, 2.
- 40 33 [Van Milligen,] *Een woord aan de leden*, 18-19.
- 41 34 Hasselt, *De NVASD aangeprezen*, 10.
- 42 35 Aerts en Te Velde, 'Inleiding', 17.
- 43 36 *14e jaarverslag NVASD* (1858) 30-47, cit. 44.
- 44 37 *Gesprek over de afschaffing*, 2.
- 45 38 *De Economist* (1859) Bijblad, 429 (eerste twee woorden); Scheltema, *Wel ma-*
- 46 39

- 1 *tigheid*, 116 (middelste twee woorden); ‘Het Teatotalisme’, 132 (laatste twee
2 woorden). De laatste titel betreft een vertaling van een Engels stuk, dat echter
3 overeenkwam met de gangbare opinie over de afschaffers in Nederland.
- 4 29 Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap*, 87.
- 5 30 H. Kerkhoff, *Beantwoording*, 9.
- 6 31 Van de Haagse locatie wordt melding gemaakt in een uitnodiging voor de Alge-
7 mene Vergadering van de NVASD van 1853, tussen de notulen van de bestuurs-
8 vergaderingen, 1852-1854, Archief AMG, GAA, 210-13. Zie voor de financiële
9 perikelen rond dit Haagse afschaffingslokaal ook Heerebrand, *Openlijke ver-*
10 *antwoording*. Hieruit blijkt dat vooral D’Engelbronner, op dat moment voor-
11 zitter van de NVASD, bij de opzet van dit afschafferslokaal dubieze financiële
12 constructies bedacht en de uitbater om de tuin leidde. ‘De afschaffing’ blijkt
13 uit deze brochure, ondanks de spot, op plaatselijk niveau een invloedrijke club
14 geweest te zijn, onder meer door de contacten van vermogende afschaffers als
15 D’Engelbronner en Huydecoper, die verschillende drankbestrijdingsinitiatieven
16 op persoonlijke titel financierden.
- 17 32 Jaarverslag over 1852-1853, geciteerd in *De goede raadgever [...] voor het jaar*
18 *1854*, 25.
- 19 33 Bijvoorbeeld Van Lynden, *De Regering en de jenever*, 31.
- 20 34 Schroeder van der Kolk, *De Mijlpaal*, 12.
- 21 35 *Zeven bedenkingen opgelost*, 3.
- 22 36 Moll, *Eene roeping onzes tijds*, 7.
- 23 37 McLeod beschrijft de verandering die het begrip ‘respectability’ in de loop van
24 de negentiende eeuw doormaakte en laat zien dat het begrip werd ingezet om
25 mensen tot bepaald gedrag aan te zetten: de belofte van respectabiliteit was een
26 belofte van welvaart en maatschappelijke status. Elders stelt hij dat geheelont-
27 houding een manier kon zijn om morele superioriteit te claimen boven sociale
28 superieuren. Dit duidt hij aan als de ‘democratisation of the concept of “respec-
29 tability”’. McLeod, *Class and religion*, 13-14 en 218-220; Idem, *Religion and the*
30 *people*, 42, 80. Zie ook Thompson, *The rise of respectable society*.
- 31 38 Willem Egeling was de zoon van hervormd predikant Lucas Egeling, wiens pre-
32 kenbundels en publicaties over de christelijke leer ook na zijn dood nog tientallen
33 herdrukken beleefden.
- 34 39 Egeling, *Herinneringsrede*, 34.
- 35 40 *14e jaarverslag NVASD* (1858) 30-47. Hier geven correspondenten aan wat de
36 ‘openbare meening’ over de drankbestrijding en de drankbestrijders is. De ant-
37 woorden gaan allemaal over de mate waarin ‘de afschaffing’ in hun stad of dorp
38 bespot en vijandig bejegend wordt.
- 39 41 *De valsche schaamte*, 13. De waardering voor het individuele geweten als rich-
40 tinggevend inzake geloofs- en maatschappelijke kwesties groeide juist deze jaren
41 binnen de moderne richting in de theologie. Bestrijders van het modernisme
42 hadden hier moeite mee: ‘Ik erken het geweten als wetgever niet’, schreef bijvoor-
beeld de slavernij- en drankbestrijder Martinus Cohen Stuart, een remonstrants
predikant die dichter bij het Réveil dan bij zijn eigen kerkgenootschap stond.
Cossee, ‘Martinus Cohen Stuart’, 82-83.
- 43 42 Van Campen, *De zaak der afschaffing*, 11-12.

- 1 43 *De valsche schaamte*, 15.
- 2 44 Notulen Hoofdbestuursvergadering, 4 mei 1849, IISG, Archief NCA, 15 en het daaropvolgende Verslag van de werkzaamheden der Commissie tot de Algemeene Vergadering van 1849.
- 3
- 4 45 Ibidem.
- 5 46 Huydecoper, *Woord van ernst en liefde*, 165; Breijer, *Veertig jaren*, 9; Proes, *Verbeiden*, 22-23.
- 6
- 7 47 Kerkhoff, *Beantwoording van eenige vragen*, 12.
- 8 48 Egeling, *Herinneringsrede* 18. De verwachting van werkbemiddeling blijkt bijvoorbeeld uit een nederig briefje aan de 'Waarde Broeders', bestuurders van het Amsterdamsch Matigheids-Genootschap, waarin om een arbeidsplaats bij de spoorwegen wordt verzocht. Dit briefje is doormidden gescheurd maar wel bewaard. GAA, Archief AMG, 210-50, bijlagen bij bestuursvergaderingen (1856).
- 9
- 10
- 11
- 12 49 *1e Jaarverslag NVASD* (1843) 48-56; *11e Jaarverslag NVASD* (1854) 24.
- 13 50 *9e Jaarverslag NVASD* (1853) 13.
- 14 51 Egeling, *Herinneringsrede*, 17.
- 15 52 Ibidem, 18.
- 16 53 Ibidem, 18-19.
- 17 54 Ibidem; *9e Jaarverslag NVASD* (1853) 13.
- 18 55 Notulen openbare vergaderingen, 10 september 1844, IISG, Archief Nederlandse Vereniging tot Afschaffing van Alcoholhoudende Dranken, Afdeling Haarlem, 1.
- 19 56 Geciteerd in Adama van Scheltema, 'Waarom', 40.
- 20 57 *12e Jaarverslag NVASD* (1855), geciteerd in *De Wegwijzer* 42 (1942) 94.
- 21 58 Breijer, *Veertig jaren*, 9.
- 22 59 Ibidem, 10.
- 23 60 De drankbestrijding werd een casus voor de vraag naar de taak van staat, kerk en particulier initiatief, dat juist rond het midden van de negentiende eeuw gevoerd werd. Orthodox-protestanten hadden moeite met de NVASD omdat ze die als een concurrent van de kerk, of althans van de christelijke gemeente, zagen. De terminologie van het 'beker' van dronkaards tot de afschaffing van sterkedrank speelde daarin een grote rol, net als het 'wettische', dwingende karakter van de belofte. Om deze reden weigerden vele orthodox-protestanten het lidmaatschap. Zie ook Harinck, 'De vereniging', 8-15, en voor de negentiende-eeuwse argumenten *De Afschaffings-beweging* en Van Lynden, *Des Christens deelneming*.
- 24
- 25
- 26
- 27
- 28
- 29
- 30 61 Egeling, *Middelen*, geciteerd in Proost, *Weg en Werk*, 25-26.
- 31 62 *Algemeen reglement voor de NVASD* (1844).
- 32 63 Adres aan de Tweede Kamer, 1844, GAA, Archief AMG, 210-50, Bijlagen bij bestuursvergaderingen (1844).
- 33
- 34 64 *Wie is dronken?*.
- 35 65 Von Santen, 'C.C.E. d'Engelbronner', *BWN*, 16-08-2005; Heerebrand, *Openlijke verantwoording*.
- 36 66 Tyrrell, *Sobering up*, 252-289.
- 37 67 Harrison, *Drink and the Victorians*, 196-246; zie ook Lewis Newman, *Crusade against drink*, 74-90.
- 38
- 39 68 Roberts, *Drink, Temperance*, 40-41.

- 1 69 Te Velde, 'Politieke cultuur, verenigingen en sociabiliteit', 199.
2 70 *9e Jaarverslag NVASD* (1853) 6.
3 71 *De goede raadgever* [...] *voor het jaar 1854*, 24.
4 72 *9e Jaarverslag NVASD* (1853) 6.
5 73 Hofstede de Groot, *De voornamen bron*, 31.
6 74 Ibidem, 34-35.
7 75 Notulen Algemene Vergadering, 6 juli 1854 en 5 juli 1855, IISG, Archief NCA, 1.
8 76 *Aan onze landgenooten! Oproeping* (z.p.).
9 77 Deze kwestie bijvoorbeeld in *De Volksvriend*, 4 augustus 1847.
10 78 *Aan onze landgenooten! Oproeping*, 5.
11 79 *Wegwijzer* 42 (1942) 94.
12 80 GAA, Archief AMG, 210-50, Bijlagen bij de bestuursvergaderingen (1855).
13 81 Ibidem. Het Amsterdamse adres werd daarnaast eveneens door een bode ter
14 82 ondertekening aangeboden aan personen van wie de ondertekening bijzonder
15 83 op prijs gesteld werd.
16 84 Talsma, *Het recht van petitie*, 295-296.
17 85 De gang van zaken rond dit voorstel is uitgebreid beschreven in *Het regt van*
18 86 *enquête*.
19 87 Het voorstel-Van Hoëvell was eigenlijk afkomstig van P.P. van Bosse, maar deze
20 88 was die dag verhinderd om het persoonlijk in te dienen. D'Engelbronner, 'De
21 89 sterke-drank-quaestie', 54.
22 90 Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap*, 154.
23 91 *Het regt van enquête*, Bijlage B, 4-5. De voorzitter was de liberaal W.H. Dul-
24 92 lert.
25 93 Ibidem, 55.
26 94 Circulaire d.d. 2 december 1858, afgedrukt in het *16e jaarverslag NVASD* (1860)
27 95 52.
28 96 Ibidem, 53.
29 97 D'Engelbronner, 'De sterke-drank-quaestie'.
30 98 Ibidem, 61.
31 99 Ibidem, 55.
32 100 Ibidem, 61.
33 101 *Almanak voor 1854*, 41; zijn bekeringsverhaal in Adama van Scheltema, *Waarom*
34 102 *moet de wet u dwingen?*, 2-3.
35 103 Van Limburg Brouwer, *De dronkaard*, verscheen ook in de *Almanak voor 1858*
36 104 (1857), cit. aldaar 19.
37 105 *11e Jaarverslag NVASD* (1854) 16.
38 106 Egeling, *Herinneringsrede*, 46.
39 107 *9e Jaarverslag NVASD* (1853) 15.
40 108 Citaat: J.A.C. Voorhoeve aan Afdeling Amsterdam, 28 juni 1854, GAA, Archief
41 109 AMG, 210-50, Bijlagen bij bestuursvergaderingen (1854), *9e Jaarverslag* (1853)
42 110 28, *11e Jaarverslag NVASD* (1854) 19.
43 111 Uitnodiging voor de Algemene Vergadering van de NVASD van 1853, tussen de
44 112 notulen van de bestuursvergaderingen, 1852-1854, Archief AMG, GAA, 210-13.
45 113 *11e Jaarverslag NVASD* (1854) 18, Egeling, *Herinneringsrede*, 46.
46 114 Notulen Algemene Vergadering, 5 en 6 juli 1859, IISG, Archief NCA, 1.

- 1 103 *De Volksvriend*, oktober 1862.
- 2 104 Huizinga, *J. Heemskerk Azn*, 246.
- 3 105 Egeling, *Herinneringsrede*, 44.
- 4 106 De afdeling Amsterdam verspreidde in 1861 een 'afschaffingslied' dat in een
5 speciale openbare vergadering gezongen was. 'Jaarverslag over 1861', *Almanak*
6 *van de NVASD* (Amsterdam 1863) 19-20. Het is veelzeggend dat het lied zelf in
7 de archieven van de drankbestrijders ontbreekt.
- 8 107 Van der Woude, 'De honderdjarige N.V.', 170.
- 9 108 G. Tichelman was luitenant ter zee eerste klasse en in 1874 betrokken bij de
10 antirevolutionaire beweging. Janssens, *De opbouw*, 112.
- 11 109 *11e Jaarverslag NVASD* (1854) 7.
- 12 110 Zie bijvoorbeeld Notulen Hoofdbestuursvergadering, 4 augustus 1854, IISG,
13 Archief NCA, 15.
- 14 111 *14e Jaarverslag NVASD* (1858) 4.
- 15 112 Adama van Scheltema, *Hulde aan Egeling*, 25, 34, 28.
- 16 113 Ibidem, 25, 28, 22.
- 17 114 Ibidem, 22-23.
- 18 115 Ibidem, 26.
- 19 116 Ibidem, 23.
- 20 117 Ibidem, 26.
- 21 118 *16e jaarverslag NVASD* (1860) 13; *De Volksvriend*, februari 1860; *De Economist*
22 (1859), Bijblad, 429-430. Redacteur van *De Economist* J.L. de Bruyn Kops was
23 lid van de NVASD en tussen 1857-1859 lid van het hoofdbestuur.
- 24 119 Notulen Algemene Vergadering, 6 juli 1859, IISG, Archief NCA, 1.
- 25 120 *16e jaarverslag NVASD* (1860) 13; *Volksvriend*, februari 1860.
- 26 121 Notulen Algemene Vergadering, 8 juli 1863, IISG, Archief NCA, 1.
- 27 122 *De Volksvriend*, augustus 1863.
- 28 123 Notulen Algemene Vergadering, 8 juli 1863, IISG, Archief NCA, 1. Een voorstel
29 van Adama van Scheltema en Eshuijs om een kleine contributie in te voeren werd
30 eveneens afgestemd.
- 31 124 Ibidem. Dit gebed was pas in 1849 ingevoerd, toen de ledenvergadering een
32 voorstel daartoe van Huydecoper goedkeurde. Notulen Algemene Vergadering,
33 14 juni 1849, IISG, Archief NCA, 1. Egeling was een tegenstander geweest van
34 een openingsgebed op de Algemene Vergadering volgens Adama van Scheltema,
35 omdat die net als hij meende dat de vereniging op 'geheel onzijdig standpunt'
36 moest staan. Adama van Scheltema, *Hulde aan Egeling*, 27.
- 37 125 Fabius, *De NVASD*, 7-8.
- 38 126 Statistiek overzicht over 1863 in *20e jaarverslag NVASD* (1864). Er bestond overi-
39 gens ook nog een groep van 2388 (minder dan twee gulden) contribuerende leden
en niet-leden. Leden die contributie betaalden, mocht op aparte 'Vergaderingen
met contribuerende leden' komen, terwijl er ook openbare bijeenkomsten waren,
voor leden en niet-leden. In 1863 werden er in Nederland 113 van die besloten
bijeenkomsten gehouden en 180 openbare. In de voorgaande jaren waren er meer
veel meer openbare dan besloten vergaderingen geweest, bijvoorbeeld in 1857
267 openbare tegen 62 besloten. Ibidem en *15e jaarverslag NVASD* (1859) 4.
- 127 Notulen Algemene Vergadering, 8 juli 1863, IISG, Archief NCA, 1.

- 1 128 J.M. Welcker, 'Klaas Ris', *BWSA* V 226-232, 227.
2 129 IISG, NCA, 85.
3 130 Proost, *Weg en werk*, 37.
4 131 Observaties van zijn buitenlandse reizen als vertegenwoordiger van verscheidene
5 verenigingen onder meer in Adama van Scheltema, *Wat goeds ik in den vreemde*
6 132 zag; Idem, *Vriendschapsaandenken*.
7 Van der Meulen, 'De georganiseerde anti-alcoholbeweging', 90; Breijer, *Veertig*
8 jaren, 13-14.
9 133 *De Volksvriend*, oktober 1868. In de periode 1867-1869 was Adama van Schel-
10 tema opnieuw lid van het hoofdbestuur.
11 134 *De Volksvriend*, september 1869; Notulen Algemene Vergadering, 29 september
12 1869, IISG, Archief NCA, 1.
13 135 23e Jaarverslag NVASD (1867) 18. Ook al zouden er meer mensen lid worden na
14 afschaffing van de verbintenis, dan nog moest de vereniging dat niet doen. 'Onze
15 kracht is in ons isolement'. Ibidem, 18-19.
16 136 NVASD. *Algemeen Reglement*, 1-2. Zie ook Proost, *Weg en werk*, 53-54.
17 137 Kool, 'Inleiding'; 'L.P. Philippona', *BWL*.
18 138 *Multapator's strijd*, I, 5.
19 139 Ibidem, 13.
20 140 Dudink wijst op Philippona's voorstelling van drankbestrijding als een gevecht
21 van man tegen man. Dudink, *Deugdzaam liberalisme*, 99.
22 141 *Multapator's strijd*, I, 13-14.
23 142 *Verslagen en Mededeelingen van Multapator's Bond*, 6.
24 143 *Multapator's strijd*, I, 9.
25 144 Ibidem, 8, 9.
26 145 *Verslagen en Mededeelingen van Multapator's Bond*, 34.
27 146 Ibidem, 36.
28 147 Op 30 juli 1875 hielden 'eenige Amsterdamsche Dames' met Philippona een
29 bijeenkomst waarin ze besloten een vrouwenafdeling op te richten, die de po-
30 pulaire gezondheidsleer en kennis van huishoudkunde onder alle standen moest
31 verspreiden. Circulaire d.d. augustus 1875, IISG, Archief Volksbond, 3, 1.
32 148 Over het ledental van de Volksbond werd wat geheimzinnig gedaan, maar op
33 basis van een financieel jaarverslag is de schatting te maken dat hij in 1878 rond
34 de tweeduizend leden had. *Nieuwsberichten van Multapator's Bond*, 14.
35 149 Dudink, *Deugdzaam liberalisme*, 77-101.
36 150 Zie ook Wielsma, "De geesel der eeuw".
37 151 *Multapator's strijd*, II, 17-32, 2.
38 152 Goeman Borgesius, *Drankbestrijding en drankwet*, 7.
39 153 Ibidem, 13.
40 154 Breijer, *Veertig jaren*, 17-18.
41 Brutel de la Rivière, *De roeping van den Staat*.
42 156 Dudink, *Deugdzaam liberalisme*, bijz. 77-101.
43 157 Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap*, 155-156. Ter vergelijking: in 2005
44 was dit ongeveer 2½ liter volgens het *Jaarverslag Productschap Dranken* (2005).
45 158 Een voorbeeld hiervan is de oprichting van een Nederlandsche Vereeniging tot
46 Beperking van Openbare Dronkenschap, die overigens noch in de negentiende

1 eeuw, noch in de geschiedschrijving van de drankbestrijding veel sporen heeft
 2 nagelaten. Behalve de tekst van een petitie uit 1879 en een circulaire met daarin
 3 een pleidooi voor de Drankwet en een oproep lid te worden van de vereniging,
 4 is er niets over haar bekend. Deze twee documenten bevinden zich in het GAA,
 5 Archief AMG, 210-50, Bijlagen bij de bestuursvergaderingen (1879).
 6 159 'J.L. de Jonge', *BAPP*, 24 augustus 2005.
 7 160 Voor de Drankwet zie Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap*, 153-156,
 8 178-184; Van der Woude, 'De honderdjarige N.V.', 96-99.
 9 161 *De Wegwijzer* 39 (1939) 259; Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap*,
 10 286.
 11 162 Proost, *Weg en werk*, 57.
 12 163 Van der Woude, 'De honderdjarige N.V.', 98.
 13 164 Ibidem, 99.
 14 165 Helsloot, 'De Nutsbeweging', 76.
 15 166 Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap*, 178; *De Wegwijzer* 39 (1939)
 16 259-260.
 17 167 Proost, *Weg en werk*, 58-59.
 18 168 Van der Woude, 'De honderdjarige N.V.', 98; Siwipersad, *Nederlandse regering*,
 19 243.
 20 169 Goeman Borgesius, *Drankbestrijding en drankwet*, 9.
 21 170 Geciteerd in Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap*, 156
 22 171 Zie Dudink, *Deugdzzaam liberalisme*, 96-104.
 23 172 Ibidem, 97-101; Proost, *Weg en werk* 57; Van Welderen Rengers, *Parlementaire*
 24 *geschiedenis*, II, 232.
 25 173 Goeman Borgesius, 'Drank-prostitutie'.
 26 174 Breijer, *Veertig jaren*, 23.
 27 175 Proost, *Weg en werk*, 58.
 28 176 Breijer, *Veertig jaren*, 31, 24. De levensloop-metafoor van een organisatie kwam
 29 vaker voor, bijvoorbeeld in de vroege historiografie van het socialisme. Te Velde,
 30 'De val van de partijgeschiedenis', 250-251.
 31 177 Proost, *Weg en werk* 50-51.
 32 178 Van der Woude, 'De honderdjarige N.V.', 85. Van der Woude citeert hier een
 33 ouder artikel.
 34 179 *Wie hebben wij voor onze Vereeniging noodig*, 5.
 35 180 Ibidem, 6.
 36 181 Ibidem.
 37 182 Proost, *Weg en werk*, 62.
 38 183 *Wegwijzer* 1937 (38) 277-278.
 39 184 Proost, *Weg en werk*, 61-63.
 40 185 Van Leer, *Besmetting en bevrijding*, 40-41, met dank aan Marjan Schwegman,
 41 die mij op deze scriptie wees.
 42 186 Zie bijvoorbeeld Meilof, *Een wereld licht en vrij*.
 43 187 Zie voor de medicalisering van dronkenschap Van der Stel, *Drinken, drank en*
 44 *dronkenschap*, 88-117; Nys, 'Nationale plagen'.
 45 188 *18e Jaarverslag NVASD* (1862) 20.

- 1 In de jaren 1980 en 1990 verschenen verschillende gezaghebbende studies als De
- 2 Jong, *Batig slot*; Locher-Scholten, *Ethiek*; Bossenbroek, *Holland op zijn breedst*;
- 3 Kuitenbrouwer, *Nederland en de opkomst* en verschillende bundels met biografi-
- 4 sche schetsen als Vanvugt, *Nestbevuilers*, en Fasseur, *Indischgasten*. Bosch wordt
- 5 een enkele keer zijdelings genoemd, terwijl de Maatschappij tot Nut van den
- 6 Javaan schittert door afwezigheid.
- 7 Dit hoofdstuk is mede gebaseerd op Janse, “Waarheid voor Nederland”.
- 8 Biografische gegevens hoofdzakelijk ontleend aan Borgers, *Dr. Willem Bosch*.
- 9 Borgers kon gebruik maken van een autobiografische schets van Bosch’ jeugd-
- 10 jaren die nu, net als de rest van Bosch’ omvangrijke archief, zoek is.
- 11 Bewell, *Romanticism and Colonial Disease*.
- 12 Borgers, *Dr. Willem Bosch*, 20; Bewell, *Romanticism and Colonial Disease*, 24-26.
- 13 Het feit dat Bosch als chef haast nooit zijn uniform droeg (Borgers, *Dr. Willem*
- 14 *Bosch*, 45) was waarschijnlijk ook een onderdeel van diens strategie om gezond
- 15 te blijven: men moest zich aanpassen aan het klimaat in dieet, kleding etc.
- 16 Borgers, *Dr. Willem Bosch*, 56.
- 17 Ibidem, 22.
- 18 Ibidem, 95-96, Bosch, *‘Ik wil barmhartigheid’*, 12.
- 19 Zie voor dit conflict Borgers, *Dr. Willem Bosch*, 95-98, 102-111.
- 20 Janse, “Waarheid voor Nederland”, 12, 58.
- 21 Bosch, *‘Ik wil barmhartigheid’*, 12.
- 22 Ibidem.
- 23 Borgers, *Dr. Willem Bosch*, 86-130.
- 24 Ibidem, 95-121; Bossenbroek, *Holland op zijn breedst*, 54.
- 25 Houwaart, *De hygiënisten*; Nys, ‘Nationale plagen’.
- 26 Laqueur, ‘Bodies, details’, zie Hoofdstuk 3. Het belangrijkste verschil tussen statis-
- 27 tische gegevens en ‘humanitarian narratives’ is dat de laatste door hun verhalende
- 28 karakter en beeldende beschrijving een sterke identificatie tussen lezer en lijder
- 29 kunnen tot stand brengen, waardoor ze direct emotie oproepen en krachtiger
- 30 werken.
- 31 Zo bleef hij tot zijn dood volhouden dat cholera niet besmettelijk was.
- 32 Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 222-225.
- 33 Houwaart, *De hygiënisten*, 31-34; Pennink, *Gezondheidsleer voor het volk*; Kruit-
- 34 hof, ‘De deugdzame natie’.
- 35 Janse, *De geest van Jan Salie*, 22. Zie voor het achttiende-eeuwse weeldedebat
- 36 Sens, *‘Mensaap, heiden, slaaf’*, 118-123.
- 37 *Wat wil de Maatschappij tot Nut van den Javaan?*
- 38 *Berigten der Maatschappij* (1869) nr. 19, 326. Dit tijdschrift had eigenlijk alleen
- 39 *Maatschappij tot Nut van den Javaan* als titel, maar in de praktijk werd ernaar
- 40 verwezen als ‘de berigten der Maatschappij’, wat hier voor de duidelijkheid is
- 41 overgenomen.
- 42 De Jong, *Batig slot*, 85-111.
- 43 Ibidem, 46.

- 1 25 Jeronymus, *Eene epidemie op Java*, 12. Jeronymus is een pseudoniem van Van
2 Hoëvell.
- 3 26 Zie Van Hoëvell, *De beschuldiging*. Ook Bosch schreef een brochure om zijn
4 vriend te verdedigen: Bosch, *Een onpartijdig woord*.
- 5 27 Borgers, *Dr. Willem Bosch*, 131.
- 6 28 De Jong, *Batig slot*, 39-68, 85-111.
- 7 29 Ibidem, 46. Omgekeerd gebruikten conservatieve tegenstanders van afschaffing
8 van het cultuurstelsel in eerste instantie financiële argumenten, maar gingen later
9 over tot humanitaire argumenten. Ibidem, 46-47.
- 10 30 Ibidem, 109-110. Het artikel verscheen onder de titel 'Nederlandsch rechten en
11 verplichtingen ten opzichte van Java' in 1865 in *De Gids* en is herdrukt in Aerts
12 (red.), *Een ereschuld*.
- 13 31 De Jong, *Batig slot*, 88-89.
- 14 32 Ibidem, 92-93.
- 15 33 NRC, 25 april 1854.
- 16 34 Bosch, *'Ik wil barmhartigheid'*, 21-22.
- 17 35 Idem, *De vermeederding*.
- 18 36 Idem, *'Ik wil barmhartigheid'*, 22; Lion, *Analyse der cijfers*; Van Herwerden, *Toe-
19 lichting*; NRC, 9 november 1872.
- 20 37 Bosch, *Toelichting*.
- 21 38 Borgers, *Dr. Willem Bosch*, 127-132.
- 22 39 De Jong, *Batig slot*, 48; Scholtens, 'Inleiding'.
- 23 40 De Jong, *Batig slot*, 49-50.
- 24 41 Maas, "Dat boek is meer dan een boek"; Van der Meulen, *Multatuli*, 413-
25 438.
- 26 42 E.J. Kiehl aan J.R. Thorbecke, z.d. [ca. juni 1860], Hooykaas (red.), *Briefwisseling
27 Thorbecke* VI, 421n; vgl. Van der Meulen, *Multatuli*, 412.
- 28 43 Bosch en Van Hoëvell, *De vrije arbeid*.
- 29 44 De Jong, *Batig slot*, 50.
- 30 45 Schutte, 'Groen van Prinsterer en de koloniën'.
- 31 46 Ibidem.
- 32 47 *Berigten der Maatschappij* (1869) nr. 13, 192-196.
- 33 48 Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 38-39.
- 34 49 Bosch, *'Ik wil barmhartigheid'*, 12, 22-26. Het beeld van de smekende Javaan aan
35 zijn voeten komt hierin verschillende malen terug.
- 36 50 Het was een van de 'zijtakken' van de Vereeniging ter Verbreiding der Waar-
37 heid.
- 38 51 Bosch, *'Ik wil barmhartigheid'*, 27.
- 39 52 *Berigten der Maatschappij* (1869) nr. 13, 192-196.
- 40 53 Ibidem; Bosch, *Noodzakelijke blik*, II, 24.
- 41 54 Zie het te verschijnen proefschrift van Annemarie Houkes over orthodox-pro-
42 testantse groepsvorming.
- 43 55 Verslag van de oprichting achter in Maatschappij, *Open brief*. Zie voor een uit-
44 gebreidere behandeling van de oprichting en het verdere reilen en zeilen van de
45 vereniging Janse, "Waarheid voor Nederland", 26-74.
- 46 56 *Wat wil de Maatschappij tot Nut van den Javaan?*, 4-8.

- 1 57 Bosch, *'Ik wil barmhartigheid'*, 18.
- 2 58 Bosch, *'Ik wil barmhartigheid'*, 17-18. In het opeisen van een grotere maatschap-
3 pelijke rol voor vrouwen speelde wellicht J.P. de Keyser een rol, Arnheims predi-
4 kant en actief voorvechter van onderwijs voor meisjes en tevens medeoprichter
5 59 van de Maatschappij tot Nut van den Javaan. Jansz, *Denken over sekse*, 40, 43.
6 60 *Wat wil de Maatschappij tot Nut van den Javaan?*
7 In 1866 telde de vereniging 160 leden, in 1867 850, in 1868 1400, in 1869 1900,
8 in 1870 2200, volgens Bosch steeg het ledental dat jaar zelfs tot 2500 (*Arnheimsche*
9 *Courant*, 2 juli 1870). Daarna zette de neergang in. In 1873 waren er nog 1250
10 61 leden, in 1874 900. Janse, "Waarheid voor Nederland", 39, 61; *Berigten der*
11 *Maatschappij* (1870) nr. 8, 191; *Nederland en Java*, 1 september 1874.
12 Gebaseerd op de lijsten in *Wat wil de Maatschappij tot Nut van den Javaan?*, 9-13
13 (toestand van eind 1867) en *Berigten der Maatschappij* (1870) nr. 10, 232-236.
14 Er bestaat nog een lijst, in *Berigten der Maatschappij* (1869) nr. 3. De beroepen
15 zijn niet op de lijst weergegeven, een groot deel (ongeveer de helft) is echter wel
16 achterhaald. Naast diverse bronnen is daarvoor gebruik gemaakt van het *BLGNP*,
17 van de *Levensberichten der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde* (via
18 www.dbnl.nl) en van het *BAPP* (via www.parlement.com). De toegankelijkheid
19 van deze databanken heeft mogelijk tot een eenzijdig beeld geleid: wie predikant,
20 politicus en/of letterkundige was werd hiermee zichtbaar (onder letterkundige
21 werd overigens vrijwel iedereen gerekend die iets had gepubliceerd). Misschien
22 was de groep afdelingsbestuurders en correspondenten in werkelijkheid hetero-
23 gener van samenstelling.
- 24 62 Multatuli, *Volledige Werken*, IV, 256-257. Uitgebreider in Van der Meulen, *Mul-*
25 *tatuli*, 569-570, en Janse, "Waarheid voor Nederland", 58-60.
- 26 63 Jongstra, *De Multatulianen*, 41-42; Van der Meulen, *Multatuli*, 569. Bewon-
27 deraars van Multatuli die (bestuurs)lid van de Maatschappij waren, zijn onder
28 meer H. Fennema en S.F.W. Roorda van Eysinga. Ook P. Bleeker, P.J. Veth en
29 J. Van Vloten die in 1860 pogingen hadden gedaan om voor Multatuli geld in
30 te zamelen, waren actief geworden in de Maatschappij, terwijl T.J. Stieltjes en J.
31 van Gennep, beiden lid van de 'Multatuli-commissie' van 1870-1871, eveneens
32 bestuursleden van de Maatschappij waren (Van Gennep vanaf 1875 voorzitter).
33 Medeoprichter D.A. Thieme had werk van Multatuli uitgegeven.
- 34 64 Ten Bokkel, *Gidsen en genieën*, 120-121. Nader onderzoek zou moeten uitwijzen
35 of de vereniging waarover hij schrijft, de Maatschappij tot Nut van den Javaan
36 betreft.
- 37 65 Naast Veth onder meer Bleeker, R.J. Stok, J.C. Neurdenburg, Th.F. Schill, G.H.
38 van Soest, J. Selliger en W.T. Gevers Deijnoot, voorzitter van het Indisch Ge-
39 nootschap.
- 40 66 Naast Veth en Fruin onder meer Van Vloten, C.W. Opzoomer, F. Rauwenhoff,
41 C.H.D. Buys Ballot, B. ter Haar, O. van Rees en (in 1873 benoemd) C.P. Tie-
42 le.
- 43 67 Bijvoorbeeld W.A. Bergsma (burgemeester, na 1871 liberaal Tweede-Kamerlid)
44 en J.S. Potter van Loon (notaris), beiden uit Menaldumadeel, en jhr. J.H.F.K.
45 van Swinderen, burgemeester van Gaasterland.
- 46 68 Het *Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië* schetste het publiek van de Maatschap-

1 pij tot Nut van den Javaan in Dordrecht als 'die [intelligente] burgerij, welke de
 2 Nuts-afdeeling ophoudt en, te midden van hare dagelijksche besommeringen en
 3 hare levendige belangstelling in de lands-, provinciale en gemeente-aangelegen-
 4 heden, tijd vindt en lust heeft om het lot der Javanen ernstig ter harte te nemen'.
 5 69 'Koffie en Suiker', 36.
 6 Kan, 'Levensbericht van W.J. van Gorkom', 13-16. Veel onderwijzers verlangden
 7 naar verandering in hun positie en waren ontvankelijk voor links-liberale en later
 8 socialistische denkbeelden, Röling, 'Onderwijs in Nederland', 84-86. Zie ook
 9 Karsten, *Op het breukvlak van opvoeding en politiek*.
 10 70 Zie Janse, 'Balanceerkunst van het afschaffen'.
 11 71 Bijvoorbeeld H. ter Haar (leraar hbs te Deventer), A.W. van Campen (leraar
 12 hbs te Goes) en J.C. Neurdenburg (directeur opleidingsschool Nederlandsch
 13 Zendelinggenootschap te Rotterdam).
 14 72 Multatuli, *Volledige werken*, IV, 254.
 15 73 Van Loenen Martinet, 'Levensbericht van Dr. L.H. Slotemaker', 161.
 16 74 Onder meer C.P. Tiele, L.H. Slotemaker, G. van Gorkom, A.J. Bijl, G. Buis-
 17 man jr., A.G. van Anrooij, H.C. Lohr, J.H. Maronier, H.A. Deenik Mzn., P.
 18 Heldring, A.S. Carpentier Alting, J.A.C. Wijnoldy, E. Coldewey, B.J.C. Mos-
 19 selman, I. Hooykaas, F. Haverschmidt (alias Piet Paaltjens), M.A. Perk (vader
 20 van dichter Jacques Perk) en A.M. Bokma de Boer (vader van schrijfster Nienke
 21 van Hichtum). Hieronder zijn ook verschillende vertegenwoordigers van de
 22 'ethische richting' die een 'praktisch christendom' propageerden.
 23 75 *Adresboek van Alkmaar* (1876), 15 december 2005.
 24 76 De predikanten Carpentier Alting (Dokkum) en Deenik (uit het nabijgelegen
 25 Ternaard) werkten in dezelfde tijd dat zij zich aanmeldten bij de Maatschappij
 26 samen in de redactie van het moderne tijdschrift *De Nieuwe Richting in het*
 27 *leven, bladen ter godsdienstige volks-ontwikkeling* (1868-1871). Uit hun kring
 28 van predikanten kwam ook het initiatief voor een vereniging die tegenwicht kon
 29 bieden aan de orthodoxe evangelisatievereniging Vereniging van Vrienden der
 30 Waarheid. Dat werd de Nederlandsche Protestantenvbond, in 1870 door Opzoo-
 31 mer opgericht. Bakhuizen van den Brink, 'Levensbericht van A.S. Carpentier
 32 Alting', 114-116.
 33 77 Bosch, *Eerste Verslag*, 1.
 34 78 De Jong, *Batig slot*, 54-58.
 35 79 De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*; Von Santen, 'Sinds wanneer zit
 36 men links en rechts in de Tweede Kamer? Een raadselachtig probleem', *DNE* 29
 37 2 (2002), 136-137.
 38 80 De Jong, *Batig slot*, 58-60.
 39 81 *Berigten der Maatschappij* (1871) nr. 7, 196-197.
 82 Dudink, *Deugdzaam liberalisme*, 77-101; Te Velde, 'Goeman Borgesius', 94-
 96.
 83 Wartena, *H. Goeman Borgesius*, 25-36; Dudink, *Deugdzaam liberalisme*, 102-104;
 Te Velde, 'Goeman Borgesius'. Wartena besteedt, in tegenstelling tot Dudink en
 Te Velde, geen systematische aandacht aan de relatie tussen Goeman Borgesius'
 bestuurswerk voor de single-issue organisaties en zijn politieke ideeën en lijkt zelfs
 geheel onbekend met diens werk voor de Maatschappij tot Nut van den Javaan.

- 1 84 De volgende analyse van de voorstelling van politiek van de Maatschappij tot
2 Nut van den Javaan is gebaseerd op een aantal teksten van de vereniging waarin
3 uitgebreid wordt gereflecteerd op politiek, politieke verandering en de rol van
4 de vereniging daarin.
- 5 85 Nijs e.a. (red.), *De zieke natie*.
6 86 Mosselmans, *Helpt den Javaan!*, 8-13.
7 87 Bosch, *'Ik wil barmhartigheid'*, 6, 32.
8 88 *Nederland en Java*, 1 januari 1874.
9 89 Bosch, *'Ik wil barmhartigheid'*, 30.
10 90 De Jong, *Batig slot*, 51.
11 91 Bosch, *'Ik wil barmhartigheid'*, 28.
12 92 Van der Sijs, *Chronologisch woordenboek*.
13 93 *Nederland en Java*, 15 februari 1873.
14 94 Kossmann, *De Lage Landen*, 196.
15 95 *Nederland en Java*, 1 april 1873.
16 96 *Nederland en Java*, 1 januari 1874.
17 97 *Berigten der Maatschappij* (1869) nr. 19, 313; Mosselmans, *Helpt den Javaan!*,
18 9.
19 98 Bosch, *Tweede wekstem*, 3.
20 99 Idem, *'Ik wil barmhartigheid'*, 33-34. Een soortgelijke beeldspraak bezigde hij
21 vaker, zie bijvoorbeeld *Arnhemse Courant*, 25 juni 1870.
22 100 Idem, *Tweede wekstem*, 9; *Nederland en Java*, 1 april 1873.
23 101 Bosch, *'Ik wil barmhartigheid'*, 27; *Nederland en Java*, 1 april 1873.
24 102 Mosselmans, *Helpt den Javaan!*, 13.
25 103 Bosch, *'Ik wil barmhartigheid'*, 18.
26 104 Idem, *Tweede wekstem*, 7-8, deze kwamen minder expliciet in het reglement
27 terecht. Bosch schreef zijn twee 'wekstemmen' vlak na de dood van Cobden,
28 toen er in de pers juist veel aandacht aan hem en zijn Anti-Corn Law League
29 werd besteed. Houkes en Janse, 'Foreign examples', 325-328.
30 105 Sloet tot Oldhuis, 'De koloniale staatkunde', 448. Een gechargeerde weergave in
31 *Berigten der Maatschappij* (1869) nr. 11, 161-174.
32 106 Sloet tot Oldhuis, 'De koloniale staatkunde', 448.
33 107 *Berigten der Maatschappij* (1869) nr. 11, 171. Bosch, *Tweede wekstem*, 6 be-
34 nadrukt eveneens dat mensen van alle standen lid kunnen worden omdat de
35 contributie maar twee gulden bedroeg. Het hoofdbestuurslid dat zich tot Sloet
36 richt is E.C. Enklaar. Al was hij een armlastige landbouwhervormer, hij was uit
37 hoofde van zijn secretarisfunctie van de Maatschappij net als Sloet lid van het
38 deftige Indisch Genootschap (evenals zijn opvolger Goeman Borgesius).
39 108 Bosch, *'Ik wil barmhartigheid'*, 34; Mosselmans, *Helpt den Javaan!*, 24.
40 109 Bosch, *Tweede wekstem*, 3-4.
41 110 Idem, *'Ik wil barmhartigheid'*, 19; *Berigten der Maatschappij* (1869) nr. 13,
42 196.
43 111 Sloet tot Oldhuis, 'De koloniale staatkunde', 448. Ook binnen het parlement
44 werd het lot van de Javaan een veelgebruikt argument, ook door conservatieven.
45 Janse, "Waarheid voor Nederland", 51.
46 112 De Jong, *Batig slot*, 66-67.

- 1 113 *Nederland en Java*, 15 juni 1872; *Berigten der Maatschappij* (1870) nr. 5, 151-152.
- 2 114 *Berigten der Maatschappij* (1869) nr. 17, 264-265.
- 3 115 Ibidem.
- 4 116 De Jong, *Batig slot*, 178.
- 5 117 Janse, “Waarheid voor Nederland”, 54-56, 61.
- 6 118 *Arnhemsche Courant*, 2 juli 1870.
- 7 119 *Berigten der Maatschappij* (1870) nr. 6, 104.
- 8 120 Ibidem, 101-104. Eerder schreef hij het uitgebreide ‘Moeten regt, wet, en menschenliefde wijken, voor de nadere regeling van de suikercultuur en het batig slot?’, *Berigten der Maatschappij* (1869) nr. 19, 309-332.
- 9 121 *Zaanlandsche Courant*, geciteerd in *Arnhemsche Courant*, 29 juni 1870.
- 10 122 *Arnhemsche Courant*, 2 juli 1870.
- 11 123 *Arnhemsche Courant*, 21 juni 1870.
- 12 124 Ibidem.
- 13 125 *Arnhemsche Courant*, 25 juni 1870.
- 14 126 *Arnhemsche Courant*, 21 juni 1870.
- 15 127 *Berigten der Maatschappij* (1870) nr. 8, 164-165.
- 16 128 *Berigten der Maatschappij* (1870) nr. 10, 223-224.
- 17 129 Ibidem.
- 18 130 Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbef*.
- 19 131 Bijvoorbeeld in *Nederland en Java*, 1 januari 1874 en 15 februari 1873.
- 20 132 *Berigten der Maatschappij* (1869) nr. 19, 314.
- 21 133 *Nederland en Java*, 1 mei 1873.
- 22 134 Ibidem. Hun namen zijn niet bekend.
- 23 135 *Nederland en Java*, 15 augustus 1873.
- 24 136 Verslag Rotterdamse afdelingsvergadering in *NRC* ca. begin december 1872, geciteerd in *Nederland en Java*, 15 december 1872.
- 25 137 Geciteerd in *Nederland en Java*, 1 mei 1873. Spreker voegde er nog aan toe: ‘Het éénige waarop alle vrienden van den Javaan elkander kunnen ontmoeten, is het *politieke* [gebied]’, en meende: ‘Een van beiden moet nu gebeuren: men moet komen tot eenheid van godsdienstig beginsel en op grond van die eenheid handelend optreden, of men moet eerlijk en waarachtig neutraal blijven op godsdienstig gebied. Daar nu tot die eenheid van godsdienstig beginsel op dit oogenblik niet te geraken is, behoort de Maatschappij van haar godsdienstig en philanthropisch kleed ontdaan te worden.’
- 26 138 Adama van Scheltema, *Hulde aan Willem Egeling*, 23, 26.
- 27 139 Ze reageerden hiermee waarschijnlijk op een ingezonden stuk in de *Berigten* dat filantropie aanpreekt als het middel bij uitstek om elkaar de hand te reiken in deze tijden van ‘tweespalt en strijd’. *Berigten der Maatschappij* (1869) nr. 12, 185.
- 28 140 Instemmend geciteerd uit de *Java-Bode*, waarschijnlijk van de hand van Conrad Busken Huet. *Nederland en Java*, 1 april 1873. Zie ook *Nederland en Java*, 1 juni 1874, waar het ‘In Memoriam Willem Bosch’ stelt dat hij zich als aanvoerder van de Maatschappij ondanks zijn hoge leeftijd moedig mengde in de politieke strijd.
- 29 141 *Nederland en Java*, 15 december 1872.

- 1 142 Zie voor de onderwijsplannen van de Maatschappij Janse, “Waarheid voor Ne-
 2 derland”, 66-71.
 3 143 De Jong, *Batig slot*, 190; Locher-Scholten, *Ethiek*, 178. De Jong noemt voor
 4 dergelijke geluiden in 1854 Van Hoëvell, Mackay en Elout, die niet toevallig
 5 144 allemaal leidende figuren in de antislavernijbeweging waren.
 6 Locher-Scholten, *Ethiek*, 178-180. Zie ook Damsma en De Rooy, “Morele poli-
 7 145 tiek”.
 8 Zie bijvoorbeeld Smit, *Omwille der billijkheid*, over de invoering van inkomsten-
 9 146 belasting.
 10 147 Janse, “Waarheid voor Nederland”, 61-72.
 11 148 *Nederland en Java*, 1 juni 1874 en 1 augustus 1874.
 12 149 *Nederland en Java*, 1 juni 1874.
 13 150 *Nederland en Java*, 1 augustus 1874. Zie ook Janse, ‘Balanceerkunst van het
 14 151 afschaffen’, 38-39.
 15 [De Keyser,] ‘Willem Bosch’.
 16 152 *Nederland en Java*, 1 augustus 1873.
 17 153 ‘Koffie en Suiker’, 35.
 18 Geciteerd in *Berigten der Maatschappij* (1870) nr. 4, 100. ‘Wij maken ons zeker
 19 geene illusie, wanneer wij aan het door ons geschrevene invloed toekennen op de
 20 openbare meening, op de pers, die haar vertegenwoordigt, of dat althans behoort
 21 te doen,’ verzekerde de secretaris de leden in het jaarverslag van de Maatschappij
 22 over 1870-1871. *Berigten der Maatschappij* (1870) nr. 6, 168.

HOOFDSTUK 5 – ONGEDULDIGE JONGE MANNEN

- 23 1 Te Velde, ‘Onderwijzers in parlementaire politiek’, 322-323; Idem, *Gemeenschaps-
 24 zin en plichtsbefef*, 265.
 25 2 Idem, *Stijlen van leiderschap*, 32-43.
 26 3 Stuurman, *Wacht op onze daden*, 183.
 27 4 Ibidem, 187.
 28 5 Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 35.
 29 6 Tamse, ‘Het ministerie Van Zuylen-Heemskerk’; Van Raak, *In naam van het
 30 volmaakte*, 171-178; Te Velde, ‘Van grondwet tot grondwet’, 118; De Jong, *Van
 31 standspolitiek naar partijloyaliteit*, 125-130.
 32 7 J.T. Buys, ‘Avontuurlijke politiek’, bijz. 206-207, 230.
 33 8 Ibidem, 206-207.
 34 9 Ibidem, 229-230, 227-228.
 35 10 Ibidem, 227.
 36 11 Voor een uitgebreider karakterisering van Buys en diens politieke ideeën zie Te
 37 Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbefef*, 46-56, en Aerts, *De letterheren*, 318-330,
 38 citaat aldaar 318.
 39 12 Zie hiervoor de te verschijnen dissertatie van Jaap van Rijn over debatacultuur in
 Nederland en Engeland.
 38 13 Buys, *Het wezen*, 34.
 39 14 Idem, ‘Avontuurlijke politiek’, 228.

- 1 15 Onderscheid gemaakt in Hemels, *Op de bres*.
 2 16 Schrama, *Dagblad De Tijd*, 78; Hemels, *Op de bres*, 133.
 3 17 *De Economist* (1867) 352.
 4 18 Het Anti-dagbladzegel-verbond kreeg een eeuw na de afschaffing van het dag-
 5 bladzegel enige aandacht: De Clerck, 'De afschaffing'; Hemels, *Op de bres*; Idem,
 6 *Het dagbladzegel in de rariteitenkamer*; Idem, *Tussen Rotterdam en 's-Gravenhage*.
 7 19 In de recente historiografie ontbreekt het echter vrijwel geheel.
 8 20 Von Santen, 'Sinds wanneer [...]?', 136-137.
 9 21 Hemels, *Dagbladzegel in de rariteitenkamer*, 9-10. Over de invoering van het dagblad-
 10 zegel zie ook Idem, *Op de bres*, 28-37, en Viersen, *Minister Van Bosse*, 108-110.
 11 22 Robijns, *Radicalen in Nederland*, 165-168; Giele, *De pen in de aanslag*, 7-18.
 12 23 Hemels, *Op de bres*, 28-35.
 13 24 Van Hall, *De Nederlandsche Dagbladpers!*, 3 ('het blaauwe merk der slavernij');
 14 *De Nederlandsche Spectator*, 19 oktober 1867 (mishandeling krant); *Nederlandse*
 15 *Spectator*, 20 maart 1869 ('rariteitenkamer', het onderschrift is een uitspraak door
 16 het liberale Tweede-Kamerlid De Roo van Alderwerelt op 12 maart 1869 in het
 17 parlement gedaan). Voor meer spotprenten over (de afschaffing van) het dag-
 18 bladzegel in de *Nederlandsche Spectator* zie Maas en Engering, *De Nederlandsche*
 19 *Spectator*, 69, 119-121, 385.
 20 24 *Anti-dagbladzegel-verbond*, 4.
 21 25 Ibidem, 3.
 22 26 Deze metafoor werd al in 1839 door Dirk Donker Curtius gebruikt ter verde-
 23 diging van de radicaal-liberale *Arnhemse Courant*. Geciteerd in Van Vree, *De*
 24 *politiek van de openbaarheid*, 11-12.
 25 27 *Arnhemse Courant*, 31 augustus 1867; *De Economist* (1867) 356. Veelzeggend
 26 is ook de vraag van de Utrechtse hoogleraar Buys Ballot 'of het niet wenschelijk
 27 zou zijn, in de anti-dagblad zegel vereeniging, te gelijk met de vraag om afschaf-
 28 fting van het zegel, ook het voorstel te doen uitgaan, dat bij de wet mogt bepaald
 29 worden, dat elke Courant, zooals in Frankrijk, kon gedwongen worden zelve
 30 haare onwaarheden te herroepen, indien door die onwaarheden personen te
 31 onregte gekwetst worden?' C.H.D. Buys Ballot aan J.A. Fruin, 16 december
 32 1867, Collectie J.A. Fruin, UBU, HS 8*.E.15.
 33 28 *Arnhemse Courant*, 4 januari 1869, 8 april 1861 en 28 oktober en 16 november
 34 1868.
 35 29 Van Hall, *De Nederlandsche Dagbladpers!*, 16-17, 28. Wellicht trokken de op-
 36 richters van het Anti-dagbladzegel-verbond zich deze woorden aan. Van Halls
 37 stuk verscheen in januari en hij werd enkele maanden later bestuurslid van de
 38 afdeling Utrecht van het net opgerichte Anti-dagbladzegel-verbond.
 39 30 Smit, *Omwille der billijkheid*, 27-62.
 40 31 Viersen, *Minister Van Bosse*, 28. Voor Van Bosse zie verder Smit, *Omwille der*
 41 *billijkheid*, passim; *BAPP*, 12 maart 2004.
 42 32 De in de volgende paragrafen beschreven pogingen tot afschaffing van het dag-
 43 bladzegel zijn gebaseerd op Hemels, *Op de bres*, 38-54; Idem, *Dagbladzegel in*
 44 *de rariteitenkamer*, 34-42; Viersen, *Minister Van Bosse*, 108-116.
 45 33 Geciteerd in Hemels, *Op de bres*, 51.
 46 34 Ibidem, 52.

- 1 35 Smit, *Omville der billijkheid*, 123-130; *BAPP*, 8 juni 2004.
- 2 36 Hemels, *Op de bres*, 78 (reactie mislukking); Rede J.A. Fruin bij ontbinding
Anti-dagbladzegel-verbond, UBU, HS 1834 (6.D.23) 8 (citaten).
- 3 37 N.G. Pierson aan S. Vissering, 6 juni 1866, geciteerd in Smit, *Omville der bil-*
4 *lijkheid*, 140.
- 5 38 Zie ook Buys, 'Stil leven', bijz. 424-430, cit. 427.
- 6 39 Smit, *Omville der billijkheid*, 140.
- 7 40 De Nijs, *In veilige haven*, passim; Van Dijk, *Rotterdam*, 27, 433-435; Van de
8 Laar, *Stad van formaat*, 173-189; Idem, 'De transformatie van de koopmansstad
Rotterdam'.
- 9 41 D. van Weel, zoon van Johannes Agathinus van Weel en Hendrika Neeltje Goe-
10 koop. Biografische gegevens ontleend aan Hemels, *Op de bres*; Idem, *Dagblad-*
11 *zegel in de rariteitenkamer*; Soldaat-Poortvliet, *Kent u ze nog, de Dirkslanders?*.
- 12 42 E.E. van Raalte, zoon van David van Raalte en Louise Elias. Biografische gegevens
13 ontleend aan Hemels, *Op de bres*; 'E.E. van Raalte', *BAPP*, 13 april 2004; Van de
14 Laar, 'Pincoffs'.
- 15 43 H.F.R. Hubrecht, zoon van Josias Johan Hubrecht en jonkvrouw Louise Ru-
16 dolphine Julie van Alphen. Biografische gegevens ontleend aan Hemels, *Op de*
bres; 'H.F.R. Hubrecht', *BAPP*, 13 april 2004.
- 17 44 'P.F. Hubrecht', *BAPP*, 13 april 2004.
- 18 45 *Adresboek Rotterdam* (1867). Anders dan de naam wellicht doet vermoeden
19 was de Hoofdsteeg een oude, deftige straat met mooie winkels. Okkema, *De*
straatnamen van Rotterdam, 515.
- 20 46 De Nijs, *In veilige haven*, 120-121.
- 21 47 Snelleman, 'De Rotterdamsche HBS', 93-94.
- 22 48 Wagener, *Een eeuw binnen*, 37, 39.
- 23 49 Snelleman, 'Rotterdamsche HBS', 93.
- 24 50 Van der Pot, 'Rotterdamse Debatgezelschappen'. Er zijn geen ledenlijsten bewaard
25 en het is daarom niet feitelijk aan te tonen dat Van Weel en Henri Hubrecht lid
26 waren. Het is echter wel waarschijnlijk, allereerst vanwege hun nauwe banden
27 met neef, collega en mentor Paul Hubrecht, de oprichter en secretaris van het
28 Spreekgezelschap, ten tweede omdat Van Raalte in 1869 vice-voorzitter van het
29 Spreekgezelschap was en het jaar daarop voorzitter werd en dat de drie van meer
30 verenigingen samen lid waren, en omdat in 1866 de kwestie van het dagbladzegel
31 in het Spreekgezelschap behandeld werd en nog geen jaar later het Anti-dagblad-
32 zegel-verbond werd opgericht waarin Van Weel, Van Raalte en Henri Hubrecht
33 de belangrijkste bestuursfuncties bekleedden. Bestuursfuncties in *Adresboek Rot-*
terdam (1867, 1868) en Van der Pot, 'Rotterdamse Debatgezelschappen', 252.
- 34 51 Hemels, *Op de bres*, 201; Van de Laar, 'Pincoffs', 24.
- 35 52 Kloek en Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken*, 119-120.
- 36 53 *Adresboek Rotterdam* (1866, 1867, 1869); De Jong, *Van standspolitiek naar partij-*
loyaliteit, 13. B. de Regt is waarschijnlijk Bastiaan de Regt, geboren in 1833, maar
37 uit de gemeentearchieven blijkt niet dat deze een broer heeft wiens voornaam
38 met een I of J begint. De aanname dat het broers betreft is gebaseerd op Janssen
Perio, 'Liberale perikelen'.
- 39 54 Hierna meer over Burgerplicht, petitie in Archief Tweede Kamer, NA, 1109, 264.

- 1 55 Gebaseerd op drie teksten: [*Eerste circulaire*] *Anti-dagbladzegel-verbond*; Toespraak J. de Regt op de eerste vergadering van Kiesvereniging Burgerplicht ('Over het geheel heerscht onder onzen middelstand nog te weinig politiek leven. Hoeveel klachten hoort men niet over regeeringshandelingen en personen, waar op de kiezers toch een wezenlijken invloed kunnen uitoefenen!'), Notulen Algemene Vergadering Kiesvereniging Burgerplicht, 18 januari 1868, GAR, 258/2; Toespraak Van Weel d.d. 25 januari 1868 op de Algemene Vergadering van het Anti-dagbladzegel-verbond, *Anti-dagbladzegel-verbond*, 1-4.
- 2
3
4
5
6
7
8 56 Dat in april 1866 de kwestie van het dagbladzegel besproken werd, is bekend uit een verslag in de *Kamper Courant*, 22 april 1866, zie Hemels, *Op de bres*, 79-80. Het is niet bekend wie de stelling verdedigde dat het zegel moest worden afgeschaft. Het zou secretaris Paul Hubrecht kunnen zijn, die als voorzitter van het Rotterdamsch Leeskabinet regelmatig geconfronteerd werd met de hoge prijs van periodieke geschriften. Het eerste jaar na Na de afschaffing van het dagbladzegel bespaarde deze instelling volgens een juichend jaarverslag maar liefst 260 gulden op de abonnementen. Van der Pot, *Honderd jaar Rotterdamsch Leeskabinet*, 25.
- 10
11
12
13
14
15 57 Gebaseerd op [*Eerste circulaire*] *Anti-dagbladzegel-verbond*.
- 16 58 Houkes en Janse, 'Foreign examples', 326-328.
- 17 59 P.F. Hubrecht aan zijn vader P.G. Hubrecht, 12 juni 1851, geciteerd in De Nijs, *In veilige haven*, 155. Paul Hubrecht schreef dit in 1851, toen hij als jongeman dolgraag met de zes jaar oudere professorendochter Marie Pruys van der Hoeven wilde trouwen, maar zijn vader hem daarvoor nog te jong vond. Het argument dat een huwelijk zijn aanzien sterk zou vergroten, overtuigde zijn vader klaarblijkelijk, want het huwelijk werd gesloten. Er zijn geen aanwijzingen dat de reputatie van ongehuwde, op kamers wonende jonge professionals in de daaropvolgende vijftien jaar sterk veranderde.
- 20
21
22
23
24 60 Voor de 'vlinderjaren' en andere fasen in het leven van negentiende-eeuwse Rotterdammers, zie De Nijs, *In veilige haven*, 129-144.
- 25 61 Bij de oprichting speelden verder een rol Gualtherus Hendrik Mees, een jonge zakenman en overtuigd voorstander van vrijhandel, en likeurstoker en drankhandelaar Johannes Hendrikus Hoogeweegen. De eerste, telg uit het invloedrijke geslacht Mees, was ook lid van Amicitia. Hoogeweegen was lid van de gemeenteraad en wellicht via Paul Hubrecht, ook raadslid, met de anderen in contact gekomen. Als 45-jarige was hij de oudste van het stel. Hij had zich eerder een goed stadsburger getoond door zijn bemoeienis met de oprichting van de Rotterdamsche Diergaarde in 1857. Tot het hoofdbestuur traden verder toe J.A. Rueb, makelaar in suiker, J. l'Ange Huet, theoloog, journalist en neef van C. Busken Huet, E.C.W. Hoyer, directeur van de Rotterdamsche Hypotheekbank en aange trouwde familie van G.H. Mees, en H.J. Burger, advocaat te Rotterdam, vice-voorzitter van de plaatselijke afdeling van de Maatschappij tot Nut van den Javaan.
- 30
31
32
33
34
35 62 Gang van zaken bij oprichting en briefwisseling rond goedkeuring statuten in *Anti-dagbladzegel-verbond*. Briefwisseling ook geciteerd in Hemels, *Op de bres*, 151-153.
- 36
37
38 63 Herman Heijermans sr. in *Het Zondagsblad*, 14 september 1867, geciteerd in Hemels, *Dagbladzegel in de rariteitenkamer*, 104.
- 39

- 1 64 Van Lee, *Het zegelrecht*, 9-10, 2, 13. Van Lee schreef zijn stuk overigens niet naar
2 aanleiding van de oprichting van het Anti-dagbladzegel-verbond. Hij had de
3 rede in 1866 al willen voordragen op het Taal- en Letterkundig Congres, maar
4 dat werd wegens de cholera-epidemie een jaar uitgesteld. *Handelingen van het*
Congres, 263.
- 5 65 Kruseman, *Bouwstoffen*, II, 151.
6 66 *Handelingen van het Congres*, 173-176.
7 67 *Anti-dagbladzegel-verbond*, 14-15.
8 68 Ibidem, 18; Hemels, *Op de bres*, 181-182.
9 69 *Anti-dagbladzegel-verbond*, 12-13.
- 10 70 Het was niet ongevoelen dat aan kandidaten beloften over bepaalde kwesties
11 werden gevraagd. De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, 75-77. Het
12 verschil zit erin dat dit buiten de openbaarheid gebeurde, in briefwisselingen of
13 op besloten vergaderingen van Kiesverenigingen. Toen Groen van Prinsterer in
14 1864 de kiezers adviseerde te stemmen op voorstanders van bijzonder onderwijs,
15 waren het vooral de liberalen die daar kritiek op hadden omdat het op deze wijze
16 te koop aanbieden van stemmen de vrijheid van de vertegenwoordiger in gevaar
17 bracht en hem corrumpeerde.
18 71 [Eerste Circulaire] *Anti-dagbladzegel-verbond*.
- 19 72 Jacques Fruin was Rotterdammer van geboorte en broer van de bekende histori-
20 cus Robert Fruin. Volgens de herinneringen van zijn collega H.P.G. Quack was
21 Fruin een 'gezellig en opgewekt prater, [...] vlug van opmerking, onuitputtelijk
22 in pikante guitige anecdotes, steeds goed gehumeurd'. Quack, *Herinneringen*,
23 152-154. Hij was bevriend met Van Bosse die hem schriftelijk op de hoogte hield
24 van politieke ontwikkelingen in Den Haag.
- 25 73 *NRC*, 26 januari 1868.
26 74 Toespraak Van Weel in *Anti-dagbladzegel-verbond*, 1-4.
27 75 Salvador verwierf landelijke bekendheid met zijn polemische, vaak wat verwarde
28 politieke stellingname en was een van de enthousiaste toehoorders van Maurits
29 van Lee op het Taal- en Letterkundig Congres in Gent. *NNBW IX* (Leiden 1933)
30 926-928.
- 31 76 *NRC*, 26 januari 1868.
32 77 *Tweede Circulaire Anti-dagbladzegel-verbond* (oktober 1867), niet bewaard ge-
33 bleven. Geciteerd in *NRC*, 23 oktober 1867. 'Geen transacties!' was de leus van
34 de Anti-Corn Law League en wellicht bewust overgenomen door het Anti-dag-
35 bladzegel-verbond. Bastiat, *Cobden et la ligue*, 43. Bastiat's beschrijving van de
36 League was belangrijk voor de verspreiding van kennis erover buiten Engeland,
37 zie Houkes en Janse, 'Foreign examples', 224-226.
- 38 78 Rede Fruin, Stukken Utrecht, UBU, HS 1834, 8 (6.D.23).
39 79 R.J. Thorbecke aan P.P. van Bosse, Sankt Blasien, 24 augustus 1868. *Briefwisseling*
Thorbecke, VII, 292.
- 40 80 Tekst van het adres in Hemels, *Op de bres*, 181-182.
41 81 Zoals blijkt uit Van Bosses brieven in de Collectie J.A. Fruin, UBU, HS 8*.E.15-
42 17.
- 43 82 Schrama, *De Tijd*, 78; Haaxman, *Haagsche schetsen*, 34.
44 83 Rede Fruin, Stukken Utrecht, UBU, HS 1834, 8 (6.D.23).

- 1 84 Haaxman, *Haagsche schetsen*, 33-34.
- 2 85 Ibidem, 35.
- 3 86 Adres aan de Tweede Kamer d.d. 22 december 1868. Tekst afgedrukt in Hemels,
4 *Dagbladzegel in de rariteitenkamer*, 157-161.
- 5 87 Klappers op verzoekschriften, Archief Tweede Kamer, NA, 1109, o.m. 176-188,
6 233-237, 260-269. Namen van andere afschaffers Ibidem, 260, 264, 235. Lijsten
7 van adressen ook in Hemels, *Op de bres*, 175-178 en als bijlage V (bijz. 631-638),
8 aantallen ondertekenaars Ibidem, 175-176.
- 9 88 Rede Fruin, Stukken Utrecht, UBU, HS 1834, 8 (6.D.23).
- 10 89 'Persoonlijke politiek' in Van Zanten, *Schielijk*, 13; afschaffing dagbladzegel
als 'volkswensch' in het adres van het Anti-dagbladzegel-verbond, geciteerd in
11 Hemels, *Dagbladzegel in de rariteitenkamer*, 161.
- 12 90 Rede Fruin, Stukken Utrecht, UBU, HS 1834, 8 (6.D.23).
- 13 91 Het is niet duidelijk van wie deze kwalificaties afkomstig zijn. De eersten werden
14 gesignaleerd en bestreden in *De Economist* (1867) 353, de overigen genoemd in
15 Rede Fruin, Stukken Utrecht, UBU, HS 1834, 8 (6.D.23).
- 16 92 Schrama, *De Tijd*, 77.
- 17 93 Van Raak, *In naam van het volmaakte*, 160-167, 182; Van Lee, *Het zegelrecht*,
18 9, Lion werd door zijn politieke tegenstanders als onfatsoenlijk beschouwd, Te
19 Velde, 'Van grondwet tot grondwet', 117-118.
- 20 94 De bijeenkomst was onder meer georganiseerd door Arnold Kerdijk (die later
actief werd in de Vereeniging Volksonderwijs) en G.A. Nahuys naar aanleiding
21 van een verzoek van het Anti-dagbladzegel-verbond om een aparte studentenaf-
deling van het verbond op te richten. Verslag van de meeting in *Vox Studiosorum*
22 IV (1869) 193-208.
- 23 95 Ibidem, 196.
- 24 96 Ibidem, 197.
- 25 97 [Eerste circulaire] *Anti-dagbladzegel-verbond*, 3.
- 26 98 Holwerda, 'Causerie', 286.
- 27 99 Lion, *De afschaffing*, 8.
- 28 100 Ibidem, 5.
- 29 101 Ibidem.
- 30 102 Geciteerd in Hemels, *Op de bres*, 188-189. Zie voor een gelijksoortige redenering,
31 maar dan van twintig jaar eerder, Vreede, *Zullen de leden*.
- 32 103 Geciteerd in Hemels, *Op de bres*, 188-189.
- 33 104 Ibidem, 189; Idem, *Dagbladzegel in de rariteitenkamer*, 133.
- 34 105 P.P. van Bosse aan J.A. Fruin, 30 maart 1869, Collectie J.A. Fruin, UBU, HS
35 8*.E.15.
- 36 106 Zie ook Hemels, *Op de bres*, 191-192.
- 37 107 Ibidem, 190-191; Idem, *Dagbladzegel in de rariteitenkamer*, 135-139. Wet in
38 *Staatsblad*, 10 april 1869, afgedrukt in Hemels, *Dagbladzegel in de rariteitenka-*
39 *mer*, 162.
- 108 Hemels, *Op de bres*, 267-297. De directe gevolgen voor bestaande kranten waren
verschillend. Zo werd een abonnement op *De Tijd* acht gulden goedkoper, de
Leeuwarder Courant ging vaker verschijnen, het *Algemeen Handelsblad* ging vaker
verschijnen en werd goedkoper en de *Maasbode* ging vaker verschijnen en werd

- 1 duurder. Schrama, *De Tijd*, 78; Broersma, *Beschaafde vooruitgang*, 143; Visser,
- 2 *De papieren spiegel*, 197; Vermeulen, *De Maasbode*, 40.
- 3 109 Geciteerd in Hemels, *Op de bres*, 194-196. Een erepenning die het verbond als
- 4 officieel huldeblijk voor Van der Lee en Van Bosse had laten slaan, was op Fruins
- 5 advies niet aan de minister uitgereikt. Die was daarover opgelucht: 'Zulke ge-
- 6 schiedenissen wekken maar ijverzucht op; en niet zonder grond zou men wijzen
- 7 op de omstandigheid dat er nooit sprake was van soortgelijke demonstratiën aan
- 8 anderen, die aan de publieke zaak veel gewigtiger diensten bewezen.' P.P. van
- 9 Bosse aan J.A. Fruin, 30 maart 1869, Collectie J.A. Fruin, UBU, HS 8*.E.15.
- 10 110 Rede Fruin, Stukken Utrecht, UBU, HS 1834, 8 (6.D.23).
- 11 111 Ibidem.
- 12 112 Ibidem.
- 13 113 Hemels, *Dagbladzegel in de rariteitenkamer*, 72.
- 14 114 De Nijs, *In veilige haven*, 48-50; Rogier, *Rotterdam*, 53, 47; Keemink, 'Van kie-
- 15 zerselite tot kiezersmassa', 36-37.
- 16 115 Rogier, *Rotterdam*, passim; Hemels, *Op de bres*, 204-206; Scheffer, *In vorm ge-*
- 17 *goten*, 14-19.
- 18 116 Janssen Perio, 'Liberale perikelen', 173n; Notulen Algemene Vergadering Bur-
- 19 gerplicht, 18 januari 1868, GAR, Archief Kiesvereniging Burgerplicht, 258-2.
- 20 117 Notulen Algemene Vergadering Burgerplicht, 14 januari 1869, GAR, Archief
- 21 Kiesvereniging Burgerplicht, 258-2; Van Weel aan Kiesvereniging Burgerplicht,
- 22 4 oktober 1869, GAR, Archief Kiesvereniging Burgerplicht, Bijlagen bij vergade-
- 23 ringen, 258-4.
- 24 118 Notulen Algemene Vergadering Burgerplicht, 21 januari 1869, GAR, Archief
- 25 Kiesvereniging Burgerplicht, 258-2. In dezelfde vergadering waarin Van Weel
- 26 werd aanbevolen, riep voorzitter B. de Regt de aanwezigen het adres van het
- 27 Anti-dagbladzegel-verbond te tekenen.
- 28 119 *Adresboek Rotterdam* (1869, 1873, 1875).
- 29 120 Talsma, *Recht van petitie*, 297-298.
- 30 121 In de plaatselijke Vereeniging 'De Ambachtsschool' bijvoorbeeld was Pincoffs
- 31 voorzitter en Van Weel ondervoorzitter. Oosterwijk, *Vlucht na victorie*, 191.
- 32 122 *Adresboek Rotterdam* (1869, 1875); Oosterwijk, *Vlucht na victorie*, 151.
- 33 123 Hemels, *Op de bres*, 199.
- 34 124 Ibidem; Soldaat-Poortvliet, *Kent u ze nog, de Dirkslanders?*.
- 35 125 'H.F.R. Hubrecht', *BAPP*, 12 maart 2003; Hemels, *Op de bres*, 196-198; Van Tijn,
- 36 *Twintig jaren*, 462-463.
- 37 126 *Adresboek Rotterdam* (1869); E.E. van Raalte aan Kiesvereniging Burgerplicht,
- 38 26 oktober 1869, GAR, Archief Kiesvereniging Burgerplicht, Bijlagen bij verga-
- 39 deringen, 258-4.
- 127 Mees, 'Dr. G.A. Hintzen', 41; *NRC*, 15 januari 1869.
- 128 'E.E. van Raalte', *BAPP*, 13 april 2004. Zie voor de oprichting van de Liberale
- Unie Taal, *Liberale en radicalen*, 103-118.
- 129 Politieke loopbaan: Te Velde, 'Van grondwet tot grondwet', 111. Het Amster-
- damse Burgerpligt stamt uit 1866, die in Rotterdam werd twee jaar later naar
- het Amsterdamse voorbeeld opgericht, Janssen Perio, 'Liberale perikelen'. Er is
- een duidelijke verwantschap in ideeën aan te wijzen tussen deze twee kiesver-

- 1 eningen en de *leaders* van de jong-liberale richting Van Houten en Kappeyne,
 2 Taal, *Liberalen en radicalen*, 103.
 3 130 Hollis, 'Pressure from without', 25-26.
 4 131 *Anti-dagbladzegel-verbond*, 18.
 5 132 Ibidem, 2.
 6 133 Ibidem, 18-19.
 7 134 Door ondertekening van Vissering e.a., *Regtskundig advies*. Het betreft Fruin,
 8 Buys, Modderman, De Bruyn Kops, Van Vloten en T.M.C. Asser.
 9 135 Quack, *Herinneringen*, 152.
 10 136 Zie ook Manin, die erop wijst dat groepsvorming en het uitoefenen van poli-
 11 tieke pressie gerelateerd zijn aan het in het openbaar uiten van politieke opinies
 12 over een bepaalde kwestie. Het zelfbewustzijn van mensen wordt vergroot als
 13 zij merken niet alleen te staan in hun mening. Manin, *The Principles*, 170-171.
 14 Von Santen, 'Sinds wanneer [...]?'.

HOOFDSTUK 6 – DE SCHOOLSTRIJD

- 16 1 Tamse, 'Het constitutionele stelsel', 214.
 17 2 Bijvoorbeeld Strang, *Eene historische verhandeling*, en Langedijk, *De schoolstrijd*.
 18 3 Een vergelijkbare aanpak leverde eerder een vruchtbaar perspectief op negen-
 19 tiende-eeuwse pogingen tot beschaving en (her)kerstening op. Helsloot, *Vermaak*
 20 *tussen beschaving en kerstening*, bijz. de theoretische beschouwingen over deze
 21 aanpak, 1-3, 438-439.
 22 4 De Haan, *Beginsel van leven en wasdom*, 167, onder verwijzing naar de verzui-
 23 lingsstudies.
 24 5 Ibidem, 167-168. Pas op dat moment werden liberaal en vrijzinnig synoniemen:
 25 voordien kon iemand tegelijkertijd liberaal en orthodox zijn.
 26 6 Voor de periode voor 1848 wordt er soms ook over de schoolstrijd gesproken,
 27 maar die was wezenlijk verschillend van karakter dan na 1848. De Bruin, *Het*
 28 *ontstaan van de schoolstrijd*.
 29 7 Kossmann, *De Lage Landen*, 210-211.
 30 8 Zie voor een scherpe analyse Opzoomer, *Onze achterlijkheid*.
 31 9 Groen van Prinsterer, *Parlementaire studien*, v, 16. Een reeks van citaten van
 32 Groen over agitatie met liberale kritiek daarop in Jonckbloet, *De Schoolwet-*
 33 *agitatie*, bijz. 11-20.
 34 10 Manin, *The principles*, 204.
 35 11 Groen van Prinsterer, *Aan de kiezers*.
 36 12 De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 88. Zie voor de groepsvorming van de or-
 37 thodoxen de binnenkort te verschijnen dissertatie van Annemarie Houkes. Dit
 38 hoofdstuk heeft sterk geprofiteerd van het hoofdstuk daarin over de schoolstrijd.
 39 Met veel dank aan haar voor inzage in de concept-tekst.
 13 Koch, *Abraham Kuyper*, o.m. 57-60, 67-71.
 14 Over de oprichting uitgebreider Langedijk, *De geboorte*.
 15 Stuurman spreekt zelfs van de 'eerste massale op de moderne verenigingstechniek
 gebaseerde organisatie'. Stuurman, *Verzuiling*, 129. Het enige wezenlijke verschil

- 1 met de organisatie van de Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Sterken
2 Drank of het Nut was echter de aanwezigheid van een bezoldigde agent.
- 3 16 Meer personele overlap tussen de NMBAS en de VCNS: Voorhoeve, Koenen,
4 Elout van Soeterwoude, Heldring, Feringa's lage maatschappelijke status zagen
5 sommigen als een obstakel voor zijn bestuurslidmaatschap: zij konden zich niet
6 voorstellen dat een onderwijzer zich op zijn gemak kon voelen in een bestuur 'dat
7 meerendeels bestaan zal uit mannen van hooger stand'. *Honderd jaar Christelijk*
8 *Nationaal Schoolonderwijs*, 31.
- 9 17 *De strijd om de school*, 19; Langedijk, *De geboorte*, 86.
- 10 18 Hoofdcommissie van VCNS, juni 1861, geciteerd in Groen van Prinsterer, *Ons*
11 *schoolwet-program*, 31-33.
- 12 19 Ibidem, 33.
- 13 20 Zoals bijvoorbeeld in Tiel, waar de hulpvereniging van de VCNS in 1866 voor de
14 Tweede-Kamerverkiezingen geen antirevolutionair tegenover een conservatief
15 wilde stellen uit angst dat stemverbodking de liberale kandidaat in de kaart
16 zou spelen. In 1869 nam de hulpvereniging echter een principiële houding aan
17 door wel een antirevolutionaire kandidaat tegenover de conservatieve te stellen.
18 De Tielse hulpvereniging had overigens maar een kleine electorale achterban.
19 Van Miert, *Wars van clubgeest en partijzucht*, 55.
- 20 21 Bijvoorbeeld in 1867 over het wetsvoorstel-De Brauw om de druk op de bijzon-
21 dere school te verminderen: 'De Vergadering, zonder zich bevoegd te achten om
22 over het bij de Tweede Kamer der Staten Generaal ter herziening van de Wet van
23 13 Augustus 1857 aanhangig voorstel, in bijzonderheden reeds nu eenig oordeel
24 te vellen, verklaart gaarne, dat zij de hoofdstrekking: recht voor allen, bovenal
25 waar het de vrijheid van godsdienst en geweten betreft, met ingenomenheid be-
26 groet.' Op deze vergadering werd ook de mogelijkheid van een ander wetsvoorstel
27 besproken. Feringa, *Gedenckboek*, 10-11.
- 28 22 Hoofdcommissie 1861, geciteerd in Groen, *Ons schoolwet-program*, 33.
- 29 23 Haverkorn van Rijswijk, 'De openbare en de bijzondere school'. De auteur zou
30 later in de Vereeniging Volksonderwijs actief worden en was ook lid van de Maat-
31 schappij tot Nut van den Javaan.
- 32 24 Ibidem, 378.
- 33 25 Over de krant: Vos, *Het doel der VCNS*, 23.
- 34 26 *Brochure Volksonderwijs* (1866) nr. 11.
- 35 27 Ibidem.
- 36 28 Meer factoren voor de heftige schoolstrijd in Friesland geeft Veld, *Volksonderwijs*
37 *en leerplicht*, 64. Zie ook Janssens, *De opbouw*, 101.
- 38 29 Veld, *Volksonderwijs en leerplicht*, 64; Eerste circulaire Volksonderwijs, mei 1866,
39 geciteerd in *Brochure Volksonderwijs* (1870) nr. 7; *Verslag Algemeene Vergadering*
40 *Volksonderwijs*, 3; Wilkeshuis, *Daantje zou naar school toe gaan*, 18.
- 41 30 Veld, *Volksonderwijs en leerplicht*, 50. Ibidem, 282-288 geeft in een bijlage een
42 lijst van de schoolopzieners tussen 1860 en 1880, waaruit blijkt dat verschillende
43 inspecteurs actief werden in het Nederlandsch Schoolverbond en de (latere)
44 Vereeniging Volksonderwijs.
- 45 31 Formulering in de eerste brochure van Volksonderwijs, mei 1866, geciteerd in
46 *Brochure Volksonderwijs* (1870) nr. 7.

- 1 32 Bijvoorbeeld in *Brochure Volksonderwijs* (1866) nr. 7.
 2 33 *Brochure Volksonderwijs* (1866) nr. 11.
 3 34 *Brochure Volksonderwijs* (1866) nr. 7.
 3 35 *Brochure Volksonderwijs* (1870) nr. 7.
 4 36 Notulen Hoofdbestuursvergadering, 20 oktober 1868, GAA, Archief Nut, 32;
 5 Kuyper, *De 'Nuts'-beweging*, 77-78, waar Kuyper deze 'luidruchtige demonstratie'
 6 breed uitmeet als schending van de neutraliteit van het Nut.
 7 37 Notulen Hoofdbestuursvergadering, 20 oktober 1868, GAA, Archief Nut, 32.
 8 38 Notulen Hoofdbestuursvergadering, 20 oktober 1868 en 3 november 1868,
 GAA, Archief Nut, 32.
 9 39 Circulaire geciteerd in [Degenhardt,] *De vriendenkring te Vlasdorp*, I, 8-10, citaat
 10 9.
 11 40 Ibidem.
 12 41 *Handelingen algemeene vergadering Nut* (1869) 49-51.
 13 42 Koolen, *De onderwijskwestie*, iii-iv maakt melding van diverse krantenberichten
 14 waarin aangegeven wordt dat het plaatselijke departement zich 'met algemeene
 15 stemmen VOOR de nuts-circulaire [heeft] verklaard'. Op die manier had de
 16 positiebepaling van het Nut uitstraling op lokaal niveau. Zie voor de ontvangst
 ook Kuyper, *De 'Nuts'-beweging*, 11-12.
 17 43 Notulen Hoofdbestuursvergadering, 20 oktober 1868, 17 november 1868 en
 18 15 december 1868, GAA, Archief Nut, 32.
 19 44 Van 13 635 naar 17 028 leden en van 297 naar 333 departementen. Mijnhardt e.a.,
 20 *Algemeen Volksgeeluk*, 360. De stijging (en na 1880 daling) in het ledenbestand
 21 hing primair samen met de intensiteit van de schoolstrijd en de deelname van
 het Nut daaraan. Helsloot, 'De Nutsbeweging', 67, 82.
 22 45 *Handelingen algemeene vergadering Nut* (1869) 52.
 23 46 Ibidem, 53-54 verzekert de lezer dat bij het schrijven van *De vriendenkring te*
 24 *Vlasdorp* 'met de meest mogelijke onpartijdigheid acht geslagen [is] op de li-
 25 teratuur der kwestie, op de feiten, ervaringen en meeningen, zoowel door de
 26 tegenstanders als door de voorstanders van de Maatschappij en van de Schoolwet
 te berde gebracht', wat bewezen wordt door een uitgebreide literatuurlijst van
 27 verwerkte publicaties (zowel voor als tegen de schoolwet van 1857).
 28 47 *Vriendenkring te Vlasdorp*, I, 4, 11.
 29 48 Ibidem, 7.
 49 Ibidem.
 30 Ibidem, 11.
 31 51 *Handelingen algemeene vergadering Nut* (1869) 53.
 32 52 *Vriendenkring te Vlasdorp*, I, 8; Kuyper, *De 'Nuts'-beweging*, 1.
 33 53 Koolen, *De onderwijskwestie*, iii. Ook Kuyper geeft een overzicht van de 'impo-
 34 sante' getalsterkte van het Nut sinds haar oprichting. Kuyper, *De 'Nuts'-beweging*,
 35 30-31.
 36 54 Kuyper spreekt van een 'oorlogs-manifest', Ibidem, 78.
 37 55 Geciteerd in Groen, *Ons Schoolwet-program*, 33. Hoofdpunten van de stelling-
 38 name in Ibidem, 8-10.
 38 56 Ibidem, 8, 11.
 39 57 Algra, 'Weg naar het volk', 66.

- 1 58 Kuyper, *De 'Nuts'-beweging*, 78, 11, 14, 10.
2 59 Ibidem, 15, 8, 11.
3 60 Ibidem, 34.
4 61 Groen, *Ons Schoolwet-program*, 31-32; Langedijk, *Geboorte*, 52.
5 62 Dirk Harting had in de jaren 1850 bekendheid verworven als medewerker van *De*
6 *Gids*, waarvoor hij theologische artikelen schreef waarin hij de moderne theologie
7 probeerde te verzoenen met de geloofswaarheden. Aerts, *De letterheren*, 240-242,
8 zie ook Winkler Prins, 'Levensbericht van Dr. D. Harting', voor Pieter Harting
9 zie Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbef*, 66-74, en Theunissen, *Nut en nog*
10 *eens nut*, 57-79. Voor hun reis naar Duitsland zie Dirk Harting, *Een dag in den*
11 *vreemde*.
12 63 Circulaire d.d. 20 augustus 1869, geciteerd in *De oprichting en eerste handelingen*,
13 5-7.
14 64 P. Harting aan D. Harting, 14 september 1869 en 27 september 1869, GAA,
15 Archief Volksonderwijs, 825 (Stukken Schoolverbond).
16 65 *De oprichting en eerste handelingen*, 10-14. Zie Verhagen, *Is een Schoolverbond-al-*
17 *leen voldoende?* voor redelijk onderbouwde vermoedens van conservatieve druk
18 om tot deze beslissing te komen. Het conservatieve *Dagblad van Zuid-Holland*
19 *en 's Gravenhage* had tevens opgeroepen om een coalitie van conservatieven,
20 antirevolutionairen en katholieken te vormen om te voorkomen dat het School-
21 verbond een radicaal-liberale organisatie zou worden.
22 66 Kuyper (red.), *De Christelijk-Nationalen*, 8.
23 67 Ibidem, 12-13.
24 68 *De oprichting en eerste handelingen*, 26-34 bevat een lijst van aanwezigen, met
25 woonplaats en aanduiding van beroep en/of bestuursfunctie van waaruit ze de
26 vergadering bijwonen. Zie tevens Veld, *Volksonderwijs*, 59-60 voor een analyse
27 van de lijst.
28 69 Winkler Prins, 'Levensbericht D. Harting', 170.
29 70 Ibidem.
30 71 Nahuys, *Het Schoolverbond*, 5.
31 72 Helsloot, *Vermaak tussen beschaving en kerstening*, 344.
32 73 *De oprichting en eerste handelingen*, 35.
33 74 Kuyper (red.), *De Christelijk-Nationalen*, 8-9.
34 75 *De oprichting en eerste handelingen*, 48.
35 76 Ibidem, 50-55.
36 77 Ibidem, 49.
37 78 Van de beoogde voorzitters was W.R. Boer in Italië, weigerde W.C. Mees, evenals
38 P. Bosscha, die schreef: 'wie een Vergadering met tact en vastheid besturen zal
39 behoort zelfvertrouwen te hebben, en ik weet zeker dat mij dit hier ontbreken
40 zou.' Bosscha aan L. Mulder, 9 oktober 1869, GAA, Archief Volksonderwijs, 825
41 (Stukken Schoolverbond); P. aan D. Harting, 27 september 1869, GAA, Archief
42 Volksonderwijs, 825 (Stukken Schoolverbond).
43 79 Kuyper (red.), *De Christelijk-Nationalen*, 15.
44 80 *De oprichting en eerste handelingen*, 54-55; Kuyper (red.), *De Christelijk-Natio-*
45 *nalen*, 16, 22, 56.
46 81 Ibidem, 15, 67.

- 1 82 Koch, *Abraham Kuiper*, 59-60, zie bijvoorbeeld Kuiper, *Eenvormigheid*; Idem,
2 *De 'Nuts'-beweging*.
- 3 83 Met deze opmerking refereerde hij aan de verzekering van Opzoomer in diens
4 beroemde stuk voor leerplicht in de Nutsalmanak van 1861, dat uitgaven aan
5 het onderwijs bespaard konden worden op gevangnissen. Zie Kuiper, *De 'Nuts'-*
6 *beweging*, 80.
- 7 84 Kuiper (red.), *De Christelijk-Nationalen*, 18, 45-46, 61; Helsloot, *Vermaak tussen*
8 *beschaving en kerstening*, 344; *De oprichting en eerste handelingen*, 61.
- 9 85 Kuiper (red.), *De Christelijk-Nationalen*, 18-19.
- 10 86 *De oprichting en eerste handelingen*, 65-67. Nahuys vond de afspraak die op de
11 vcns-vergadering was gemaakt om gezamenlijk te vertrekken op het teken van
12 B.J.L. De Geer van Jutfaas 'vrije mannen onwaardig'. Hij had een van de be-
13 trokkenen gesproken en die had verklaard: 'Had ik het den vorigen avond niet
14 beloofd, ik zou toen niet heengegaan zijn.' Nahuys, *Het Schoolverbond*, 5.
- 15 87 Soortgelijke incidenten waren er ook op lokaal niveau. In Harderwijk bijvoor-
16 beeld wilden de orthodox-protestanten de schoolstrijd niet buiten de vereniging
17 houden, waardoor ze onder dwang van de vrijzinnige leden uit het bestuur van
18 de plaatselijke afdeling van het Schoolverbond moesten vertrekken. Wolfram,
19 *Bezwaarden en verlichten*, 69-70.
- 20 88 Kuiper (red.), *De Christelijk-Nationalen*, 72, 21.
- 21 89 Idem, *De Schoolkwestie*, II, 8.
- 22 90 Winkler Prins, 'Levensbericht D. Harting', 171.
- 23 91 Kuiper (red.), *De Christelijk-Nationalen*, 19.
- 24 92 P. Harting aan D. Harting, 5 november 1869, GAA, Archief Volksonderwijs, 825
25 (Stukken Schoolverbond).
- 26 93 P. Harting aan D. Harting, 2 januari [1870], GAA, Archief Volksonderwijs, 825
27 (Stukken Schoolverbond). Hij verwijst hier overigens niet direct naar de oprich-
28 tingsvergadering, maar waarschijnlijk naar het Friese Volksonderwijs.
- 29 94 P. Harting aan D. Harting, 13 november 1869, GAA, Archief Volksonderwijs,
30 825 (Stukken Schoolverbond).
- 31 95 Veld, *Volksonderwijs en leerplicht*, 60-62.
- 32 96 Ibidem en *Brochure Volksonderwijs* (1870) nr. 4.
- 33 97 Verhagen, *Is een Schoolverbond-alléén voldoende?*, 22-23. Het verslag waar Ver-
34 hagen naar verwijst, lijkt niet bewaard gebleven.
- 35 98 Statuten in *De Standaard*, 2 augustus 1872. Voor het Antischoolwetverbond zie
36 Algra, 'De weg naar het volk'; Kuiper, *Herenmijterij* en het meest uitgebreid
37 Janssens, *De opbouw*, 92-130.
- 38 99 Janssens, *De opbouw*, 94; Van Klinken, *Actieve burgers*, 83; Algra, 'De weg naar
39 het volk', 67.
- 40 100 Anti-Corn Law League als inspiratie van Voorhoeve bijvoorbeeld bij Algra, 'weg
41 naar het volk', 67; Houkes vermeldt daarnaast in haar te verschijnen dissertatie
42 de Britse antislavernijbeweging en beweging tegen de Ballot Bill als inspiratie
43 voor het Antischoolwetverbond. Zie voor de bekendheid van de Anti-Corn Law
44 League in Nederland in Houkes en Janse, 'Foreign examples'.
- 45 101 Janssens, *De opbouw*, 79-80.
- 46 102 Ibidem, 92.

- 1 103 Circulaire Voorhoeve d.d. 15 juni 1872, geciteerd in Algra, 'De weg naar het
2 volk', 68.
- 3 104 *De Standaard*, 2 augustus 1872.
- 4 105 A., *Het Anti-Schoolwetverbond*, 9; citaat in *De Standaard*, 6 oktober 1872 (zon-
dagsblad).
- 5 106 *Anti-Schoolwetverbond, deszelfs doel*, 9-10.
- 6 107 *De Standaard*, 6 oktober 1872 (zondagsblad). Het Darbysme was een bevin-
7 delijke stroming die ervan uitging dat kerkgenootschappen niet noodzakelijk
8 waren. Zie (ook voor Voorhoeve) Ouweeneel, 'Het Nederlands Reveil'.
- 9 108 Janssens, *De opbouw*, 101. Criticus A. (zie boven) was waarschijnlijk betrokken
bij afdeling A.
- 10 109 Het hoofdbestuur bestond uit: B.J.L. de Geer van Jutfaas (voorzitter), de Utrecht-
11 se schoolinspecteur R. Husen (secretaris), Jacob Voorhoeve, Abraham Kuypers,
12 H.J. Reese, A. Brummelkamp, M. Noordt zij en B.J. Lintelo.
- 13 110 *De Standaard*, 1 december 1872 (zondagsblad).
- 14 111 Janssens, *De opbouw*, 95; uitgebreider in Algra, 'De weg naar het volk', 70-71.
- 15 112 *Anti-Schoolwetverbond, deszelfs doel*, 10, 11, 15 (kritiek uit orthodox-protestantse
hoek); *De Standaard*, 30 maart 1873 (kritiek uit liberale hoek).
- 16 113 Kritiek hierop in *Anti-Schoolwetverbond, deszelfs doel*, 14: 'het vleeschelijk wikken
17 en wegen, overleggen en bepalen' werd van de hand gewezen.
- 18 114 Janssens, *De opbouw*, 95-96; Husen, *Hoofdbestuur van het Antischoolwetverbond*
19 (circulaire d.d. 15 mei 1873). Dit was democratisch besloten in een gezamenlijke
20 vergadering van de afgevaardigden van de afdelingen van het Antischoolwet-
21 verbond en van de antirevolutionaire kiesverenigingen. Algra, 'De weg naar het
volk', 73.
- 22 115 Janssens, *De opbouw*, 96-97.
- 23 116 Algra, 'De weg naar het volk', 71. Alleen al in het district Gouda, bij twee tussen-
24 tijdse verkiezingen, verspreidde het Antischoolwetverbond 20 000 circulaire en
25 24 000 strooibiljetten. In de periode 1873-1874 zou het 'veel meer dan 100 000
26 circulaire over het gehele land verspreid' hebben, Ibidem, 74. Er is weinig be-
27 waard gebleven van dit materiaal. Zie voor een 'Volksblaadje': *Een praatje over
het Anti-schoolwetverbond*.
- 28 117 Janssens, *De opbouw*, 96-99, 113, 120. Zie ook Gerth van Wijk, *Een woord over
29 het Anti-Schoolwet-Verbond*, 20.
- 30 118 Janssens, *De opbouw*, 106.
- 31 119 Ibidem, 108; *De Standaard*, 6 juni 1873.
- 32 120 Algra, 'De weg naar het volk'; 73-74, Janssens, *De opbouw*, 120.
- 33 121 Ook in de historiografie klinkt hier en daar die verbazing door, omdat deze
34 organisatievorm zo verschillend is van de politieke partij. Hieruit blijkt – on-
35 danks alle genuanceerdheid – dat de finalistische kijk op de ontwikkeling van
36 de christelijk-nationale of antirevolutionaire richting nog niet verdwenen is. De
37 partij zelf wordt als organisatievorm in het geheel niet ter discussie gesteld, maar
38 lijkt steeds het vanzelfsprekend eindpunt van de ontwikkeling. Zie bijvoorbeeld
39 Janssens, *De opbouw*, 95: het Antischoolwetverbond leek 'in de verste verte niet
op een kiezersorganisatie met een duidelijke politieke kleur', Ibidem, 119: 'een
zelfstandige partijorganisatie op basis van een duidelijk beginsel was het Verbond

- 1 nog niet', Ibidem, 120: de 'verkiezingen hadden het bestaansrecht bewezen' maar
 2 'het was *nog te weinig volgroeid* om alle antirevoutionairen samen te binden' (mijn
 3 cursivering – MJ).
- 4 122 Janssens, *De opbouw*, 118.
 5 123 Ibidem, 95, 111.
 6 124 Graswinckel, *Open brief*, 3, 4.
 7 125 Janssens, *De opbouw*, 103.
 8 126 Graswinckel, *Open brief*, 5; Janssens, *De opbouw*, 103.
 9 127 Verslag *Amersfoortsche Courant*, geciteerd in *De Standaard*, 24 maart 1873; zie
 10 voor de debatten verder Janssens, *De opbouw*, 102-104; Graswinckel, *Open brief*,
 11 en *De Standaard*, 10, 22 en 30 maart 1873.
 12 128 Tussen het eerste en het tweede Amersfoortse debat groeide het plaatselijke
 13 Antischoolwetverbond van 99 naar 180 leden, Janssens, *De opbouw*, 102-103.
 14 De plaatselijke afdeling van Volksonderwijs groeide in diezelfde tijd nauwelijks
 15 en had in 1875 95 leden. *Berichten en mededeelingen Volksonderwijs* (1875) nr.
 16 2, 14.
 17 129 Veld, *Volksonderwijs en leerplicht*, 65.
 18 130 Manifest van oktober 1874, geciteerd in *Maandbode Volksonderwijs* (1874) 346-
 19 349, citaat 347.
 20 131 Ibidem, 346.
 21 132 Langedijk, *De schoolstrijd*, 134.
 22 133 *Maandbode Volksonderwijs* (1874) 348. Zie ook Veld, *Volksonderwijs en leerplicht*,
 23 119.
 24 134 Taal, *Liberale en radicalen*, 30-31.
 25 135 Veld, *Volksonderwijs en leerplicht*, 121.
 26 136 *Het Vaderland*, 21 april 1874.
 27 137 Veld, *Volksonderwijs en leerplicht*, 118.
 28 138 Precieze gegevens hoofdbestuur Volksonderwijs in Ibidem, 281 (Bijlage 3). Voor
 29 Kerdijk, Pekelharing en Goeman Borgesius zie o.m. Taal, *Liberale en radicalen*,
 30 33-37.
 31 139 Tamse, 'Liberale ministeries 1868-1874', 427-428.
 32 140 Opzoomer, *Onze achterlijkheid*, 71-72.
 33 141 Veld, *Volksonderwijs en leerplicht*, 121-122; *Bode van Volksonderwijs* (1876) 41.
 34 142 Strang, *Eene historische verhandeling*, 120, 242-243. De bemoeienis van Volkson-
 35 derwijs met verkiezingen, waartoe in 1874 besloten werd, hing ook samen met
 36 teleurstelling over de uiteindelijke vorm die het Kinderwetje van Van Houten
 37 had gekregen. Ibidem, 118.
 38 143 W.J. van Welderen Rengers aan de weduwe van Dirk Harting, 9 juli 1892, GAA,
 39 Archief Volksonderwijs, 825 (Stukken Schoolverbond).
 40 144 Veld, *Volksonderwijs en leerplicht*, 119-120; fusie in *Bode van Volksonderwijs*
 41 (1876) 4-16.
 42 145 W.J. van Welderen Rengers aan de weduwe van Dirk Harting, 9 juli 1892, GAA,
 43 Archief Volksonderwijs, 825 (Stukken Schoolverbond); vgl. Te Velde, *Gemeen-
 44 schapszin en plichtsbef*, 67.
 45 146 Veld, *Volksonderwijs en leerplicht*, 120. Slechts 15 afdelingen en 1000 leden hier-
 46 van werden door het opheffen Schoolverbond ingebracht.

- 1 147 *Bode van Volksonderwijs* (1877) 96.
- 2 148 Zie voor de discussie over de contributie *Bode van Volksonderwijs* (1876) 24-31.
- 3 149 Ibidem, 29. Er bestaat een complete ledenlijst uit 1873, helaas dus van voor de tijd
- 4 van politieke stellingname en de daaruit voortgekomen populariteit. *Maandbode*
- 5 *Volksonderwijs* (1873) 174-193.
- 6 150 Janssens, *De opbouw*, 113.
- 7 151 Hierdoor ontstonden nieuwe problemen: de grenzen tussen de socialisten en
- 8 radicale liberalen enerzijds en de meer gematigde links-liberalen anderzijds werden
- 9 zichtbaar in de formulering van een programma. De socialisten streefden
- 10 schoolvoeding na, maar de koppeling van 'eetrecht' aan leerplicht vervreemde de
- 11 progressieve liberalen van hen. Veld, *Volksonderwijs en leerplicht*, 102-105.
- 12 152 Van Tijn, *Twintig jaren*, 333.
- 13 153 Kuiper, *De Schoolkwestie*, II, 5.
- 14 154 Ibidem, 8-10; Idem, *De Schoolkwestie*, III, 32.
- 15 Ook Van Welderen Rengers stelde dat de liberalen 'bij gemis aan eenstemmigheid
- 16 omtrent alle andere hervormingen in het aanvaarden van een nieuwen school-
- 17 strijd tegen de voorstanders van het bijzonder onderwijs een geschikt middel te
- 18 zien om het prestige en den invloed der liberale partij in den lande te herstellen'.
- 19 Geciteerd in Strang, *Eene historische verhandeling*, 54.
- 20 156 Van Tijn, *Twintig jaren*, 357; Kuiper, *De Schoolkwestie*, III, 32. Citaat over Volks-
- 21 onderwijs afkomstig uit een rede van een antirevolutionair Tweede-Kamerlid,
- 22 geciteerd in *Berichten en Mededeelingen Volksonderwijs* (1875) nr. 2, 16.
- 23 157 *Berichten en Mededeelingen Volksonderwijs* (1875) nr. 1, 12.
- 24 158 Strang, *Eene historische verhandeling*, 55; Veld, *Volksonderwijs en leerplicht*,
- 25 121.
- 26 159 Kritiek hierop in Boer, 'De Schoolkwestie', 253-255.
- 27 160 Te Velde, 'Kappeyne tegen Kuiper', 121-133.
- 28 161 Zie ook Van Klinken, *Actieve burgers*, 110-111.
- 29 162 *Bode van Volksonderwijs* (1878) 6-7.
- 30 163 Ibidem, 11-13.
- 31 164 Feringa, *Gedenkboek*, zie ook Janssens, *De opbouw*, 146-155, en Kuiper, 'De weg
- 32 van het volk'.
- 33 165 Janssens, *De opbouw*, 149-151.
- 34 166 Ibidem, 147.
- 35 167 Berekend op basis van het bevolkingsaantal in Van der Woude, 'Bevolking en
- 36 gezin', 22.
- 37 168 Feringa, *Gedenkboek*, 24.
- 38 169 Uit het volkspetitionnement kwam concreet de Unie 'Een School met den Bijbel'
- 39 voort, die belangenbehartiging en financiële ondersteuning van het bijzonder
- 40 onderwijs tot doel had. Janssens, *De opbouw*, 154.
- 41 170 Ibidem, 156-158; Van Klinken, *Actieve burgers*, 114-120.
- 42 171 Janssens, *De opbouw*, 120-130.
- 43 172 Zo'n beschuldiging in Graswinckel, *Open brief*, 11-12.
- 44 173 Janssens, *De opbouw*, 126, 127-128.
- 45 174 Ibidem, 158-165; Van Klinken, *Actieve burgers*, 114-120.

- 1 175 Janssens, *De opbouw*, 162-165; Van Klinken, *Actieve burgers*, 117.
- 2 176 Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbeseft*.
- 3 177 Taal, *Liberalen en radicalen*, 56.
- 4 178 Ibidem, 12.
- 5 179 De Haan, *Beginsel van leven en wasdom*, 180.
- 6 180 Dudink, *Deugdzaam liberalisme*, 77-101; Te Velde, 'Goeman Borgesius', 94-96;
- 7 181 Idem, 'Onderwijzers in parlementaire politiek'.
- 8 182 Van Tijn, *Twintig jaren*, 304, 331, 333.
- 9 183 Ibidem, 331-332, 350, 357-358.
- 10 184 Ibidem, 465.
- 11 185 Van Klinken, *Actieve burgers*, 67, 104; Van Tijn, *Twintig jaren*, 333.
- 12 186 De Rooy, *Republiek der rivaliteiten*, 129.
- 13 187 De Haan en Te Velde, 'Vormen van politiek', 176-179.
- 14 188 Veld, *Volksonderwijs en leerplicht*, 132.
- 15 189 Ibidem, 132-135.
- 16 190 Taal, *Liberalen en radicalen*, 10-137, 470.
- 17 191 Lotsverbetering in Ibidem, 437; religieuze motivatie in Te Velde, 'Goeman Borgesius', 97.
- 18 192 Taylor, 'The politics of recognition'.
- 19 193 De Haan en Te Velde, 'Vormen van politiek'.
- 20 194 Voor een overzichtskaart van de verspreiding van het Antischoolwetverbond
- 21 195 Algra, 'De weg naar het volk', 77.
- 22 196 Helsloot, *Vermaak tussen beschaving en kerstening*, 3.
- 23 197 Ostrogorski, *Democracy and the organization of political parties*, bijz. II, 356-377.
- 24 198 Zie ook De Haan, *Politieke reconstructie*, 23-24.
- 25 199 Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit*; vgl. Calhoun (red.), *Habermas and the public sphere*; Bermeo, 'Civil society after democracy'; De Haan en Te Velde, 'Vormen van politiek'.

CONCLUSIE

- 1 Santing, "“Vergeet de hartstocht niet”"; Schwegman, 'Hysterische mannen' en Frijhoff, 'Emoties in het kwadraat' zijn recente pleidooien voor meer aandacht van historici voor emotie, zowel in het publieke domein als op het niveau van de individuele historische actor.
- 2 Cultuurhistorici hebben de afgelopen twee decennia laten zien dat de studie van kranten en tijdschriften als 'spiegel' van een tijdvak of cultuur onvoldoende recht doet aan de dynamische relatie tussen media en cultuur (in Nederland onder meer Aerts, *De letterberen*, 13-14 en Johannes, *De barometer van de smaak*, 109-115). Datzelfde geldt voor verenigingen.
- 3 *Verslag van den oprichting en toestand der NVASD*, 23.
- 4 Van Rooden, *Religieuze regimes*.
- 5 Voor de morele invulling van het burgerbegrip Kloek en Mijnhardt, *1800. Blauw-drukken*, en Van Zanten, *Schielijk*.

1 6 Gusfield, *Symbolic crusade*.
2 7 Teenstra, *Bijdrage tot de ware beschouwing*, 169; Idem aan A.S. Rueb, 6 december
3 8 1847, UBU, Archief Ackersdijck, HS 1152, 16 A 8.
4 9 Teenstra, *Bijdrage tot de ware beschouwing*, vi.
5 Het begrip politieke onschuld is ontleend aan Bos, *Waarachtige volksvrienden*,
6 348.
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39

LITERATUUR EN BRONNEN

AFKORTINGEN

Verenigingen

- 12 *AMG* *Amsterdamsch Matigheids-Genootschap*
13 *ANWV* *Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond*
14 *ARP* *Antirevolutionaire Partij*
15 *MVM* *Maatschappij van Matigheid*
16 *NMBAS* *Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering van de Afschaffing der*
17 *Slavernij*
17 *NVSD* *Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Sterken Drank*
18 *VCNS* *Vereeniging voor Christelijk-Nationaal Schoolonderwijs*

Tijdschriften

- 21 *BMGN* *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*
22 *DNE* *De Negentiende Eeuw. Documentatieblad Werkgroep 19e eeuw*
23 *DNK* *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800*
23 *TVG* *Tijdschrift voor Geschiedenis*
24 *TVSG* *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*

NASLAGWERKEN

Adresboeken

- 29 *Adresboek van Alkmaar* (Alkmaar 1876) via <http://de-wit.net/bronnen/ab1876/index.htm>
30
31 J.W. van Leenhoff [en Zoon], *Algemeen Adresboek der gemeente Rotterdam* (Rotterdam
32 1838, 1841, 1866-1875)
33 *AGN* D.P. Blok (red.), *Algemene Geschiedenis van Nederland*, 15 delen (Haarlem
1979-1983)
34 *BAPP* Parlementair Documentatie Centrum, *Biografisch Archief Parlement en Poli-*
35 *tiek*, via www.parlement.com
36 *BLGNP* D. Nauta e.a. (red.) *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Neder-*
37 *landse Protestantisme*, 4 delen (Kampen 1978)
38 *BWL* F.J. van den Branden en J.G. Frederiks, *Biographisch woordenboek der Noord-*
39 *en Zuidnederlandsche letterkunde* (Amsterdam 1888-1891), via <http://www.>

- 1 dbnl.nl/tekst/brano38biogo1/index.htm
2 *BWN* J. Charité e.a. (red.), *Biografisch Woordenboek van Nederland*, 4 delen ('s-
3 Gravenhage 1979-1994), via [http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/](http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN)
4 *BWSA* P.J. Meertens e.a. (red.), *Biografisch woordenboek van het socialisme en de ar-
5 beidersbeweging*, 9 delen (Amsterdam 1986-2003)
6 *NNBW* P.C. Molhuysen en P.J. Blok, *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*,
7 10 delen (Leiden 1911-1937)
8
9
10 ARCHIEVEN
11 *GAA* Gemeentearchief Amsterdam
12 *Archief* Hoofdbestuur Maatschappij tot Nut van 't Algemeen
13 *Archief* Amsterdamsch Matigheids-Genootschap (AMG)
14 *Archief* Vereeniging Volksonderwijs
15 *Bevolkingsregister*
16 *GAR* Gemeentearchief Rotterdam
17 *Archief* Familie Mees
18 *Bibliotheekcollectie: Stukken Antidagbladzegelverbond*
19 *NVSD, afdeling Rotterdam*
20 *Bevolkingsregister*
21 *Archief* Kiesvereniging Burgerplicht
22 *IISG* Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis
23 *Archief* Nationale Commissie tegen het Alcoholisme (NCA)
24 *Archief* Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Alcoholhoudende Dran-
25 *ken, afdeling Haarlem*
26 *Archief* Volksbond, Vereeniging tegen Drankmisbruik
27 *KITLV* Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde
28 *Archief* Indisch Genootschap
29 *KB* Koninklijke Bibliotheek
30 *Archief* Familie Cornets de Groot van Kraaijenbeeck
31
32 *NA* Nationaal Archief
33 *Archief* Ministerie van Koloniën
34 *Archief* Tweede Kamer
35 *Archief* Groen van Prinsterer
36 *RA* Réveilarchief, Universiteit van Amsterdam
37 *Collectie* Koenen
38 *Collectie* Gefken
39

- 1 UBU Universiteitsbibliotheek Utrecht
2 *Collectie Ackersdijck*
3 *Collectie J.A. Fruin*
4 *Stukken op Utrecht betrekking hebbende*
5

6 ONDERZOCHE PERIODIEKEN

- 7 *Almanak NVASD* (1858-1880)
8 [*Berigten der*] *Maatschappij tot Nut van den Javaan* (1866-1871)
9 *Bijdragen tot de kennis der Nederlandsche en vreemde koloniën, bijzonder betreffende de*
10 *vrijlating der slaven* (1844-1847)
11 *De goede raadgever. Almanak voor vrienden van orde en welvaart* (1854-1880)
12 *De volksvriend. Maandblad van de NVASD* (1845-1880)
13 *Handelingen van het Nederlandsch Schoolverbond. Berichten en verslagen* [voortgezet als
14 *Handelingen en verslagen van het Nederlandsch Schoolverbond*] (1870-1875)
15 *Jaarboekje Christelijke weldadigheid* (1859-1862)
16 *Maandblad uitgegeven vanwege de NMBAS* [voortgezet als *Tijdschrift uitgegeven vanwege*
17 *de NMBAS*] (1854-1862)
18 *Maandbode der Nederlandsche vereeniging Volksonderwijs* [voortgezet als *Berichten en*
19 *mededeelingen. Correspondentieblad der Vereeniging tot bevordering van het volkson-*
20 *derwijs en het schoolbezoek, voortgezet als Bode van Volksonderwijs*] (1871-1879)
21 *Nederland en Java* (1872-1876)
22 *Verslag van den toestand en de werkzaamheden der NVASD* [voortgezet als *Verslag van*
23 *den toestand en de verrichtingen der NVASD, voortgezet als Jaarverslag NVASD*] (1846-
24 1880)

25 OVERIGE AANGEHAALDE PERIODIEKEN

- 26 *Album van Buitenlandsche lettervruchten*
27 *Arnhemsche Courant*
28 *Bijdragen tot de kennis van het staats-, provinciaal- en gemeentebestuur in Nederland*
29 *De Economist*
30 *De Gids*
31 *De Nederlandsche Spectator*
32 *De Referent. Wetenschappelijk tijdschrift*
33 *De Standaard*
34 *De Vereeniging: Christelijke Stemmen*
35 *De Wegwijzer. Tijdschrift voor de studie van het alcoholvraagstuk*
36 *Het Vaderland*
37 *Nieuwe Rotterdamsche Courant (NRC)*
38 *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek*
39 *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*
40 *Vox Studiosorum*
41 *Vragen des Tijds*

- 1
2 A., *Het Anti-Schoolwetverbond, deszelfs doel en middelen met ernstige bezwaren hiertegen*
3 (Middelburg 1873)
4 *Aan onze landgenooten! Oproeping van eenige vrienden des vaderlands, naar aanleiding*
5 *van en met het adres aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal van Mr A. Bogaers*
6 *c.s. te Rotterdam benevens het advies van den hoogleraar J. Ackersdijck* ('s-Gravenhage
7 1855)
8 Ackersdijck, J. e.a., *Adres aan de edelm. H.H. president en leden van de Tweede Kamer*
9 *der St. Generaal over de afschaffing der slavernij* ([Utrecht] 1848)
10 Ackersdijck, J., *Bedenkingen over de korenwetten* (Utrecht 1835)
11 Adama van Scheltema, C.S., 'Waarom ik niet maar alleen afschaffer, maar ook lid ben
12 der NVASD', *De goede raadgever. Almanak voor vrienden van orde en welvaart voor*
13 *1854* (Amsterdam 1853)
14 Adama van Scheltema, C.S., *Hulde aan W. Egeling, stichter der NVASD* (Haarlem
15 1858)
16 Adama van Scheltema, C.S., *Vriendschapsaandenken. Berigten, aangaande en aanteeke-*
17 *ningen naar aanleiding van eene reize naar Engeland en Schotland, als vertegenwoor-*
18 *diger van de NVASD op het Afschaffers-Congres te Londen en als afgevaardigde van het*
19 *Nederlandsch Godsdienstig Tractaat-Genootschap* (Amsterdam 1862)
20 Adama van Scheltema, C.S., *Wat goeds ik in den vreemde zag. Schetsen uit de reis-porte-*
21 *feuille*, 2 delen (Amsterdam 1864-1865)
22 Adama van Scheltema, C.S., *Waarom moet de wet u dwingen? Een woord aan Nederlands*
23 *werkende standen*. Traktaatje NVASD nr. 100 (z.pl. 1885)
24 *Adres aan Z.M. den Koning, ingediend door eenige Christenen, betreffende afschaffing*
25 *van den slavenhandel en slavernij* (Amsterdam 1848)
26 *Algemeen reglement voor de NVASD, vastgesteld 29 mei 1844* (z.pl. z.j. [1844])
27 *Alphabetische naamlijst der Leden van de Afdeling Rotterdam der NVASD* (z.pl. 1851)
28 [vindplaats: IISG, Archief NCA, 40/1]
29 Ancona, G.J. d', *De Flesch. Dichtstuk naar de tafereelen der gravuren van George Cruik-*
30 *shank* (Amsterdam 1848)
31 *Anti-dagbladzegel-verbond* (z.pl. [1868]) [vindplaats: GAR, Bibliotheekcollectie, Stuk-
32 *ken Antidagbladzegelverbond, Handschriften 3893]*
33 Baird, R., *Geschiedenis der matigheidsgezelschappen in de Vereenigde Staten van Amerika.*
34 *Met eenige bijzonderheden over die van Engeland, Zweden en andere landen, naar*
35 *het Fransch vervolgd* (Utrecht 1837)
36 Bakhuizen van den Brink, C.R., 'Levensbericht van A.S. Carpentier Alting', *Levensbe-*
37 *richten der afgestorven medeleden van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde*
38 (Leiden 1916) 115-133.
39 Bastiat, F., *Cobden et la ligue ou l'agitation anglaise pour la liberté des échanges*, *Oeuvres*
40 *Complètes* Vol. 3 (Parijs 1854)
41 Beecher Stowe, H., *De negerhut (Uncle Tom's cabin [1852]). Een verhaal uit het slaven-*
42 *leven in Noord-Amerika* (vert. C.M. Mensing) (4de druk ['volksuitgave'], Haarlem
43 1853)
44 Beets, Nicolaas, *De Bevrijding der Slaven. Redevoering gehouden in openbare vergade-*
45 *ringen van de NMBAS* (Haarlem 1856)

- 1 *Bepalingen omtrent de vereeniging te Amsterdam: Hulpbetoen aan eerlijke en vlijtige*
- 2 *armoede* ([Amsterdam] 1841)
- 3 [Bergendahl, A.A.,] *Een woord bij de aanstaande afschaffing der slavernij in Suriname*
- 4 *op 1 julij 1863* (Utrecht 1862)
- 5 Bergendahl, A.A., *Album, Hare Majesteit de Koningin der Nederlanden den 17den Junij*
- 6 *1862 in manuscript en teekeningen aangeboden* (Amsterdam 1863)
- 7 Boer, W.R., 'De Schoolkwestie', *Bijdragen tot de kennis van het staats-, provinciaal- en*
- 8 *gemeentebestuur in Nederland* 20 (Utrecht 1876) 241-262.
- 9 Borgesius, H. Goeman, 'Drank-prostitutie', *Vragen des Tijds* (1879) 1, 179-232.
- 10 Borgesius, H. Goeman, *Drankbestrijding en drankwet. Een woord tot het Nederlandsche*
- 11 *volk* (Haarlem 1882)
- 12 Bosch, W., *Een onpartijdig woord uit Indië, betreffelijk de gebeurtenis van den 22 Mei*
- 13 *1848 te Batavia* (Rotterdam 1849)
- 14 Bosch, W., *De vermeerdering van Java's bevolking, beschouwd als de grootste bron van*
- 15 *rijkdom voor Nederland* (Rotterdam 1851)
- 16 Bosch, W., *Toelichting op de redevoering van den Minister van Koloniën over het Adres*
- 17 *van Dr. W. Bosch* (z.pl. 1860)
- 18 Bosch, W., 'Ik wil barmhartigheid en niet offerande.' *Eene wekstem aan Nederland tot*
- 19 *regtvaardigheid en pligtsbetrachting jegens de Javanen. Voorgedragen te Arnhem* (Arn-
- 20 *hem 1866)*
- 21 Bosch, W., *Tweede wekstem aan Nederland tot barmhartigheid, regtvaardigheid en pligts-*
- 22 *betrachting jegens de Javanen* (Arnhem 1866)
- 23 Bosch, W., *Noodzakelijke blik op de geschiedenis van Java*, 8 delen ([Arnhem] 1866-
- 24 *1869)*
- 25 Bosch, W., *Eerste Verslag van de Maatschappij tot Nut van den Javaan. 28 Augustus*
- 26 *1866-30 Junij 1867* ([Arnhem 1867])
- 27 Bosch, W., en W.R. van Hoëvell, *De vrije arbeid op Java, behandeld in 'Felix Meritis'*
- 28 *(s-Gravenhage 1860)*
- 29 Bouman, H., *Jodocus Heringa Eliza's zoon, als voorstander van het Vaderland en deszelfs*
- 30 *heilzame instellingen, gelijk mede in eenige andere betrekkingen geschetst* (Utrecht
- 31 *1840)*
- 32 [Bouman, H.,] *Jodocus Heringa Ezn. Een biografische schets* (Utrecht 1840)
- 33 Breijer, H.B., *Veertig jaren. Een terugblik en een blik in 't rond* (Amsterdam etc. 1882)
- 34 *Brochure Volksonderwijs* (z.pl. 1866-1870) [vindplaats: GAA, Archief Volksonderwijs,
- 35 *764-765].*
- 36 Brutel de la Rivière, C.J., *De roeping van den Staat in den strijd tegen den sterken drank.*
- 37 *Traktaatje NVASD nr. 86* (z.pl. 1880)
- 38 Buys, J.T., *Het wezen van den constitutionelen regeringsvorm* (Haarlem 1862)
- 39 Buys, J.T., 'Avontuurlijke politiek' [1868], Idem, *Studiën* 1, 204-231
- 40 Buys, J.T., 'Stil leven' [1870], Idem, *Studiën* 1, 408-434
- 41 Buys, J.T., *Studiën over staatkunde en staatrecht*, 2 delen (Arnhem 1894-1895)
- 42 Campen, A.W. van, *De zaak der afschaffing van den sterken drank. Eene zaak, die aan-*
- 43 *spraak heeft op aller belangstelling en medewerking* (Tiel 1856)
- 44 Chamerovzow, L.A., *De slavernij, eene misdaad en eene zonde voor God. Voordelen der*
- 45 *afschaffing* (Amsterdam 1855)
- 46 Cool, P., *De afschaffing der Afschaffings-Genootschappen* (Harlingen 1860)

- 1 Costa, I. da, *Bezwaren tegen de geest der eeuw* (Leiden 1823)
- 2 *De Afschaffings-beweging en de Christelijke gemeente*. Traktaatje NVASD (2de druk, z.pl. 1878)
- 3 *De Flesch*. In 8 steendrukplaten, gevolgd naar de Engelsche gravuren van George Cruikshank; met bijschriften van T.C.R. Huydecoper (z.pl. [8ste druk] 1848)
- 4 *De gezamenlijke Jeneverstokers te Schiedam, aan Prof. Heringa, chef der Maatschappij van Matigheid, aan Do. Heldring, auteur van het blauwboekje: De Jenever erger dan de cholera, en onze verdere Heeren vijanden* (z.pl. [ca. 1840])
- 5 *De grondslag en het beginsel der NVASD* (Utrecht 1859)
- 6 *De kinderen van den dronkaart, naar George Cruikshank, met oorspr. bijschriften van J.J.L. ten Kate* (Amsterdam 1848)
- 7 *De oprichting en eerste handelingen van het Nederlandsch Schoolverbond* (Utrecht 1869)
- 8 *De strijd om de school in Nederland sedert 1857. Eene bijdrage tot de geschiedenis van de geboorte en de als aanstaand te vreezen uitvaart van de Vereeniging voor Christelijk-Nationaal Schoolonderwijs, door een medestrijder* (Rotterdam 1888)
- 9 *De valsche schaamte eene vijandin van de zaak der afschaffing*. Traktaatje NVASD nr. 27 (z.pl. [ca. 1853])
- 10 [Degenhardt, W.,] *De vriendenkring te Vlasdorp. Gesprekken over de Nederlandsche volksschool*, 4 delen, Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, Kleine stukjes over volksonderwijs nr. 49-52 (1869)
- 11 *Des dronkaard's kinderen, in 8 steendrukplaten, gevolgd naar de Eng. gravuren van Geo. Cruikshank, met bijschriften van Boudewijn* ('s-Gravenhage 1848)
- 12 Deventer, M.L. van, "Toussaint L'Ouverture", *De Gids* (1854) 1, 229-244
- 13 *Een praatje over het Anti-schoolwetverbond* (Rotterdam 1872)
- 14 *Een woord van de Maatschappij van Matigheid te Dragten aan de inwoners van Nederland* (Leeuwarden 1840)
- 15 *[Eerste circulaire van het] Anti-dagbladzegel-verbond* (Rotterdam, [augustus] 1867)
- 16 [vindplaats: GAR, Stukken Antidagbladzegelverbond, Handschriften 3893]
- 17 Egeling, W., *Middelen ter beteugeling van het misbruik van sterken drank* (Haarlem 1842)
- 18 Egeling, W., *Herinneringsrede bij het tienjarig bestaan der NVASD* (Amsterdam 1852)
- 19 Elise [Schiotling, later Van Calcar], *Rongman's huisgezin, iets voor Neerlands vrouwen* (Arnhem 1848)
- 20 Engelbronner, C.C.E. d', 'De sterke-drank-quaestie in de Tweede Kamer der Staten-Generaal', *Almanak van de NVASD* 1 (Amsterdam 1858) 52-61
- 21 Engelbronner, C.C.E. d', *Drankpolitie en Gemeentebesturen* (Amsterdam 1862)
- 22 Engelbronner, C.C.E. d', *Vijftig jaren. Bouwstof voor eene te houden voordracht ter 57e openbare algemeene vergadering der NVASD te Amsterdam, 19 Oct. 1892* ('s Gravenhage 1892)
- 23 Fabius, W.P.C., *De NVASD opnieuw geschetst* (Amsterdam [1862])
- 24 Feringa, N.M., *Gedenkboek betreffende het Volkspetitionnement* (Amsterdam 1878)
- 25 Gerth van Wijk, J.A., *Een woord over het Anti-Schoolwet-Verbond. Toespraak op 22 januari 1873 te Groningen gehouden* (Groningen 1873)
- 26 *Gesprek over de afschaffing*. Traktaatje NVASD nr. 6 (z.pl. [ca. 1848])
- 27 Geuns, M. van, *Over het gebruik en misbruik van sterke dranken, bewerkt tot een volksboek*

- 1 voor den tegenwoordigen tijd door O.G. Heldring (Groningen 1839)
- 2 Goeman, zie: Borgesius
- 3 Graswinckel, D.P.M., *Open brief aan het bestuur van het Anti-schoolwetverbond naar*
- 4 *aanleiding van de debatten, te Amersfoort gehouden, tusschen Professor Brummelkamp*
- 5 *c.s. en de voorstanders van de staatschool* (Amersfoort 1873)
- 6 Groen van Prinsterer, G., *Aan de kiezers*, no. 1-20 (23 mei 1864-28 juli 1865) ('s-Gravenhage 1865)
- 7 Groen van Prinsterer, G., *Parlementaire studien en schetsen v* ('s-Gravenhage 1865)
- 8 Groen van Prinsterer, G., *Ons schoolwet-program. Aan de Hulp-vereenigingen voor Christelijk-Nationaal Onderwijs* (Amsterdam 1869)
- 9 Hall, F.A. van, *De Nederlandsche Dagbladpers! Naar aanleiding van het op te rigten*
- 10 *Dagblad voor Nederland* (Arnhem 1867)
- 11 Hall, J.N. van, *Aantekeningen op het ontwerp-reglement van het Nederlandsch Schoolverbond* (Utrecht 1870)
- 12 *Handelingen der algemeene vergadering van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*
- 13 *(1869)*
- 14 *Handelingen van het negende Nederlandsch Letterkundig Congres, gehouden te Gent den*
- 15 *19en, 20en & 21en Augusti 1867* (Gent 1868)
- 16 Harting, D., *Een dag in den vreemde* (Amsterdam 1869)
- 17 Hasselt, S.F. van, *De NVASD aangeprezen* (Sneek 1853)
- 18 Haverkorn van Rijswijk, P., 'De openbare en de bijzondere school voor lager onderwijs
- 19 *te Zeist, Bijdragen tot de kennis van het staats-, provinciaal- en gemeentebestuur in*
- 20 *Nederland* 14 (1868) 368-383
- 21 Heerebrand, P.J., *Openlijke verantwoording aan het Nederlandsch publiek, of het gevolg*
- 22 *van de leidingen en raadgevingen van Mr. C.C.E. d'Engelbronner* ('s-Gravenhage
- 23 *[1856])*
- 24 Heldring, O.G., *De jenever erger dan de cholera. Een volksboek in voorbeelden en cijfers,*
- 25 *voor arm en rijk, oud en jong* (Arnhem 1838)
- 26 Herckenrath, A.W.F., *Over het onmatig gebruik van sterken drank, en de middelen om*
- 27 *hetzelfde te keer te gaan* (Utrecht 1843)
- 28 Heringa, J., *Berigt, aangaande de Utrechtsche vereeniging, tegen het misbruik van sterke*
- 29 *dranken* (Utrecht 1835)
- 30 Herwerden, J.D. van, *Toelichting van eenige cijfers van den Heer Dr. W. Bosch* ('s-Gravenhage [1862])
- 31 *Het regt van Enquête en de Sterke-drank-quaestie in de Tweede Kamer. Verzameling van*
- 32 *Officieele en andere bescheiden beide onderwerpen betreffende* ('s-Gravenhage 1857)
- 33 'Het Teatotalisme in Engeland en Amerika', *Album van Buitenlandsche lettervruchten*
- 34 *2* (1855) 131-163
- 35 Hoëvell, W.R. van, *De beschuldiging en veroordeeling in Indië, en de regtvaardiging in*
- 36 *Nederland* (Zaltbommel 1850)
- 37 Hoëvell, W.R. van, *Slaven en vrijen onder de Nederlandsche wet* (2de, goedkope druk, Zaltbommel 1855)
- 38 Hofstede de Groot, P., *De voornamen bron van maatschappelijke ellende in onzen tijd*
- 39 *(Groningen 1854)*
- 40 Holwerda, A.E.J., 'Causerie tot mijne medestudenten over het stuk van den heer Lion', *Vox Studiosorum* IV (1869) 285-295

- 1 *Honderd jaar Christelijk Nationaal Schoolonderwijs 1860-1960. Gedenkboek uitgegeven*
- 2 *ter gelegenheid van het eeuwfeest der VCNS* (Wageningen 1960)
- 3 Hooykaas Herderschee, J., *De zon van het Afschaffingsgenootschap verduisterd* (Leiden
- 4 en Amsterdam 1851)
- 5 Husen, R., *Hoofdbestuur van het Antischoolwetverbond* (Utrecht 1873)
- 6 Huydecoper, T.R.C., *Een woord van ernst en liefde aan mijne landgenoten bij de oprig-*
- 7 *ting eener Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Sterken Drank* (Amsterdam
- 8 1844)
- 9 Huydecoper, T.R.C., *De afschaffing van den sterken drank, een werk van ware menschen-*
- 10 *liefde* (Amsterdam 1849)
- 11 Jeronymus [ps. van W.R. van Hoëvell], *Eene epidemie op Java, en de cholera in Nederland*
- 12 (Amsterdam 1849)
- 13 Jonckbloet, W.J.A., *De Schoolwet-agitatie. Eene studie* (Amsterdam 1866)
- 14 Kan, J.B., 'Levensbericht van W.J. van Gorkom', *Levensberichten der afgestorven medele-*
- 15 *den van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde* (Leiden 1889) 3-28
- 16 Kerkhoff, H., *Beantwoording van eenige vragen bij gelegenheid der openbare vierde al-*
- 17 *gemeene vergadering van het Amsterdamsche Matigheid-Genootschap* (Amsterdam
- 18 1847)
- 19 [Keyser, J.P. de,] 'Willem Bosch', H. Tideman e.a. (red.), *Mannen van beteekenis in onze*
- 20 *dagen* IV, deel 8 (Haarlem 1874) 228-240
- 21 'Koffie en Suiker. Eene afdeelings-vergadering van de Maatschappij tot Nut van den
- 22 *Javaan*, *Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië* [3de serie] 5 (1871) 2 35-50
- 23 Koolen Pz., P.N., *De onderwijskwesie. Onze Grieven – onze gevaren* (Haarlem 1869)
- 24 Kruseman, A.C., *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel,*
- 25 *gedurende de halve eeuw 1830-1880*, deel 2 (Amsterdam 1887)
- 26 Kuyper, A., *Eenvormigheid, de vloek van het moderne leven* (Amsterdam [april] 1869)
- 27 Kuyper, A., *Het beroep op het volksgeweten. Rede ter opening van de algemeene vergadering*
- 28 *der VCNS* (Amsterdam [mei] 1869)
- 29 Kuyper, A., *De 'Nuts'-beweging* (Amsterdam 1869)
- 30 Kuyper, A. (red.), *De Christelijk-Nationalen op de vergadering van 'Schoolverbond'*
- 31 (Amsterdam 1870)
- 32 Kuyper, A., *De Schoolkwesie*, 5 delen (Amsterdam 1875)
- 33 Lee, M. van, *Het zegelrecht der dagbladen in Nederland* (Leiden 1867)
- 34 Limburg Brouwer, G.A. van, *De dronkaard, geen voorwerp van de zorg der vereeniging*
- 35 *tot afschaffing van sterken drank. Traktaatje NVASD* (z.pl. 1857)
- 36 Lion, H.J., *Analyse der cijfers en beschouwingen, voorkomende in het werk 'De vermeer-*
- 37 *dering van Java's bevolking, beschouwd als de grootste bron van rijkdom'* door Dr.
- 38 *Bosch* (Rotterdam 1852)
- 39 Lion, I.J., *Korte inhoud van De Flesch, drama in twee tijdvakken of zes tafereelen, naar*
- 40 *aanleiding van G. Cruickshank's beroemde platen* (z.pl. 1848)
- 41 Lion, I.J., *De afschaffing van het zegelrecht op dagbladen en advertentien* ('s-Gravenhage
- 42 1868)
- 43 Loenen Martinet, J. van, 'Levensbericht van Dr. L.H. Slotemaker', *Levensberichten der*
- 44 *afgestorven medeleden van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde* (Leiden
- 45 1912) 145-164.
- 46 Loosjes, A., *'t Morgenslokken*. Nutsuitgave (Haarlem 1804)

- 1 Lynden, E. van, *Des Christens deelneming aan de NVASD* (Velp 1852)
- 2 Lynden, W.J.E. van, *De Regering en de jenever* (Amsterdam 1839)
- 3 Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, *Onderzoek: wering van het misbruik van sterken*
4 *drank* (Amsterdam 1843)
- 5 Maatschappij tot Nut van den Javaan, *Open brief aan het Nederlandsche volk* (Arnhem
6 1866)
- 7 [Milligen, G. van,] *Een woord aan de leden der NVASD* (Rotterdam 1853)
- 8 Moll, J., *Eene roeping onzes tijds. Eene voorlezing bij het slot van de eerste helft der XIXe*
9 *eeuw gehouden in Den Haag en Rotterdam* (Amsterdam 1851)
- 10 Moll, J., *Feestwoord bij de viering van het vijf-en-twintigjarig bestaan der 's-Gravenhaag-*
11 *sche afdeeling van de NVASD, 9 nov 1870* (Den Haag 1871)
- 12 Mosselmans, B.C.J., *Helpt den Javaan! Opwekkend woord, gesproken in de afdeeling*
13 *Meeden der Maatschappij tot Nut van den Javaan* (Groningen 1867)
- 14 *Multipator's strijd tegen misbruik van sterken drank en openbare dronkenschap*, 3 delen
15 (Amsterdam 1875)
- 16 Multatuli, *Volledige Werken IV* (Amsterdam 1952)
- 17 Nahuys, Th.H., *Het Schoolverbond* (z.pl. [ca. 1869]) [vindplaats: GAA, Archief Volks-
18 onderwijs, 825 (Stukken Schoolverbond)]
- 19 [Nahuys van Burgst, H.G.] 'Openbaarheid in koloniale aangelegenheden', *Bijdragen*
20 (1844) 115-124
- 21 *Nederlandsche Vereeniging tot afschaffing van sterken drank. Algemeen Reglement*
22 ('s-Gravenhage 1876)
- 23 *Nieuwsberichten van Multipator's Bond ter bestrijding van misbruik van bedwelmende*
24 *dranken* (Hoorn 1878)
- 25 Oosterwijk Bruyn, W. van, *Het Réveil in Nederland in verband met de vergadering der*
26 *Christelijke vrienden te Amsterdam* (Utrecht 1890)
- 27 Opzoomer, C.W., *Onze achterlijkheid in de kunst der wetgeving, aangetoond vooral in die*
28 *artikelen der grondwet, die aan het onderwijs gewijd zijn* (Amsterdam 1873)
- 29 *Pamflet Rotterdam Ladies Anti-slavery Committee*, nr. 1-3 (Rotterdam 1841-1842)
- 30 [vindplaats: GAR, Archief Mees, 438]
- 31 Pennink, J.J., *Gezondheidsleer voor het volk* (Amsterdam 1828)
- 32 Pierson, A., *Oudere tijdgenooten* (Amsterdam 1888)
- 33 Proes, L., *Verbeiden. Toespraak, gehouden te Franeker, den 5 junij 1856, ter vergadering*
34 *van de Friesche afdeelingen der NVASD* (Leeuwarden 1856)
- 35 Quack, H.P.G., *Herinneringen uit de levensjaren van Mr. H.P.G. Quack 1834-1914*
36 (2de druk, Nijmegen 1977 [1915])
- 37 Scheltema, S.P., *Wel matigheid – geen afschaffing* (Arnhem 1849)
- 38 Schmidt, F.U., *De Volksbond, Vereeniging tegen Drankmisbruik en de Nederlandsche Ver-*
39 *eeniging tot Afschaffing van Alcoholhoudende Dranken* (St. Annaparochie 1906)
- 40 Schroeder van der Kolk, J.L.C., *De Mijlpaal of Wat hebt gij als afschaffers van Sterken*
41 *Drank in 1850 gedaan?* (Amsterdam 1851)
- 42 [Schuller tot Peursum, L.C.,] *Wie hebben wij voor onze Vereeniging noodig, en wat ver-*
43 *langen wij van hen?* Traktaatje NVASD nr. 87 (z.pl. 1880)
- 44 Sloet tot Oldhuis, B.W.A.E., 'De koloniale staatkunde onzer Oost-Indische buitenbezit-
- 45 tingen', *Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek* 27 (1869) 8 448-467
- 46 *Sterke dranken de pest der Maatschappij. Verslag van drie voorloopige Bijeenkomsten van*

- 1 *het Afschaffings-Genootschap ontwikkeld in deszelfs wording, vorming en vestiging*
2 (Rotterdam 1838)
- 3 *Sterke dranken de pest der Maatschappij. Verslag der eerste Algemeene vergadering van*
4 *het Afschaffings-Genootschap* (Rotterdam 1839)
- 5 Stuart, A.A., *Opwekking tot persoonlijke medewerking tegen de vermeerdering der armoede,*
6 *en het misbruik van sterken drank, ter bevordering van het doel der maatschappij: Tot*
7 *nut van 't algemeen* (z.pl. 1842)
- 8 Suringar, W.H., *Redevoering over de gepastheid en noodzakelijkheid van een patronaat*
9 *over de armen en de wijze waarop hetzelfde behoort te worden uitgevoerd* (Leeuwarden
10 1842)
- 11 Tante Marie, *Een kijkje in de hut van Oom Tom* (Sneek 1853)
- 12 Taylor, J.P., *De Flesch. Leerrijk zedespel; voorstellende de nadeelige gevolgen der dronken-*
13 *schap vrij naar het Engelsch* [uit het Engels vertaald door J.J.L. ten Kate] (Amsterdam
14 1848)
- 15 Teenstra, M.D., *De Negerslaven in de kolonie Suriname en de uitbreiding van het Chris-*
16 *tendom onder de heidensche bevolking* (Dordrecht 1842)
- 17 Teenstra, M.D., *Bijdrage tot de ware beschouwing van de zoo hoog geroemde uitbreiding*
18 *des christendoms onder de heidenen in de kolonie Suriname* (Amsterdam 1844)
- 19 Toorenenbergen, J.J. van, *De Bevrijding der slaven en de evangelieprediking. Redevoering,*
20 *gehouden in de openbare vergadering der afdeling 's-Gravenhage van de Nederlandsche*
21 *Maatschappij ter Bevordering van de afschaffing der slavernij, op den 30sten oktober*
22 *1856* (Haarlem 1856)
- 23 *Traktaatje [Rotterdamsch] Afschaffings-Genootschap, nr. 1-3* (Rotterdam [ca. 1838-
24 1839])
- 25 *Uittreksel van het verhandelde in de Algemeene Vergadering van het Indisch Genootschap*
26 *te 's-Gravenhage, gehouden op den 22sten September 1855, betreffende de slavernij in*
27 *de Nederlandsche West-Indische koloniën* (Zaltbommel 1855)
- 28 Veer, J. van der, *Over de ondoelmatigheid der Matigheidsgenootschappen* (Heerenveen
29 1838)
- 30 Verhagen, O., *Is een Schoolverbond-alléén tegen schoolverzuim voldoende?* (Rotterdam
31 1870)
- 32 *Verslag Algemeene Vergadering 'Vereeniging tot bevordering van het volksonderwijs in*
33 *Nederland', gehouden te Amsterdam, op zaterdag den 29 oktober 1870* (z.pl. 1870)
34 [vindplaats: GAA, Archief Volksonderwijs, 765]
- 35 *Verslag van den oprichting en toestand der NVASD* (z.pl. 1845)
- 36 *Verslag van het eerste jaar van het Nederlandsch Jongelings-Genootschap* (z.pl. [1854])
37 [vindplaats: NA, Archief Groen van Prinsterer, 77]
- 38 *Verslag van het eerste jaarfeest gehouden zondag 12 november 1854,* (z.pl. [1854]) [vind-
39 plaats: NA, Archief Groen van Prinsterer, 77]
- 40 *Verslagen en Mededeelingen van Multapator's Bond ter bestrijding van misbruik van*
41 *bedwelvende dranken* (Haarlem 1876)
- 42 Vissering, S., e.a., *Regtskundig advies van hoogleeraren in de regten te Leiden, Utrecht,*
43 *Groningen, Amsterdam, Deventer en Delft* ([Rotterdam, 1866])
- 44 Vos Az., G.J., *Het doel der Vereeniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs. Een*
45 *woord tot regt verstand en tot behartiging dier zaak* (Amsterdam 1863)
- 46 Vreede, G.W., *Zullen de leden der Staten-Generaal mogen deelnemen aan bijzondere*

- 1 *verenigingen en vergaderingen van staatkundigen aard?* (Utrecht 1849)
- 2 Vreede, G.W., *Levensschets van G. W. Vreede* (Leiden 1883)
- 3 *Waarde Stad en Landgenooten!* (Rotterdam 1839)
- 4 *Waartoe Vereeniging?* Traktaatje NVASD nr. 35 (z.pl. [ca. 1855])
- 5 *Wat gaat uwe Vereeniging ons, vrouwen, aan?* Traktaatje NVASD nr. 41 (z.pl. 1858)
- 6 *Wat wil de Maatschappij tot Nut van den Javaan?* (Arnhem [1867])
- 7 *Wie is dronken? Een ernstig woord aan de oprigters van het Matigheids-genootschap in*
8 *Nederland en de Leden der Wetgevenden Magt* (Arnhem 1844)
- 9 Winkler Prins, A., 'Levensbericht van Dr. D. Harting', *Levensberichten der afgestor-*
10 *ven medeleden van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde* (Leiden 1892)
- 11 150-185
- 12 Wolbers, J., *De slavernij in Suriname, of dezelfde gruwelen der slavernij, die in de 'Neger-*
13 *hut' geschetst zijn, bestaan ook in onze West-Indische Koloniën!* (Amsterdam 1853)
- 14 Wolbers, J., *Neerlands schuld en Neerlands roeping jegens de slaven in Suriname en verdere*
15 *Nederlandsche Westindische bezittingen* (Amsterdam 1857)
- 16 Wolbers, J., *Schets van een plan tot aankoop van plantaadjes in Suriname, met het doel*
17 *om de slaven in vrijheid te stellen en voor loon de werklieden in hun eigen onderhoud*
18 *te doen voorzien* (Amsterdam 1857)
- 19 Wolbers, J., *Geschiedenis van Suriname* (Amsterdam 1861)
- 20 Wolbers, J., 'De afschaffing der slavernij eene volkszaak', *Tijdschrift NMBAS* (1861-1862)
- 21 45-52, 61-68
- 22 *Zeven bedenkingen opgelost.* Traktaatje NVASD nr. 8 (z.pl. 1849)

LITERATUUR

- 23 Abma, E., 'Verenigingen in verleden, heden en toekomst', in: A.N.J. den Hollander
24 e.a. (red.), *Drift en Koers. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland* (Assen
25 1968) 287-316
- 26 Adelman, Paul, *Victorian radicalism. The middle-class experience, 1830-1914* (Londen,
27 New York 1984)
- 28 Aerts, Remieg, *De Letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift*
29 *De Gids* (Amsterdam 1997)
- 30 Aerts, Remieg, e.a., (red.), *Een ereschuld. Essays uit De Gids over ons koloniaal verleden*
31 (Amsterdam 1993)
- 32 Aerts, Remieg, e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland*
33 *1780-1990* (Nijmegen 1999)
- 34 Aerts, Remieg, en Henk te Velde, 'Inleiding', Idem (red.), *Stijl van de burger. Over Ne-*
35 *derlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen 1998) 16-27
- 36 Agter, P.P. de, *Een nieuw geluid in het oude Sticht. Honderd jaar drankbestrijding in de*
37 *stad Utrecht* (Utrecht 1945)
- 38 Algra, Hendrik, 'De weg naar het volk. Enige opmerkingen over het Anti-schoolwet-
39 *verbond van 1872', Antirevolutionaire staatkunde* 23 (februari 1953) 65-77
- 40 Anderson, Olive, 'The administrative Reform Association, 1855-1857', in: Hollis (red.),
41 *Pressure from without*, 262-288
- 42 Baker, Keith Michael, 'Public opinion as political invention', Idem, *Inventing the French*

- 1 *Revolution. Essays on French political culture in the eighteenth century* (Cambridge
2 1990) 167-199
- 3 Belchem, John, *Popular radicalism in nineteenth-century Britain* (Basingstoke, New
4 York 1996)
- 5 Bemmelen, J.M. van, *Van zedelijke verbetering tot reclasseering. Geschiedenis van het
6 Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen (1823-1923)*
7 ('s-Gravenhage 1923)
- 8 Berg, W. van den, 'Het literaire genootschapsleven in de eerste helft van de negentiende
9 eeuw', in: Idem en Peter Zonneveld (red.), *Nederlandse literatuur van de negentiende
10 eeuw. Twaalf verkenningen* (Utrecht 1986) 12-45
- 11 Bermeo, Nancy, en Philip Nord (red.), *Civil society before democracy. Lessons from Ni-
12 neteenth-Century Europe* (New York etc. 2000)
- 13 Bewell, Alan, *Romanticism and Colonial Disease* (Baltimore, Londen 1999)
- 14 Bie, Tineke de, en Wantje Fritschy, 'De "wereld" van Reveilvrouwen, hun liefdadige
15 activiteiten en het ontstaan van het feminisme in Nederland', *Jaarboek voor Vrou-
16 wengeschiedenis* 6 (1985) 30-58
- 17 Bloem, Jasper, "Links" tegen "rechts" of "gauche" tegen "droite"?, *DNE* 29 (2002) 2
18 143-157
- 19 Bokkel, J.G.A. ten, *Gidsen en genieën. De Dageraad en het vrije denken in Nederland
20 1855-1898* (Dieren 2003)
- 21 Boogman, J.C., *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858* (Bus-
22 sum 1978)
- 23 Borgers, A.H., *Doctor Willem Bosch en zijn invloed op de geneeskunde in Nederlandsch
24 Oost-Indië* (Utrecht 1941)
- 25 Bos, David, *In dienst van het Koninkrijk. Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten
26 in negentiende-eeuws Nederland* (Amsterdam 1999)
- 27 Bos, Dennis, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam
28 1848-1894* (Amsterdam 2001)
- 29 Boschloo, T.J., *De productiemaatschappij. Liberalisme, economische wetenschap en het
30 vraagstuk der armoede in Nederland 1800-1875* (Hilversum 1989)
- 31 Bossenbroek, Martin, *Holland op zijn breedst. Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse
32 cultuur omstreeks 1900* (Amsterdam 1996)
- 33 Brimley Johnson, Reginald (red.), Elizabeth Gurney, *Elizabeth Fry's journeys on the
34 continent, 1840-1841* (Londen [1931])
- 35 Broersma, Marcel, *Beschaafde vooruitgang. De wereld van de Leeuwarder Courant 1752-
36 2002* (z.pl. 2002)
- 37 Bruin, A.A. de, *Het ontstaan van de schoolstrijd. Onderzoek naar de wortels van de school-
38 strijd in de noordelijke Nederlanden gedurende de eerste helft van de 19de eeuw. Een
39 cultuurhistorische studie* ([Amsterdam 1985])
- 40 Buisman, Jan Willem, *Tussen vroomheid en Verlichting. Een cultuurhistorisch en -socio-
41 logisch onderzoek naar enkele aspecten van de Verlichting in Nederland (1755-1810),
42 2 delen* (Zwolle 1992)
- 43 Clerck, Karel de, 'De afschaffing van het Nederlandse dagbladzegel', *Verkenningen in
44 Noord en Zuid* (Gent 1967) 116-133
- 45 Colley, Linda, *Britons. Forging the nation 1701-1837* (New Haven, Londen 1992)
- 46 Cossee, E.H., 'Martinus Cohen Stuart (1824-1878), een remonstrant in het Réveil', in:

- 1 J. van den Berg e.a. (red.), *Aspecten van het Réveil* (Kampen 1980) 74-88
- 2 Cowherd, Raymond G., *The politics of English dissent. The religious aspects of liberal and*
3 *humanitarian reform movements from 1815 to 1848* (Londen 1959)
- 4 Damsma, Dirk, en Piet de Rooy, "Morele politiek". De Radikalen in de Amsterdamse
5 gemeentepolitiek 1888-1897, *TVSG* 19 (1993) 1115-128
- 6 Dekker, J.J.H., 'Transforming the nation and the child: Philanthropy in the Netherlands,
7 Belgium, France and England, c.1780-c.1850', in: H. Cunningham en J. Innes (red.),
8 *Charity, Philanthropy and Reform from the 1690s to 1850* (Londen, New York 1998)
9 130-147
- 10 Diepenhorst, P.A., *Onze strijd in de Staten-Generaal, 1: De schoolstrijd* (Amsterdam
11 1927)
- 12 Dijk, H. van, *Rotterdam 1810-1880. Aspecten van een stedelijke samenleving* (z.pl. 1976)
- 13 Drenth, Annemieke van, en Francisca de Haan, *The Rise of Caring Power. Elizabeth Fry*
14 *and Josephine Butler in Britain and the Netherlands* (Amsterdam 1999)
- 15 Drescher, Seymour, *Capitalism and Antislavery. British mobilization in comparative*
16 *perspective* (New York 1987)
- 17 Drescher, Seymour, 'The long goodbye. Dutch capitalism and antislavery in comparative
18 perspective', in: Oostindie (red.), *Fifty years later*, 25-66
- 19 Dubois, O.W., 'Een mosterdzaadje in Zetten. De eerste tien jaar van het asiel Steenbeek
20 1848-1858', *DNK* 25 (juni 2002) 56 17-25
- 21 Dudink, Stefan, *Deugdzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901*
22 (Amsterdam 1997)
- 23 Eley, Geoff, 'Nations, publics, and political cultures. Placing Habermas in the nineteenth
24 century', in: Craig Calhoun (red.), *Habermas and the public sphere* (Cambridge
25 1992) 289-339
- 26 Elma, Jonas, *Vrouwen en de afschaffing van slavernij in Nederland en Engeland 1780-1863*
27 (onuitgegeven doctoraalscriptie Erasmus Universiteit Rotterdam [2002])
- 28 Emmer, Piet, 'Anti-Slavery and the Dutch: abolition without reform', in: Christine Bolt
29 en Seymour Drescher (red.), *Anti-slavery, religion and reform. Essays in memory of*
30 *Roger Anstey* (Folkestone, Hamden 1980) 80-98
- 31 Emmer, Piet, 'The ideology of free labor and Dutch colonial policy, 1830-1870', in:
32 Oostindie (red.), *Fifty years later*, 207-222
- 33 Engerman, Stanley L., 'Emancipations in comparative perspective. A long and wide
34 view', in: Oostindie (red.), *Fifty years later*, 223-241
- 35 Eskes, J.A.O., *Repressie van politieke bewegingen in Nederland. Een juridisch-historische*
36 *studie over het Nederlandse publiekrechtelijke verenigingsrecht gedurende het tijdvak*
37 *1798-1988* (Zwolle 1988)
- 38 Fafié, Th.A., 'De schending van een mensenrecht. H.C. Millies' visie op de slavernij',
39 *Documentatieblad van de Lutherse kerkgeschiedenis* 1 (1987) 3-15
- 40 Fagan Yellin, Jean (red.), *Women and sisters. The antislavery feminists in American culture*
41 (New Haven etc. 1989)
- 42 Fassaert, R.R.H., 'Vereniging en verandering. Een verkenning van het verschijnsel "ver-
43 eniging" in het algemeen en de blaasmuziekvereniging in het bijzonder', *Volkskundig*
44 *Bulletin* 13 (1987) 59-120
- 45 Fasseur, Cees, *Indischgasten* (Amsterdam 1997)
- 46 Filler, Louis, *The crusade against slavery 1830-1860* (Londen 1960)

- 1 Franke, Herman, *De dood in het leven van alledag. Twee eeuwen rouwadvertenties en*
2 *openbare strafvoltrekkingen in Nederland* ('s-Gravenhage 1985)
- 3 Frijhoff, Willem, *Cultuur, mentaliteit: illusies van elites?* (Nijmegen 1984)
- 4 Frijhoff, Willem, 'Emoties in het kwadraat', *BMGN* 121 (2006) 2 284-291
- 5 Gaay Fortman, B. de, 'Mr. J.W. Gefken 1807-1887', in: Idem, *Figuren uit het Reveil*
6 (Kampen 1980) 93-114
- 7 Gaay Fortman, B. de, 'Over den arbeid van den Reveilkring na 1840', in: Idem, *Figuren*
8 *uit het Reveil* (Kampen 1980) 115-144
- 9 Giele, J.J., *De pen in de aanslag. Revolutionairen rond 1848* (Bussum 1968)
- 10 Ginzberg, Lori, *Women and the work of benevolence. Morality, politics and class in the*
11 *19th-century United States* (New Haven, Londen 1990)
- 12 Ginzburg, Carlo, 'Sporen. Wortels van een indice-paradigma', in: Idem, *Omweg als*
13 *methode. Essays over verborgen geschiedenis, kunst en maatschappelijke herinnering*
14 (Nijmegen 1988) 206-261
- 15 Gomes, Patricia, *Over 'Natuurgenooten' en 'onwillige bonden'. Beeldvorming als instru-*
16 *ment voor uitbuiting en onderdrukking in Suriname 1842-1862* (Amsterdam 2003)
- 17 Gunning, Jan Willem, 'Het Réveil op de hei', *DNK* 25 (juni 2002) 56 40-47
- 18 Gusfield, Joseph, *Symbolic crusade. Status politics and the American temperance move-*
19 *ment* (Urbana 1962)
- 20 Haan, Francisca de, en Romke van der Heide, 'Vrouwen-Vereenigingen, Dames-Co-
- 21 mité's en feministen. De zorg van vrouwen voor vrouwelijke gevangenen in de ne-
- 22 gentiende eeuw', *TVSG* 23 (1997) 3 278-311
- 23 Haan, Ido de, *Het beginsel van leven en wasdom. De constitutie van de Nederlandse poli-*
24 *tiek in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2003)
- 25 Haan, Ido de, *Politieke reconstructie. Een nieuw begin in de politieke geschiedenis* (Utrecht
26 2004)
- 27 Haan, Ido de, en Henk te Velde, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaar-
- 28 heid in Nederland 1848-1900', *BMGN* 111 (1996) 2 167-200
- 29 Haaxman Jr., P.A., *Haagsche schetsen. Personen en voorvallen vijftig jaar geleden. Herin-*
30 *neringen van een journalist* ('s-Gravenhage 1918)
- 31 Habermas, Jürgen, *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie*
32 *der bürgerlichen Gesellschaft* (Darmstadt 1979 [1962])
- 33 Hamer, D.A., *The politics of electoral pressure. A study in the history of Victorian reform*
34 *agitations* (Hassocks 1977)
- 35 Hanou, A.J., *Sluiers van Isis. Johannes Kinker als voorvechter van de Verlichting, in de*
36 *vrijmetselarij en andere Nederlandse genootschappen 1790-1845* (Deventer 1988)
- 37 Harinck, George, 'De vereniging als nieuwe organisatievorm binnen het Nederlandse
38 christendom', *DNK* 28 (december 2005) 63 8-15
- 39 Harrison, Brian, *Drink and the Victorians. The temperance question in England 1815-*
1872 (Londen 1971)
- Haskell, Thomas, 'Capitalism and the origins of the humanitarian sensibility', *American*
History Review 90 (1985) 339-361, 547-566
- Heijs, Eric, *Van vreemdeling tot Nederlander. De verlening van het Nederlanderschap*
aan vreemdelingen (1813-1992) ([Amsterdam] 1995)
- Helsloot, P.N., 'De Nutsbeweging. Een geschiedenis van 200 jaar volksoontwikkeling',
in: Mijnhartd en Wichers (red.), *Om het Algemeen Volksgeeluk*, 1-186

- 1 Hemels, J.M.H.J., *Op de bres voor de pers. De strijd voor de klassieke persvrijheid* (Assen
2 1960)
- 3 Hemels, J.M.H.J., *Het dagbladzegel in de variteitenkamer 1869-1969* (Rotterdam, 's-
4 Gravenhage 1969)
- 5 Hemels, J.M.H.J., *Tussen Rotterdam en 's-Gravenhage. Kanttekeningen bij de afschaffing
6 van het dagbladzegel in 1869* (Assen 1970)
- 7 Heyting, W., 'Saint-Simonisme in Nederland 1830-1840. G.Fr.J. van den Bergh en G.W.
8 van der Voo', *BMGN* 85 (1970) 315-336
- 9 Hochschild, Adam, *Bury the chains. Prophets and rebels in the fight to free an Empire's
10 slaves* (Boston 2005)
- 11 Hoekstra, Hanneke, *Het hart van de natie. Morele verontwaardiging en politieke veran-
12 dering in Nederland 1870-1919* (Amsterdam 2005)
- 13 Hoffmann, Stefan-Ludwig, *Geselligkeit und Demokratie. Vereine und zivile Gesellschaft
14 im transnationalen Vergleich, 1750-1914* (Göttingen 2003)
- 15 Hollis, Patricia (red.), *Pressure from without in early Victorian England* (Londen
16 1974)
- 17 Hollis, Patricia, 'Pressure from without: an introduction', in: Idem (red.), *Pressure from
18 without*, 1-26
- 19 Hooykaas, G.J., e.a. (red.), *De briefwisseling van J.R. Thorbecke*, 7 delen ('s-Gravenhage
20 1975-2002)
- 21 Houkes, Annemarie, 'Het succes van 1848. Politiek in de Aprilbeweging', in: Wim Janse
22 en Jurjen Vis (red.), *Staf en storm*, 87-104
- 23 Houkes, Annemarie, 'Réveil van het volk. De Vereeniging ter Verbreiding der Waarheid
24 1847-1870', *DNK* 28 (december 2005) 63-68-86
- 25 Houkes, Annemarie, en Maartje Janse, 'Foreign examples as eye openers and justification.
26 The transfer of the Anti-Corn Law League and the anti-prostitution movement to
27 the Netherlands', *European Review of History* 12 (2005) 2321-344
- 28 Houwaart, Eddy, *De hygiënist. Artsen, staat en volksgezondheid in Nederland 1840-
29 1890* (z.pl. 1991)
- 30 Huizinga, J.J., *J. Heemskerk Azn. (1818-1897) Conservatief zonder partij* (Harlingen
31 1973)
- 32 Hurwitz, Edith, *Politics and the public conscience. Slave emancipation and the Abolitionist
33 movement in Britain* (Londen, New York 1973)
- 34 Janse, Maartje, "'Waarheid voor Nederland, regtvaardigheid voor Java". De geschiede-
35 nis van de Maatschappij tot Nut van den Javaan 1866-1877', *Utrechtse Historische
36 Cahiers*, 20 (1999) 3-4
- 37 Janse, Maartje, *De geest van Jan Salie. Nederland in verval?* (Hilversum 2002)
- 38 Janse, Maartje, 'Réveilvrouwen en de strijd voor afschaffing van de slavernij (1840-1863)',
39 *DNK* 26 (2003) 59-9-19
- 40 Janse, Maartje, "'Huishouden en maatschappelijk, nuttig bezig zijn". Saint-Simonistische
ideeën van een Rotterdamse vrouw', *Historica* 28 (2005) 119-21
- 41 Janse, Maartje, 'De balanceerkunst van het afschaffen. Maatschappijhervorming be-
schouwd vanuit de ambities en de respectabiliteit van de negentiende-eeuwse af-
schaffer', *DNE* 29 (2005) 128-44
- 42 Janse, Wim, en Jurjen Vis (red.), *Staf en storm. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie
in Nederland in 1853: actie en reactie* (Hilversum 2002)

- 1 Janssen Perio, E.M., 'Liberale perikelen. De liberale kiesvereniging "Burgerplicht" te
2 Rotterdam 1868-1879', *TVG* 69 (1956) 172-195
- 3 Janssens, Rienk, *De opbouw van de Antirevolutionaire partij 1850-1888* (Hilversum
4 2001)
- 5 Jansz, Ulla, *Denken over sekse in de eerste feministische golf* (Amsterdam 1990)
- 6 Jansz, Ulla, 'Hartstocht en opgewondenheid. Kamerdebatten over mensenrechten in
7 de koloniën rond 1850', *Jaarboek parlementaire geschiedenis* (2003) 47-56
- 8 Jansz, Ulla, 'Onze natuurgoten overzee. De afschaffing van de slavernij in de Neder-
9 landse koloniën als mensenrechtenvraagstuk', *TvG* 118 (2005) 4 497-512
- 10 Jephson, Henry, *The Platform. Its Rise and Progress*, 2 delen (Londen, New York
11 1892)
- 12 Johannes, Gert Jan, *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770-1830*
13 (Den Haag 1995)
- 14 Jong, Janny de, *Van batig slot naar ereschuld. De discussie over de financiële verhouding*
15 *tussen Nederland en Indië en de hervorming van de Nederlandse koloniale politiek*
16 *1860-1900* (Groningen 1989)
- 17 Jong, Ron de, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer*
18 *1848-1887* (Hilversum 1999)
- 19 Jonge, A. de, en W.W. Mijnhardt, 'Het genootschapsonderzoek in Nederland', *DNE* 7
20 (1983) 4 253-259
- 21 Jongstra, Atte, *De Multatulianen. 125 jaar Multatuli-verering en Multatuli-hulde* (Am-
22 sterdam 1985)
- 23 Karsten, Sjoerd, *Op het breukvlak van opvoeding en politiek: een studie naar socialistische*
24 *volksonderwijzers rond de eeuwwisseling* (Amsterdam 1986)
- 25 Keemink, A., 'Van kiezerselite tot kiezersmassa. Kiesverenigingen en politieke ver-
26 houdingen in de gemeenteraad van Rotterdam tussen 1850 en ca. 1920', *Weena.*
27 *Tijdschrift voor Rotterdam* (maart 1998) 33-39
- 28 Kish Sklar, Kathryn, *Women's rights emerges within the antislavery movement 1830-1870.*
29 *A brief history with documents* (Boston, New York 2000)
- 30 Kloek, Joost, en Karin Tilmans (red.), *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in*
31 *de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam 2002)
- 32 Kloek, Joost, en Wijnand Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (Den
33 Haag 2001)
- 34 Kluit, Elisabeth, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865* (Am-
35 sterdam 1970)
- 36 Kluvel, Amanda, *Reis door de hel der onschuldigen. De expressieve politiek van de Ne-*
37 *derlandse anti-vivisectionisten, 1890-1940* (Amsterdam 2000)
- 38 Koch, Jeroen, *Abraham Kuyper. Een biografie* (Amsterdam 2006)
- 39 Koenen, J., *Jan Willem Gefken, het Réveil en de afschaffing van de slavernij* (onuitgegeven
doctoraalscriptie, z.pl. 1982) [vindplaats: boekerij Réveilarchief, UVA, W 17]
- 40 Kolle, Annemieke, 'Van eensgezindheid naar reveil. Verenigingen met een maatschap-
41 pelijk doel tussen 1820-1850', *DNK* 28 (december 2005) 63 30-48
- 42 Kompagnie, Jan, en Martin Bosschenbroek, *Het mysterie van de verdwenen bordelen.*
43 *Prostitutie in Nederland in de negentiende eeuw* (Amsterdam 1998)
- 44 Kool, Eduard, 'Inleiding', Idem, Inventaris van de archieven van de Volksbond, Vereeni-
45 ging tegen Drankmisbruik, 1875-1983, 1986-1987, IISG

- 1 Koopmans, R., 'Typologieën van sociale bewegingen: nieuw en oud, instrumenteel en
2 expressief', *Sociale wetenschappen* 39 (1996) 2 6-22
- 3 Kossmann, E.H., *De Lage Landen, 1780-1945. Anderhalve eeuw Nederland en België*
4 ([3de, herz. druk] Amsterdam 1982)
- 5 Krabbendam, J.L., "A plant of American origin, fit for Dutch soil?" American Prote-
6 stantism and the Dutch Reformed Temperance Effort, 1835-1935', in: G. Harinck
7 en J.L. Krabbendam, *Sharing the Reformed tradition. The Dutch-North-American*
8 *exchange 1846-1996* (Amsterdam 1996) 56-78
- 9 Kruithof, Bernard, 'De deugdzame natie. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maat-
10 schappij tot Nut van 't Algemeen tussen 1784 en 1860', *Symposion* 2 (1980) 1 22-37
- 11 Kruithof, Bernard, "In de eerste plaats naar binnen werken, en dan zijn licht laten
12 schijnen". Het Réveil en de sociale noden', *DNK* 25 (juni 2002) 56 4-16
- 13 Kuiper, Roel, *Herenmuiterij. Vernieuwing en sociaal conflict in de antirevolutionaire*
14 *beweging, 1871-1894* (Leiden 1994)
- 15 Kuiper, Roel, 'De weg van het volk. Mobilisering en activering van de antirevolutio-
16 naire beweging, 1878-1888', in: Te Velde en Verhage (red.), *De eenheid en de delen*,
17 99-119
- 18 Kuitenbrouwer, Maarten, 'De Nederlandse afschaffing van de slavernij in vergelijkend
19 perspectief', *BMGN* 93 (1978) 1 69-100
- 20 Kuitenbrouwer, Maarten, *Nederland en de opkomst van het Moderne Imperialisme. Ko-*
21 *loniën en buitenlandse politiek 1870-1902* (Utrecht 1985)
- 22 Kuitenbrouwer, Maarten, 'The Dutch case of antislavery. Late and élitist abolitionism',
23 in: Oostindie (red.), *Fifty years later*, 67-104
- 24 Laar, Paul Th. van de, *Stad van formaat. Geschiedenis van Rotterdam in de negentiende*
25 *en twintigste eeuw* (Zwolle 2000)
- 26 Laar, Paul Th. van de, 'De transformatie van de koopmansstad Rotterdam', *Groniek*
27 162 (2004) 29-42
- 28 Laar, Paul Th. van de, 'Pincoffs. Van succesvol koopman tot fraudeur', *DNE* 28 (2004)
29 1 18-38
- 30 Laarse, Rob van der, *Bevoogding en bevinding. Heren en kerkvolk in een Hollandse pro-*
31 *vinciestad, Woerden, 1780-1930* (z.pl. 1989)
- 32 Laarse, Rob van der, 'De Deugd en het Kwaad: liberalisme, conservatisme en de erfe-
33 nis van de Verlichting', in: Hans Blom en Jaap Talsma (red.), *De verzuiling voorbij.*
34 *Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2000) 2-45
- 35 Langedijk, Dirk, *Bibliographie van den schoolstrijd 1795-1920* ('s-Gravenhage 1931)
- 36 Langedijk, Dirk., *De geboorte van de Vereeniging voor Christelijk Nationaal Schoolon-*
37 *derwijs* [overdruk uit het Gedenkboek VCNS 1860-1935] (z.pl. 1935)
- 38 Langedijk, Dirk, *De schoolstrijd* ('s-Gravenhage 1935)
- 39 Laqueur, Thomas W., 'Bodies, details, and the humanitarian narrative', in: Lynn Hunt
(red.), *The new cultural history* (Berkeley, Los Angeles 1989) 176-204
- Leenders, Jos, *Benauwde verdraagzaamheid, hachelijk fatsoen. Families, standen en kerken*
te Hoorn in het midden van de negentiende eeuw (Den Haag 1992)
- Leer, S. van, *Besmetting en bevrijding. Jacob van Rees, geheelonthouding en het verlangen*
naar zuiverheid (onuitgegeven doctoraalscriptie geschiedenis UVA 1998)
- Legêne, Susan, 'Gekooide levens. Een vrije interpretatie van een borduurwerk tegen de
slavernij', *Bulletin van het Rijksmuseum* 48-4 (2000) 281-293

- 1 Lenders, Maria, 'Weldadigheid als vrouwenplicht', *Skript* 11 (1989) 121-127
- 2 Lewis Shiman, Lilian, *Crusade Against Drink in Victorian England* (Basingstoke etc. 1988)
- 3 Linden, Marcel van der, *Het naderende einde van de vaderlandse geschiedenis en de toekomstige studie der sociale bewegingen* (Amsterdam 1999)
- 4 Locher-Scholten, Elsbeth, *Ethiek in fragmenten. Vijf studies over koloniaal denken en doen van Nederlanders in de Indonesische Archipel 1877-1942* (Utrecht 1981)
- 5 Maas, Nop, "'Dat boek is meer dan een boek – het is een mensch" Reacties op Max Havelaar in 1860', in: Idem, *Multatuli voor iedereen (maar niemand voor Multatuli)* (Nijmegen 2000) 7-49
- 6 Maas, Nop, en Frank Engering, *De Nederlandsche Spectator. Schetsen uit het letterkundig leven van de tweede helft van de negentiende eeuw* (Utrecht, Antwerpen 1986)
- 7 Mah, Harold, 'Phantasies of the public sphere. Rethinking the Habermas of historians', *Journal of Modern History* 72 (2000) 1153-182
- 8 Manin, Bernard, *The principles of representative government* (Cambridge 1997)
- 9 McCord, Norman, *The Anti-Corn Law League 1838-1846* (2de herz. druk, Londen 1968 [1958])
- 10 McLeod, Hugh, *Class and religion in the late Victorian City* (Londen 1974)
- 11 McLeod, Hugh, *Religion and the people of Western Europe* (Oxford 1981)
- 12 Mees, W.A., 'Dr. G.A. Hintzen', *Rotterdams Jaarboekje* (1933) 39-50
- 13 Meilof, Jan, *Een wereld licht en vrij. Het culturele werk van de AJC 1918-1959* (Amsterdam 2000)
- 14 Meulen, Dik van der, *Multatuli. Leven en werk van Eduard Douwes Dekker* (Nijmegen 2002)
- 15 Meulen, P. van der, 'De georganiseerde anti-alcoholbeweging in Nederland', *De Wegwijzer* 10 (1907) 20-25, 33-48
- 16 Midgley, Clare, *Women against slavery. The British campaigns 1780-1870* (Londen, New York 1992)
- 17 Miert, Jan van, *Wars van clubgeest en partijzucht. Liberalen, natie en verzuiling, Tiel en Winschoten 1850-1920* (Amsterdam 1994)
- 18 Mijnhardt, W.W., *Tot heil van 't menschdom. Culturele genootschappen in Nederland 1750-1815* (Amsterdam 1987)
- 19 Mijnhardt, W.W., en A.J. Wichers (red.), *Om het Algemeen Volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984* (Edam 1984)
- 20 Morris, R.J., 'Civil society, subscriber democracies, and parliamentary government in Great Britain', in: Bermeo en Nord (red.), *Civil society*, 111-134
- 21 Naber, J.W.A., *Wegbereidsters: Elizabeth Fry, Florence Nightingale, Josephine Butler, Priscilla Bright Mac Laren* (Groningen 1909)
- 22 Nijs, Thimo de, *In veilige haven. Het familieleven van de Rotterdamse gegoede burgerij 1815-1890* (Nijmegen 2001)
- 23 Nussbaum, Martha, *Upheavals of thought. The intelligence of emotions* (Cambridge 2001)
- 24 Nys, Liesbeth, 'Nationale plagen. Hygiënisten over het maatschappelijk lichaam', in: Idem e.a. (red.), *De zieke natie. Over de medicalisering van de samenleving, 1860-1914* (Groningen 2002) 220-241
- 25 Okkema, Johan, e.a., *De straatnamen van Rotterdam. Verklaring van alle bestaande en van verdwenen straatnamen* (Rotterdam 1992)

- 1 Oosterwijk, Bram, *Vlucht na victorie. Lodewijk Pincoffs 1827-1911* (Rotterdam 1979)
- 2 Oostindie, Gert, (red.), *Fifty years later. Antislavery, capitalism and modernity in the Dutch orbit* (Leiden 1995)
- 3 Oostindie, Gert, 'Introduction', Idem, (red.), *Fifty years later*, 1-23
- 4 Ostrogorski, Moisei, *Democracy and the organization of political parties*, 2 delen (2de druk, Chicago 1964 [1902, 1910])
- 5 Ozouf, Mona, "'Public Opinion" at the end of the Old Regime', *Journal of Modern History* 60 Supplement (September 1988) 1-21
- 6 Parkin, Frank, *Middle class radicalism. The social bases of the British campaign for nuclear disarmament* (Manchester 1968)
- 7 Pickering, P.A., en A. Tyrrell, *The people's bread. A history of the Anti-Corn Law League*
- 8 (Londen, New York 2000)
- 9 Pieterman, Roel, 'Recht en liberaal idioom. Juridische elementen in het politiek discours
- 10 in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw', *Theoretische Geschiedenis*
- 11 24 (1997) 4 369-388
- 12 Poldervaart, Saskia, *Tegen conventioneel fatsoen en zekerheid. Het uitdagende feminisme van de utopisch socialisten* (Amsterdam 1993)
- 13 Pot, J.E. van der, 'Rotterdamse Debatgezelschappen in de 19e eeuw', *Rotterdams Jaarboekje* (1949) 252-268
- 14 Pot, J.E. van der, *Honderd jaar Rotterdamsch Lees kabinet, 1859 -24 mei - 1959* (Rotterdam 1959)
- 15 Proost, K.F., *Weg en Werk van de N.V. Een eeuw drankbestrijding* (Utrecht 1941)
- 16 Putnam, Robert, *Making democracy work. Civic traditions in modern Italy* (Princeton 1994)
- 17 Raak, Ronald van, *In naam van het volmaakte. Conservatisme in Nederland in de negentiende eeuw van Gerrit Jan Mulder tot Jan Heemskerk Azn.* (Amsterdam 2000)
- 18 Reinsma, R., *Een merkwuurige episode uit de geschiedenis van de slavenemancipatie* (Den Haag 1963)
- 19 Righart, Hans, 'Politieke geschiedenis en politieke cultuur', in: Idem (red.), *De zachte kant van politiek. Opstellen over politieke cultuur* (Den Haag 1990) 11-26
- 20 Roberts, J.S., *Drink, Temperance and the Working Class in Nineteenth-Century Germany* (Boston 1984)
- 21 Robijns, M.J.F., *Radicalen in Nederland (1840-1851)* (Leiden 1967)
- 22 Robijns, M.J.F., 'Goose Wijnand van der Voo', *BWSA V* (1992) 295-298
- 23 Roessingh, M.P.H., 'Een Anti-Slavernij kop en schotel', *Verslagen en aanwinsten van de Stichting cultuurgeschiedenis van de Nederlanders Overzee* 151 (1982/1983) 34-38
- 24 Rogier, L.J., *Rotterdam in het derde kwart van de negentiende eeuw. Serie Roterodamum, kleine reeks nr. 9* (Rotterdam 1953)
- 25 Röling, H.Q., 'Onderwijs in Nederland', in: Bernard Kruithof e.a. (red.) *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs. Inleiding Bronnen Onderzoek* (2de, herz. druk, Nijmegen 1983) 66-86
- 26 Rooden, Peter van, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990* (Amsterdam 1996)
- 27 Rooy, Piet de, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2002)
- 28 Rooyackers, Gerard, *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559-1853* (Nijmegen 1994) 564-567

- 1 Rosanvallon, Pierre, *Le sacre du citoyen. Histoire du suffrage universel en France* (Parijs
2 1992)
- 3 Rosanvallon, Pierre, *Le peuple introuvable. Histoire de la représentation démocratique
4 en France* (Parijs 1998)
- 5 Ryan, Mary, 'Gender and public access. Women's politics in nineteenth-century Ame-
6 rica', in: Craig Calhoun (red.), *Habermas and the public sphere* (Cambridge 1992)
7 259-288
- 8 Santen, J.H. von, 'De Amstelsociëteit: liberale organisatie in Nederland in de jaren
9 1846-1851', *Figuren en figuraties. Acht opstellen aangeboden aan J.C. Boogman* (Gro-
10 ningen 1979) 113-154
- 11 Santen, J.H. von, 'Politiek leven in de stad Utrecht rond het midden van de negentiende
12 eeuw (1840-1860)', *Jaarboek Oud-Utrecht* (Utrecht 1985) 110-165
- 13 Santen, J.H. von, 'Sinds wanneer zit men links en rechts in de Tweede Kamer? Een
14 raadselachtig probleem', *DNE* 29 2 (2002) 123-142
- 15 Santing, Catrien, "'Vergeet de hartstocht niet", de zin van gevoeligheid in de politieke
16 geschiedenis', *BMGN* 121 (2006) 2 269-277
- 17 Sas, Niek van, 'Het beroerd Nederland. Revolutionair geweld en bezinning omstreeks
18 1800', in: Idem, *Metamorfose van Nederland*, 373-383
- 19 Sas, Niek van, *Metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900*
20 (Amsterdam 2004)
- 21 Scheffer, H.J., *In vorm gegoten. Het Rotterdamsch Nieuwsblad in de negentiende eeuw*
22 (2de druk, 's-Gravenhage 1981)
- 23 Schenkeveld, Willemien, *Het kinderwetje van Van Houten* (Hilversum 2003)
- 24 Schmidt, F.U., *De Volksbond, Vereeniging tegen Drankmisbruik en de Nederlandsche*
25 *Vereeniging tot Afschaffing van Alcoholhoudende dranken* (St. Annaparochie 1906)
- 26 Scholtens, H.H., 'Inleiding bij de inventaris van het archief van het Indisch Genoot-
27 schap', KITLV
- 28 Schram, P.L., 'Een huisvrouw uit het Réveil – Ida Pierson-Oyens (1808-1860)', in: J.
29 van den Berg e.a. (red.), *Aspecten van het Reveil. Opstellen ter gelegenheid van het*
30 *viijftigjarig bestaan van de Stichting Het Reveil-Archief* (Kampen 1980) 210-229
- 31 Schrama, N.G., *Dagblad De Tijd 1845-1974* (Nijmegen 1996)
- 32 Schutte, G.J., 'Groen van Prinsterer en de koloniën', in: J. de Bruijn en G. Harinck (red.),
33 *Groen van Prinsterer in Europese context* (Hilversum 2004) 121-130
- 34 Schwegman, Marjan, 'Strijd om openbaarheid. Sekse, cultuur en politiek in Nederland',
35 in: Douwe Fokkema en Frans Grijzenhout (red.), *Rekenschap 1650-2000* ('s-Graven-
36 hage 2001) 145-167
- 37 Schwegman, Marjan, 'Hysterische mannen en koele vrouwen. Politiek, sekse en emoties
38 in de lange negentiende eeuw', *BMGN* 121 (2006) 2 278-283
- 39 Sens, Angelie, *Mensaap, heiden, slaaf. Nederlandse visies op de wereld rond 1800* (Den
Haag 2001)
- Sijs, Nicoline van der, *Chronologisch woordenboek. De ouderdom en herkomst van onze*
woorden en betekenissen (Amsterdam 2002)
- Siwipersad, J.P., *De Nederlandse regering en de afschaffing van de Surinaamse slavernij*
(1833-1863) (Groningen, Castricum 1979)
- Smit, Christianne, *Omwillen der billijkheid. De strijd over de invoering van de inkomsten-*
belasting in Nederland (Amsterdam 2002)

- 1 Snelleman, J.F., 'De Rotterdamsche HBS als kindje', *Rotterdamsch Jaarboekje* (1916)
- 2 93-94
- 3 Soldaat-Poortvliet, D.K., *Kent u ze nog, de Dirkslanders?* (Zaltbommel 1980)
- 4 Sperber, Jonathan, *The European revolutions, 1848-1851* (Cambridge 1994)
- 5 Stel, J.C. van der, *Drinken, drank en dronkenschap. Vijf eeuwen drankbestrijding en alcoholhulpverlening in Nederland* (Hilversum 1995)
- 6 Stipriaan, Alex van, 'Stilte! Niet storen! De slavernij is afgeschaft', *DNE* 29 (2005) 1
- 7 45-61
- 8 Strang, A., *Eene historische verhandeling over de liberale politiek en het lager onderwijs van 1848 tot 1920* (Utrecht 1930)
- 9 Sturkenboom, Dorothée, *Spectators van hartstocht. Sekse en emotionele cultuur in de*
- 10 *achttiende eeuw* (Hilversum 1998)
- 11 Stuurman, Siep, *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat. Aspecten van de ontwikkeling*
- 12 *van de moderne staat in Nederland* (Nijmegen 1983)
- 13 Stuurman, Siep, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Neder-*
- 14 *landse staat* (Amsterdam 1992)
- 15 Taal, Gerrit, *Liberale en radicalen in Nederland 1872-1901* (Den Haag 1980)
- 16 Talsma, Jaap, *Het recht van petitie, verzoekschriften aan de Tweede Kamer en het ombuds-*
- 17 *manvraagstuk, Nederland, 1795-1983* (Arnhem 1989)
- 18 Tamse, C.A., (red.), *Memoires van een enfant terrible. Politieke herinneringen van de*
- 19 *Zeeuwse liberale afgevaardigde Mr. Daniël van Eck aan vijfendertig jaar Kamerlid-*
- 20 *maatschap 1849-1884* (Middelburg 1975)
- 21 Tamse, C.A., 'Het ministerie Van Zuylen-Heemskerck', *AGN* 12 (1977) 405-417
- 22 Tamse, C.A., 'Liberale ministeries 1868-1874', *AGN* 12 (1977) 418-430
- 23 Tamse, C.A., 'Het constitutionele stelsel blijft haperen', *AGN* 13 (1978) 211-217
- 24 Taylor, Charles, 'De politiek van erkenning' [1992], in: Idem e.a., *Multiculturalisme.*
- 25 *De politiek van erkenning nader onderzocht* (Amsterdam 1995) 43-95
- 26 Temperley, Howard, *British antislavery 1833-1870* (Londen 1972)
- 27 Temperley, Howard, 'Anti-slavery', Hollis (red.), *Pressure from without*, 27-51
- 28 Theunissen, Bert, 'Nut en nog eens nut'. *Wetenschapsbeelden van Nederlandse natuuron-*
- 29 *derzoekers, 1800-1900* (Hilversum 2000)
- 30 Thompson, F.M.L., *The rise of respectable society. A social history of Victorian Britain,*
- 31 *1830-1900* (Cambridge, Mass. 1988)
- 32 Tijn, Theo van, *Twintig jaren Amsterdam. De maatschappelijke ontwikkeling van de*
- 33 *hoofdstad, van de jaren '50 der vorige eeuw tot 1876* (Amsterdam 1965)
- 34 Tilly, Charles, *Popular contention in Great Britain 1758-1834* (Londen 1995)
- 35 Tilly, Charles, *Contention and democracy in Europe, 1650-2000* (Cambridge 2004)
- 36 Tilly, Charles, 'Introduction to Part II: Invention, Diffusion, and Transformation of the
- 37 *Social Movement Repertoire*', *European Review of History* 12 (2005) 2 307-320
- 38 Tocqueville, Alexis de, *De la Démocratie en Amérique* (Parijs 1835, 1840)
- 39 Toes, Jaap, *Wanklanken rond een wingewest. In de nadagen van de Surinaamse slavernij*
- 40 (Hoorn 1992)
- 41 Turley, David, *The culture of English antislavery, 1780-1860* (Londen, New York 1991)
- 42 Tyrrell, Ian R., *Sobering up. From temperance to prohibition in antebellum America,*
- 43 *1800-1860* (Westport, Londen 1979)
- 44 Vanvugt, Ewald, *Nestbevuilers. 400 jaar Nederlandse critici van het koloniale bewind in*

- 1 *de Oost en de West* (Amsterdam 1996)
- 2 Veld, Th.W.M., *Volksonderwijs en leerplicht. Een historisch sociologisch onderzoek naar*
3 *het ontstaan van de Nederlandse leerplicht 1860-1900* (z.pl. [1987])
- 4 Velde, Henk te, 'Constitutionele politiek. De parlementair-politieke praktijk en de
5 Grondwet van 1848', in: Niek van Sas en Henk te Velde (red.), *De eeuw van de*
6 *grondwet. Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917* (Deventer 1998) 146-181
- 7 Velde, Henk te, *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Neder-*
8 *land, 1870-1918* ('s-Gravenhage 1992)
- 9 Velde, Henk te, 'H. Goeman Borgesius (1847-1917)', in: G.A. van der List en P.G.A.
10 van Schie (red.), *Van Thorbecke tot Telders. Hoofdpersonen uit de geschiedenis van het*
11 *Nederlandse liberalisme vóór 1940* (Assen 1993) 88-98
- 12 Velde, Henk te, 'Politieke cultuur en politieke geschiedenis', *Groniek* 30 (1997) 137
13 390-401
- 14 Velde, Henk te, 'Onderwijzers in parlementaire politiek. Thorbecke, Guizot en het
15 Europese doctrinaire liberalisme', *BMGN* 113 (1998) 3 322-343
- 16 Velde, Henk te, 'Van grondwet tot grondwet. Oefenen met parlement, partij en schaal-
17 vergroting 1848-1917', in: Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke*
18 *geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999) 97-175
- 19 Velde, Henk te, 'De spiegel van de negentiende eeuw. Partij, representatie en geschiede-
20 nis', *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (2000) 19-41
- 21 Velde, Henk te, 'De val van de partijgeschiedenis. De sociaal-democratie en de interpre-
22 tatie van politieke opwinding in Nederland', in: E.O.G. Haitsma Mulier e.a. (red.),
23 *Het beeld in de spiegel. Historiografische verkenningen. Liber amicorum voor Piet*
24 *Blaas* (Hilversum 2000) 245-259
- 25 Velde, Henk te, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl*
26 (Amsterdam 2002)
- 27 Velde, Henk te, 'Politieke cultuur, verenigingen en sociabiliteit', *DNE* 28 (2004) 3 193-
28 205
- 29 Velde, Henk te, en Hans Verhage (red.), *De eenheid en de delen. Zuilvorming, onderwijs*
30 *en natievorming in Nederland 1850-1900* (Amsterdam 1996)
- 31 Vermeulen, H., *De Maasbode. De bewogen geschiedenis van 'de beste courant van Neder-*
32 *land'* (Zwolle 1994)
- 33 Vermij, Rienk, *Secularisering en natuurwetenschap in de zeventiende en achttiende eeuw:*
34 *Bernard Nieuwentijt* (Amsterdam, 1991)
- 35 Vernon, James, *Politics and the people. A study in English political culture c. 1815-1867*
36 (Cambridge 1993)
- 37 Viersen, J., *Minister Mr. P.P. van Bosse en de fiscale wetgeving rond het midden van de*
38 *19e eeuw* (z.pl. [1997])
- 39 Visser, W., *De papieren spiegel. Honderd-vijf-en-twintig jaar Algemeen Handelsblad*
1828-1953 (Amsterdam 1953)
- Vree, Frank van, *De politiek van de openbaarheid. Journalistiek en de publieke sfeer* (Gro-
ningen 2000)
- Vries, Boudien de, *Electoraat en elite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam*
1850-1895 ([Dieren] 1986)

- 1 Vries, Boudien de, 'Een gewone vereniging? De oprichting van de Vereniging Haerlem
2 en het Haarlemse verenigingsleven in de negentiende en vroeg-twintigste eeuw',
3 *Haerlem Jaarboek 2000* (Haarlem 2001) 100-128
- 4 Vries, Boudien de, 'Een eeuw vol gezelligheid. Verenigingsleven in Nederland 1800-
5 1900', *DNK* 28 (december 2005) 63 16-29
- 6 Vries, Petra de, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen. De reglementering en*
7 *bestrijding van prostitutie in Nederland, 1850-1911* (Hilversum 1997)
- 8 Wagener, W.A., *Een eeuw binnen met de bel: de geschiedenis van de eerste HBS met vijf-*
9 *jarige cursus te Rotterdam* (s.l. 1965)
- 10 Wartena, Bert, *H. Goeman Borgesius (1847-1917) Vader van de verzorgingsstaat. Een*
11 *halve eeuw liberale en sociale politiek in Nederland* (Amsterdam 2003)
- 12 Weber, Max, 'Politik als Beruf', in: Wolfgang J. Mommsen e.a. (red.), *Wissenschaft als*
13 *Beruf 1917/1919, Politik als Beruf 1919*, Max Weber Gesamtausgabe Abteilung 1:
14 *Schriften und Reden*, Band 17 (Tübingen 1992) 157-252
- 15 Welcker, J.M., 'Klaas Ris', *BWSA* v 226-232
- 16 Welderen Rengers, W.J. van, *Parlementaire geschiedenis van Nederland 1849-1891*, 2
17 delen (2de, herz. uitgave, 's-Gravenhage 1906)
- 18 Wepster, J.J., 'Honderd jaar N.V.', *De Wegwijzer* 39 (1939) 3 215-227
- 19 Westers, Oscar, 'Over eenvoudscultus, mode en hoogdravendheid. Rederijderskamers
20 en Nutsdepartementen in de negentiende eeuw', *TVSG* 26 (2000) 1 25-54
- 21 Westers, Oscar, *Welsprekende burgers. Rederijders in de negentiende eeuw* (Nijmegen
22 2003)
- 23 Wielsma, P.H., "'De geessel der eeuw'", *Groniek* 102 (1988) 96-115
- 24 Wilkeshuis, C., *Daantje zou naar school toe gaan. Honderd jaar 'Volksonderwijs'* (Utrecht
25 [1966])
- 26 Winter, J.M. van, 'De openbare mening in Nederland over de afschaffing der slavernij',
27 *West-Indische Gids* 34 (1953) 61-90
- 28 Witteveen, Willem, 'De nuttige fictie van het algemeen belang', *Feit en Fictie* III (1997)
29 2 15-34
- 30 Wolfram, Dirk Jan, *Bezwaarden en verlichten. Verzuiling in een Gelderse provincie stad:*
31 *Harderwijk 1850-1925* (Amsterdam 1993)
- 32 Wood, Marcus, *Slavery, empathy and pornography* (Oxford 2002)
- 33 Woude, A.M. van der, 'Bevolking en gezin in Nederland', in: F.L. van Holthoon (red.), *De*
34 *Nederlandse samenleving sinds 1815. Wording en samenhang* (Assen 1985) 19-70
- 35 Woude, Th.W. van der, 'Een eeuw georganiseerde drankbestrijding 1837-1937', *De*
36 *Wegwijzer* 38 (1937) 1 114-128
- 37 Woude, Th.W. van der, 'Een eeuw afschaffingsbeweging', *De Wegwijzer* 42 (1942) 1
38 42-45
- 39 Woude, Th.W. van der, 'De honderdjarige N.V.' *De Wegwijzer* 42 (1942) 82-106; 145-
158; 169-181
- Zanden, Jan Luiten van, en Arthur van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en*
economische ontwikkeling (Amsterdam 2000)
- Zanten, Jeroen van, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard. Politieke discussie en*
oppositievorming 1813-1840 (Amsterdam 2004)
- Zeeffuik, K.A., *Hernbutter zending en Haagsche Maatschappij 1828-1867. Een hoofdstuk*
uit de geschiedenis van zending en emancipatie in Suriname (Utrecht [1973])

- 1 Zeilstra, J.A., *Zending in de achterbuurt van de hoofdstad: C.S. Adama van Scheltema en*
2 *het Koning Willemshuis in de Jordaan: een vergeten hoofdstuk Amsterdamse kerkge-*
3 *schiedenis 1849-1920* (onuitgegeven doctoraalscriptie geschiedenis Rijksuniversiteit
- 4 Zollinger Giele, Janet, *Two paths to women's equality. Temperance, suffrage, and the origins*
5 *of modern feminism* (New York 1995)
- 6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39

REGISTER

- 1
- 2
- 3
- 4
- 5
- 6
- 7
- 8
- 9 Aardrijkskundig Genootschap, 208
- 10 Ackersdijck, Jan (1790-1861), 40, 44, 45,
- 11 47, 51, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 66, 67, 68,
- 12 69, 70, 73, 96, 119, 120, 179
- 13 Adama van Scheltema, Carel Steven
- 14 (1815-1897), 123, 127, 128, 129, 130,
- 15 131, 132, 142, 173, 279, 281
- 16 Aerts, Remieg, 66, 69, 281
- 17 Alexander, George William, 41, 42, 43,
- 18 44, 48, 62, 63, 65, 66
- 19 Algemeen Nederlandsch Werklieden Ver-
- 20 bond, 238, 239, 246
- 21 Algemene Nederlandsche Geheel-Ont-
- 22 houders Bond, 143
- 23 Alstorpius Grevelink, P.W., 65
- 24 American Temperance Society, 20
- 25 Amstelsociëteit, 58, 64, 281
- 26 Amsterdamsch Matigheids-Genootschap,
- 27 33, 34, 38, 114, 252
- 28 Anderson, Benedict, 112
- 29 Ange Huet, J. I., 193
- 30 Anrooij, A.G. van, 159
- 31 Anti-Corn Law League, 6, 118, 129, 166,
- 32 192, 194, 196, 197, 201, 205, 232, 236,
- 33 256
- 34 Anti-dagbladzegel-verbond, 5, 6, 7, 17,
- 35 178, 179, 182, 184, 185, 187, 190, 191,
- 36 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199,
- 37 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207,
- 38 208, 209, 210, 211, 226, 232, 238, 245,
- 39 246, 247, 249, 252, 256, 260, 280
- 40 Antirevolutionaire Partij, 8, 214, 232, 243,
- 41 244, 249, 279
- 42 Antischoolwetverbond, 7, 15, 213, 224,
- 43 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238,
- 44 240, 243, 244, 248, 249, 252, 256,
- 45 257, 280
- 46 Anti-Slavery-Society, 166
- 47 Asser, T.M.C., 211
- 48 Association Internationale pour le progrès
- 49 des sciences sociales, 131
- 50 Backer Korff, J., 35
- 51 Baker, Keith, 12
- 52 Bataviaasch Genootschap voor Kunsten
- 53 en Wetenschappen, 152
- 54 Baud, J.C., 53, 54, 55, 57, 71, 100, 106
- 55 Beaton, Alex, 44
- 56 Beecher Stowe, Harriet, 40, 74, 85, 92,
- 57 105, 280
- 58 Beeck Calkoen, A.J., 65
- 59 Beets, Nicolaas, 80, 101
- 60 Beijma thoe Kingma, Frederick Hessel
- 61 van, 219
- 62 Bekking, H.C., 152
- 63 Belinfante, George, 161
- 64 Bellaar Spruyt, Cornelis, 171
- 65 Bergendahl
- 66 Anna Amalia (1827-1899), 4, 82, 85, 86,
- 67 87, 89, 91, 92, 93, 103, 104, 280
- 68 Charlotte, 86
- 69 Bergendahl-Dannenberg, A.M., 85
- 70 Bergsma, W.A., 158
- 71 Betz, G.H., 186
- 72 Bijl, A.J., 159
- 73 Blaupot ten Cate, Steven, 121
- 74 Bleeker, P., 158
- 75 Blom
- 76 Jan Geline van, 27
- 77 Philippus van, 219
- 78 Boer, W.R., 67, 228, 280
- 79 Bogaers, Adrianus, 43, 44, 45, 51, 53, 54,
- 80 64, 72, 120, 200, 265, 279

- 1 Boissevain, Charles, 171
- 2 Bokma de Boer, A.M., 159
- 3 Boreel van Hooglanden, W., 65
- 4 Borret, E.J.H., 194
- 5 Bosch
- 6 Johannes van den, 147
- 7 Willem (1798-1874), 4, 145, 146, 147,
148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155,
8 156, 157, 159, 160, 162, 163, 164, 165,
166, 168, 169, 170, 171, 172, 174, 175,
9 177, 178, 200, 258
- 10 Bosch Reitz, G.C., 100
- 11 Boschloo, T.J., 68, 69
- 12 Bosscha, J., 193
- 13 Bosscha, P., 228
- 14 Bosse, Pieter Philip van, 121, 151, 185,
186, 196, 198, 199, 203, 204
- 15 Breijer, H.B., 140, 141
- 16 British and Foreign Anti-Slavery Society,
17 41, 42, 45, 62, 65, 77, 80, 86, 89, 94,
18 95
- 19 British and Foreign Temperance Society,
20 20, 27
- 20 Bronsveld, A.W., 160
- 21 Brooshoofd, P., 174
- 22 Brown, J.M., 43, 44
- 23 Bruggen, J.J.L. van der, 117, 215, 217
- 24 Brugmans, A., 100
- 25 Brummelkamp, Anthony, 234, 236, 237
- 26 Bruyn Kops, J.L. de, 128, 193, 197, 211
- 27 Buisman jr., G., 159
- 28 Burger, H.J., 193, 204
- 29 Burgerplicht, Rotterdamse kiesvereniging,
191, 206, 207, 208, 209, 245, 247
- 30 Burgerpligt, Amsterdamse kiesvereniging,
209, 239, 241, 245, 246, 247
- 31 Burgerpligt, Gorinchemse kiesvereniging,
32 232
- 33 Butler, Josephine, 83
- 34 Buys Ballot, C.H.D., 184
- 35 Buys, J.T., 158, 180, 181, 193, 211, 212
- 36 Calcar, Elise van, 107
- 37 Campen, A.W. van, 159
- 38 Capadose, Abraham, 41, 46, 56
- 39 Carpentier Alting, A.S., 159, 160
- Chamerozvow, L.A., 86, 94, 280
- Chantepie de la Saussaye, Daniël, 155
- Christelijk Geheelonthouders Verbond,
142
- Christelijke Vrienden, 56, 74, 76, 102,
217
- Clark, George, 43
- Clercq
- Gerrit de, 64
- Willem de, 42
- Clercq-Boissevain, C. de, 46
- Cobden, Richard, 166, 192, 205
- Cohen Stuart, Martinus, 113, 155, 160
- Colley, Linda, 19, 87, 281
- Comité ter bespreking der Sociale Quaes-
tie, 208, 238, 246
- Cornets de Groot van Kraaijenbeeck, J.P.,
60, 79, 279
- Costa, Isaäc da, 39, 42
- Cruikshank, George, 107
- Dam van Isselt, E.W. van, 52, 54, 55
- Dames-Comité ter bevordering van de
Evangelie-verkondiging en de Afschaf-
fing der Slavernij in Suriname, 81, 82,
85, 86, 87, 89, 90, 91, 94, 101, 104,
252, 281
- Deenik Mzn., H.A., 159, 160
- Degenhardt, W., 221, 280
- Delprat, G., 35, 46
- Deventer, C.Th. van, 174
- Dijk, D. van, 36
- Domela Nieuwenhuis, Ferdinand, 242,
246, 247, 249
- Dullert, W.H., 121
- Dunlop, Samuel, 43
- Duymaer van Twist, A.J., 151
- Eck, Daniël van, 185, 186, 197, 203
- Egeling
- Lucas (1764-1835), 113
- Lucas Johannes (1824-1892), 138
- Willem (1791-1858), 4, 35, 37, 39, 108,
112, 113, 114, 116, 117, 118, 119,
124, 125, 126, 127, 128, 130, 138,
279, 280
- Eik, J. van, 82, 217
- Elout van Soeterwoude, P.J., 46, 48, 75,
103, 174, 217

- 1 Emden, E. van, 63
- 2 Engelberts, J.M., 61
- 3 Engelbronner, C.C.E. d', 111, 117, 122,
280
- 4 Enklaar, E.C., 167
- 5 Enslie-Ashwell, Elisabeth Harriet, 44
- 6 Eshuijs, G.H., 31, 129
- 7 Esser, R.H., 100
- 8 Felix Meritis, 153, 280
- 9 Female Anti-Slavery Society for Birming-
ham, 89
- 10 Fennema, H., 158
- 11 Feringa, N.M., 82, 217, 228, 242, 280
- 12 Fransen van de Putte, Isaäc Dignus, 149,
151, 160, 161, 168, 169, 170, 199,
245
- 14 Fruin
- 15 Jacobus Anthonie, 193, 196, 198, 200,
203, 205, 210, 211, 212, 226
- 17 Robert, 150, 158
- 18 Fry, Elizabeth, 42, 43, 83, 85, 86, 92, 281
- 19 Geer van Jutfaas, B.J.L., 230, 234, 244
- 20 Geestelijke Verbond ter Uitroeijing der
Godslasteringen en Verwenschingen
21 en Onkuische Gesprekken, 26
- 22 Gefken, J.W., 39, 45, 46, 56, 57, 74, 75, 78,
23 100, 279, 281
- 24 Gennep, J. van, 158
- 25 Gereformeerde Vereeniging voor Drank-
bestrijding, 143
- 26 Geuns
- 27 J. van, 64
- 28 J.J. van, 199
- 29 Gevers Deijnoot, jhr. W.T., 158, 161
- 30 Goeman Borgesius, Hendrik (1847-
1917), 121, 134, 136, 138, 140, 161,
31 162, 167, 209, 238, 239, 247
- 32 Gon Netscher, A.D. van de, 103
- 33 Gorkom
- 34 G. van, 159
- 35 W. J. van, 159
- 36 Groen van Prinsterer, Guillaume (1801-
1876), 4, 39, 41, 42, 46, 47, 48, 49, 54,
37 55, 56, 59, 75, 78, 100, 103, 106, 122,
38 153, 154, 155, 178, 196, 215, 216, 217,
39 218, 223, 224, 225, 233, 234, 254, 258,
259, 279, 280, 281
- Groen van Prinsterer-van der Hoop,
E.M.M., 46
- Groote Sociëteit Amicitia, 190, 192, 193,
206
- Gurney
- Joseph John, 42
- Samuel, 42, 43
- Haar
- B. ter, 64, 158
- H. ter, 159
- Habermas, Jürgen, 250
- Haijunga, H.R., 54
- Hall
- Floris Adriaan (1838-1929), 184, 185
- Floris Adriaan baron van (1791-1866),
79, 117, 185
- Harting
- Dirk, 4, 225, 240
- Pieter, 4, 225, 227, 228, 229, 231
- Hartogh Heijs van Zouteveen, H., 227
- Haskell, Thomas, 83
- Hasselt, W.J.C. van, 64
- Haverkorn van Rijswijck, Pieter, 218,
280
- Heek, G.J. van, 197
- Heemskerk Azn., Jan, 33, 35, 117, 125,
137, 160, 203, 281
- Heemskerk Bzn., J, 100
- Heerde, J. van, 94
- Heije, J.P., 64
- Heim, H.J. van der, 226
- Heldring
- Otto Gerhard, 56, 64, 65, 77, 82, 84,
217
- P., 159
- Heringa, Jodocus, 28, 29, 30, 31, 280
- Herklots, Willem Gregorius, 43, 45, 46,
47, 52
- Herklots-Enslie, Jane, 52
- Heukelom, Cornelis van, 151, 161, 168,
170, 245
- Hoëvell, Wolter Robert van, 78, 97, 98,
103, 121, 149, 150, 151, 153, 165, 174,
175, 176, 280
- Hoeven, H. van der, 193

- 1 Hoff, J.H. van 't, 189
- 2 Hofstede de Groot, Petrus, 119
- 3 Hogendorp, Van, Rotterdamse kiesver-
eniging, 206
- 4 Hollandsche Maatschappij van Fraaije
5 Kunsten en Wetenschappen, 62
- 6 Hollis, Patricia, 210
- 7 Hoogeweegen, J.H., 193
- 8 Hora Siccama, J., 57, 60, 67, 72
- 9 Houten, Samuel van, 140, 179, 187, 209,
238, 240, 260, 281
- 10 Hovy, H., 35
- 11 Hoyer, E.C.W., 193
- 12 Hoytema, W.J. van, 57
- 13 Hubrecht
14 A.A.W., 189
- 15 Henri François Rudolph (1844-1926),
16 187, 188, 189, 190, 192, 193, 197, 206,
208, 209, 238, 239, 247
- 17 Paul François (1829-1902), 188, 190, 191,
18 192, 193, 207
- 19 Huidekoper, P., 65
- 20 Husen, R., 234
- 21 Huydecoper, T.R.C., 24, 25, 26, 60, 107,
111, 127, 130, 280
- 22 Indisch Genootschap, 75, 79, 96, 98, 103,
23 152, 153, 158, 161, 166, 167, 279, 280,
281
- 24 Ising, Arnold, 161
- 25 Jansz, Ulla, 99, 281
- 26 Java-Comité, 154
- 27 Jay jr., William, 43
- 28 Jay-Layel, Isabella, 44
- 29 Jonge, jhr. Johan Louis de, 137, 138, 140
- 30 Kappeyne van de Coppello, Johannes,
138, 209, 241, 242, 245
- 31 Kate, J.J.L. ten, 107
- 32 Kempenaar, J.M. de, 61
- 33 Kerdijk, Arnold, 200, 201, 238, 239, 241,
34 242
- 35 Keuchenius, L.W.C., 233
- 36 Keyser, J.P. de, 156, 159, 280
- 37 Kock, H.M. de, 35
- 38 Koenen, H.J., 39, 42, 45, 46, 56, 217, 279,
281
- 39 Kuyper, Abraham (1837-1920), 216, 220,
221, 223, 224, 226, 227, 228, 229, 230,
231, 233, 234, 235, 238, 241, 242, 243,
244, 247, 248, 261, 280, 281
- Laming, James, 43
- Laqueur, Thomas, 83
- Lau, J.G. La, 35
- Lee, Maurits van, 194, 195, 197, 201, 204,
211
- Lennepe, W.W. van, 239
- Lenting, L.E., 197
- Lentz, L.C., 33, 34
- Levingston, George, 43
- Levy, J.A., 239, 247
- Liberale Unie, 209, 247
- Lier, J.C. van, 161, 239
- Limburg Brouwer, G.A. van, 123
- Lindo, M.P., 193, 226
- Lines, Samuel, 89
- Lintelo, B.J., 234
- Lion
- Izaak Jacob, 152, 199, 200, 201, 202, 203
- Jacobus, 201, 202
- Lipman, S.P., 61, 64
- Locher-Scholte, Elsbeth, 174
- Lohr, H.C., 159
- Looman, Theodorus Matthijs, 82, 91
- Looman-Ketelaar, Elizabeth, 91
- Lynden, W. van, 78, 103, 125, 280
- Maanen, C.F. van, 7, 47, 53, 54
- Maatschappij ter Bevordering van Nijver-
heid, 226
- Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, 4,
5, 7, 14, 27, 28, 29, 33, 34, 35, 50, 65,
75, 98, 113, 119, 138, 139, 152, 156,
208, 213, 220, 221, 222, 223, 224, 226,
229, 240, 242, 245, 247, 248
- Maatschappij tot Nut van den Javaan,
7, 145, 156, 158, 159, 160, 161, 162,
163, 165, 167, 171, 172, 173, 174, 176,
193, 212, 218, 239, 245, 246, 247, 249,
257, 260
- Maatschappij van Matigheid, 27, 28, 279,
280
- Maatschappij van Weldadigheid, 14
- Mackay, Æeneas, 46, 78, 101, 102, 103,
174

- 1 Manin, Bernard, 9, 212, 215, 281
- 2 Mark, William, 43
- 3 Maronier, J.H., 159
- 4 McLeod, Hugh, 112
- 5 Mees
- 6 Gualtherus Hendrik, 193
- 7 Marten, 207
- 8 R.A., 44
- 9 Willem Cornelis (1813-1884), 40, 43, 44,
45, 47, 48, 50, 51, 54, 58, 62, 71, 72, 73,
75, 228, 279, 280, 281
- 10 Menalda van Schouwenberg, H.J., 236,
237
- 11 Mijer, P., 180
- 12 Mijnhardt, Wijnand, 14, 281
- 13 Miller, Ebenezer, 43, 48, 52
- 14 Miller-Wilson, Mary, 52
- 15 Millies, H.C., 61, 97, 281
- 16 Mirandolle, C.J.F., 161
- 17 Modderman, A.E.J., 137, 138, 139, 140,
193, 197, 211
- 18 Moens, Anthony, 176, 229, 238, 239,
241
- 19 Molhuysen, P.C., 61, 279
- 20 Mollet, J.E., 65
- 21 Moquette, Frédéric Jules Pierre, 95
- 22 Mösenmeijer, Josias, 189, 190, 191
- 23 Mosselmans, B.J.C., 163
- 24 Mulder, L., 227, 228, 281
- 25 Muller Szn., Hendrik, 161
- 26 Multapator. *See* Philippona, L.P.
- 27 Multapator-Bond, 134
- 28 Multatuli, pseud. van Eduard Douwes
Dekker, 98, 132, 147, 153, 158, 159,
165, 175, 176, 280, 281
- 29 Nahuys
- 30 G.A., 201
- 31 Th.H., 230
- 32 Nahuys van Burgst, H.G., 69
- 33 Nationale Christen Geheel-Onthouders
Vereeniging, 142
- 34 Nederlandsch Bijbelgenootschap, 75
- 35 Nederlandsch Genootschap tot Zede-
lijke Verbetering der Gevangenen, 4,
50, 65
- 36 Nederlandsch Godsdienstig Traktaat-Ge-
nootschap, 4
- 37 Nederlandsch Jongelings-Genootschap
ter afschaffing der slavernij
'Servitus Generis Humani Flagitium', 94,
95, 280
- 38 Nederlandsch Onderwijzers Genoot-
schap, 221, 226
- 39 Nederlandsch Schoolverbond, 7, 213,
219, 225, 228, 229, 230, 231, 232, 240,
245, 248, 252, 258, 279, 280
- Nederlandsch Zendinggenootschap,
154, 159, 172
- Nederlandsche Maatschappij ter Bevorde-
ring van de Afschaffing der Slavernij,
4, 7, 54, 55, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80,
81, 82, 86, 87, 91, 92, 94, 95, 99, 100,
101, 102, 103, 104, 106, 153, 157, 210,
217, 279, 280, 281
- Nederlandsche Protestantenbond, 160
- Nederlandsche Vereeniging tot Afschaf-
fing van Alcoholhoudende Dranken,
143
- Nederlandsche Vereeniging tot Afschaf-
fing van Sterken Drank, 4, 7, 25, 33,
35, 36, 37, 38, 55, 60, 75, 107, 108,
109, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117,
118, 119, 122, 123, 124, 125, 126, 127,
128, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 136,
137, 138, 139, 141, 142, 143, 144, 199,
210, 217, 279, 280, 281
- Nederlandsche Vereeniging tot Beper-
king van Openbare Dronkenschap,
137, 138
- Nederlandsche Zendingsvereeniging,
155
- Nedermeyer ridder van Rosenthal, J.Th.
H., 65
- Nes van Meerkerk, J.G. van, 65
- Neufville, J. de, 46, 65, 82, 217
- Neurdenburg, J.C., 158, 159, 172
- Noordt zij, M., 234
- Oeconomische Tak van de Hollandsche
Maatschappij van Fraaije Kunsten en
Wetenschappen, 14
- Oordt, P. van, 43, 54
- Oosterzee, J.J. van, 155

- 1 Opzoomer, C.W., 158, 159, 160, 228, 229,
2 239, 280
- 3 Orde, Rotterdamse kiesvereniging, 206,
4 207
- 5 Ostrogorski, Moisei, 249
- 6 Otterloo, M.D. van, 223, 233
- 7 Oudermeulen, C. van der, 49, 50
- 8 Pahud, C.F., 100
- 9 Pekelharing, B.H., 238, 239
- 10 Perk, M.A., 159
- 11 Philippona, Ludovicus Petrus (1827-
12 1879), 132, 133, 134, 135, 140, 280,
13 281
- 14 Pierson, Nicolaas, 186, 187
- 15 Pincoffs, Lodewijk, 188, 189, 190, 197,
16 207
- 17 Play, Frédéric Le, 131
- 18 Potgieter, E.J., 64
- 19 Potter van Loon, J.S., 158
- 20 Proes, L., 125
- 21 Raalte, Eduard Ellis van (1841-1921),
22 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 197,
23 206, 208, 209, 210, 247
- 24 Raders, R.F. van, 100
- 25 Rauwenhoff, F., 158, 159
- 26 Rees
- 27 Jacob van, 143
- 28 O. van, 158
- 29 R. van, 226
- 30 Reese, H.J., 234
- 31 Reesema, W.J. van, 43, 44
- 32 Regt
- 33 Bastiaan de, 190, 191, 206, 207
- 34 J. de, 190, 191, 206
- 35 Rhijn, J.L. van, 129, 160
- 36 Rijk, J.C., 54, 55, 71, 100
- 37 Rijnsociëteit, 58
- 38 Ris, Klaas, 34, 130, 281
- 39 Rochussen, J.J., 95, 98, 99, 101, 121, 122,
186
- 40 Roo van Alderwerelt, J.K.H. de, 183
- 41 Roorda van Eysinga, S.F.W., 158
- 42 Rotterdam Ladies Anti-Slavery Commit-
43 tee, 44, 51, 52, 76, 84, 89, 92, 280
- 44 Rotterdamsch Afschaffings-Genootschap,
45 30, 31, 32, 37, 52, 77, 254
- 46 Rotterdamsch Leeskabinet, 192
- 47 Rotterdamsch Spreekgezelschap, 190,
48 191, 208
- 49 Rotterdamsche Handelsvereniging,
50 207
- 51 Rueb
- 52 A.S., 57, 62, 63, 66, 67, 70, 76
- 53 J.A., 193
- 54 Rutgers, A., 50
- 55 Salvador, Moses, 197
- 56 Schill, Th.F., 158
- 57 Schimp, C.P., 98
- 58 Schoolverbond. *See* Nederlandsch School-
59 verbond
- 60 Schooneveld, P.C., 65
- 61 Schuller tot Peursum, L.C., 142
- 62 Scoble, John, 41, 42, 43, 45, 65, 86
- 63 Selliger, J., 158
- 64 Sijthoff, A.W., 195
- 65 Siwpersad, J.P., 72, 139
- 66 Six, W., 139
- 67 Sloet tot Oldhuis, B.W.A.E., 47, 166,
68 167
- 69 Slotemaker, L.H., 159
- 70 Smits, Judocus, 201
- 71 Sobriëtas, 36, 143
- 72 Sociëteit van Afschaffings-Vrienden, 111
- 73 Society of Friends (quakers), 42
- 74 Soest, G.H. van, 158
- 75 Stieltjes, T.J., 158
- 76 Stok, R.J., 158
- 77 Stork, C.T., 193
- 78 Stuart
- 79 A.A., 33, 35, 37
- 80 J., 35, 37
- 81 Swinderen, jhr. J.H.F.K. van, 158
- 82 Taylor, Charles, 247
- 83 Teenstra, Marten Douwes (1795-1864),
84 84, 95, 96, 97, 98, 100, 155, 255, 280
- 85 Thieme, D.A., 158, 161, 169
- 86 Thorbecke, J.R., 8, 122, 153, 160, 178,
87 179, 180, 185, 186, 198
- 88 Tichelman, G., 127
- 89 Tiele, C.P., 158, 159
- 90 Tilly, Charles, 13, 19, 281
- 91 Toorenenbergen, J.J. van, 80

- 1 Twiss 208, 213, 218, 219, 220, 226, 231, 232,
- 2 Carolina, 44 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 245,
- 3 Daniel, 43, 44, 54 246, 247, 248, 249
- 4 Tydeman, H.W., 50, 54 Vereniging voor Christelijk-Nationaal
- 5 Uhlenbeck, G.H., 104, 164 Schoolonderwijs, 154, 213, 216, 217,
- 6 Uitgeversvereniging. *See* Vereniging tot 218, 219, 220, 223, 224, 226, 227, 228,
- 7 uitgaaf van het tijdschrift *Bijdragen* 230, 233, 235, 236, 242, 244, 248, 259,
- 8 tot de kennis der Nederlandsche en 279, 280, 281
- 9 vreemde koloniën, bijzonder betrek- Verhagen, Otto, 227, 229, 232, 280
- 10 kelijk de vrijlating der slaven Veth, Pieter Johannes, 64, 151, 152, 158,
- 11 United Kingdom Alliance, 117, 127 161
- 12 Utrechtsch Matigheids-Genootschap, 28, Vinke, H.E., 50
- 13 30, 35 Vissering, Simon, 64, 68, 192, 211
- 14 Utrechtsch Spreekgezelschap, 44 Vletter, A. de, 88, 89
- 15 Utrechtsche Studenten-Vereeniging Ne- Vloten, J. van, 158, 211
- 16 derland en West-Indië, 94 Volksbond, Vereniging tegen Drankmis-
- 17 Veen, J. van der, 27, 28, 29, 280 bruik, 134, 135, 136, 138, 141, 142,
- 18 Velde, Henk te, 162, 281 162, 247, 279, 280, 281
- 19 Vereniging Hulpbetoon aan Eerlijke en Volksonderwijs. *See* Vereniging Volks-
- 20 Vlijtige Armoede, 81, 86 onderwijs
- 21 Vereniging ter behartiging van de Ze- Vollenhove, J. van, 193
- 22 delijke en Stoffelijke belangen der Voo, Goose Wijnand van der (1806-
- 23 Armen, 35 1902), 30, 31, 32, 38, 52, 200, 281
- 24 Vereniging ter Verbreiding der Waarheid, Voo-Ermel, Philippine Josephe van der,
- 25 82, 91, 94, 105, 154, 281 30, 32, 39
- 26 Vereniging tot Bevordering van Eerlijke Voorhelm Sneevoogt, J., 64
- 27 en Vlijtige Armoede, 34 Voorhoeve
- 28 Vereniging tot bevordering van Genees- H.C., 84
- 29 kundige Wetenschappen in Neder- J.A.C., 124
- 30 landsch-Indië, 147, 152 Jacob, 4, 155, 217, 232, 233, 234, 235
- 31 Vereniging tot bevordering van het Vooruitgang, Amersfoortse kiesvereni-
- 32 Volksonderwijs. *See* Vereniging ging, 237, 239
- 33 Volksonderwijs Vreede, G.W., 47, 48, 57, 281
- 34 Vereniging tot Ondersteuning van Hulp- Waal, E. de, 168, 169
- 35 behoevenden, 82, 86 Warnsinck Bzn., W.H., 50
- 36 Vereniging tot uitgaaf van het tijdschrift Weel
- 37 *Bijdragen tot de kennis der Nederland- David van (1838-1911), 4, 187, 188, 189,*
- 38 *sche en vreemde koloniën, bijzonder be- 190, 191, 192, 193, 194, 196, 197, 199,*
- 39 *trekkelijk de vrijlating der slaven*, 6, 16, 202, 206, 207, 208, 209, 211
- 40 40, 58, 59, 60, 61, 64, 65, 66, 68, 75, 76, Pieter van, 188, 199, 207
- 41 78, 79, 104, 166, 252 Welderen Rengers, Wilco Julius, 226,
- 42 Vereniging van Christelijke Onderwij- 241, 281
- 43 zers, 101 Wichers, B., 65
- 44 Vereniging van Vrienden der Waarheid, Wijnoldy, J.A.C., 159
- 45 160 Wilberforce, William, 41, 166
- 46 Vereniging Volksonderwijs, 7, 161, 201, Willem I, 5, 8, 30, 178

1	Willem II, 41, 46, 49, 52, 53
2	Willem III, 90, 180, 243
3	Wind, S. de, 60
3	Witt Hamer, M. de, 193
4	Wolbers, Juliën, 84, 95, 96, 97, 102, 103,
5	104, 160
6	Woude, Th.W van der, 38, 126, 141, 281
7	Zinnicq Bergmann, F.J.E. van, 203
8	
9	
10	
11	
12	
13	
14	
15	
16	
17	
18	
19	
20	
21	
22	
23	
24	
25	
26	
27	
28	
29	
30	
31	
32	
33	
34	
35	
36	
37	
38	
39	

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39